

Barid Hasan Mukhop.
1 College Row, Calcutta,

THE NIRUKTALACHANUM.

A
Guide to Jaska's Nirukta.

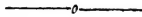
BY

ACHARYA SATYAVRATA SAMASRAMI,

*Associate-Member of the Asiatic Society of Bengal ; Editor ,
Author , Commentator , Annotator , Compiler , Translator ,
& Publisher of different Vedic Works &c &c.*

SECOND EDITION.

(REVISED & ENLARGED)

PRINTED & PUBLISHED BY

P. HITAVRATA SAMAKANTHA , SATYA PRESS.

No. 27, Ghose's Lane, CALCUTTA .

1907.

[All Rights RESERVED.]

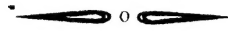
R.M.C. LIBRARY
20957
22.9.15
YAS

॥ ॐ ॥

॥ निरुक्तालोचनम् ॥

अर्थतः

भगवद्यास्कमुनिप्रणीतस्य 'निरुक्त'-नाम-वेदाङ्गस्य
नामप्रयोजनप्रणयनकालविज्ञानविषयतत्त्वादीनां निरूपणाय
यत्नतो गवेषणम् ।

अद्यतनैकसामगाचार्य-सर्ववेदविज्ञानादिभास्करेण
सामश्रमीतिलब्धयशोनामश्रीसत्यव्रताचार्येण
विरचितम् ।

॥ द्वितीयमंस्करणम् ॥

(परिवर्धितं परिवर्द्धितम्)

॥ एतत्सत्त्वं सम्नाड्विधिना स्वायच्चीकृतम् ॥

कलकत्ता—सत्ययन्त्रे

(नं० २७, घोषेस् लेन)

पं० हितव्रतसामकण्ठेन मुद्रितं प्रकाशितम् ।

॥ सं० १९१३ । १९०७ ई० ॥

॥ ओ३म् ॥

॥ प्रकाशकोक्तिः ॥

गोत्रे कश्यपजे कुले सुविदिते गाङ्गीतिचट्टान्वये,
जातयावसथः मदाशिवमुनिस्तस्यैव वंश्यो महान् ।
वेदाना मधिदैवतार्थकरणे चैकोऽद्य यो भारते ,
चातुर्वेदविधिज्ञवैदिकगुरुः सत्यव्रतो नः पिता ॥ १ ॥
ज्ञात्वा यत्सत्यनिष्ठां प्रमुदितगुरुणाऽऽख्यायि सत्यव्रतो यः,
बुद्धीशोऽप्याह तुष्टः सदसि परिचयाद् यं हि सामश्रमीति ।
हारिश्चन्द्रीयपत्ने जयपुरसमिती येन लब्धाः प्रतिष्ठाः ,
माध्यस्थ्यं येन काश्यां कृतमुभयमतं श्रीदयानन्दवादे ॥ २ ॥
शास्त्रीश्रीभक्तरामो लवपुरवसतिर् , दाक्षिणात्यश्च शास्त्री-
रावः श्रीनारसिंहो , स्मृतसरनिलयः श्रीजगन्नाथ आर्यः ।
।श्यां वङ्गे च गौडे जय-शिव-कनकाः , गुर्जरेऽप्यक्षयाद्याः ,
राणाद्याः सनीडा हित-शिव-भवका यस्य शिष्याश्च शस्ताः ॥ ३ ॥
सामान्नानभृता सृचाञ्च यजुषां त्रिब्राह्मणाना मपि ,
येनाकारि सतां मुदे विवरणं वङ्गानुवादस्तथा ।
टीका देवगिरा देशापि रचिता वेदेषु सूत्रेषु च ,
तथ्याद्याः प्रथितास्त्रिवेदमथिता यन्याश्च यस्याष्टकौ ॥ ४ ॥
प्राच्यापाच्यबुधा अवाच्यविबुधा श्रीदीच्यविद्याधनाः ,
साम्नां शिष्यितुः प्रशक्तिलिपिभिर्गायन्ति यस्योद्यमः ।
सत्यार्थाध्ययनप्रवृत्तिवशगा आयान्ति ते यस्मिन् ,
तेनेदं रचितं त्रिवेदगमकं नैरुक्तनेत्राङ्गनम् ॥ ५ ॥

आयातस्य सामगाचार्यस्य प्राच्योद्घापाद्यावाच्यभारतीय-
महामहोपाध्यायादिधीमल्लिखितानि बहूनि
प्रशस्तिपत्राणि , तेषां मेकतमादिह
उद्धरामि श्लोकद्वयम्—

“आ रक्षाकरमेखलावनितले हीपे त्वितोऽन्यत्र च,
न स्यर्ही न च यत्नमोऽपि च बुधो सहेदविद्यागुणैः ।
अर्थानां मनिषं चमत्कृतिमतां कोशोऽनिषं दर्शकः ,
विहङ्गूँकिरीटरत्ननिचये चिन्तामणिश्चायणीः ॥

× × × ×

विद्याविद्युदुदारदीप्तिनिचयैर्भूमण्डलं रोचयन् ,
स्वान्तध्वान्तमदाक्षयान्तजनुषां सद्यः समुन्मीचयन् ।
वेदव्याकृतिजैर्मिनीयजटिलान् भावान् सदालोचयन् ,
कोऽप्यान्नाययशा जयत्यतितरां सत्यव्रतः सामगः ॥”—इति ।

चम्पारण्यवास्तव-पण्डितवरस्य “श्रीचन्द्रशेखरधरशर्माः—१८. ६. ०४.”

कलिकाता,
वङ्गवेदविद्यालयः । } (सामकण्ठेतिलम्बयशोनामा), श्रीहितव्रतशर्मा ।
संवत् १८६३ । } प्रकाशकः ।

॥ ओ३म् ॥

॥ प्रकाशकोक्तिः ॥

गोत्रे कश्यपजे कुले सुविदिते गाङ्गीतिचट्टान्वये,
जातघावसथः सदाशिवमुनिस्तस्यैव वंश्यो महान् ।
वेदाना मधिदैवतार्थकरणे चैकोऽद्य यो भारते ,
चातुर्वर्गविधिष्वैदिकगुरुः सत्यव्रतो नः पिता ॥ १ ॥
ज्ञात्वा यस्तत्पनिष्ठां प्रमुदितगुरुणाऽऽख्यायि सत्यव्रतो यः,
बुन्दीशोऽप्याह तुष्टः सदसि परिचयाद् यं हि सामश्रमीति ।
ह्यारिश्चन्द्रीयपत्ने जयपुरसमितौ येन लब्धाः प्रतिष्ठाः ,
माध्यस्थ्यं येन काश्यां कृतमुभयमतं श्रीदयानन्दादे ॥ २ ॥
शास्त्रीश्रीभक्तारामो लवपुरवसतिर् , दाक्षिणात्यश्च शास्त्री-
रावः श्रीनारसिंहो , ऽमृतसरनिलयः श्रीजगन्नाथ आर्यः ।
काश्यां वङ्गे च गौडे जय-शिव-कनकाः, गुर्जरेऽप्यक्षयाद्याः ,
हाराणाद्याः सनीडा हित-शिव-भवका यस्य शिष्याश्च शस्ताः ॥ ३ ॥
सामान्त्रान्मृता मृचाश्च यजुषां चिन्नाङ्गणाना मपि ,
येनाकारि सतां मुदे विवरणं वङ्गानुवादस्तथा ।
टीका देवगिरा दशपि रचिता वेदेषु सूत्रेषु च ,
तस्याद्याः प्रथितास्त्रिवेदमथिता ग्रन्थाश्च यस्याष्टकौ ॥ ४ ॥
प्राच्यापाञ्चबुधा अवाच्यविबुधा श्रीदीप्यविद्याधनाः ,
सान्नां शिष्ययितुः प्रशलिलिपिभिर्गायन्ति यस्मिन्मथः ।
सत्यार्थाध्ययनप्रवृत्तिवशगा प्रायान्ति ते यस्मिन् ,
तेनेदं रचितं त्रिवेदगमकं नैरुक्तनेत्राञ्जनम् ॥ ५ ॥

आयान्तस्य सामगाचार्यस्य प्राच्योद्वापाचावाच्यभारतीय-
महामहोपाध्यायादिधीमस्त्रिखितानि बहूनि
प्रशस्तिपत्राणि , तेषां मेकतमादिह
उद्धरामि श्लोकद्वयम्—

“आ रत्नाकरमेखलायनितले ह्रीपे त्वितोऽन्यत्र च,
न स्पर्शी न च यत्नमोऽपि च बुधो सहेदविद्यागुणैः ।
अर्धानां मनिशं चमत्कृतिमतां कोशोऽनिशं दर्शकः ,
विहङ्गभूर्किरीटरत्ननिचये चिन्तामणिश्चाग्रणीः ॥
× × × ×
विद्याविद्युदुदारदीप्तिनिचयैर्भूमण्डलं रोचयन् ,
स्वान्तध्वान्तमदात्रशान्तजगुषां सद्यः ससुम्नोचयन् ।
वेदव्याकृतिजैर्मिनीयजटिलान् भावान् सदालोचयन् ,
कोऽप्यान्नाययशा जयत्यतितरां सत्यव्रतः सामगः ॥”—इति ।

चम्पारण्यवास्तव-पण्डितवरस्य “श्रीचन्द्रशेखरधरशर्मा—१८. ६. ०४.”

कलिकाता, } (सामकण्ठेतिलव्यशोनामा), श्रीहितव्रतशर्मा ।
वङ्गवेदविद्यालयः । } प्रकाशकः ।
संवत् १८६३ । }

॥ अथ निरुक्तालोचनविषय सूची ॥

विषयः	पृ०	विषयः	पृ०
अथ निरुक्तालोचनोपक्रमः ...	१	पुराकल्पश्रुतस्य व्याख्यानम् ...	१४
यास्ककृतस्यास्य निघण्टुभाष्यस्य		निरुक्तस्य कर्तृनिर्णयः ...	२६
निरुक्तत्वप्रतिपादनारम्भः	१	अथ यास्कपरिचयारम्भः ...	२७
षडङ्गानां सायणोक्तलक्षणानि	१	शतपथ-छन्दोग-बृह-कृ-प्राति-	
श्रित्वाग्रन्यपरिगणनादि ...	४	शाख्य-पाणिनिस्तुत्रोक्तभ्यो-	
निघण्टोरपि निरुक्तत्वम् ...	५	ऽन्योऽयमिति निर्णयः ...	२७
निघण्टोर्निरुक्तत्वखण्डनपराणां		महाभारतीययास्क एवायम्	३१
छान्दोग्य-गोपथ-प्रातिशाख्य-		अथ यास्कस्य मुख्यधित्वं नास्त्यपि	
द्वितीयवृत्ति-मनुटीका-महा-		मुनित्व मस्तीति प्रतिपादनम्	३२
भारत-यास्कीयनिरुक्त-भ्राजा-		मुख्यधित्वक्षणम्, द्रष्टृत्वकर्तृ-	
नामश्लोक-पातञ्जल-गणपाठ-		त्वयोरभिन्नत्वम्, ब्राह्मण-	
हरिकारिका-निघण्टुनिर्वचन-		ग्रन्थकृता मातिदेशिकधित्व-	
निरुक्तवृत्ति-प्रस्थानभेदवाक्यानां		त्वम्, ऋधिवंशप्रभवत्वेन	
यवहारास्य च प्रामाण्यतया		ऋधित्वं न लभ्य मिति प्रति-	
प्रदर्शनारम्भः ...	६	पादनाय श्यावाश्वोपाख्या-	
प्रथमाध्यायादेः षष्ठाध्यायत्वादि	१३	नावतरणम्, ऋधित्वेविध्य-	
अथ निघण्टुनिरुक्तयोः क्रमात्		वर्णनम्, महाभारतवीजो-	
समान्नायत्ववेदाङ्गत्वे ...	१६	होत्रः आश्वलायनीयग्रन्थ-	
वेदाङ्गानां षट्त्वाख्य-म् ...	१६	सूत्रे मुख्यामुख्यधित्वानां नाम-	
अथ निघण्टुनिरुक्तयोः प्रणेतारौ	२२	स्मरणप्रदर्शनश्च ...	३२-४४
प्रस्थानभेदमतखण्डनपूर्वकं सायण-		अथ निरुक्तस्य द्वादशाध्यायानां मेव	
देवराज-दुर्गाचार्य-महाभारत-		यास्कीयत्वनिरूपणारम्भः	४५
क्रमतेन पुराकल्पश्रुतवचनेन च		देवराजमते द्वादशाध्यायित्वम्	४५
निघण्टोरनिर्दिष्टकालीनत्वम्	२२	दुर्गाचार्यमते सायणाचार्यमते च	

निरुक्तस्य त्रयोदशाध्यायित्वम् ४६
 काव्यायनपतञ्जलोर्णयेऽपि तथा ४६
 अथ यास्कस्यास्य जीवितसमय-
 निर्णयाय यत्नारम्भः ... ५०
 कालनिर्णयोपयोग्यार्थेतिहासिक-
 ग्रन्थानां दुर्लभता ... ५०
 कालनिर्णये संहिताग्रन्थानाम् ५१
 — ब्राह्मणवचनानाम् ... ५२
 — पौराणिकवचनानाम् ५३
 — बह्वर्गुत्तशिष्यादीनाम् ... ५५
 — सुखाद्यादीनाम् ... ५६
 निरुक्तस्यास्य प्रचलितमहाभार-
 तात्, भाष्यकारात् पतञ्ज-
 लेष, प्रचलितमनुसंहितातो-
 ऽपि प्राचीनत्वनिर्णयः ५७—६१
 पतञ्जलेः ४५० ख० पू० महाभाष्य-
 प्रणयनमिति निर्णयः ६४—७२
 — चन्द्रगुप्तकालीनत्वखण्डनम् ७३
 — पुष्यमित्रयज्ञिलखण्डनम् ७४
 — यवनावरोधसमकालीनत्वख० ७६
 — पाणिनिसमकालीनत्वख० ७८
 — वासवदत्तोत्तरभवत्वख० ७९
 पतञ्जलेः, योगशास्त्रहृद-वेदशास्त्र-
 हृदभ्यां भिन्नत्वाख्यानम् ... ८२
 काशहस्त-पाराशर्य-कणभट्टाद्य-
 चरण-कपिल-पाशुपतकार-
 चार्वाक-जलूक-काव्यायनेभ्यः
 पराकालीनत्वाख्यानम् ८४—८८

मनुसंहितायाः ८०० ख० पू०
 प्रणयनकालनिरूपणम् ८८—९४
 आदिपतञ्जलि-पाराशर्य-काश-
 हस्त-जैमिनि-कणाद-शैतम-
 कपिल-आसुरि-वार्त्तिककार-
 काव्यायनेभ्यः परकालीनत्वम् ९५
 षष्ठां दर्शनानां पौर्वापर्यम् ९७
 काव्यायनस्य ११०० ख० पू० आक-
 रणवार्त्तिकप्रणयनम् १००—१०३
 — यास्कात् परभवत्वनिर्णयः १०२
 पाणिनेः २३०० ख० पू० सर्वतो-
 सुखादियाकरणप्रणयनकालः १०४
 — यास्कात् पूर्वजत्वनिर्णयः १०५
 — आदियाकरणकर्तृत्वम् १०७
 — पदसंहिताकारपरभवत्वम् १०८
 — क्रमसंहितालङ्कारावरत्नं ११०
 — चातुर्ज्ञानसप्तसङ्गादिभ्यश्च १११
 — अष्टशाब्दिकेष्वपि प्राथम्यम् ११४
 — माहेश्वर्यात्तयत्वनिर्णयः ११६
 — अत्रिप्रभृतिभ्यः परभवत्वम् ११६
 कुमारव्याकरणतश्च प्राचीनत्वम् ११७
 कवि-पाणिनेस्तु आकरणभाषा-
 लतः पतञ्जलरघुवार्वाचीनत्वं ११७
 — बुधिशिरादिभ्यः परभवत्वेऽपि
 शुकात् पूर्वजत्वम् ... ११८
 आरुः पाणिनितः परजत्वकाव्याय-
 नतो यास्काच्च पूर्वजत्वम् ११९
 शौनकास्य १००० ख० पू० अक-

प्रतिशाख्यप्रणयनकालः ... १२२
 —यादिसमकालिकत्वम् ... १२२
 प्रातिशाखात् प्राक् पाणिनीयम् १२५
 प्रातिशाख्यकृच्छ्रौनकस्य कृतद्रष्टृ-
 मण्डलद्रष्टृ-कल्पकारशाखाकार-
 शिष्याकृच्छ्रः श्रौतकेभ्यो विभि-
 न्नत्वं परजत्वञ्च ... १२६
 प्राचीनार्याणां गोत्रनामयवहार
 एव नामविभ्रमहेतुः ... १२८
 दृष्टदेवताकृच्छ्रौनकः प्राति-
 शाख्यकृतः श्रौतकात् याक-
 रणकृताग्रिनेश्चावरजः ... १२९
 यास्कस्य १६०० खट्वपूर्वजत्वम् १३०
 बोधिलिङ्गीयारोतिरेवावलम्बिता १३१
 अथ मन्त्रार्थबोधार्थं निरुक्तम् १३२
 ब्राह्मणार्थबोधाय चेत्यन्यमतम् १३३
 अथ वेदशास्त्रार्थादिनिर्णयः ... १३४
 वेदः = विद्या ... १३४
 श्रुतिः = प्रवादः ... १४०
 आन्नायः = अभ्यस्तः ... १४२
 त्रयी = त्रिविधरचनामयः ... १४६
 ऋग्यजुस्सामाथर्वसंहितानां
 समकालत्वनिर्णयः १४७
 संहितानां त्रयीत्वम् ... १५१
 अथर्वनामर्षेर्वेदविभाजकत्वम् १५३
 ऋगादीनां अधिकारिणां अथ-
 द्वियमाणाभ्यभिधानानि ... १५४
 कृत्स्नः = प्रबन्धः ... १५६

शाध्यायः = सन्ध्याधीयः ... १६५
 आगमः आदेशः ... १६५
 निगमः = निगमनम् ... १६५
 मन्त्रभागस्यैव मुख्यं निगमत्वम्,
 ब्राह्मणभागस्य तु तदग्राह्या-
 ग्रन्थत्वेनेति प्रतिपादनम् ... १६६
 यास्क-जैमिनि-श्वरस्वामि-
 कृतानि मन्त्रलक्षणानि १७०
 मन्त्राणां त्रयोदशविधत्वाख्यानम् १७२
 मन्त्रभागः = संहिता ... १७४
 संहितापाठप्रकारपरिगणनम् १
 शाखोत्पत्तिहेतुकथनम् ... १७
 ऋग्वेदीयशाखाः ... १७५
 यजुर्वेदीयशाखाः ... १७६
 सामवेदीयशाखाः ... १७६
 अथर्ववेदीयशाखाः ... १७७
 एकस्य वेदस्यैकशाखाध्ययनेनैव
 सर्वशाखाध्ययनं सम्पद्यते ... १७७
 यजुःशाखानां द्वैविध्यम् ... १७८
 यजुषो द्वैविध्यहेतुकथादि ... १७८
 सर्वं संहितानां मेककालजत्वम् १७९
 ऋग्वेदीयद्वितीयमण्डलस्यापेक्षा-
 कृतार्वाचीनत्वमतखण्डनम् १८०
 ऋग्वेदीयदशममण्डलस्य परि-
 शिष्टरूपत्वमतखण्डनम् ... १८५
 सामवेदीयानां षड्मन्त्राणां
 सुष्ठुतत्वमतखण्डनम् ... १८७
 ब्राह्मणलक्षणानामुपपादनम् १८९

ब्राह्मणवाक्यानां दशविधत्वम्	१६२	अथ देवराजदुर्गाचार्ययोः समयौ	२६२
—दशविधातिरिक्तत्वत्वमपि	१६३	रामानुजस्वामिनो जन्म संवत्	१०१२
अर्थवादविचारः	१६५	उवटभट्टस्य १००२ सं गते	
ब्राह्मणग्रन्थसंख्यानां संहिता-		मन्त्रभाषाप्रणयनतिरूपणम्	२६३
सङ्ख्याननुगतत्वम्	१६७	दुर्गाचार्यो देवराजादवरः ...	२६५
निदानसूत्रेभ्यो वेदाङ्गानि ...	१६८	—सायणाचार्यास्तु प्राग्भवः	२६५
अनुब्राह्मणग्रन्थपरिचयः ...	१६९	सायणाचार्यस्य सं० १४०० गते	
सायणाचार्यस्यासामगत्वम् ...	२०२	वेदभाषाप्रणयनतिरूपणम्	२६६
आरग्यकानां प्रायस्स्वयन्तर्गतत्वं	२०३	महोदरमिश्रस्य सं० ११७६—	
उपनिषदाश्च कासाश्चित्पात्वं	२०७	१२०० मध्ये यजुर्भाष्यप्रणयनम्	२६७
निषिद्धस्य पाणिन्यास्कादि-		देवराजस्य सं० ११५१—११७५ मध्ये	
विदितत्वोपपादनम् ...	२०८	नैषण्डु कनिर्वचनप्रणयनं	२६८
अथ वेदोत्पत्तिकालनिर्णययत्नः	२१०	यथालब्धतत्परिचयारम्भः ...	२६९
तदुत्पत्तिकालनिर्णयस्याशक्यता	२११	नैषण्डु कनिर्वचननामहेतुः	२७०
अज्ञातकालिकर्षितत्वम् ...	२१३	हरदत्तमिश्रस्य, स्कन्दस्वामिनः,	
धीमत्ततत्वसूचको मन्त्रः ...	२१४	भवस्वामिनः, गुहदेवस्य,	
ब्राह्मणकालनिर्णयाशः ...	२१७	उवटभट्टस्य, श्रीनिवासस्य,	
शतपथब्राह्मणस्यानतिप्राचीनत्व		माधवदेवस्य, वेङ्कटाचार्यस्य,	
मितिमतस्य खण्डनम् ...	२१९	विनायकभट्टस्य, भास्करमिश्रस्य,	
अथ निरुक्तप्रतिपादविषयाः	२२३	भास्करभट्टस्य, भरतस्वामिनश्च	
निरुक्तशास्त्रस्य अनिर्दिष्टकाल-		परिचयः	२७०--२७७
कत्वसूचकवीजकथनम् ...	२२३	देवराजस्य प्रश्ना निन्दा च	२७७
निरुक्तोक्तविषयाणां मनुक्रमेण		—अलङ्कनिर्णयभ्युपगमः	२७९
सङ्ग्रहितो वर्णनम् ...	२२४	ब्राह्मणवचनानाञ्च निगमत्वम्	२७९
निरुक्तप्रतिपादानां विशेषार्थानां		दुर्गाचार्यस्य दक्षिणाद्यत्वम् ...	२८०
परिगणारम्भः	२२४—२६१	—आख्यानप्रश्नसोदाहरणानि	२८०
तत्र विज्ञानोदाहरणानि	२४६—२५५	आख्यानदूषणोदाहरणानि	२८१—२८०

David Baran Kunkapi.
College Road, Calcutta,

॥ अथ निरुक्तालोचनम् ॥

“मात्राकृतधर्माणि ऋषयो बभूवुः । तेऽवरेभ्योऽसावाकृतधर्माभ्यः
उपदेशेन मन्त्रान्सम्पादुः । उपदेशाय ग्लायन्तोऽवरे विसृज्य हणयिषं
यस्य समाह्वयं सप्तर्वेदं वेदाङ्गानि च” (१. ६. ५.)

अथेदं मालोचयामः ।— किं मिदं निरुक्तम् ? तस्यैतस्य वेदाङ्गत्वमस्ति
नास्ति वा ? एतन्मूलस्य कः प्रणेता, को वैतस्य ? कः किल यास्कः ? अस्य
ऋषित्वमस्ति नास्ति वा ? किर्याञ्च ग्रन्थो यास्क्यः ? कश्च कालस्तस्य
यास्कस्य ? केमर्थिकी तस्यैषा प्रवृत्तिः ? कोऽयं वेदः ? वेदकालनिर्णयः, श्रक्तो
ऽश्रक्तो वासाकम् ? के विषयाश्चेतन्निरुक्तप्रतिपाद्याः ? प्रसङ्गतो देवराज-
सायणाचार्यदुर्गाचार्याणाञ्च कालादिकं किञ्चिदालोच्य मिति दादश ॥

(१)

तत्रादौ किं मिदं निरुक्तमिति । ऋग्भाष्यभूमिकायां
सायणस्त्वेव माह,— “अतिगम्भीरस्य वेदस्यार्थं सर्वबोधयितुं
शिखादीनि षडङ्गानि प्रवृत्तानि । अत एव तेषां मपरविद्या-
रूपत्वं सुखकोपनिषद्याथर्वणिका आमनन्ति— ‘हे विद्ये वेदि-
तस्ये इति ह स्म यद् ब्रह्मविदो वदन्ति, परा चैवापरा च ।
तत्रापरा ऋग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्ववेदः शिखा कल्पो
व्याकरणं निरुक्तं, छन्दो ज्योतिषमिति ; अथ परा यया

तदक्षर मधिगम्यते'-इति । साधनभूतधर्मज्ञानहेतुत्वात् षडङ्ग-
सहितानां कर्मकाण्डानां मपरविद्यात्वम् ; परमपुरुषार्थभूत-
ब्रह्मज्ञानहेतुत्वात् उपनिषदां परविद्यात्वम् ।

(१) वर्णस्वराद्युच्चारणप्रकारो यत्रोपदिश्यते सा शिक्षा ।
तथाच तेत्तिरीया उपनिषदारम्भे समामनन्ति— 'शिक्षां व्याख्या-
स्यामः । वर्णः स्वरः मात्रा बलं साम सन्तान इत्युक्तः शिक्षा-
ध्यायः'-इति । ०—० । तस्मात् स्वरवर्णाद्यपराधपरिहाराय
शिक्षाग्रन्थोऽपेक्षितः ।

(२) कल्पस्वाश्वलायनापस्तम्बबोधायनादिसूत्रम् ; कल्पप्रति-
समर्थते यागप्रयोगोऽत्रेति व्युत्पत्तेः । ०—० । अतः कल्पसूत्रं
मन्त्रविनियोगेन क्रत्वनुष्ठानं उपदिश्योपकरोति । ०—० । तस्मात्
शिक्षेव कल्पोऽप्यपेक्षितः ।

(३) व्याकरणं मपि प्रकृतिप्रत्ययाद्युपदेशेन पदस्वरूपतदर्थ-
निश्चयायोपयुज्यते । ०—० । तस्मादियं वाक् इदानीं मपि
पाणिन्यादिमहर्षिभिर्व्याकृता सर्वैः पठ्यत इत्यर्थः । ०—० ।

(४ क) अर्थावबोधे निरपेक्षतया पदजातं यत्रोक्तं तन्नि-
रुक्तम् । 'गौः ग्मा उमा क्ष्मा क्षा क्षमा'-इत्यारभ्य 'वसवः
वाजिनः देवपत्न्यो देवपत्न्याः'-इत्यन्तो यः पदानां समान्नायः
समान्नातः, तस्मिन् ग्रन्थे पदार्थावबोधाय परापेक्षा न विद्यते ;
एतावन्ति पृथिवीनामानि, एतावन्ति हिरण्यनामानीत्येवं तत्र
तत्र विस्पष्टं मभिहितत्वात् । तदेतन्निरुक्तं त्रिकाण्डम् । ०—० ।
पञ्चाध्यायरूपे काण्डत्रयात्मके एतस्मिन् ग्रन्थे परनिरपेक्षितया
पदार्थस्योक्तत्वात् तस्य ग्रन्थस्य निरुक्तत्वम् ।

(४ ख) तद्व्याख्यानञ्च 'समान्नायः समान्नातः'-इत्या-

रभ्य 'तस्यास्तस्यास्ताङ्गाव्य मनुभवत्यनुभवति'—इत्यन्तैर्द्वादशभि-
रध्यायैर्यास्को निर्ममे, तदपि निरुक्तं मुच्यते; एकैकस्य पदस्य
सम्भावित्वा अवयवार्थास्तत्र निःशेषिणीच्यन्त इति व्युत्पत्तेः।०—०।
तस्माद् वेदार्थावबोधायोपयुक्तं निरुक्तम् ।

(५) तथा छन्दोग्न्योऽप्युपयुज्यते, छन्दोविशेषाणां तत्र तत्र
विहितत्वात्।०—०। 'यो ह वा अविदितार्षेयच्छन्दोदैवत-
ब्राह्मणेन मन्त्रेण याजयति, वाध्यापयति वा, स्थाणुं वर्ष्कति,
गर्त्तं वा पयति, प्र वा मीयते, पापीयान् भवति, यातयामान्यस्य
छन्दांसि भवन्ति; तस्मादेतानि मन्त्रे मन्त्रे विद्यात्'—इति श्रूयते
(सा० आ० ब्रा० १ प्र० १ ख०)। तस्मात्तावद्देदनाय छन्दो
ग्रन्थ उपयुज्यते ।

(६) ज्योतिषस्य प्रयोजनं तस्मिन्नेव ग्रन्थे विहितम्—
'यज्ञकालार्थसिद्ध्ये'—इति । कालविशेषविधयश्च श्रूयन्ते—'संवत्सर-
मेतद्गतं चरत्संवत्सरमुख्यं भृत्वेत्येवमादयः संवत्सरविधयः । वसन्ते
ब्राह्मणोऽग्नि मादधीत, ग्रीष्मे राजन्य आदधीत, शरदि
वैश्य आदधीतेत्याद्या ऋतुविधयः । मासि मासि सप्तपृष्ठान्यु-
पयन्ति, मासि मास्यतिग्राह्या गृह्यन्त इति मासविधयः । यं
कामयेत वसीयान्ख्यादिति तं पूर्वपक्षे याजयेदित्याद्याः पक्ष-
विधयः । एकाष्टकायां दीक्षेण फलुनीपूर्णमासे दीक्षेणित्याद्या-
स्थितिविधयः । प्रातर्जुहोति सायं जुहोतीत्याद्याः प्रातःकालादि-
विधयः । कृत्तिकास्वग्नि मादधीतेत्याद्या नक्षत्रविधयः । अतः
कालविशेषान् अवगमयितुं ज्योतिषं उपयुज्यते ।

एतेषां वेदार्थोपकारिणां षष्ठां ग्रन्थानां वेदाङ्गत्वं शिष्याया
मेव मुदीरितम्—'छन्दः पादौ तु वेदस्य हस्तौ कल्पोऽथ

पठ्यते । ज्योतिषा मयनं चक्षुर्निरुक्तं श्रोत्रं सुच्यते । शिक्षा प्राणस्तु वेदस्य मुख्यं व्याकरणं स्मृतम् । तस्मात् साङ्गं मधीत्यैव ब्रह्मलोके महीयते'-इति"-इति ।

अथात्र किञ्चित् प्रासङ्गिकं मप्युच्यते । सायणीयभाष्ये यदुद्धृतो दृश्यते 'शिक्षाम्' इति ऋस्वेकारपाठः, मूलविरुद्ध इति स नूनं लेखकमुद्राकरप्रमादजः; तैत्तिरीयारण्यकोपनिषदि हि 'शीक्षाम्'-इति दीर्घेकारश्रवणात् । किञ्च औपनिषदः शिक्षाध्यायस्तु शिक्षणीयविद्यानां नामबोधक एव । तथाच शिक्षा-ग्रन्थेषु वर्णोऽकारादिः, स्वर उदात्तादिः, मात्रा ऋत्वादिः, बलं स्थानप्रयत्नौ, साम निषादादिः, सन्तानः विकर्षणादिः; एषां बोधनं मेव शिक्षाग्रन्थप्रयोजनं मित्युपदेशः फलितः । ते तु शिक्षाग्रन्थाः सन्ति बहवः; तत्र त्रिंशत्सङ्ख्याका अस्माभिर्दृष्टाः । तेषां नामानि यथा—

(१) याज्ञवल्कराशिक्षा ,	(२) वासिष्ठी शिक्षा ,
(३) कात्यायनी शिक्षा ,	(४) पाराशरी शिक्षा ,
(५) माण्डव्यशिक्षा ,	(६) अमोघानन्दिनी शिक्षा ,
(७) लघ्वमोघानन्दिनी शिक्षा ,	(८) माध्यन्दिनीयशिक्षा ,
(९) लघुमाध्यन्दिनीयशिक्षा ,	(१०) अमरेशी शिक्षा ,
(११) केशवीशिक्षा ,	(१२) स्वराङ्गशिक्षा ,
(१३) षोडशश्लोकी शिक्षा ,	(१४) अवमाननिर्णयशिक्षा ,
(१५) स्वरभक्तिलक्षणशिक्षा ,	(१६) क्रमसन्धानशिक्षा ,
(१७) गलट्कशिक्षा ,	(१८) मनःस्वारशिक्षा ,
(१९) प्रातिशाख्यप्रदीपशिक्षा ,	(२०) वेदसूत्रपरिभाषाशिक्षा ,
(२१) यजुर्विधानशिक्षा ,	(२२) स्वराष्टकशिक्षा ,

- (२३) क्रमकारिका शिक्षा , (२४) पाणिनीयशिक्षा ,
 (२५) नारदीयशिक्षा , (२६) गौतमी शिक्षा ,
 (२७) लोमशी शिक्षा , (२८) माण्डूकी शिक्षा ,
 (२९) शौनकीया शिक्षा , (३०) आथर्वणशिक्षा चेति ।

नैताः सर्वा एव शिक्षाः सर्वासा मेव वेदशाखानाम् , नापि
 चैकविषयाः ; प्रत्युत सर्वा एव मिथोविभिन्नविषयप्रधानाः , अपि
 विभिन्नवेदशाखीयाः । यथा— सामवेदीयस्वरसामसन्तानादि-
 विज्ञानाय 'नारदीया', 'लोमशी', 'गौतमी' चेत्येताः तिस्रः
 शिक्षाः सामवेदमात्रस्यैव । सर्वासा मेवासां शिक्षाणां तैत्ति-
 रीयान्नात-वर्णस्वराद्यन्यतमविषयत्वेन शिक्षित्येकेनैव पदेन ग्रह-
 णीयत्वमिति सर्वासा मेव शिक्षानामाङ्गत्वम् । एवं कल्पग्रन्थानां
 मध्यमेकत्वं शाखाभेदजन्यं नूनं स्वीकार्यम् ! तत्राद्याप्यविलुप्ताः
 एकस्य सामवेदस्यैव त्रयः कल्पग्रन्थाः— लाट्यायनसूत्रम् , द्राक्षायण-
 सूत्रम् , उपपत्त्यसूत्रश्चेति ; तैत्तिरीयकानां मपि बोधायनापस्तम्बे ।
 तथा सन्ति व्याकरणान्यपि बहूनि । तत्र पाणिनीयस्यैवैकस्यादि-
 सर्वतोमुखत्वम् , प्रातिशाख्यानास्तु नामत एवावगम्यते प्रतिशाख
 मेकेकत्वमिति । विशेषतस्तु सामवेदस्य स्वरस्तोभविकर्षणाद्यु-
 पदेशाय बहूनि व्याकरणानि समान्नातानि । तेषां मिमान्येवा-
 स्मदधीतानि — सामतन्त्रम् , अक्षरतन्त्रम् , पुष्पसूत्रम् , पञ्चविध-
 सूत्रम् , निदानसूत्रम् , अनुपदसूत्रम् , तण्डालक्षणसूत्रम् , कल-
 सूत्रश्चेत्यष्टौ । निघण्टुनामा निरुक्तमूलग्रन्थस्त्वेक एव चिरात्
 सुविदितः । निरुक्तमपीदानीं मेकमेव यास्कीयं सुप्रसिद्धमिति ॥

अथ सर्ववेदभाष्यकारस्य सायणाचार्यस्य नये तु द्वे निरुक्ते ;
 तत्र मूलं पञ्चाध्यायी , तद्वशाख्यानं द्वादशाध्यायीति । तत्र निरुक्त-

शब्दव्युत्पत्तिप्रकारश्च द्विविध एव ; 'अर्थावबोधे निरपेक्षतया पदजातं यत्नोक्तं तन्निरुक्तम्'—इति , 'एकैकस्य पदस्य सम्भावित्वा अवयवार्था यत्र निःशेषेणोच्यन्ते तन्निरुक्तम्'—इति च । तथाच मुण्डकोपनिषदादौ यच्छ्रूयते निरुक्त मिति पदम्, सायणमते तदुभयोरेव बोधकम् ; शिक्षावचनतोऽपि यद् ज्ञायते निरुक्तस्य वेद-ओत्रत्वम्, तस्मै तदप्युभयविधस्यैव । ततश्चास्य नये द्वयोरेव वेदाङ्गत्वं समम् ; द्वयोरेव निरुक्तमित्येकनाम्ना बोधाच्च अङ्गानां षट्सङ्ख्यात्वं मध्यवितथमेवेति ।

तद्विरुद्धं सायणीकोक्तं तदेव परीक्षितुं मेष प्रबन्धोऽवतार्यते ।—

श्रूयते ह्येवं छान्दोग्योपनिषदि — “स वा एष आत्मा हृदि, तस्य तदेव निरुक्तं हृदय मिति तस्माद् हृदयम् (८. ३. ३.)”

—इति । तदेतत् हृदयनिर्वचनं कास्ति निघण्टौ, यास्कीये वा ? न कापि । निघण्टौ तु तादृशनिर्वचनदर्शनस्य सम्भाव-

नैव नास्ति ; यास्कीये निघण्टुभाष्यरूपे निरुक्तग्रन्थेऽपि हृदय-

- शब्दनिर्वचनावसरस्तु बहुत्र विद्यते (८. ३. १२., १०. ३. ११.,

१३. १. १३., २. ७., ४. ४.), परं न कापि तन्निर्वचनं

कृत मस्ति । ततश्चेमे सुव्यक्ते— नेदं यास्कीयं निरुक्तं प्रादुर-

भूत् छान्दोग्योपनिषदः पुरस्तात्, 'अर्थावबोधे निरपेक्षतया

// पदजातं यत्नोक्तं तन्निरुक्तम्'—इति सायणीयु मायं निरुक्त-

लक्षणं च नाभिमतं छान्दोग्योपनिषत्प्रवक्तुरिति ।

श्रूयते चैवं गोपथब्राह्मणे — “ओङ्कारं पृच्छामः ०—०

किनिरुक्तम् ? ०—० आपेरोङ्कारः सर्वं माप्नोतीत्यर्थः (१. १.

१४—३०.)”—इत्यादि । तदेतदोङ्कारनिर्वचनं निघण्टौ,

यास्कीये वा कास्ति ? एतदग्रस्योत्तरं चेद मेव वक्तव्यं न

क्वापीति । निघण्टो तु तादृशनिर्वचनदर्शनस्य सम्भावनैव नास्ति ; निघण्टुभाष्यात्मके यास्कीये निरुक्तेऽपि ँशब्दनिर्वचनावसरस्तु विद्यते (१३. १. १०.) परं न च तत्र तन्निर्वचनं कृतं मस्ति । तथाच अत्रापीदं मेव द्वयं सुव्यक्तम्— नेदं यास्कीयं निरुक्तं माविरभूत् गोपथब्राह्मणतः पुरस्तात् , न च ‘अर्थावबोधे निरपेक्षतया पदजातं यत्रोक्तं तन्निरुक्तम्’-इति सायणीयं भाष्यं निरुक्तलक्षणं मभिमतं गोपथब्राह्मणप्रवक्तुरिति ।

बहुक्पातिशाख्यद्वितीयवृत्तिकारः खलु देवमित्पुञ्जो विष्णु-मितोऽप्येव माह— “निरुक्तं पदविभागमन्त्रार्थदेवतानिर्देशार्थं शास्त्रम् (१ प०)”-इति । अतो ज्ञायते तस्यापि सायणीयं मन्यं निरुक्तलक्षणं मेव सम्मतं मिति ; आद्यलक्षणलक्षिते निघण्टु-समान्त्राये मन्त्रार्थप्रभृतिनिरूपणोपायस्यादर्शनादिति ।

मनुसंहिताया अन्यतमटीकाकारस्य कुल्लूकभट्टस्य मतेऽपि निर्वचनमूलक एव निरुक्तशब्दप्रयोग उपलभ्यते । तथाहि— “आहभुग् हृषलीतल्पम् (३ , २५०)”-इति श्लोकस्य व्याख्या-नावसरे श्रुतं तेन “हृषलीशब्दोऽत्र स्त्रीपर इत्याहुः । निरुक्तञ्च कुर्वन्ति— हृषस्यन्ती चपलयति भर्तारं मिति हृषली । ब्राह्मणस्य परिणीता ब्राह्मण्यपि हृषलीति”-इति । नैतद् यास्कीयं वचनं मिहोद्धृतं कुल्लूकेन , नापि मानवम् (८. १६.) ; अपि तु केषाञ्चिदपरटीकाकारादीनां मतं मेव मिल्येव प्रदर्शितम् । यास्कस्तु— “हृषलो हृषशीलो भवति हृषाशीलो वा (३. ३. ४.)”-इत्येव निरवोचत् । अत्र त्वेतदेव समालोच्यं यदनतिप्राचीनस्य पण्डितस्य कुल्लूकस्यापि प्रयोगे निरुक्तं न निघण्टुपरं मिति । एवमपरत्रापि तत्रैव । तथाहि— “मां स भक्षयितामुत्र यस्य

मांसं मिहास्यग्रहम् । एतन्मांसस्य मांसत्वं प्रवदन्ति मनीषिणः
 (५. ५५.)—इत्यस्य मानववचनस्य व्याख्यानावसरे श्रुतं तेनैव
 कुल्लूकभट्टेन—“एतत् मांसशब्दस्य निरुक्तं पण्डिताः प्रवदन्ति ।
 इति मांसशब्दस्य निर्वचनं मवैधमांसभक्षणपापफलकथनार्थम्”—
 इति । इहापि कुल्लूकभट्टमते ऽपि निर्वचनपरं मेव निरुक्तम्,
 न तु निघण्टुपाठपरं मित्येव प्रदर्शनं मस्माकं मिष्टम् । प्रदर्शित-
 निर्वचनन्तु न यास्कीकृतम् ; अपि मनुसंहिताकारकालिकैः
 कैश्चिद्दिग्गजैरनुमोदितं तत्संहिताकृतैव कृतम् । यास्कस्तु मनु-
 संहिताकृतो ऽपि बहुप्राचीनः, तत्काले तु मांसशब्दस्य निर्वचनं
 मन्यथैव प्रचलितं मासीदित्यन्यदेतत् । तथाहि—“मांसं माननं
 वा मानसं वा मनोऽस्मिन् सीदतीति वा (४. १. ३.)”—इति
 यास्कीयं निरुक्तम् । “एतद्वै परमं मन्वाद्यं यन्मांसम्”—इति च
 शतपथीया श्रुतिर्यास्कीयस्य तन्निर्वचनस्य साधिका भवितुं मर्हति
 वेति कथान्तरम् । प्रकृते तु कुल्लूकस्यापि सायणीयं द्वितीय-
 निरुक्तलक्षणं मेवाभिमतम् ; न त्वाद्वयलक्षणं निघण्टुपरं मित्ये-
 वेहास्माभिरित्यं प्रदर्शितम् ।

आख्यायते महाभारते चादिपर्वणि—“महत्त्वाद् भारवत्वाच्च
 महाभारतं मुच्यते । निरुक्तं मस्य यो वेद सर्वपापैः स मुच्यते
 (१. १. २७०.)”—इति । एवञ्चेदं मेव प्रतीयते—सायणीयं
 द्वितीयं निरुक्तलक्षणं मेवाभिमतं महाभारतकारस्यापि ; न
 त्वाद्वयम् । तच्च मोक्षधर्मेऽपि—“अर्जुन उवाच । भगवन् भूत-
 भव्येषु सर्वभूतसृगव्यय । लोकधाम जगन्नाथ लोकानां ममयप्रद ।
 यानि नामानि ते देव कीर्त्तितानि महर्षिभिः । वेदेषु सपुराणेषु
 यानि गुह्यानि कर्मभिः । तेषां निरुक्तं त्वत्तोऽहं श्रोतुं मिच्छामि

केशव । न ह्यन्यो वर्णयेद्वान्नां निरुक्तं त्वा मृतं प्रभो ! । श्रीभग-
वानुवाच । ०—० । गौणानि तत्र नामानि कर्मजानि च कानि
चित् । निरुक्तं कर्मजानां त्वं शृणुष्व प्रयतोऽनघ ! । ०—० ।
नराणां मयनं ख्यातं मह मेकः सनातनः । आपो नारा इति
प्रोक्ता आपो वै नरसूनवः । अयनं मम तत् पूर्वं मतो नारायणो
ह्यहम् । ०—० । नामानि चैव गुह्यानि निरुक्तानि च भारत ! ।
ऋषिभिः कथितानीह यानि सङ्कीर्तितानि ते (३४१, ३४२
अ० १—५६, १—१३८ श्लो०)—इति । एव मपीदं मेव प्रती-
यते— सायणीयं द्वितीयं निरुक्तलक्षणं मेवाभिमतं मोक्षधर्मलेख-
कालेऽपि ; न त्वादयम् । तत्रैव निघण्टुनाम चाख्यातं दृश्यते,
परं न तन्निरुक्तपरं मपि तु पदपाठात्मकग्रन्थविशेषपरं मेव ।
तथाहि— “निघण्टुकपदाख्याने विद्धि मां वृष सुस्तमम् । कपि-
र्वराहः श्रेष्ठश्च धर्मश्च वृष उच्यते । तस्माद् वृषाकपिं प्राह कश्यपो
मां प्रजापतिः (३४२ अ० ८६, ८७. श्लो०)”—इति । पठित-
श्चात्र निघण्टो “वृषाकपिः”—इति (४. ६. १६.) । तदेवं निघण्टो-
निरुक्तत्वं नेष्टं महाभारतकारस्येत्यपि सुवचम् ।

यास्कीयेऽत्र निरुक्ते च निरुक्तस्योल्लेखो बहुत्रैवोद्घोषितः,
परं न तत्र क्वापि निघण्टोर्ग्रहणं विवक्षितम् । तथाहि—
“इतीमानि चत्वारि पदजातान्यनुक्रान्तानि— नामाख्याते चोप-
सर्गनिपाताश्च । तत्र नामाख्यातजानीति शाकटायनो नैरुक्त-
समयश्च (१. ४. १.)”—इत्येवमादीनि द्रष्टव्यानि । निघण्टोस्तु
निघण्टुनाम्नैव व्यपदेश आहृतः ; न क्वापि निरुक्तत्वेन । तथाहि
ग्रन्थारम्भे एव— “निगमनान्निघण्टव उच्यन्ते (१. १. १.)”—
इति । अन्यभूमिकायां (१. ६. ५.) निघण्टोः स्वरूपं पारि-

भाषिकलक्षणं च प्रदर्शितम्, तदप्यत्र समालोचनीयं मेव ।
तथाहि—“एतावन्तः समानकर्माणी धातवः, ०—०, एतावन्त्यस्य
सत्त्वस्य नामधेयानि, एतावता मर्थानां मिदं मभिधानं नैघण्टुक
मिदं देवतानां मप्राधान्येनेदं मिति ; तद्यद्व्यदैवते मन्त्रे निप-
तति नैघण्टुकं तत्”—इत्यादि । किञ्चात्र द्वितीयाध्याय-प्रथमपादे
यन्निरुक्ताशास्त्रप्रयोजनं वर्णितम् (२. १. १—७.), तदपि निघण्टु-
पाठादेव न सम्भवति । अतः सायणीये द्वितीयनिरुक्तलक्षणे एव
भगवतो यास्कस्यापि सम्प्रतिष्ठायाः ; न त्वाद्ये ।

भगवता कात्यायनेनाप्युक्तम् भ्राजन्तमश्लोकग्रन्थे—

“बाहुलकं भवत्प्रसूतुदृष्टेर्नैगमरूढिभवं हि सुसाधु ।

नाम च धातुजं माह निरुक्ते व्याकरणे शकटस्य च लोकम्”—इति ।

तदेतच्छ्लोकपर्यालोचनेन च बुद्ध्यते सायणीयं द्वितीयं निरुक्त-
लक्षणं मेव भगवतः कात्यायनस्यापि सम्प्रतिष्ठम् ; न त्वाद्यं लक्षणं
मिति ;— द्वितीयलक्षणलक्षिते यास्कीये (१. ४. १.) एव ग्रन्थे
तथोक्तदर्शनादिति ।

तस्यैव श्लोकस्य व्याख्यानावसरे भगवान् पतञ्जलिश्चाह—

“नाम खल्वपि धातुजं मेव माहुर्नैरुक्ताः (३अ० २पा० ३आ०)”

—इत्यादि । ततश्चावगम्यते तस्य भगवतोऽप्यभिमतं सायणीयं
द्वितीयनिरुक्तलक्षणं मेव ; न त्वाद्यम् ;— आद्यलक्षणलक्षितेऽखिल-
निघण्टौ तथादर्शनादिति ।

अस्ति चेयं हरिकारिका—

“वर्णागमो वर्णविपर्ययश्च द्वौ चापरौ वर्णविकारनाशौ ।

धातोस्तदर्थान्तिशयेन योगस्तदुच्यते पञ्चविधं निरुक्तम्”—इति ।

तदित्यं भगवता खलु माङ्गलिकेनाचार्येण पाणिनिना

“पृषोदरादीनि यथोपदिष्टम् (६. २. १०८.)”—इति सूत्रेण यत्सर्वं सङ्क्षेपेण विहितम्, तदपि निरुक्ते विशदीकृत्य प्रदर्शितमिति फलितम्। तथाचोक्तं तत्र महाभाष्ये— “पृषोदरादीनीत्युच्यते, कानि पृषोदरादीनि ? पृषोदरप्रकाराणि। कानि पुनः पृषोदरप्रकाराणि ? येषु लोपागमवर्णविकाराः श्रूयन्ते, न चोच्यन्ते (६अ० ३पा० ३आ०)”—इति। लोपागमवर्णविकारादयो बोधिताश्चेह यास्कीय-निरुक्ते। तदत्र “अथ निर्वचनम्”—इत्यारभ्य “एकपदानि निर्ब्रूयात्”—इत्यन्तं (२. १. १—४.) द्रष्टव्यम्। तथा चेद मवश्यं वक्तुं शक्यते यत् श्रीमतो भर्तृहरेरपि सायणीयं द्वितीयं निरुक्तलक्षणमेवाभिमतम्; न त्वाद्यम्;—भाष्यलक्षणलक्षिते हि निघण्टौ लोपागमादीनां बोधनादर्शनादिति।

निघण्टुनिर्वचनकारस्य देवराजयज्वनोऽपि सायणीये द्वितीय-निरुक्तलक्षणे एवाभिमतः प्रतीयते। तथाहि तत्र भूमिकाया मेव— “निरुक्तविद्यानिगमप्रतिष्ठाम् अवाप यास्कः”—इति, “प्रणमामि यास्कभास्करं यो ह्वतमसः प्रकाशितपदार्थः”—इति, “भगवता यास्केन ०—० निरुक्तानि”—इति, “तत्र प्रदर्श्य कतिचिदेव निरुक्तानि”—इति, “स्कन्दस्वामी च तत एव निरुक्त मनुजगाम”—इति, “भाष्यकारेण (यास्केन) बह्वक्तव्यत्वात् प्रकरणेण एव निरुक्तानि”—इति, “अतो ऽन्येषां यथाक्रमेणानिरुक्ते”—इति, “पदानां (निघण्टुस्थितानाम्) भाष्यकारेण (यास्केन) निरुक्तानाम्”—इति, “भाष्यकारेणैव ०—० निरुक्तानि”—इति, “निर्वचनञ्च निरुक्तं ०—० निरीक्ष्य क्रियते”—इति, “स्कन्दस्वामिकृतां निरुक्त-टीकाम्”—इति, “निरुक्तकारोक्तनिर्वचनसामान्यलक्षण मनुस्मृत्य निरुक्तिः क्रियते”—इति द्वादशवारं प्रयुक्तं निरुक्तपदम्; परं नैक-

त्रापि सायणीयाद्यलक्षणलक्षितस्य निघण्टोर्बोध उपयुज्यते । ग्रन्थ-
मध्येऽपि बहुत्रैव निरुक्तस्योक्तेः कृतः । तथाहि— “तथाच
निरुक्तम्— “योनिरन्तरिक्षं महानवयवः परिवीतो वायुना (१. १.
३.)”—इति । दृश्यते चेत्तत् यास्कीये एव निरुक्तद्वितीयाध्यायीय-
द्वितीयपादतुर्यखण्डे ; न तु निघण्टौ । यत्र यत्र तु निघण्टो-
र्बोधन मेवाभीप्सितम् , तत्र सर्वत्रैव निघण्टुरिति समान्नाय इति
च प्रयुक्तम् । तथाहि तत्रैव भूमिकायाम्— “समान्नायं ०—०
निर्जुवता”—इति , “तेन च समान्नायपठितानां पदानां मन्वेभ्यः
(प्रसङ्गाच्चिरुक्तेभ्यः) व्यावृत्त्यर्थं किञ्चिच्चिह्नं कृतम्”—इति ,
“क्षीरस्नाभ्यनन्ताचार्यादिकृतां निघण्टु-व्याख्याम्”—इति च ; एव
मन्यत्राप्युक्तं मिति ।

निरुक्तवृत्तिकारस्य श्रीमद्दुर्गाचार्यस्यापि सायणीयं द्वितीय-
निरुक्तलक्षण मेवाभिमतम् ; न त्वादयम् । तथाहि तदीयमङ्गला-
चरणे एव दृश्यते—“पञ्चाध्यायी-निघण्टोश्च निरुक्तं सुपरिस्थितम्”
—इति । एवञ्च तस्मिन् खलु पञ्चाध्यायात्मग्रन्थस्य कस्य चित्
निघण्टुरिति नाम, तद्व्याख्यानग्रन्थस्य च निरुक्तं मिति स्फुटम् ।
ततश्च भूमिकायां मपि अङ्गग्रन्थप्रयोजनकथनावसरे— “अतः
०—० निरुक्तं नामेदं मङ्गलमारभ्यते । ०—० । अथास्यैव मखिल-
पुरुषार्थोपकारवृत्तिसमर्थस्य सङ्ग्रहः । तद्यथा— नामाख्यातोप-
सर्गनिपातलक्षणम् , ०—० इत्येष समासतो निरुक्तशास्त्रचिन्ता-
विषयः”—इत्युक्तं मस्ति । एतस्माच्च ज्ञायते यास्ककृतभाष्यरूपस्यैव
ग्रन्थस्य निरुक्तत्वं तत्सम्मतम् ; न हि पञ्चाध्यायीरूपस्य निघण्टुनाम-
ग्रन्थस्य नामाख्यातोपसर्गनिपातलक्षणादयश्चिन्ताविषया दृश्यन्ते ।
अष्टश्लोक्तं तत्तदनुपद मेव— “तस्य (यास्कीयनिरुक्तस्य) एषा गवाद्या

देवपत्न्यान्ता पञ्चाध्यायी सूत्रसङ्ग्रहः”-इत्यादि नि०टी०भू० द्रष्टव्यम् ।

मधुसूदनसरस्वतीकृते प्रस्थानभेदनामग्रन्थे प्रथमन्तूक्तम्—
“एवं शिक्षाव्याकरणाभ्यां वर्णोच्चारणपदसाधुत्वे ज्ञाते वैदिकमन्त्र-
पदानां मर्थज्ञानाकाङ्क्षायां तदर्थं भगवता यास्केन ‘समान्नायः
समान्नातः स व्याख्यातव्यः’-इत्यादि त्रयोदशाध्यायात्मकं निरुक्त-
मारचितम्”-इत्यादि । तथा च तस्यापि सायणीये द्वितीयनिरुक्त-
लक्षणे एव सम्प्रतिर्बुध्यते ; न त्वाद्यलक्षणे । तत उत्तरम्
“एवं निघण्टवोऽपि वैदिकद्रव्यदेवतात्मकपदार्थपर्यायशब्दात्मका
निरुक्तान्तर्भूता एव”-इत्युक्तम् । तदेतन्निघण्टोर्वेदाङ्गत्वसाधना-
यैवान्वयगत्योक्तम् ; न तु तत् स्वप्रमासिद्ध मिति ।

व्यवहारतश्च ज्ञायते सायणीयं द्वितीयं निरुक्तलक्षणं मेव
सङ्गतम् ; न त्वाद्य मिति । तथाहि— बहूनां निघण्टुपुस्तकानां
मध्ये ‘निघण्टो प्रथमाध्यायः’ इत्यादि, अन्तेऽपि ‘निघण्टुः
समाप्तः’-इत्येवमादयः पुष्पिका दृश्यन्ते ; न क्वचिदपि निघण्टु-
पुस्तके निरुक्तशब्देऽस्तेष्वी दृष्टः केनचिदपि । एवं निघण्टु-
निर्वचनग्रन्थे च ‘निघण्टुनिर्वचने प्रथमोऽध्यायः’ इत्यादि,
‘निघण्टुनिर्वचनं समाप्तम्’ इत्येवमादयः पुष्पिका एव दृश्यन्ते ॥

ननु निरुक्तवृत्तिकृता भगवद्गुर्गाचार्येण तु निरुक्तप्रथमाध्यायीय-
प्रथमपादव्याख्यानान्ते पुष्पिकायाम् “इति जम्बूमार्गाश्रमवासिनः
शाचार्यभगवद्गुर्गस्य कृतौ निरुक्तव्याख्यायां षष्ठ्याध्यायस्य प्रथमः
पादः”-इति यास्कीयप्रथमाध्यायस्यैव निरुक्तषष्ठाध्यायत्वं बोधि-
तम् ; एव मुत्तरत्रापि ; ग्रन्थान्ते च “इति सपादसप्तदशाध्यायी
ऋज्वर्या नाम निरुक्तवृत्तिः समाप्ता”-इति यास्कीयसपादद्वादशा-
ध्याया एव सपादसप्तदशाध्यायीत्वं ज्ञापितम् । ततश्च तन्मते

निघण्टुनिरुक्तयोरेकार्म्यमेव प्रतीयते । तथा सत्युपपन्नमेव निघण्टोश्च निरुक्तत्वमिति तस्मिन् सायणीयमाद्यं निरुक्तलक्षणमपि सुसङ्गतम् ?—इति चेन्न ; उपक्रमोपसंहारविरोधप्रसङ्गात् । उक्तं श्रुपक्रमे “पञ्चाध्यायीनिघण्टोश्च निरुक्तमुपरि स्थितम्”—इति, “अथ च तस्या द्वादशाध्यायीभाष्यविस्तरः (१. १. १. टी.)”—इति च ; एवञ्च निघण्टोः पञ्चाध्यायीत्वम्, तन्नाष्टात्मकस्य निरुक्तस्य द्वादशाध्यायीत्वं सुतरां तयोः पार्थक्यञ्चोदरीकृतमेव ; प्रतिपादीयवृत्त्युपसंहरणे ग्रन्थोपसंहरणकाले च उभयोरेकार्म्यमूलकं निरुक्तस्यैव सपादसप्तदशाध्यायीत्वं स्वीकृतमिति स्वीकारे तु उपक्रमोपसंहारयोर्विरोधोऽपरिहार्य एव प्रसज्येत । अतस्तद्विरोधप्रसङ्गिभिर्या इदमेवावधारितमस्माभिः,— सूत्रभाष्यरूपयोः निघण्टुनिरुक्तयोः उभयोरेव वृत्तौ कृते दुर्गाचार्येण ; तत्र सूत्रात्मकस्य निघण्टोरेव प्राथम्यात् प्रथमं स एव व्याख्यातः, तत उत्तरञ्च निरुक्तग्रन्थः ; निरुक्तावबोधे च क्वचित् क्वचित् निघण्टुपेक्षा विद्यत एवेत्यनयोः पूर्वापरीभावेनैकत्र संस्थानञ्च तस्य वृत्तिकृतोऽभीप्सितमिति उभयवृत्त्योरेवैकार्म्यं मत्वा सपादसप्तदशाध्यायीत्वं व्यपदिष्टमिति भवतु नाम तदीयवृत्तिग्रन्थस्य सपादसप्तदशाध्यायीत्वं तेन किं निरुक्तस्येति ।

तथापि “निरुक्तव्याख्यायां षष्ठस्याध्यायस्य”—इत्याद्युक्तयः कथमुपपद्येयुः ?—इति चेदत्र ब्रूमः,— यथा च महाभारतादौ तथैवात्राप्येवं व्यवहारो न शङ्काहेतुरिति । तथाहि महाभारते आदिपर्वण्येव— “पौलोमपर्वणि एकादशोऽध्यायः”—इति । न तत्र पौलोमस्यैव पर्वणः एकादशोऽध्यायो गत इति बुध्यते ; अपि तु तत्रैकाध्यायात्मकमनुक्रमणिकापर्व, तत एका-

ध्यायात्मकं पर्वसङ्ग्रहपर्व, तत एकाध्यायात्मकं पौथ' पर्व, ततोऽष्टाध्यायात्मकं पौलोमपर्व, तत्सङ्कलनयैवैकादशत्वं सम्पद्यते । एव मुत्तरत्रापि तत्रान्यत्र च सर्वत्रैव । एव मिहापि निरुक्तवृत्तिप्रत्यस्य निघण्टुव्याख्याने पञ्चमाध्यायेऽतीते निरुक्तप्रथमाध्याय एव षष्ठत्वेन व्यपदिष्ट इति नैव शङ्काप्रसङ्ग इति । दृष्ट मेव मन्यत्रापि,— अस्ति मगधादिषु सुप्रचलित मेकं व्याकरणम्, तस्य एकार्द्वयं सारस्वत मिति नाम, अपरार्द्वयं तु चन्द्रिकेति । नेमौ भागौ एककालिकौ एककर्तृकौ वा, अतो विभिन्नग्रन्थावित्येव प्रसिद्धौ ; परं तट्टीकाकृद्भिर्भट्टमाधवप्रभृतिभिः सारस्वतस्य व्याकरणपूर्वार्धत्वं चन्द्रिकाया व्याकरणपरार्धत्वं च व्यवस्थाप्य उभयोरेवैका टीका सिद्धान्तरत्नावल्यादिका प्रणीता ; परं न हि तट्टीकया सारस्वतचन्द्रिकयोरैकात्म्यं सम्पन्नम्,— सारस्वतस्तु सारस्वत इत्येव, चन्द्रिका च चन्द्रिकेत्येवाद्यापि व्यपदिश्यते लोके ; एव मय्युभयोर्यथाकृतपूर्वापरीभावतोऽधिगमनेनैव व्याकरणबोधो भवेदित्येव बोधितम् । एव मत्रापि उभयवृत्तेरैकात्म्यतया न हि निघण्टुनिरुक्तयोरैकात्म्यतासम्भवो न च तदिष्टं दुर्गाचार्यस्य ; परं वृत्तिबोधितपूर्वापरीभावतोऽधिगमनेनैव भवेद् वेदपदार्थबोध इत्येव बोधित मिति ।

तदेवं निरुक्तवृत्तिकारस्यापि सायणीये द्वितीयनिरुक्तलक्षण एवाभिमतनिर्वाद्ये इति यदुपन्यस्तं पुरस्तादिह, तत्समीचीनमेवेति वृत्तिज्ञतो व्यवहारः खलु सायणीयाद्यलक्षणखण्डनेऽननुकूल इति च नाशङ्कम् । तद्वृत्तावेव हि पञ्चाध्याया निघण्टुरित्येव लोकव्यवहार इति च स्पष्ट मेव स्वीकृतम् । तथाहि—
“त एते गवाद्यो देवपद्मान्ता निघण्टवः, तदेकदेशो नैघण्टुकं

प्रकरण मिति निघण्टु सञ्ज्ञया व्यवहारो लोके ;— निघण्टु, मधी-
महे निघण्टु, मध्यामहै इति (१. ६. ६. टी०)”—इति । एवञ्च
लोकव्यवहारादपि सम्यक् ज्ञायते निघण्टुर्निघण्टुरैव, निरुक्त मेव
निरुक्त मिति ।

सिद्ध मित्यं प्राचीनतमानां प्राचीनाना मनतिप्राचीनाना
माधुनिकानाञ्च सर्वेषा मेवार्यग्रन्यकाराणाम्, ग्रन्थसमाध्यादि-
लेखसमालोचकानां व्यवहारविदां च सर्वेषा सायणीयं द्वितीयं
निरुक्तलक्षण मेवाभिमतम् ; तथाद्यलक्षणन्तु सर्वथानभिमत मिति ।
तथाच “अर्थावबोधे निरपेक्षतया पदजातं यत्प्रोक्तं तन्निरुक्तम्”—
इति सायणस्वकपोलकल्पितं लक्षणं निर्मूल मेवेति निघण्टुभाष्या-
त्मकस्यास्य यास्क्रीयस्यैकस्यैव निरुक्तत्वं सर्वसम्मतम् ; निघण्टोस्तु
निघण्टुत्व मेवेति दिक् ॥

(२)

अथैतर्हि विचार्यते,— निघण्टुनिरुक्तयोरुभयोरेव वेदाङ्गत्व
मुतान्यतमस्य ? अन्यतमस्यैवैति चेत्, “कस्य ?” इति । वेदाङ्ग-
ग्रन्थास्तु षडेव ; श्रूयते हि गोपथब्राह्मणे— “षडङ्गविदस्तत्तथाधी-
महे (१. १. २७.)”—इति । पातञ्जलमहाभाष्यादौ स्मर्यते च
“आगमः खल्वपि ब्राह्मणेन निष्कारणो धर्मः षडङ्गो वेदो ऽध्येयो
ज्ञेयश्च”—इति पस्पशायाम् । एष चागमः कात्यायनानुमत एव ;
यतोऽस्थितहार्त्तिकम् “रक्षोहागमलघ्वसन्देहाः प्रयोजनम्”—इति ।

पाणिनिशिष्टादावपि वेदाङ्गानि षडेवेति निर्णीतं दृश्यते (३ पृ०) ।
प्रस्थानभेदेऽप्युक्तम्— “वेदाङ्गानि षट्”—इति । तत्र शिष्टा ,
कल्पः , व्याकरणम् , छन्दः , ज्योतिष मिति पञ्चाङ्गानि तु सर्व-
सम्मतान्येव ; निघण्टुनिरुक्तयोः उभयोरेव वेदाङ्गत्वे षट्त्वं व्याह-
न्येत ; अन्यतमस्य वेदाङ्गत्वेऽन्यतमस्य तदभावः सुतरां सम्पद्यते ;
तत् कस्य वेदाङ्गत्व मिष्टं कस्य नेत्ययं विचारः प्रवर्त्तते ।

प्रस्थानभेदे उभयोरेव वेदाङ्गत्व मङ्गीकृतम् । कथं न तथा
षट्त्वं व्याहृत मित्यत्राह च तत्र “एवं निघण्टवोऽपि वैदिक-
द्रव्यदेवतात्मकपदार्थपर्यायशब्दात्मका निरुक्तान्तर्भूता एव”—इति ।
न च तत्कथनमात्रेणैव उभयोर्वेदाङ्गत्वसाधनायैव वा वादिनस्तथा
स्वीकुर्युः ; वादी भद्रं न पश्यतीति हि प्रसिद्ध मेव ।

ऋग्भाष्यभूमिकायां सायणाचार्योऽपीमां विपत्तिं परिलक्ष्यैव
निघण्टोरपि निरुक्तत्वसम्पादकं प्रदर्शित माद्यलक्षणं (२ पृ०)
व्यरचयत् । तथाच निघण्टोश्च निरुक्तत्वेनैव ग्रहणात् समाना
मध्येषां ग्रन्थानां वेदाङ्गत्व मुपपद्येत , न च वेदाङ्गानां षट्त्वं
व्याहन्येतेति । प्रशंसनीयैवैषा तस्य चातुरी ! परं किं कुर्मि
वयम्,— तदेतन्मतं न सर्ववादिसम्मतं नापि विचारसह मिति
प्रतिपादितं पुरस्तादिहैवेति ।

पाणिनिशिष्टायान्तु “निरुक्तं शीघ्रं मुच्यते”—इति दर्शनात्
निरुक्तस्यैव वेदाङ्गत्वं सिध्यति , न तु निघण्टोः । न चेदं सहसा
ग्रह्यमहे ; परकालजस्य भाष्यस्य वेदाङ्गत्व मस्ति , अतिपूर्वकाल-
जस्य मूलस्य तन्नास्तीति वदत एवाशङ्कोत्पादात् । ननु भवान्
पाणिनिवचनेऽपि कथं मय्यहधते ? अत्र ब्रूमः— न चेदं पाणिनि-
वचनम् ; न हि पाणिनिः स्वयं मेव “अथ शिष्टां प्रवक्ष्यामि पाणि-

नीयं मतं यथा”—इत्युपक्रान्तु मर्हेत्, नापि हि “येनाक्षरमभान्नायामधिगम्य महेश्वरात् कृतं व्याकरणं प्रोक्तं तस्मै पाणिनये नमः”—इत्याद्युक्तिभिरुपसंहर्त्तुं वार्हेदिति ।

निरुक्तवृत्तिक्रमते तु निरुक्तस्यैव वेदाङ्गत्वम्, निघण्टोस्तु साक्षाच्छब्दो धर्मित्वं मेवेति किङ्कृतं भवेद् वेदाङ्गत्वेनेति नात्रातिदिष्टकृन्दस्त्वस्माकं मशङ्कावसरः । तथाच—“अतः ०—० निरुक्तं नामेदं मङ्गं मारभ्यते । प्रधानञ्चेदं मितरेभ्योऽङ्गेभ्यः”—इत्याद्युक्तिभिः निरुक्तस्य वेदाङ्गेषु प्राधान्यं स्थापितम्; “तस्यैषा गवाद्या देवपत्न्यन्ता पञ्चाध्यायी सूत्रसङ्ग्रहः । सा च पुनरियं ०—० श्रुतर्षिभिः ०—० कृन्दोभ्यः समाहृत्य समाहृत्य समान्नाता । सैषा कृन्दोऽवयवभूता कृन्दो धर्मिण्येव ; यथा यथापन्नास्ता गौर्गोधर्मा”—इत्युक्त्या तु निघण्टोश्चकृन्दस्त्वमव्याहृतं मेवेति च वर्णितम् । ‘यथा’ च ‘अथपन्ना’ अप्रकृतविपन्ना परं सामान्यविपन्ना, ‘अस्ता’ यूथपरिभ्रष्टा, ‘गौः’ ‘गोधर्मा’ एव ; न हि तस्या यूथपरिभ्रष्टत्वेन गोत्वं नष्टम् ; तथैव कृन्दोभ्यः समाहृता एषा पञ्चाध्यायी कृन्द एव, समाहरणहेतुत एव न ह्यस्या कृन्दस्त्वतिरोभूतमिति भावः (निरु० टी० भू०) । तथाच निघण्टुनामकानि समान्नायात्मकानि पदानि तु बहुपूर्वकालत एव विश्रुतानि ; तान्येव पदान्यनुसृत्य यास्को द्वादशाध्यायात्मकं निरुक्ताख्यं ग्रन्थं निर्ममे, तस्य च वेदार्थबोधोपयोगितया तदानीन्तनैरार्यैर्वेदाङ्गत्वं स्वीकृतमित्येव निरुक्तवृत्तिकदाशयः फलितः ।

यास्कस्य पूर्वश्रुतिलेखदर्शनात्त्ववगम्यते निघण्टोर्नास्ति वेदाङ्गत्वम्, नापि वेदत्वमिति । तथाहि—“उपदेशाय ग्नायन्तोऽवरे विल्लपणायेमं ग्रन्थं समान्नामिषुर्वेदेषु वेदाङ्गानि च”—इति

(१. ६. ५.) । अत्र “इमं ग्रन्थम्”—इत्युक्त्या निघण्टोरिव ग्रहण मिष्टम्, न तु निरुक्तस्यास्य ; प्रणीयमाने हि निरुक्ते समान्नासिषुः”—इति परोक्षातीतप्रयोगानुपपत्तेः । अपरञ्च निरुक्तमासीत् शाकपूर्णादिप्रोक्तम्, तदभिलक्ष्यैव तथा क्रिया प्रयुक्त्यपीह वक्तुं न युज्यते ; अनुपद मेव “एतावन्तः समानकर्माणा धातवः”—इत्याद्युक्त्या निघण्टुपरिचयस्यैवोपलब्धेः । अतएवात्र वृत्तिः ‘इमं ग्रन्थं गवादि देवपत्नान्तं समान्नातवन्तः’—इति ; गवादिः देवपत्नान्तश्च निघण्टुग्रन्थ एव । किञ्चात्रापर मपि विवेच्य मस्ति — न चेदं वचन मेतस्य हि निरुक्तस्य कर्तुर्यास्तस्य, यथा चेम मिति एतन्निरुक्तं गृह्येतेति ; अपि त्वेतद् वचनं प्राचीनमेव यास्केनेहानूक्त मिति गम्यते । अतएव “बिल्लं भिल्लं भासन मिति वा”—इति बिल्लशब्दस्य निर्वचनप्रदर्शनं सङ्गच्छते यास्कस्य ; न हि स्वयं मेव दुरुहं शब्दं प्रयुज्य तद्वाख्यानाय च यतितुं प्रवर्त्तते कश्चिद् । स्वपदवर्णनमेव भाष्यलक्षणम्, निरुक्तस्य च निघण्टुभाष्यत्वं सर्वसम्मत मिति स्वपदव्याख्यान मपीह न दोषायेल्यपि वक्तुं न युज्यते ; यदत्र बिल्लशब्दस्य भिल्ल मिति प्रतिशब्द मुक्तापि अर्थान्तरं वदति भासन मिति, वेति संशय मपि ध्वनयति ; तदेवाचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति— न ह्येदं स्वपदवर्णन मिति ; न हि स्वपदव्याख्याने स्वज्ञान-वैकल्पिकत्व-प्रकटन मुपयुज्यते क्वचिदपीति । एतस्मिन् खलु वचने बह्वनि समालोचानि सन्ति, तानि चोपरिष्ठाद् वक्ष्यामः ; साम्प्रतन्तु वेदाङ्गस्यः पृथगेव निघण्टोर्ग्रहणं यास्कस्याप्यभिमत मित्येवेह प्रदर्शनं मस्मादिष्टम् ।

नन्वत्र वृत्तिग्रन्थे “वेदाङ्गानि च इतराणि (१. ६. ५. टी०)”—इति लिपिभङ्गितो निघण्टोरपि वेदाङ्गत्वं ध्वनित मेवेति

चेत्, ध्वनयतु नाम स तथैव किन्तेन ; न हि वृत्तिकारोऽभ्रान्त एवेत्यस्माकम् । वस्तुतो यदि नाम 'इतराणि'—इति पदप्रयोगात् तथैव ध्वनितं गम्येत, तर्हि तादृगवचनस्यैकदेश्युक्तित्वमेव स्वीकार्यम् ; प्रदर्शितभूमिकोक्तविरोधात् । महाभाष्ये भगवतोऽशेषशेषमुषीसम्पन्नस्य पतञ्जलेरप्येवं बहुवैकदेश्युक्तयः प्रदर्शिता लघुशब्देन्दुशेखरादौ नागेशभट्टप्रभृतिभिः, तत् किं मस्य वृत्तिकृतः स्वल्पधियो हि दुर्गाचार्यस्येति । तस्तुतो दुर्गाचार्यस्य निरुक्तवृत्तिभूमिकायां दृष्टं यास्कीयस्य निरुक्तस्य वेदाङ्गत्वम्, तन्मूलस्य निघण्टोस्तु न तत्त्वमपि हृन्दोर्धर्मित्वमेवेत्येव युक्ततरं प्रतिभात्यस्माकमिति ।

अथात्रापरापि च शङ्का समुत्पद्येत नाम । तथाहि—प्रदर्शितयास्कपूर्वश्रुतिसमालोचनादवगतं नास्ति निघण्टोर्वेदाङ्गत्वमिति वाटम् ! परं तथैवेदमप्यवगम्यते यास्कप्रणीतैतन्निरुक्तात् बहुपूर्वं मेव वेदाङ्गानि निर्वृत्तानीति कथं तत्र वेदाङ्गेषु तदानीं प्रणीयमानस्यैतस्य निरुक्तस्यान्तर्भावः शक्यते वक्तुमपि ? वदत एव हि व्याघातः स्फुटमिति । इहास्माकमौट्टगस्तिगुरूपदेशः,—प्रदर्शितगोपथश्रुत्यादिभ्योऽवगम्यते षडेव वेदाङ्गानीति ; प्रदर्शितशिञ्जावचनादिभ्यश्च ज्ञायते निरुक्तस्य च वेदाङ्गान्यतमत्वम् ; यास्कीयेऽत्रैव निरुक्ते “नैरुक्ताः”, “शाकपूणिः”—इत्यादिपर्यालोचनया च बुध्यते तत्पूर्वं मपि चासन् बहवो निरुक्तविदस्तथा बह्वनि निर्वचनापरपर्यायाणि निरुक्तानि चेति ; तेषां मेव साजात्यहेतुकं मस्य यास्कीयस्यापि ग्रन्थस्य यथा निरुक्तत्वं तथैव वेदाङ्गत्वं मपीति ।

एतदेवाभिप्रेत्याह बह्वृक्प्रातिशाख्यकारः शीनकोऽप्याह

“शास्त्रापवादात् प्रतिपत्तिभेदात् निन्दन्त्यकृतस्तेति च वर्णशिक्षाम् ।
नैतेन शास्त्रेण विशिष्यतेऽन्यैः कृतस्य वेदाङ्ग मनिन्द्य मार्षम्
(१४. १८, १९.)”—इति । तथैतत्तृतीयवृत्तिकृतोच्चटेन च
स्वारब्धवृत्त्युपक्रमे शौनकीयस्यास्य प्रातिशाख्यस्यापि वेदाङ्गत्व
मिथ्यमाणेनैतदुक्तम्— “अङ्गता चास्यान्यशास्त्रासव्यपेक्षस्य नैव
स्यादकृतस्यत्वात् ? कृतस्यतां वेदाङ्गता मनिन्द्यता मार्षताञ्च स्वय
मेव शौनको दर्शयिष्यति— ‘कृतस्य वेदाङ्ग मनिन्द्य मार्षम्’—
इति । अनयोः पक्षयोर्यतरः पक्षः श्रेयान्, ततरो गृहीतव्यः”—इति ।

अथापरञ्च ;— यद्यपि प्रदर्शितयास्कपूर्वश्रुतवचनोत्तरांशे
वेदशब्देन ब्राह्मणभाग एवेष्ट इति बुध्यते ब्राह्मणत्वं निघण्टो-
निराकृतम् ; तत्पूर्वांशे मन्त्रभागस्यापि पृथक् श्रुतेः मन्त्रत्व
मपि वारितम् ; तथापि तत्रैव ‘समान्नासिषुः’—इति क्रियादर्श-
नात् समान्नायत्वं मव्याहतं मेव । अतएव “समान्नायः समा-
न्नातः स व्याख्यातव्यः”—इति निरुक्तग्रन्थारम्भवाक्यस्य, तच्च
‘मैषा कृन्दोऽवयवभूता कृन्दो धर्मिण्येव’—इति दुर्गाचार्यप्रबन्धस्य
च नासङ्गतिप्रसङ्गः ।

तदित्य मसौ निघण्टुर्न हि मन्त्रग्रन्थः, न च ब्राह्मणग्रन्थः,
नापि वेदाङ्गान्यतमः ; अपि तु मन्त्रेभ्यः सङ्गृहीतपदसमूहात्मको
ऽतिप्राचीनः समान्नायविशेष एवेति यास्कस्याशयः, तत्पूर्व-
तनानाञ्च सम्मतः ; किञ्चास्यैव निघण्टुभाष्यस्य निरुक्तत्वं
तदनुगतं वेदाङ्गत्वञ्चेति शम् ।

(३)

अथैतर्हि विचार्य मेतत्,— निरुक्तमूलसूत्ररूपस्य निघण्टोः
कः समाम्नाता को वा प्रणेता तद्भाष्यरूपस्य निरुक्तस्य ?—इति ।

अनतिप्राचीनानां मार्यकोविदानां मन्यतमः स्वर्गतो विमुक्तो
वा ख्यातो मधुसूदनसरस्वती सञ्जयादिकं प्रबन्धं प्रस्थानभेद-
नामेति । तत्रेदं लिखितं दृश्यते— “भगवता यास्केन ‘समा-
न्नायः समाम्नातः स व्याख्यातव्य’—इत्यादि ०—० निरुक्त मार-
चितम्”—इति । नात्र वादो दृश्यते ऽस्माभिः । तत्रैव उत्तरं
लिखितं मस्ति— “निघण्टुसञ्ज्ञाकः पञ्चाध्यायात्मको ग्रन्थो भग-
वता यास्कैर्नैव कृतः”—इति । तदेतस्मिन् तदीय मेतद्विषयकं ध्वान्त
मेव प्रकटयति । इत्तं भो वेदान्तिन् मधुसूदन ! स्वीकृतं ‘समा-
न्नायः समाम्नातः स व्याख्यातव्य’—इति वचनं मपि किं नालो-
चितम् ?—अद्ययुगीयेन कृतस्य ग्रन्थस्य कथं भवेत् समाम्नायत्वम् ?
अथवा सम्भव एवैवं भवादृशानां सर्वभ्रमवादिनां वेदान्तिनाम् ।
एवं हि तस्मिन् लिखितं निघण्टोर्निरुक्तान्तर्भूतत्वं मपि (१७ पृ०) कथं
नाम भवेत् ग्रहेयं तद्विरुद्धबहुप्रमाणदर्शिना मित्यपि ध्येयम् ।

सायणाचार्यस्वतः सम्यगेवालेखीत्—“गौः रमा जमा क्ष्मा चा
क्ष्मेत्यारभ्य ०—० पदानां समान्नायः समाम्नातः”—इति,
“तद्भाष्यानञ्च समान्नायः समाम्नात इत्यारभ्य ०—० यास्को
निर्ममे”—इति च (ऋ० सं० भा० भू०) । तदेवं सायणमते हि
निघण्टोः समाम्नायत्वेनानादित्वम्, निरुक्तस्य तु तद्भाष्यरूपत्वं
यास्कीयत्वञ्चेति प्रतिपन्नम् ।

देवराजयज्वरत-निघण्टुटीकाया भूमिकायाञ्च तथैव । तथाहि

—“भगवता यास्केन समान्नायं नैघण्टुक-नैगम-देवताकाण्डरूपेण त्रिविधं गवादि देवपत्नान्तं निर्बुवता”—इत्यादि द्रष्टव्यम् ।

एवञ्चैतन्नयेऽपि निघण्टोः समान्नायत्वेनानादित्वम्, तन्निर्वचना-
त्मकस्यैतस्य निरुक्तस्य यास्कीयत्वं च स्फुटम् ।

निरुक्तवृत्तिकारः खलु दुर्गाचार्यस्तु यद्यपि स्वग्रन्थभूमिकायां निरुक्तवर्णनसमये केन कृतं तदिति नोक्तवान् ; परं मनुपदं प्रथमखण्डव्याख्यानावसरे एवाह— “आचार्यः अयं यास्को निरुक्त-
कारः”—इति ; एव मन्यतापि । निघण्टुकर्तृनिर्णयविषये तूक्तं तद्भूमिकाया मेव । तथाहि— “सा (पञ्चाध्यायी निघण्टुः) च पुनरियं साक्षात्कृतधर्मभ्यो महर्षिभ्यः उपदेशेन मन्त्रार्थं सुपश्रुत्य श्रुतप्रभिरवरशक्तिदौर्बल्यं मपेक्ष्य तदनुजिघृक्षया वाच्यार्थसामर्थ्या-
दभिधेयानुनीय मन्त्रार्थावबोधाय हृन्दोभ्यः समाहृत्य समाहृत्य समान्नाता”—इति । एतच्च सर्वं निरुक्तोक्तसारभूतं मेव । एवं हि वृत्तिकृतो दुर्गाचार्यस्य मतेऽपि निघण्टोः समान्नायत्वेनानादि-
त्वम्, निरुक्तस्यैतस्य यास्कीयत्वं च सुव्यक्तम् ।

महाभारतीये मोक्षधर्मपर्वणि ‘शिपिविष्ट’-नामनिर्वचनप्रसङ्गे ये त्रयः श्लोकाः (३४२ अ० ६८, ७०, ७१ श्लो०) दृश्यन्ते, तैश्च ज्ञायते यास्ककृतं मेवेतन्निरुक्तम् । तथा हि—

“शिपिविष्टेति^१ चाख्यायां हीनरोमा च यो भवेत् ।

तेनाविष्टन्तु यत् किञ्चित् शिपिविष्टेति च स्मृतः ।

यास्को मा मृषिरव्यगोऽनेकयज्ञेषु गीतवान् ।

शिपिविष्ट इति ह्यस्माद् गुह्यनामधरो ह्यहम् ।

स्तुत्वा मां शिपिविष्टेति यास्क ऋषिरुदारधीः ।

मत्प्रसादादधीनष्टं निरुक्तं मभिजग्मिवान्”—इति ।

अस्येव ह्यत्र निघण्टुभाष्ये शिपिविष्ट-निर्वचनञ्च द्विविधम्
(५. २. २, ३, ४.) । तत्रैव किञ्चिदुत्तरं हाभ्यां श्लोकाभ्यां
(३४२ अ० ८६, ८७ श्लो०) निघण्टुकर्तृनाम च प्रकटितम् ।
तथाहि — “ह्यो हि भगवान् धर्मः ख्यातो लोकेषु भारत ।

निघण्टुकपदाख्याने विद्धि मां ह्येष मुत्तमम् ।

कपिर्वराहः श्रेष्ठश्च धर्मश्च ह्येष उच्यते ।

तस्माद् ह्येषाकपिं प्राह कश्यपो मां प्रजापतिः”-इति ।

अस्येव ह्यत्र निघण्टौ देवतकाण्डे द्युस्थानदेवतास्थानेषु
ह्येषाकपिरिति पदपाठश्च (५. ६. १३.) । इतश्चाध्याय्यते यस्य
खल्वेतस्य निघण्टुग्रन्थस्य कर्तृपदं पाणिनितोऽप्यवरजाय यास्काय
दातुं मुद्यतः प्रस्थानभेदकारः, स हि वेदाङ्गानां मुत्पत्तितो बहु
प्रागेव, अपि ब्राह्मणग्रन्थानाम्मुत्पत्तितोऽपि प्राक् महर्षिणा कश्य-
पेन समाम्नात इति ; तदानीन्तनस्यैव कश्यपस्य प्रजापतित्व-
श्रवणात्, निघण्टूत्पत्तिज्ञापकस्य यास्कानूक्तवचनस्यापि तत्रैव
तात्पर्यावबोधाच्च ।

तथा चानूक्तं भगवता यास्केन पुराकल्पश्रुतवचनं मिदम्—
“साक्षात्कृतधर्माणं ऋषयो बभूवुः (मन्त्रद्रष्टारः) ; तेऽवरंभ्यो-
साक्षात्कृतधर्मभ्यः (शाखाप्रवक्तृभ्यः) उपदेशेन मन्त्रान् सम्पादुः ;
उपदेशाय ग्लायन्तो ऽवरे (निघण्टु-ब्राह्मण-वेदाङ्गकाराः) बिल्ल-
ग्रहणायेमं ग्रन्थं (निघण्टुम्) समाम्नासिषुः, वेदञ्च (ब्राह्मणञ्च),
वेदाङ्गानि च”-इति (१. ६. ५.) । एतस्माच्च श्रुतेः समासत
इमानि पञ्च ज्ञायन्ते ;-(१) पुराकल्पेऽपि मन्त्राणां मुत्पत्ति-
रनिर्णितेवेति प्रथमम् । (२) पूर्वं मन्त्रा विकीर्णा एव स्थिताः,
ततो ग्रन्थीभूतानां मिव तेषां मध्ययनाध्यापनतः शाखाः समुद्भूताः,

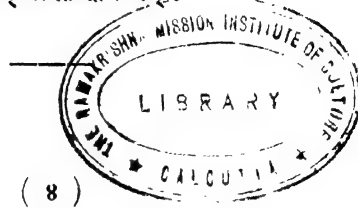
ततः सर्वशास्त्रागतानां नैघण्टुकादिपदानां सुखबोधार्थं निघण्टु-
नामको ग्रन्थः समान्नातः, ततः तन्मात्रेण मन्त्रार्थज्ञानेऽकृत-
कृत्यतां संलक्ष्य मन्त्रभागीयदुरवबोधपदादीनां तात्पर्यादिवेदनाय
ब्राह्मणग्रन्थाः समान्नाताः, तत उत्तरं ब्राह्मणग्रन्थैरपि मन्त्रार्थ-
बोधो न पर्याप्त इति निरुक्तादीनि अङ्गानि समान्नातानीति
द्वितीयम् । एतादृशक्रमोत्पत्तिज्ञाने तादृशक्रमश्रुतिरेव मानम् ।
किञ्च यतोऽत्र “मन्त्रान् सम्प्रादुः”—इति कथनानन्तरं पुनरुक्तं
‘वेदश्च’—इति, अतो ज्ञायते, नेह वेदशब्देन मन्त्राणां बोधोऽपि
तु तदतिरिक्तभागानां ब्राह्मणानां मेव । वेदशब्देन ब्राह्मणग्रन्थ-
मात्राणां ग्रहणाच्च वेदाङ्गत्वं न विलीयते निरुक्तादीनाम्;
यदर्थं हि प्रवृत्ता वेदाः (ब्राह्मणग्रन्थाः), तदर्थं मेव चेमानि
प्रवृत्तान्यङ्गानीत्येव मेधा मङ्गाङ्गिभावोपपत्तेः । ननु ‘इमं ग्रन्थं’
कीदृशम् ? तदुत्तरं मेव श्रुतं ‘वेदम्’—इति, तथाच निघण्टो-
र्वेदत्वातिदेशायैव प्रयुक्तं मन्त्रैतद् वेदमिति चेन्न; विशेषफला-
भावात् ब्राह्मणग्रन्थोक्तेखाभावापत्तेश्च । तथा हि — समान्नायत्वं
तु सिद्धमेवास्य निघण्टोः, ‘समान्नासिषुः’—इति क्रियादर्शनात्;
वेदतुल्यत्व-समान्नायत्वयोश्च नास्ति कार्यकृतो विशेषः; किञ्च तथा
सति श्रुतावत्र मन्त्राणाम्, वेदतुल्यस्यास्य निघण्टोः, वेदाङ्गानाञ्च
सर्वेषां श्रवणं सम्पन्नम्; परं ब्राह्मणग्रन्थानान्तूङ्गेष्वो नैव सम्पद्ये-
तेति तादृशवादिना मसमीक्ष्यकारितैव प्रतिपद्येतेति । (३) यथा चेह
मन्त्राणां पृथक् श्रुतेः वेदशब्देन मन्त्रातिरिक्तानां ब्राह्मणानां बोध
उपलभ्यते, तथैव वेदाङ्गानां पृथक् श्रवणाच्च ब्राह्मणेष्वपि वेदाङ्गे-
तरवाक्यानां मेव ग्रहणीयं तेति तृतीयम् । (४) निरुक्तादिवेदा-
ङ्गानां सर्वेषां मेव षष्ठां वीजादिरूपतयैतन्निरुक्ततोऽपि प्रागस्तित्व

मिति चतुर्थम् । (५) मन्त्राणां मर्थज्ञानसौकर्यायैव यथान्नानं निघण्टोः,— यथा च वेदाङ्गानां निरुक्तादीनाम् ; तथैव तदानीं मपि स्वीकृतं मासीद् वेद इति प्रसिद्धानां ब्राह्मणानाञ्च ; ततः कालभूयस्त्वानुसारत एव ब्राह्मणानां मन्त्रसमत्वं जातं मिति पञ्चमम् ।

एवञ्चेतस्माच्छ्रुतेर्निघण्टोः खलु ब्राह्मणग्रन्थेभ्योऽपि प्रागान्ना-
तत्वं गम्यते ; तादृशसमान्नायत्वमूलकं मतिपुराकालिकत्वं च
सुव्यक्तं मेव ; ततः प्रदर्शितमहाभारतात् कश्यपप्रजापतिकृतत्वञ्च
तस्य लब्धं मिति योगतः सम्पन्नस्तत्कर्तृनिर्णय इत्यस्माकम् ।

तस्यैव निघण्टोर्भाष्यरूपस्यैतस्य निरुक्तस्य कर्त्ता तु यास्कः ।
अत्रैतिह्यं मेव मानम्, न हि तदग्रन्यस्य आरम्भे मध्येऽन्त्ये वा
क्वचिदपि तथा प्रत्यायकं वाक्यादिकं मस्ति । देवताप्रणामादि-
भिर्मङ्गलाचरणादिकं येषु ग्रन्थेषु दृश्यते, प्रायस्तेषु ग्रन्थकुङ्किः
स्वयं मेव स्वाख्यानं मप्याख्यातं मस्ति ; बहुव तु प्रकरणसमाप्तौ
ग्रन्थसमाप्तौ च ग्रन्थकुङ्कामोर्लेखो दृश्यत एव ; कथाप्रसङ्गतो-
ऽपि ग्रन्थकुङ्कामावममो भवत्यनेकतः । इह तु नास्ति तथा मङ्गला-
चरणम्, नास्ति पादादिसमाप्तौ च तथोल्लेखः, नास्ति च मन्वादा-
विव कथाप्रसङ्गः ; अतोऽत्रैतिह्यं मेव शरणं, ग्रन्थकुङ्कामविज्ञानाय ।
टीकाकृत्यभूतीनां लेखोऽपि तदनुगत एव । प्रदर्शितमहाभारत-
वचनान्यप्येतस्यैव ग्रन्थस्य कर्त्तासीद्यास्कः कश्चनेति निःसंशय-
बोधने नालम् ; तत्रैतदीयस्यैकाचरस्यापि यथावदुद्भूतिविरहात् ;
वरं तत्रापि एष एव यास्कः कीर्तित इत्यवगमे, एतस्य यास्क-
कृतत्वप्रवाद एवैकं वीजम् । तदेव मेतादृशग्रन्थकर्तृनिर्णये ऽनन्य-
गत्या प्रवाद एव शरणम् ; तथा च यत एव मस्ति प्रवादश्चिर-

मनः,— इदं निरुक्तं यास्ककृत मिति, अत एव आयातेऽस्य निरुक्तग्रन्थस्य प्रणेता भगवान् यास्क इति शम् ।

अथास्य निरुक्तस्य कर्तृविषये त्वन्यदपि किञ्चिद् विचार्य मस्ति ;—
कोऽयं यास्कः ? इति ; कश्चापि परिचयोऽस्य प्राप्यते न वेति भावः ।

एको हि यास्कः श्रूयते शतपथब्राह्मणे उभयत्र (१४. ५. ५. २०, २१.—७. ३. २६. २७.) । तथा हि— “अथ वंशः । तदिदं वयं (शतपथब्राह्मणप्रवक्तारः) शीर्षणार्थं, शीर्षणार्थीं शीतमात्, ०—० भारद्वाजो भारद्वाजाश्चासुरायणाश्च यास्काश्च”— इति । “तत्र प्रथमान्तः शिष्यः, पञ्चम्यन्त आचार्यो बोद्धव्यः”— इति च तदीयव्याख्यानं द्विवेदगङ्गकृतम् । एवञ्च शतपथैर्यो यास्कः शतपथब्राह्मणप्रवक्तुः षड्विंशपुरुषादप्यधिकः पूर्वतनः, किञ्च मधुविद्यायाः सम्प्रवक्ता चाभूदिति सम्पद्यते । नायं निरुक्तकारः ; एतस्य निरुक्तकारस्य हि पाणिनेरपि घरभवत्वनिर्णयादययुगीयत्वात्, मधुविद्याप्रवक्तृत्वाप्रसिद्धेः, ब्राह्मणकालानन्तरमेव वेदाङ्गकाल इति शास्त्रतो युक्तिबुद्धितश्च सुसिद्धाच्चेति । तदनुपद मेव क्रमात् स्फुटिष्यति ।

पिङ्गलोक्ते कन्दोग्रन्थेऽपि स्मर्यते चैकात्र यास्क इति । तथाहि— “उरोऽब्रह्मती यास्कस्य (५. १०.)”—इति । अयं मपि यास्को नैतन्निरुक्तकारः ; अत्र तथाऽदर्शनात् । यस्य खलु यास्कस्य ग्रन्थे

विहिता 'उरो बृहती'—इति सञ्ज्ञा, स एव यास्कः तत्र पिङ्गल-
सूत्रे स्मृतः ; स च छन्दःसूत्रकारादेतस्माच्च पिङ्गलात् पूर्वतनः ,
तत्समकालिको वेति विचारविषयश्च । परमत्र निरुक्ते क्वापि
नोपलभ्यते उरोबृहतीत्याख्यानमिति सिद्धमेव नायं सः ; अपि
तु पिङ्गलोक्तो यास्कः खलु कश्चित् भिन्न एवेति । स च छन्दः-
शास्त्रीयग्रन्थकारो भवितुमर्हतीत्यवि सम्भाव्यते । अत एव
बहुक्प्रतिशाख्यस्य तृतीयवृत्तौ शास्त्रप्रयोजनश्लोकव्याख्यानावसरे
उक्तमुच्यते— “तथा सर्वैः छन्दोविचित्यादिभिः पिङ्गल-यास्क-
सैतवप्रभृतिभिः यत् सामान्येनोक्तं लक्षणम्”—इत्यादि ।

कश्चिदाह,—शौनकीये प्रातिशाख्यग्रन्थे चैकत्र दृश्यते यास्क-
नाम, स एव यास्कोऽस्य निरुक्तस्य प्रणेतेति । परं तत्र “वैयास्कः”,
“यास्कः” वा इति राजते सन्देहोऽद्यापि । तथाहि— “न
दाशतयेकपदा काचिदस्तीति वैयास्कः । अन्यत्र वैमद्याः सैका-
दशिनी मुखतो विराट् (१७. २५.)”—इति, “दाशतये भवा
दाशतयी काचित् एकपदा नास्ति इति वैयास्क आचर्यी मन्यते”
—इत्यादि चोच्चटङ्गतं तद्व्याख्यानम् । तदेतदुच्चट्याख्यादर्श-
नात् प्रतीयते तत्र वैयास्कस्यैवोक्तेः ; अन्यथा हि व्याख्याकाले-
ऽपि मूलानुरूप एव वैपूर्वी यास्कः कथं नाम दृश्येत । असु वा
तत्र यास्कस्यैव ग्रहणम्, परं सोऽपि खलु 'यास्को नैतन्निरुक्तकारो
भवितुमर्हति ; अत्रापि हि तथाऽदर्शनमेव हेतुः ; सपरिशिष्टे-
ऽखिलनिरुक्ते हि न क्वापि वैमद्या ऋग्व्यतिरिक्ता काचिदेकपदा
दाशतयी नास्तीत्येतदर्थकं वाक्यं ध्वननं वा यास्कीयं दृश्यते । एव
मपि यद्युच्येत अयमेव यास्कः प्रातिशाख्यकृतः शौनकस्य लिपि-
विषयताङ्गत इति, तथा च प्रकारान्तरेण शौनकस्यानृतभाषित्व

मुष्मत्प्रलापित्वं वोक्तं भवेत् ; तत्तथाकल्पनातो वरं यास्कान्तर-
कल्पनैवेत्यस्माकम् ।

पाणिनिस्तत्रेष्वपि नायं यास्कः परिचितः । यद्यप्यस्यैकं
सूत्रं पाणिनीयं “यास्कादिभ्यो गोत्रे (२. ४. ६३.)”—इति, परं न
तत् निरुक्तकारयास्कपरिचयायालम् ; तत्र श्रुतेन यस्केन यास्कस्य
बहुपार्थक्यात् । तत्र हि साक्षाद् विश्रुतो यस्कः ; न तु यास्कः ;
यास्कस्तु न यस्कः ; अपि तु तद्वोक्तीयः ; तादृशयास्केस्त्वद्यतनीयो-
ऽप्यस्येव । सूत्रे ‘गोत्रे’—इति दर्शनादिदन्तु प्रतीयत एव,—
यस्कगोत्रस्य ज्ञानं पाणिनेरवश्यं स्थितमिति । “अपत्यं पौत्र-
प्रभृति गोत्रम् (पा० ४. १. १६२.)”—इति शासनाच्च ज्ञायते,
यस्कस्योपरितनततीयपुरुषतोऽद्यतनीयास्ताः सर्व एव यस्कगोत्राः,
तथाच सर्वेषां मेव यास्क इति व्यवहारः पाणिन्यादिसम्मतः ;
बहुत्वे त्विदमेव सूत्रं लुग् विधत्ते इत्यन्यदेतत् ।

ननु चेयं तत्सूत्रवृत्तिः— “एभ्योऽपत्यप्रत्ययस्य लुक् स्यात्
तत्कृते बहुत्वे, न तु स्त्रियाम् (भ० दी०)”—इति । एवञ्च यस्क-
स्यानन्तरापत्यस्य यास्कस्यास्यैव तत्र पाणिनेर्बोध उपलभ्यते ?—
इति चेत्, दृश्यता मिह नागेशभट्टकृतं तद्व्याख्यानम्— “ ‘अपत्य-
प्रत्ययस्य’—इति प्रवराध्यायप्रसिद्धघटकस्येत्यर्थः ; अपत्याधिकारा-
दन्यत्र लौकिकं गोत्रमिति भावः”—इति । तथा च दीक्षित-
वृत्तौ अपत्येत्यस्यापि गोत्रेत्यर्थ एव सुतरां सम्मानः ; वस्तुतो गोत्रो-
ऽप्यपत्यमेव । तदेवं तत्सूत्रस्य यस्कगोत्र एव विषय इति
स्थिरम् ; अपि गोत्रज्ञाननिर्णयेऽपि नैव भवेद्व्यक्तिज्ञाननिर्णयः
किं मस्यत्र विचार्यं नाम ।

किञ्च “शिवादिभ्योऽण् (४. १. ११२.)”—इति सूत्रे शिवा-

दिग्गणेऽपि यस्क एव पठ्यते । तेनैव च सूत्रेण यस्कशब्दात् अप-
त्यर्थेऽणि यास्कः पदं सिध्यति । तथाच यथा यस्कस्यानन्तरापत्यं
यास्कः, तथैव यस्कस्य शततमापत्यं सहस्रतमापत्यं च यास्क एव ।
लघुशब्देन्दुकार-नागेशभट्टमते तु इहापि गोत्रार्थे एव प्रत्यय इष्टः ।
तथा हि— “शिवादिभ्योऽण्”—इति (४. १. ११२.) पाणिनि-
सूत्र मस्ति । अत्रेयं दीक्षितकृता वृत्तिः — “गोत्रे इति निवृ-
तम् शिवस्यापत्यं शैवः । गाङ्गः”—इति । अत्राह नागेशः—
“निवृत्त मितिदं वृत्त्यनुरोधेन ; यूनि लुक् सूत्रभाष्ये गोत्रसञ्ज्ञा-
सूत्रपर्यन्तं गोत्राधिकार इति ध्वनितत्वात् । तत्र भाष्ये”—
इत्यादि । “शास्त्रीयगोत्रञ्च युवत्वानक्रान्तपौत्रप्रभृत्यपत्यरूपम्”—
इति, “लौकिकञ्च प्रवराध्यायप्रसिद्धम् ; लोके तत्रैव गोत्रव्यवहारात्”—
इति द्विविधं गोत्रलक्षणञ्च तत्रैवोक्तम्, तदपीह पर्यालोच्यम् ।

अतएव च “वान्यस्मिन् (पा० ४. १. १६५.)”—इति सूत्रीय-
भाष्यव्याख्यानावसरे कैयट आह—“यस्कस्यापत्यं गोत्र मिति शिवा-
द्यण्”—इत्यादि । एवञ्च यस्कगोत्रीयः कश्चन यास्कोऽस्ति लोके
इत्येवं ज्ञान मासीदेव पाणिनिरिति स्वीकारेऽपि कथं नामेदं
स्वीकृतं भवेत् यस्कगोत्रीयोऽप्ययं निरुक्तकारः पाणिनेः परिचित
एवेति ? २०१५७

अपरिचित एवायं यास्क इत्यपि कथं मिति चेदुपरिष्ठात्तत्
प्रतिपादयिष्यामः कालनिर्णयप्रसङ्गे ; इह तु वचनमात्रेणैव बोध-
यामो नेति । तस्मात्प्रत मस्यहचनादेव स्वीकार्यं मेतत्— पाणिनि-
सूत्रपरिचितोऽपि नायं यास्कः, परं पाणिनिशासनावधारणा-
देवैतत्तु विज्ञायत एव यस्कगोत्रीयोऽयं मिति । ‘आसीच्च गोत्र-
कारो यस्कः कश्चनातिप्राचीनतमः प्रायः कश्यपादिसमकालज एव ;

आश्वलायनीयश्रौतसूत्रान्तिमेऽध्याये दशम्यादिषु कण्डिकासु गोत्राः प्रवरा निरूपिताः, तत्र दशम्यां (आ० श्रौ० उ० ६. १०. १०.) यस्कस्यापि स्मरणात् । तस्यैव ग्रहण मिह पाणिनिस्तु इति तु सुव्यक्तं मेव ।

तदेवं पाणिन्यादौ खल्वस्य यास्कस्य परिचयं मप्राप्य खिद्यमाना वयं ततोऽप्यधिकान्वेषणपराः सन्तो दृष्टवन्त एकां यास्कं निरुक्तकारत्वेन परिचितं महाभारतैककोणे । ततस्तेभ्य एव पूर्वप्रदर्शितमहाभारतश्लोकेभ्यो ऽनुमीयते यास्कोऽयं मेव वा भवेत्तस्य महाभारतकारस्य परिचित इति ।

ततो बहुषु सपरिशिष्टनिरुक्तपुस्तकेषु केषुचित् सर्वान्ते “नमः पारस्कराय नमो यास्काय (१३. ४. ८.)”—इति पाठोऽपि दृश्यते । तथा च तत्र केनचित् पारस्करायेति यास्कपरिचयायैवोक्तं मिति चानुमीयते । सत्येवं पारस्करोऽयं यास्क इत्यपि लब्धम् । परं मिह पारस्करज्ञानं मपि न सुगमम् । आसीदेकः पारस्करो गृह्यज्ञः प्रसिद्धः ; आसीच्च पारस्करो धर्मशास्त्रीयान्यविधानज्ञः रघुनन्दनशूलपाणि-प्रमाणभूतो निर्णयसिन्धादौ कीर्तितश्च । तथाहि श्रुतितत्त्वे— “ब्रह्मपिण्डदाने आदिपुराणोक्तात् पञ्चान्तरं माह पारस्करः— ‘प्रथमे दिवसे देयास्तयः पिण्डाः समाहितैः । द्वितीये चतुरो दद्यादस्थिसञ्चयनं तथा’—इत्यादि । अथापि पारस्करशब्देऽत्रास्त्येव सन्देहभावः, पातञ्जले हि महाभाष्ये “पारस्करो देशः”—इति निर्णयात् । तथा ह्यस्त्येकं सूत्रं पाणिनीयम्— “पारस्कर-प्रभृतीनि च सञ्ज्ञायाम् (६. १. १५७.)”—इति । तत्रैवं भाष्यमस्ति— “अविहितलक्षणः सुट् पारस्करप्रभृतिषु द्रष्टव्यः । पारस्करो देशः, कारस्करो वृद्धः, रथस्या नदी, किष्किन्धा गुहा,

किष्कुः”—इति । तत्रेय मस्यदाशङ्का— गृह्यक्तत् पारस्कर एव निरुक्तकृतोऽस्य यास्कस्य पूर्वपुरुष इति चेत् कथं न महाभाष्यकारस्य पतञ्जलेः परिचितः ? न हि यास्कस्यास्य ततोऽप्यर्वाचीनत्वसम्भव इति च प्रतिपादयिष्याम उपरिष्ठात् ; तत्पूर्वपुरुषस्य पारस्करस्य तु का कथा । अथवा देशनामत एव तस्य गृह्यक्ततो नाम इति हेतुत एव मूलपरिचयायैवोक्तं तेन भगवता , पारस्कारो देश इति । सत्येव मस्य यास्कस्योभय मेव ज्ञातम् ; निवासोऽभिजनो वा देशः , पूर्वपुरुषश्च ।

शतपथीयः खलु यास्कोऽप्यस्यातिपूर्वपुरुष इत्यपि भवितु मर्हति ; तस्यापि यस्कगोत्रीयत्वेनावगमात् । ततश्चास्य यजुर्वेदित्व मपि सम्पद्यते ।

तथाचायम्— यस्कगोत्रः, पारस्करदेशीयः, पारस्करवंशधरः , यजुर्वेदी च निरुक्तकृत यास्क इत्येतावन्तः परिचयाः यथाकथ ममि लभ्यन्त इति शम् ।

(५)

अथ इदानीं मिह मपि विचार्यम्,— अस्य यास्कस्य ऋषित्व मस्ति नास्ति वेति । अनुभूयते हि त्रिविध ऋषित्वम्,— मुख्य मातिदेशिकं तार्क्षीयीकञ्चेति । तदेतन्निविधाना मन्यतम मस्या-
स्येव चेत् किंविध मित्येव निर्णेतु मवतार्यतेऽयं प्रबन्धः ।

मुख्यार्षिलक्षणन्तु स एव स्वयं मेव माह— “ऋषिः , दर्श-
नात् । स्तोमान् ददर्शेत्यौपमन्यवः । तद्यदेनांस्तपस्वमानान्

ब्रह्म स्वयम्भुवभ्यानर्षत् तदृषीणा ऋषित्व मिति विज्ञायते (२. ३. २.)—इति । अत्रोक्तं तद्यदेनानित्यादिकं ब्राह्मणमत मेवेह प्रमाणत्वेनोपन्यस्तम् ; तदुक्तं तत्रैव वृत्तिकृता दुर्गाचार्येण— “ब्राह्मणमपि चैतस्मिन्नर्थे दर्शयति ‘तद्यदेनांस्तपस्यमानान्’—इत्यादि । ‘तत्’ एतत् उच्यते यत्कृत ऋषीणा ऋषित्वम्”—इत्यादि । अपरत्रापि “ऋषिः कुत्सो भवति , कर्त्ता स्तोमानाम्— इत्यौपमन्यवः (३. २. ५.)”—इति च तन्निदर्शनं प्रदर्शितं मेतेनैव यास्केन । किञ्च तत्पूर्वतनानां अपि तथैव व्यवहार इति च प्रदर्शितं तेनैव । तथाहि— “साक्षात्कृतधर्माण ऋषयो बभूवुः”—इत्याद्युक्तं मालोचनोद्यम् (२४ पृ०) । तत्रैव “ऋषन्ति असुष्मात् कर्मण एव मर्त्यवता मन्त्रेण संयुक्तादमुना प्रकारेणैतल्लक्षणं फलविपरिणामो भवतीत्यृषयः”—इति च ऋषिपदनिर्वचनं कृतं दुर्गाचार्येण । एवञ्च मन्त्रद्रष्टृणा मेव मुख्य ऋषित्व मिष्टम् ; तथा चादि कल्पजानां मतिप्राचीनतमानां वसिष्ठ-वामदेवादीनां मेव तादृगृषित्वं मुररी-कार्यं मिति प्रतीयत एव ।

द्रष्टृत्वं कर्तृत्वञ्चाभिन्नं मेव प्रायः ; तत्र अतीवप्राचीनानां मन्त्रेयकालिकानां मेव कृते दृष्टं मिति व्यवहारो नान्यत्वेत्येव विशेषः । तदिमानि “दृष्टं साम (४. २. ७.)”—इत्यादि-पाणिनि-सूत्रीयाणि “वसिष्ठेन दृष्टं वासिष्ठं साम”—इत्यादीनि वृत्तिकृता-दाहरणादीनि द्रष्टव्यानि ; तथैव “य आङ्गिरसः शीनहोतो भूत्वा भार्गवः शीनकोऽभवत् , स गृक्षमदो द्वितीयं मण्डलं मपश्यत्”—इत्येवमादीन्यनुक्रमणीवचनादीनि च । किञ्चेतन्निरुक्तकारो-ऽप्याह तथा—, “ऋषिरक्षपरिद्यून्स्यैतदार्षम् (६. १. ८.)”—इति । “मर्त्यानां जालं मापन्नानां मेतदार्षम् (६. ५. ४.)”—इत्यादि च ।

दृष्टे तत्रैवार्थे कृत इति व्यवहारोऽपि नादृष्टचरः । तथा
 ह्येतरेयके ब्राह्मणे— “देवा इ वै सर्वचरौ सत्रं निषेदुस्ते इ
 पाप्मानं नापजघ्निरे । तान् होवाचार्वुदः काद्रवेयः सर्प ऋषि
 मन्त्रकृत् (६. १. १.)”—इति । निरुक्ते ऽप्येवं दृष्टान्तो न
 दुर्लभः । तथाहि— “इदञ्च मेऽदादिदञ्च मेऽदादित्यृषिः प्रसङ्गा-
 याह सुवास्वा अधि तुग्वनि (४. २. ७.)”—इत्यादि च । यास्क-
 पूर्वप्रवादा अप्यत्र सङ्गृहीताः सन्ति , तत्राप्यस्वेव कृतकत्वप्रसिद्धि-
 र्मन्त्राणाम् । तथाहि— “तत्रेतिहास माचक्षते— विश्वामित्र
 ऋषिः सुदासः पैजवनस्य पुरोहितो बभूव । ०—० । स वित्तं
 गृहीत्वा विपादकुतुद्रोः सन्धेद माययावनययुरितरे । स विश्वा-
 मित्रो नदीं तुष्टाव गाधा भवतेत्यपि , द्विवदपि बहुवत् (२. ७. २.)
 —इत्यादि । तथा “धातोः कर्मणः समानकर्तृकादिच्छायां वा
 (३. १. ७.)”—इति पाणिनीयस्य सूत्रस्य व्याख्यानावसरे प्रसङ्गतो
 भगवता पतञ्जलिनापि भाषितम्— “ऋषिः पठति— ‘शृणोत
 यावाणः’—इति”—इति । स्तवनपठनादिकञ्च कृतिविशेष एव ;
 तदेवं मन्त्रकर्तृत्वं मन्त्रद्रष्टृत्वञ्च वस्तुतोऽभिन्न मिति स्फुटम् ।

तदित्यं मन्त्रद्रष्टृत्वं त्वषीणा मेव , तथा ऋषित्व मपि मन्त्र-
 द्रष्टृत्वानुगत मेवेत्यपि स्थिरम् । एव सृषित्व-मन्त्रद्रष्टृत्वयोः सामा-
 नाधिकरण्यं सर्वसम्मत मिति मन्त्रद्रष्टृत्वमूलकं मेव मुख्य सृषित्व
 मित्यत्र च न कोऽपि संशयः । अथ कस्या मपि संज्ञितायां यास्क-
 कृत एकोऽपि मन्त्रो न दृष्टचरः , न चाद्ययुगीयस्यास्य यास्कस्य
 मन्त्रकर्तृत्वसम्भवोऽपि ; तदेव मस्य यास्कस्य मन्त्रकर्तृत्वाभावात्
 मुख्य सृषित्वान्नु नारत्येव ।

ब्राह्मणकर्तृणां ताण्ड्यादीनां मन्त्रकर्तृत्वाभावेऽपि मन्त्रकर्तृत्व-

तुल्यतया मातिदेशिक ऋषित्वन्तु स्वीकृत मेव यास्कपूर्वतनैरपि ।
तथाहि—“साम्नात्कृतधर्माण ऋषयो बभूवुः ०—० उपदेशाय
ग्लायन्तोऽवरे बिल्लयहृणायेमं ग्रन्थं समान्नासिषुवेदं वेदाङ्गानि च
(१. ६. ५.)”—इति । अत्र ‘अवरे’—इति पदात् ऋषय एव
गम्यन्ते ; तथाच निघण्टुकारस्य, ब्राह्मणापरपर्यायानां वेदानां
प्रवक्तृणाम्, वेदाङ्गानाञ्च कर्तृणा मपि ऋषित्वव्यवहार आर्यसम्मत
एवेति तत्र धनितम् । तदत्र, यास्कस्य निघण्टुकर्तृत्वं नैवेति
पूर्वमेव प्रतिपादित मस्माभिः ; ब्राह्मणप्रवक्तृत्व मपि नास्त्येव ;
वेदाङ्गकर्तृत्वं त्वस्ति, परं न तद् वेदाङ्ग मिदं निरुक्तम्, यत्कृत
ऋषित्वं स्यादेतत्कर्तृयास्कस्य ; प्रदर्शितयास्कानूक्तश्रुतितोऽपि यास्क-
पूर्वप्रचलितनिरुक्तादिकर्तृणा मेव ऋषित्वावगमात् । तदेतावतेद
मेव निष्पन्नम्, यास्कस्यास्य त्वेव मातिदेशिक ऋषित्व मपि
नोपयुज्यते इति ।

अथ प्रदर्शिते शतपथब्राह्मणवचने व्यक्त मेवास्य पूर्वपुरुषस्य
मधुविद्याप्रवक्तृत्वम्, मधुविद्या च ब्राह्मणान्तर्गतैव ; तथाच तादृ-
शस्य ब्राह्मणप्रवक्तुः वंशधरत्वेनैवास्यापि यास्कस्य मुख्यर्षित्व मापाद्य
मेवेत्यपि वक्तुं न युज्यते ; लोकवेदव्यवहारविरोधात् ; न च लोके
नापि वेदे ऋषिवंशप्रभवत्वेनैवर्षित्वं कचिदपि हि व्यवहृतं दृश्यते ।

लोके तावत्— वयन्तु कश्यपर्षिवंशप्रभवा एव, परं कः
खलु भारते स्माम्नां प्रति ऋषय इमे इति व्यवहरन्ति ? किं बहुना
यदि हि वंशप्रभवत्वेनैव ऋषित्व माप्यं भवेत्तर्हि अद्यतनीया
अप्यार्याः सर्व एव प्राय ऋषय एवोक्ताः स्युः ; सर्वेषा मेव कश्यप-
भरद्वाज-वसिष्ठादि-वंशीयत्वात् ; न ह्येवं व्यपदेशो दृश्यते लोके
क्वापीति नैव व्यवहारो लौकिक इति स्फुटम् ।

वेदिकव्यवहारतत्त्वाधिगम्यते नावाप्य मृषित्व मृषिवंशप्रभवत्वे
नैवेति । तथा हि—

“अर्चनानाः पुरात्रेयो दाक्षभोग रथवीतिना ।
आर्त्विज्याय वृतो यज्ञे वितते ह्येत आस्थितः ।
रथवीतिसुतां कन्यां ददर्श पितुरन्तिके ।
ययाचे स्वकुमाराय श्यावाश्वाय च तां सुताम् ।
स प्रदानमना भार्या मष्टृच्छत् किं प्रयच्छसि ।
इति पृष्टा पुनः प्राह कथं ममै प्रदास्यसि ।
इतः पूर्वं सुता दत्ता नासीदनुष्ये कश्चित् ।
तत्तथैवेति निश्चित्य प्रत्याचष्टार्चनानसम् ।
श्यावाश्वः संस्थिते यज्ञे तेन राज्ञा निराकृतः ।
तत्प्रत्याशान्वितो विप्रस्तपस्तेपे सुदारुणम् ।
ब्रह्मचर्यरतः शान्तो भिक्षार्थं पर्यटन् द्विजः ।
तरन्तमहिषीं साध्वीं विभिन्नेऽसौ शशीयसीम् ।
सा तम्प्राप्यान्तिकं पत्युः प्रोवाचागतवानृषिः ।
इत्युक्तो नृपतिर्भार्यां प्रत्याह्वेनं प्रपूजय ।
सानुज्ञाता गवां यूथं प्रादादाभरणानि च ।
तरन्तोऽपि पुनस्तस्मै प्रादाह्वनं मपेक्षितम् ।
दत्त्वा च पुरुमीढस्य स्वागुजस्यान्तिकं प्रति ।
प्रेरयामास तं मृषिं सोऽपि त्वां मानयिष्यति ।
तथेति राज्ञो वचनं निशम्य तद्भार्यया दर्शितसर्वमार्गः ।
गच्छन् गनैरर्द्धपथे मरुहणान् समानरूपान् स्वदिदृक्षयागतान् ।
विबोध्य विप्रः सभयः प्रणम्य क्षताञ्जलिः कण्टकिताङ्गसङ्घः ।
तुडाव ङ्गटान् मरुतो विशिष्टैरर्थैर्वचोभिः परितुष्टचित्तः ।

सम्प्राप्य सर्वे स्वमनीषितं तदा मरुद्गणैर्भ्यो मुदितात्मवद्भ्यः ।

तदाभवदृषिः सूक्तद्रष्टा श्यावाश्वनामकः ।

पश्चात् पुनर्गृहं गत्वा भूयो लब्ध्वा गवां शतम् ।

दालभ्या मन्त्रदृशे राज्ञा चोदितः स्वसुतां ददौ ।

पुरुमीढस्तरन्तश्च तद्गार्या च शशीयसी ।

दालभ्यो यो रथवीत्याख्यः सप्त ये मरुतां गणाः ।

ते तस्मै यद्दुस्तुष्टास्तत् केठेत्यत्र वर्ण्यते ॥”—

इति शौनकीय-बृहद्देवतोक्तं सायणलिखितं पुरावृत्तं ‘केठा’—
इति सूक्तीयोपोद्घातम् । तच्च सूक्त मेकानविंशत्यृच मृक्संहितायाः
पञ्चममण्डलीय पञ्चमाध्यायस्य पञ्चमम् । एवञ्च यद्यपि अत्रिवंश-
प्रभवः अर्चनानाः , ऋषिरिति प्रसिद्धः , तथापि तत्पुत्रः श्यावाश्वो
न ऋषिशब्दव्यपदेशभाक् पितृनामकृत इति सुव्यक्तं मतम् ।

अर्चनानसः ऋषित्वं तु तत्रैवाग्रे स्पष्टं मुक्तम् । तथाहि , तत्र
सूक्तीयसप्तदशर्ग्व्याख्यानप्रसङ्गे च पुनः—

“सम्पन्नऋषिभावस्य श्यावाश्वस्यार्चनानसः ।

रथवीतिसुतायाश्च विवाहं शौनकोऽब्रवीत् ।

कथम् ? मरुत्सु तु प्रयातेषु श्यावाश्वः सुमहायशः ।

प्रादुर्भूतार्थं मात्मानं ज्ञात्वाऽतिकुलनन्दनः ।

रथवीतेर्दुहितरं मगच्छन्मनसा तदा ।

स सत्यं ऋषिं मात्मानं प्रवक्ष्यन् रथवीतये ।

‘एतं मे स्तोमम् (५.५.५.१७, १८.)’—इत्याभ्यां दौत्ये रात्रिं न्यवेदयत् ।

ऋषेर्नियोगं माज्ञाय देव्या रात्र्या प्रचोदितः ।

आदाय कन्यकां दातुं सुपेपायार्चनानसम् ।

पादौ तस्योपसङ्गृह्य स्थित्वा प्रह्वः कृताञ्जलिः ।

रथवीतिरहं दास्य इति नाम शशंस सः ।

मया संयोग मिच्छन्तं त्वां प्रत्याचक्षि यत् पुरा ।

तत् क्षमस्व नमस्तेऽस्तु मे माम् भगवन् ! क्रुधीः ।

ऋषेः पुत्रः स्वयं ऋषिः पितासि भगवानृषेः ।

हन्त प्रतिगृहाणेमां क्षुषा मित्येन मन्त्रधीत् ।

तस्मै ददावश्नशतं स राजा स्वलङ्घ्यतां चापि सुतां क्षुषार्थम् ।

विवाहकालेऽपि ददौ नरेन्द्रः शतं हयानां दुहितुः सहस्रम् ।

गवां सहस्रं वसु च प्रभूतं तप्तं तपोऽन्तेऽथ वनं जगाम”-इति ।

एवञ्च श्यावाश्वस्य, पितुः पितामहस्य च ऋषित्वेऽपि न ऋषित्वव्यवहारोऽभूत् ; अपि तु मन्त्रद्रष्टृत्वेनैवेति मुख्यतः मेव ।

ऋक्संहितायान्तु श्यावाश्वस्य सप्तदश सूक्तानि (५.५२—६१ ; ५. ८१ ; ५. ८२ ; ८. ३५—३८ ; ८. ३२.), तत्र च १७७ ऋचः श्रूयन्ते ; अत एव तस्य ऋषित्वम् । तत्पितुः अर्चनान-
सतु त्रीणि सूक्तानि (५. ६३ ; ५. ६४ ; ८. ४२.), तत्र च २० ऋचः श्रूयन्ते ; अत एव तस्यापि ऋषित्वम् । तत्पितुश्च अत्रे-
भौमस्य चतुर्दश सूक्तानि (५. २७ ; ५. ३७—४३ ; ५. ७६ ; ५. ७७ ; ५. ८३—८६.) तत्र च १२२ ऋचः ; अपरसूक्तेषु च तस्यैवात्रेः खलु नव (८. ६७. १०—१२ ; ८. ८६. ४१—४५ ; १०. १३७. ४.) ऋचः श्रूयन्ते ; अतएव तस्यापि ऋषित्वम् ।
अत्रिञ्च ऋक्संहिताया मेको भौमोऽपरः शाङ्खः ; तदत्र न ज्ञेयः
कतरोऽस्य श्यावाश्वस्यादिपुरुषः ? परं शाङ्खस्याप्यत्रेऽस्ति षडृच
मेकं सूक्तम् (८. १४३.) ; अतस्तस्याप्यृषित्वम् । तदित्य मस्य
हि यास्कस्य मुख्यविशेषप्रभवत्वेऽपि मुख्यर्षित्वं सुदुर्लभ मेव ।

नन्वेवं महाभारते कथं मुक्तं दृश्यते “यास्को मा ऋषिरव्ययः”

—इति, “यास्क ऋषिरुदारधीः”—इति (२३ पृ०) च ? अत्र ब्रूमः— तत्तु, महाभारतकारस्य स्वस्य यथा ऋषित्वं तथैव पूजनीयत्वापरपर्यायकं मेव ; तादृश ऋषिस्त्वद्यापि वर्त्तत एवेति । वस्तुतो मन्त्रद्रष्टृत्वेनैव आदिवसिष्ठादीना ऋषित्वं मुख्यम् ; तादृशर्षित्वन्तु ताण्ड्यादीनां ब्राह्मणप्रवक्तृणां मपि नास्ति ; तत् महाभारतरामायणादिकर्त्तृणान्तु कथा दूरपराहतैव । तत्तुल्यत्वेन च ऋषित्वं द्वितीयम् ; तदेवाह महाभाष्ये भगवान् पतञ्जलिः—

“न तावदनृषिः कश्चित् स्मर्यते कल्पसूक्तकृत् ।

कर्त्तृत्वं यदृषीणान्तु तत् सर्वं मन्त्रकृत्-समम् (१.३.१०.)”—इति ।

तदेवं द्वितीय ऋषित्वम्, ब्राह्मणभागप्रवक्तृणाम् अनुब्राह्मणप्रवक्तृणाम्, ब्राह्मणान्तर्गतानां किञ्च प्रायोलुपानां— कल्पादिषेदाङ्गशास्त्राणां प्रवक्तृणाम् । ईदृशर्षित्वं मपि नास्ति तेषां मध्यप्रचलितैतन्महाभारतकारादीनाम् । बहुज्ञत्वात्, बहुमानत्वादितच्चादरातिशयप्रकाशकवचनं मिदम् “अयं ऋषिः”—इति यत्र प्रयुज्यते, तस्य त्वषित्वं पूजनीयत्वापरपर्यायकं तृतीयम् । तादृशर्षित्वं मेव व्यासबाल्मीक्यादीनाम् । तत् तार्त्तीयिक ऋषित्वं मेव यास्कस्यास्य स्थितं मिति मन्यते चेन्न तत्रास्माकं मसम्भतिः ; परं मुख्य ऋषित्वं ते तस्य नासीदेव, द्वितीयर्षित्वं मपि न सम्भाव्यते ।

अपि च गणपाठे शिवादिषु (४. १. ११२.) यस्कपाठदर्शनाच्चेदं मपि ज्ञायते,— यन्नामतोऽस्य नाम यास्क इति, तस्याप्येतदादिपुरुषस्य नासीत् ऋषित्वं मिति ; सति हि तस्य ऋषित्वे ऋथणा (४. १. ११४.) एव यास्कोति सिद्धौ तत्पाठफलं माकाशकुसुमायितं मेव स्यात् । अत एव “यास्को मुनिः”—इति दृश्यते मुग्धबोधादौ ; न तु “यास्क ऋषिः”—इति ।

यास्कस्य मुख्यर्षित्वविचारस्तु दूरे आस्ताम्,— वक्तृविवक्षी-
कारः खलु यास्कपूर्वजो व्याडिश्वाह स्वगुरोः शौनकास्य प्रातिशाख्य-
कारस्यापि मुनित्व मेव । तथाहि— “नत्वादौ शौनकाचार्यं
गुरुं ०—० मुनीन्द्रम्”—इति (वि० १. २.) । “पुनः किं
विशिष्टम् ? ‘मुनीन्द्रम्’ मननशीला मुनयः , तेषु श्रेष्ठम्”—इति
च तत्र तट्टीकाकारः । तथा पाणिनि-कात्यायन-पतञ्जलीना
मपि मुनित्व मेव सर्वत्र व्यवहृतं गम्यते , न काप्युपित्वम् । तथा
हि— ‘मुनित्रयं नमस्कृत्य’—इत्याह दीक्षितः ; किञ्च “योगेन
चित्तस्य पटेन वाचां ‘मलं’ शरीरस्य तु वैद्यकेन । योऽपाकरोत्
तम् प्रवरं मुनीनां पतञ्जलिं प्राञ्जलिरानतोऽस्मि”—इत्यत्रापि पत-
ञ्जलेर्मुनिप्रवरत्व मेव स्मर्यते । तथा “तच्च वृद्धिरादैजित्याद्यध्याया-
ष्टकात्मकं महेश्वरप्रसादेन भगवता पाणिनि नैव प्रकाशितम् ।
अत्र कात्यायनेन मुनिना पाणिनीयसूत्रेषु वार्त्तिकं विरचितम् ,
तद्वार्त्तिकस्योपरि च भगवता पतञ्जलिना महाभाष्यं विरचितम् ।
तदेतत् त्रिमुनि व्याकरणं वेदाङ्गं माहेश्वर मित्याख्यायते”—इति
चाह प्रस्थानभेदकम्बुसूदनोऽपि ।

वेदाङ्गेषु षट्सु , यास्तु शिक्षाः तैत्तिरीयब्राह्मणादौ श्रूयन्ते ,
तासां मेव ऋषिकृतत्वम् ; छन्दाविधानानि च यानि सामवेदीयानु-
ब्राह्मणादौ श्रूयन्ते , तेषां मेव ऋषिकृतत्वम् ; व्याकरणानि च
पदपाठ्यात्मकानि पुरा स्थितानि , यानि चेदानीं पाणिनीया-
र्कप्रभातोऽदृश्यानि,—अहनि सहस्ररश्मिप्रभातस्तारकामण्डला-
नीव किञ्च शाकटायनीयर्कन्वादीनि च यानीं दानीं मपि
ज्योतिरिङ्गना इव वरीवर्त्तन्ते , तेषां ऋषिकृतत्व मेव ; निरुक्तानि
च यानि ब्राह्मणेषु दृश्यन्ते , अनुब्राह्मणेषु च स्थितानीत्यनुमीयन्ते,

निदानसूत्रेषु चोपलभ्यन्ते, शाकपूण्यादिकृतान्यासविति च यास्क-
वचनादितोऽवगम्यन्ते, तेषां सृष्टिकृतत्वमेव; पैङ्गवादीनां मति-
प्राचीनतमकल्पसूत्राणाम्नां प्रायो ब्राह्मणसमकालिकत्वमेव पाणिनि-
शासनादिभिरवगम्यते, तत्तेषां सृष्टिकृतत्वे तु नास्त्येव सन्देहा-
वसरः। यतश्च पैङ्गवादीनि प्राचीनतमानि कल्पसूत्राणि चिरादेव
ब्राह्मणतः पृथगेव प्रोक्तानि, प्रायस्तत्समकालिकानि चेति तेषां
मार्षत्वं निर्विवादमेव; अतो भाष्योक्ततायां सङ्गृह्यकृतकारिकायां
'न अमृषिः कल्पकृत'—इति कल्पकृता मेवामृषित्वशङ्का निवारिता;
न हि तत्रोक्तं श्रूयते 'न अमृषिः वेदाङ्गकृत'—इति। एवं हि
निष्पन्नमेतत्,— ब्राह्मणानुब्राह्मणास्तर्गतानां निरुक्तादीनां वेदा-
ङ्गानां मातिदेशिकार्षत्वमस्त्येव; शाकपूण्यादिकृतानाञ्च स्यात्
तथैव, परं यास्कीयस्यास्य अन्यस्यार्षत्वं तु महाभारतादिग्रन्थानां
मिव तार्त्तीयिकमेवेति।

विकृतिकौमुद्यादौ यत् पाणिनिपरजस्यापि व्याडेः ऋष्याख्यानं
दृश्यते— “व्याडिनैव महर्षिणा”—इति (१. ४ श्लो०), तदपि
तथाभिप्रायेणैव; तेषां तु नये मन्त्रादिकर्तृयोग्यतैवर्षित्वे निदा-
नम्। तादृशी योग्यता तु नूतनवेदाङ्गानां तदङ्गानाञ्चापि
कर्तृणां पाणिनि-व्याडि-श्रीनक-यास्कादीनां मासीदेवेति तेषां
अमृषित्वं मन्तव्यमेवेति भवेत्तदपि तार्त्तीयिकमेव; तद्भवतु
नामास्यापि न नोऽत्र विवादः। बहुक्प्रातिशाख्यकृतं श्रीनकोऽपि
तार्त्तीयिकमार्षत्वं मेवाभिप्रेत्योक्तमेवम्— “कृत्स्नञ्च वेदाङ्ग-
मनित्यमार्षम्” इति—(पा०सू०३.२.६.)। अपि च व्याडेर्मुख्यर्षित्वे
तु क्रीष्णादिगणे व्याडिशब्दस्य पाठो वैयर्थ्यमेवापद्येत; “क्रीष्णा-
दिभ्यश्च (पा० ४. १. ८०.)”—इतिसूत्रस्य ह्यनार्षविषयत्वमेव

निर्णयात् ; तस्य हि “अणिञोरनार्षयोः० (४. १. ७८.)”—
इत्येतत्सूत्रीयप्रपञ्चभूतत्वात् । अत एव “गोत्रावयवात् (पा० ४.
१. ७८.)”—इति सूत्रस्य भाष्ये — “अष्टाशीति सहस्राण्यूर्ध्वरेतसा
मृषीणां बभूवुः, तत्रागस्त्याष्टमैः ऋषिभिः प्रजननोऽभ्युपगतः,
तत्र भवतां यदपत्यं तानि गोत्राणि, अतोऽन्ये गोत्रावयवाः ।०—०।
कथं येभ्यः अगुरुपोत्तमेभ्य इष्यते ? सिद्धन्तु रौक्ष्यादिषूपसङ्ग्रा-
नात् । ०—० । के पुनरौक्ष्यादयः ? ये क्रौक्ष्यादयः”—इत्याह
भगवान् पतञ्जलिः । तदेतत्सारमेवाकृत्योक्तं दीक्षितेन सिद्धान्त-
कौमुद्याम्—“अगुरुपोत्तमार्थोऽनर्णित्यर्थश्चारम्भः”—इति ; न चोक्तं
तेन तत्रार्थार्थश्चेति । यद्यप्यपिरपि कश्चिद् व्याडिः स्यात्, तर्हि
तदपत्यं न भवेत् ‘व्याड्या’ इत्यतोऽत्र क्रौक्ष्यादिगणेष्ववश्यं गणपाठ-
कार-भाष्यकारादिभिः कश्चन यत्रः कर्त्तव्य एव ; न च तथाकृतं
दृश्यते । अतो व्याडेरपि मुख्यं मृषित्वं नास्त्येवेति किं तत्परजस्यै-
तस्य यास्कस्यर्षित्वविचारेणेत्यलम् । सहस्रकारो व्याडिरेव विकृति-
वल्लीकारः ; स च पाणिनिपरजो यास्कपूर्वजश्चेत्यपि प्रतिपादयि-
ष्यामो वयं सुपरिष्ठादिहैव ।

आश्वलायनगृह्यसूत्रेऽपि मन्त्रकृता मेव गणानां मुख्यं मृषित्वं
मिति तेषां विग्रहस्त उल्लेखो दृश्यते । तथाहि—“अथ ऋषयः, —
शतर्चिनो माध्यमा गृह्यमदो विश्वामित्रो वामदेवोऽत्रिभरहाजो
वसिष्ठः प्रगाथाः पावमान्यः क्षुद्रसूक्ताः महासूक्ता इति (३.४.२.)”
—इति । तत्रैव चेतोऽनन्तरं माचार्यनामान्यपि कानिचित् स्मृतानि
— “सुमन्तु-जैमिनि-वैशम्पायन-पैल-सूत्रभाष्यभारतमहाभारतधर्मा-
चार्या जानन्ति बाह्वि-गार्ग्य-गीतम-शाकल्य-बाभ्रव्य-माण्डुक्येया
गार्गी वाचकवी वल्लवा प्राचीथेयी मुलभा मैत्रेयी कहीलं कौषी-

तकं पैङ्गं महापैङ्गं सुयज्ञं साङ्ख्यायन मैतरेयं शाकलं बाष्कलं
सुजातवक्त्रं मौदवाहिं महीदवाहिं सौजामिं शौनक माश्वलायनं
ये चान्ये आचार्यास्ते सर्वे दृष्यन्त्विति (३. ४. ४.)”—इति । इह
त्वाचार्यनामसु यद्यपि न दृश्यते यास्कनाम, पाणिन्यादीनाञ्च
नाम; तथापि सूत्रकारत्वेनैव पाराशर्यकणभट्टाक्षचरणपाणिनि-
प्रभृतीनां, निघण्टुसमान्नायभाष्यकारत्वेन यास्कस्य च ग्रहण
मिष्टमिति स्वीकार्यम् ।

अद्यप्रचलितमहाभारतस्य बीजमासीत् पुरा किञ्चन भारतं
नाम, तदेव क्रमादङ्कुरितं प्रस्फुटतत्त्वज्ञाभूत् प्रसिद्धं महाभारत
मिति, तन्महाभारतमेव प्रसिद्धं पञ्चवितं विस्तृतमिदानीन्तनीय
मिदं महाभारतं नामेति चेह गुरुचरणाः । किञ्च अत्र स्मृतः शौन-
कस्तु न चादिकालिको मण्डलकार ऋक्संहितायाः, तस्य ह्यत्र
ऋषिनामसु गृह्यसमूह इत्येव ग्रहणसिद्धेः; नापि बहुकृपातिशास्त्र-
कारः, अपि तु शाखाविशेषस्य प्रवक्तैव । शाकलादिसाहचर्यमेवात्र
नियामकमिति । आश्वलायनोऽप्यत्र न तु गृह्यादिज्ञात्, अपि
शाखाप्रवक्तैव; अत्रापि हि शाकलादिसाहचर्यमस्त्येव नियामकम्;
को नु नाम ‘रामकृष्णावमू आसाते’—इत्यत्र दशरथापत्यस्य रामस्य,
‘रामलक्ष्मणौ’—इत्यत्र च जामदग्न्यादेर्यज्ञे मिच्छति । वस्तुतस्त्वि-
हाश्वलायनीये ऋषोऽधः क्रम एव विवक्षितः । तथाच—
सुमन्वाद्यश्चत्वारो व्यासशिष्याः समकालिकाः, तत्पूर्वजा व्यासा-
दयः सूत्रकाराः, तत्पूर्वकालिका बाह्व्यादयः संहितापाठाध्यन-
भेदोपदेशकाः, तत्पूर्वतनाः मार्गीप्रभृतयो ब्रह्मवादित्यः, तत्पूर्व-
तनाः कौशलादयो ब्राह्मणादिप्रवक्तारः, तत्पूर्वतना एव शाकला-
दयः शाखाकारा इति दिक् ।

ततश्चेषा मध्ययुगीयानां तार्क्षीयौकषित्वसम्पन्नानां सुमस्तु-
प्रभृतीनाम्, तत्पूर्वकालिकानां मतिदिष्टर्षिभावापन्नानाञ्च बाह-
व्यादीनां मतिवृद्धाश्रयायनान्तानां माचार्यत्वमेव सम्भवतः माश्र-
लायनस्यापि ; न तु मुख्यर्षित्वमिति स्फुटम् ।

अप्येवं सामान्यतः ऋषिलक्षणं न दुर्लभं सम्भाव्यतेऽध्ययुगीयानां
सुमन्त्वादीनां मपि । तथा च सूचितमिहैव त्रयोदशाध्याये,—
“मनुष्या वा ऋषीषूत्क्रामन्तु देवान्नुवन्,— को न ऋषिर्भवि-
ष्यति ? इति । तेभ्य एतं तर्कं मृषिं प्रायच्छन्,— मन्त्रार्थचिन्ता-
भ्यूह मभ्यूहम् । तस्माद् यदेव किञ्चानूचानोऽभ्यूह्यते तद् भवति
(१३. १. १६.)”—इति । एवञ्च ‘अनूचानत्वे सति मन्त्रार्थाभ्यूहन-
समर्थत्वम्, ऋषित्वम्’—इत्येव सामान्यतः ऋषिलक्षणं फलितम् ।
अनूचानस्तु गुरुमुखाक्षवेद एव ; तल्लक्षणादिकं तु द्रष्टव्यं मन्वादौ ।
मन्त्रार्थाभ्यूहनप्रकारस्तु इहैवं विहितः,— “तपसा पार मीप्सि-
तव्यम्”—इत्यादिना (१३. १. १३.) ; “शाकपूणिः सङ्कल्पयाञ्चक्रे
(२. २. ४.)”—इत्याद्युदाहृतञ्च तदत्र यास्केन । तदीदृशं मृषित्वं
त्वष्ठाकं मपि कृतब्रह्मचर्याणां मन्त्रार्थाभ्यूहनसमर्थानां सम्भवेदेव,
तत् किन्नाम भगवतोऽस्य यास्कस्येति ।

इत्थं निष्पन्नमेतत्,— एतन्निरुक्तकारो यास्कः खलु वस्ततो
मुनिराचार्यश्चेत्येव चिरात् प्रसिद्धः ; एवमप्यस्य भुगवतः सामान्यतः
ऋषित्वमव्याहृतमेव ; तत्रापि विशेषतो विचारिते स्यात् तार्क्षी-
यीकं तदिति सिद्धमेतस्यापि च ग्रन्थस्यार्थत्वमिति शम् ॥

(६)

अथेदानीं मिदं मिह विचार्यम्,— कियान् निरुक्तग्रन्थोऽयं मिति । अस्माभिसु यावन्ति निरुक्तपुस्तकानि दृष्टानि, तेषु सर्वेष्वेवास्य “समान्नायः समान्नातः स व्याख्यातव्यः”—इत्यारम्भ-वाक्यं दृष्टं मेव, च-जातिरिक्तेषु सर्वेष्वेव “ब्रह्म शुक्तं मसीयं ब्रह्म शुक्तं मसीयं”—इति परिसमाप्तिवचनञ्च ; च-ज-पुस्तकयोस्तु “य एवं वेद”—इत्येव समाप्तिवाक्यम् ; तदुत्तरस्थितः “नमो ब्रह्मणे नमो महते भूताय नमः पारस्कराय नमो यास्काय ब्रह्म शुक्तं मसीयं ब्रह्म शुक्तं मसीयं”—इत्येवं पाठस्तु तयोर्न दृश्यते ; तदिदं न विशेषपार्थक्यम् । द्वि-चतुः-खण्ड-कृतं न्यूनाधिक्यं खण्डभेदकृतं माधिक्यं चाकिञ्चित्करं मेवेदृशे प्राचीनतमे ग्रन्थे । तथाप्यस्ति किञ्चिदत्र विचारणीयम् । तथाहि— केषुचित् पुस्तकेषु द्वादशाध्यायान्तं निरुक्तम्, तत उत्तर-मध्यायद्वयात्मकं परिशिष्टं मिति लिखितं दृश्यते ; केषुचित् द्वादशाध्यायान्तं मेव निरुक्तम्, परं तत उत्तर-मेकाध्यायात्मकं मेव परिशिष्टं मिति लिखितं दृश्यते, अपि तस्मिन्नेकस्मिन्नेवाध्यायेऽपरपुस्तकदृष्टाध्यायद्वयीयाः सर्व एव खण्डा विद्यन्ते एव ; केषुचित्तु तादृश-त्रयोदशाध्यायस्यान्ते एव “निरुक्तं समाप्तम्”—इति लिखितं मस्ति, परिशिष्टशब्दोऽपि न तेषु लक्ष्यते ; केषुचित् अन्त्याध्यायद्वयान्ते परिशिष्टं समाप्तं लिखितं मस्ति, किन्तु तयोः क्रमात् त्रयोदशचतुर्दशाध्यायत्वे च । अत एतर्हि विचार्यते द्वादशाध्यायात्मकं त्रयोदशाध्यायात्मकं चतुर्दशाध्यायात्मकं वेति कथं व्यायं निरुक्तं मिति ।

निघण्टुव्याख्यानकारस्य देवराजयज्वनो मते तु “समान्नायः

समान्नातः (१. १. १.)”—इत्यादि , “य ऋतुः कालो जायानां
य ऋतुः कालो जायानाम् (१२. ४. १२.)”—इत्यन्तं द्वादशा-
ध्यायात्मक मेव यास्कीयं निरुक्तम् । तदुक्तं स्वग्रन्थभूमिकायाम्—
“भगवता यास्केन समान्नायं नैघण्टुक-नैगम-देवताकाण्डरूपेण
त्रिविधं गवादि देवपद्मान्तं निर्बुवता”—इत्यादि । नात्रातिसुति-
प्रकरणस्योर्द्ध्वमार्गगतिप्रकरणस्य च नामापि कीर्तितम् ; सन्ति तु
तत्रतत्रापि बहूनि निर्वचनपदानि , येषां च प्रामाण्यरूपेण ग्रहणं
योग्य मेव । अपि हि तेन स्वग्रन्थभूमिकायाम्— “स्मृत्स्वामिना
च निगमव्याख्यानेषु अन्यानि च पदानि शतद्वयमात्राण्युपात्तानि
—इति चोल्लिखितं परं त्रयोदशचतुर्दशाध्यायीयनिर्वचनानां मस्तिव
मपि न स्मृतम् । तथाच तादृशानां स्मृत्स्वामिना मध्यस्तरणात्
तेषां मस्तिवत्वेन निरुक्तत्वेन वा ज्ञानाभाव एव तस्य यज्वनः
सुग्रन्त इति किं न स्वीकार्यम् ? ।

निरुक्तवृत्तिकृता दुर्गाचार्येण तु ग्रन्थारम्भे निरुक्तस्य द्वादशा-
ध्यायीत्व मुक्तापि तदन्ते सपादद्वादशाध्यायीत्व मुक्त मिति ।
त्रयोदशाध्यायीत्व मेव स्वीकृतम् । तथाच प्रथमखण्डव्याख्याना-
रम्भे— “अथ तस्या द्वादशाध्यायी भाष्यविस्तरः ; तस्य इदं
मादिवाक्यं समान्नायः समान्नात इति”—इति , अन्तपुष्पिकायान्तु
“ऋज्वर्यायां निरुक्तवृत्तौ अष्टादशाध्यायः ० (त्रयोदशाध्यायः)
समाप्तः”—इति , “इति सपादसप्तदशाध्यायी ऋज्वर्या नाम निरुक्त-
वृत्तिः समाप्ता”—इति च द्रष्टव्यम् । तदेव मेतस्मिन् अतिसुतिरूप-
त्रयोदशाध्यायस्य च निरुक्तत्व मेव, न तु परिशिष्टत्वम् ; ऊर्द्ध्वमार्ग-
गतिरूप-चतुर्दशाध्यायस्य (द्वितीयपरिशिष्टस्य) तु सर्वथाऽस्वीकरण
मेव सम्भवम् । अपरञ्च त्रयोदशस्याध्यायस्य स्वल्पग्रन्थत्वादेक-

चरणत्व मेव मत्वा , ग्रन्थान्तेऽस्य विशेषतः सपादद्वादशाध्यायीत्वं स्वीकरिष्यमाण मपि सामान्यत एवल्लिखित मुपक्रमे द्वादशाध्यायीति । तदेव मतिसुतिप्रकरणस्य स्वल्पत्वादध्यायरूपत्वाभावात् सामान्यतो निरुक्तग्रन्थो द्वादशाध्यायीत्येव निर्द्देश्यः ; विशेषतस्तु सपादद्वादशाध्यायीति , किञ्च मूलसूत्ररूपनिघण्टुपञ्चाध्याय्या सह सपादसप्तदशाध्यायीति चेत्येवेह वृत्तिक्रान्त मभिव्यक्तम् ।

सायणाचार्यस्तु अतिसुतिप्रकरणात्मकस्य त्रयोदशस्याध्यायस्य च निरुक्तत्व मभ्युपगम्यापि वचनतो द्वादशाध्यायी एव निपुक्तग्रन्थ इति चाभिचक्ष्यौ । तथाहि ऋक्मंहिताभाष्यभूमिकायाम्— “तद् व्याख्यानञ्च समान्नायः समान्नात इत्यारभ्य तस्यास्तस्यास्ता-
ज्ञाव्य मनुभवत्यनुभवतीत्यन्तैर्द्वादशभिरध्यायेर्यास्को निर्ममे”-इति । ‘तस्यास्तस्यास्ताज्ञाव्य मनुभवत्यनुभवति’-इति तु त्रयोदशाध्यायान्ते एव विद्यते ; न तु द्वादशाध्यायान्ते । तथा चैतन्मतेऽपि त्रयो-
दशाध्यायस्यातिस्वल्पग्रन्थत्वात् द्वादशाध्यायशेषत्वेनेव ग्रहणं व्यन्यते । किञ्चेतादृशनिरुक्तनिर्द्देशकथनादेतस्यापि नये ऊर्ध्वमार्गगतिप्रकर-
णात्मकस्य चतुर्दशस्याध्यायस्य सत्तापि न लक्ष्यते ; पर माश्वर्य मेतत् “हा सुपर्णा (ऋ० स० २. ३. १७. ५.)”-इति मन्त्रस्य व्याख्या-
नावसरे प्रमाणत्वेनोपन्यस्त मेव तच्चतुर्दशाध्यायीय मपि निर्वचनं निरुक्त मिति । तथाहि — “अत्र ‘हौ हौ प्रतिष्ठितौ सुकृतौ धर्म-
कर्तारौ’-इत्यादि (निरु० १४ अ० ३० ख०) निरुक्ते गत मस्य मन्त्रस्य व्याख्यान मनुसन्धेयम्”-इति । तदत्र तत्त्व मुन्नेयं धीभङ्गिरेव पूर्वापरदर्शिभिरिति ।

अस्मन्मते तु “समान्नायः समान्नातः”-इत्यादिः , “य ऋतुः कालो जायानाम्”-इत्यन्तो द्वादशाध्यायी-ग्रन्थ एव यास्कीयः ;

ततोऽधीयमाने अतिसुतिप्रकरणोर्ध्वमार्गगतिप्रकरणे तु न यास्कीये ; समान्नातानां हि निघण्टुपदानां व्याख्यानानि, तत्प्रसङ्गतो विशेष-
वक्तव्यानि च द्वादशाध्यायात्मकेनैव ग्रन्थेन वृत्तानीति सिद्धे-
ऽप्युद्देश्ये कथं मन्यत्र यास्कस्य प्रवृत्तिरेवोदियादिति । अत एव
सायण-दुर्गाचार्य-देवराज्येतेषु विद्वत्सु प्राचीनतमेन देवराजिन तयोः
सत्तापि न द्योतिता ; ततश्च देवराजकाले न स्त एव त इमे प्रक-
रणे ; स्त एवेति चेन्न निरुक्तत्वेन प्रसिद्धे इति सुव्यक्तं मेव । ततो
दुर्गाचार्यसमये ऽपि ऊर्ध्वमार्गगतेर्दशा तु तथैव , परं मतिसुते-
निरुक्तत्वे तु संशयः एवासीत्तदानीन्तनानाम् । अत एव ग्रन्था-
रम्भकाले अनाकाङ्क्षं मतिसुतिप्रकरणं मिति मत्वा तस्य निरुक्तत्व-
परिहारं मनसि कृत्वैवोक्तं द्वादशाध्यायीत्वं निरुक्तस्य ; पश्चाद्
ग्रन्थावसानकाले तुष्यतुदुर्जन इति न्यायेन बहुपुस्तकस्थत्वादेव
तस्याप्यादरः कृतोऽपि चिरप्रसिद्धो निरुक्तो द्वादशाध्यायात्मक
एवेति संस्मृत्य पुनः सङ्काचभावेनोक्तं सपादद्वादशाध्यायीति ।
सायणाचार्यसु ततोऽप्यर्वाचीन इति निःसङ्कोचेनैवाभिचक्ष्यौ तस्या-
स्तस्यास्ताङ्गाव्यमित्यादि , परं चिरप्रवादानुगतं निरुक्तस्य द्वादशा-
ध्यायीत्वञ्च नोपेक्षितम् । तथा च तस्याप्याचार्यस्य वृत्तिस्तदुक्तं
सपादद्वादशाध्यायीत्वमेव सन्नतं मपि प्रवादविरोधभियां तत्र
मौनावलम्बनमेव चातुर्यं प्रतीयते स्फुटम् । ऊर्ध्वमार्गगतिप्रकरणं
तु तदापि निरुक्ते न प्रवेशं मलभत ; सति हि प्रदेशे ऽवश्यमेव
तन्नामापि सायणेन गृहीतं भवेदिति । यच्चावलोक्यते “द्वा
सुपर्णा (ऋ० सं० २. ३. १७. ५.)”—इत्यस्य भाष्ये “अत्र द्वौ द्वौ
०—० निरुक्ते गतम्”—इत्यादि, न तत् सायणीयवचनं मन्यामहे,
अपि तु टीप्यनीटीपितमाधुनिकमेव तत् कालाखेखकानवधानात्

तदन्तर्भूत मित्यत्र सन्देहाभावः । अन्यथा सायणाचार्यस्योक्तता प्रसज्येतेति सुधीभिरेवाकलय्यम् ।

तदेवं निष्पन्न मेतत्,— साम्प्रतं निरुक्तस्य चतुर्दशाध्याय इति प्रसिद्धम् जर्द्धमार्गगतिप्रकरणं मनतिप्राचीनैरेव कैश्चित् निरुक्ताङ्गी-भूतं कृतम् ; सायणाचार्यसमयेऽपि न तस्य निरुक्तत्वं निरुक्तपरि-शिष्टत्वं वा स्थित मिति ; किञ्च यदेतर्हि निरुक्तस्य त्रयोदशाध्याय इति प्रसिद्धम्, तदतिस्तुतिप्रकरणं तु सायणकालात् पूर्वं मेव निरुक्तान्तर्गतीभूतम् ; तत्पूर्वजस्य दुगाचार्यस्य कालेऽप्येतद्विषये तादृशानां मपि धीमतां धियः सन्देहदोलायां दोदुष्यमाना एव स्थिताः,— किमिदं निरुक्तं न वेति । तत्पूर्वकाले ते तयो-र्निरुक्तत्वशङ्कापि नासीदेव । अत एव यास्कीयैर्निरुक्ताद्वहपरजे-ऽपि महाभाष्ये व्याकरणाध्ययनप्रयोजनान्वाख्यानानवसरे चत्वारि शृङ्गाः (ऋ० मं० ३. ८. १०. ३.)—इति मन्त्रस्य निरुक्त-त्रयो-दशाध्यायसम्पत्तं व्याख्यानं न दृश्यते, दृश्यतेऽपि तु व्याख्यानान्तर मेव तत्प्रकरणानुगतम् । तथाहि— “चत्वारि शृङ्गाणि, चत्वारि पदजातानि ; नामाख्यातोपसर्गनिपाताश्च । त्रयो अस्य पादाः, त्रयः कालाः ; भूतभविष्यदर्शमानाः । द्वे शीर्षे, द्वौ शब्दात्मनौ ; नित्यः कार्यश्च । सप्त ह्रस्वासौ अस्य, सप्त विभक्तयः । त्रिधा वद्धः, त्रिषु स्थानेषु वद्धः ; उरसि कण्ठे शिरसीति । वृषभः, वर्षणात् । रोरवीति, शब्दं करोति ; कुत एतत् ? रौतिः शब्द-कर्मा । महो देवो मर्त्यान् आविवेश इति, महान् देवः शब्दः, मर्त्या मरणधर्माणो मनुष्याः ; तान् आविवेश ! महता देवेन साम्यं यथा स्यादित्यध्येयं व्याकरणम्”—इति । नैरुक्त मिति व्याख्यानमि-हेवं (१३. १. ७.) द्रष्टव्यम्,— “चत्वारि शृङ्गेति वेदा वा एत

उक्तास्तयो अस्य पादा इति सवनानि त्रीणि हे शीर्षे प्रायणीयो-
 दयनीये सप्त हस्तासः सप्त ऋन्दांसि त्रिधा बह्वस्त्रेधा बह्वो मन्त्र-
 ब्राह्मणकल्पैर्वृषभो रोरवीति रोरवण मस्य सवनक्रमेण ऋग्भिर्य-
 जुभिः सामभिर्यदेन ऋग्भिः शंसन्ति यजुभिर्यजन्ति सामभिः स्तुवन्ति
 महो देव इत्येष हि महान् देवो यद्यज्ञो मर्त्या आविवेशेत्येष
 हि मनुष्यानाविशति यजनाय”-इति । यदि हि नामैतस्यातिसुति-
 प्रकरणस्यापि निरुक्तत्वं भगवतः पतञ्जलेरभिमतं स्यात्तर्ह्येतस्य तु
 मन्त्रस्य नैरुक्तं व्याख्यान मपहाय व्याख्यानान्तरं कथं प्रतिपिपा-
 दयिषितं स्यात् ? । किञ्चैव मत्र त्रयोदशेऽध्याये (१३. १. ५.)
 ‘जर्भरी-इत्यस्य ‘भर्तारी’-इति , ‘तूर्फरीतू’-इत्यस्य ‘हन्तारी’-
 इति चेतदर्शद्वयं द्रष्टापि महाभाष्यकारः कथं ब्रूयात्— “बहवो
 ऽपि हि शब्दा येषा मर्त्या न विज्ञायन्ते ‘जर्भरी’-‘तूर्फरीतू’
 (२अ० २पा० १आ०)”-इति ? अतः स्पष्ट मेवाभिगम्यते— नाय
 मध्यायो भगवत्पतञ्जलिना दृष्ट इति । सिद्धमित्यं द्वादशाना मेवा-
 ध्यानां यास्कीयनिरुक्तत्वम् , तस्यैव परिशिष्टरूपयोर्द्वयोस्तु महा-
 भाष्यतोऽप्यर्वाचीनत्व मिति शम् ॥

(७)

अथेदानीं मिदं मपीह विचार्य मस्ति ; — कः कालोऽस्य
 यास्कस्य ? कस्मिन् समये अयं मिमां भुव मलञ्चकारेति विवे-
 चयाम इति यावत् ।

अहो वत ! सम्प्रति हि दोषशून्यः सर्वावयवशो विश्वासयोग्यो

नैकोऽप्यस्मदेतिहासिकग्रन्थो दृश्यते, पुराप्यासीन्नवेति च को वदेत् ?

सत्यमेवैतत्, वेदानां मन्त्रभागेष्वपि क्वचित्-क्वचिदितिहासाद्य-
लक्ष्यन्ते ; तथा चोक्तं भगवता यास्केन— “त्रितं कूपेऽवहितं मेतत्
सूक्तं प्रतिबभौ ; तत्र ब्रह्म,— इतिहासमिश्रम्, ऋग्मिश्रम्,
गाथामिश्रं भवति (४. १. ६.)”—इत्यादि । परं प्रायस्तेऽपि
प्रायश उपमामूलका रूपकवर्णनात्मका एव । अत एव अति-
ष्ठन्तीनां मिति मन्त्रं व्याख्यन्निन्द्रशत्रुपदनिर्वचनावसरे व्यक्तं माह
यास्कः— “इन्द्रशत्रुः ; इन्द्रोऽस्य शमयिता वा शातयिता वा
तन्मादिन्द्रशत्रुः । तत्को हवः ?— मेघ इति नेरुक्ताः, त्वाष्ट्रो-
ऽसुर इत्येतिहासिकाः * । अपाञ्च ज्योतिषश्च मिथीभावकर्मणो वर्ष-
कर्म जायते, ततोपमाथेन युहवर्णा भवन्ति (२. ५. २.)”—इत्यादि ।

अथापि यदिदं श्रूयते— “प्रजापतिरात्मनो वषा मुदक्खिदत्
(तै० सं० २. १. १.)”—इत्यादि । अत्रापि रूपकार्था एव कृता
मीमांसाभाष्यकृच्छ्वरस्वाम्यादिभिः । तथाहि— “कथं पुनरनुत्-
खिन्नायां वषायां ‘प्रजापतिरात्मनो वषा मुदक्खिदत्’—इत्याह ?
उच्यते,—असदुत्तान्तान्वाख्यानम् ; सुत्यर्थेन प्रशंसाया गम्यमान-
त्वात् । इहान्वाख्याने वर्त्तमाने इयं निष्पद्यते,— यच्च हत्तान्त-
ज्ञानम्, यच्च कस्मिंश्चित् प्ररोचना द्वेषो वा । तत्र हत्तान्त-
न्वाख्यानं न प्रवर्त्तकं चेति प्रयोजनाभावादनर्थकं मित्यविवक्षितम् ;
प्ररोचनया तु प्रवर्त्तते, द्वेषान्निवर्त्तते इति तयोर्विवक्षा । हत्तान्त-
न्वाख्यानेऽपि विधीयमाने आदिमत्ता दोषो वेदस्य प्रसज्येत ।
कथमुनरिदं निरालम्बनं मन्वाख्यायते ? इति, उच्यते— नित्यः

कश्चिदर्थः प्रजापतिः स्यात्,— वायुः, आकाशः, आदित्यो वा ।
 ‘स आत्मनो वपा मुदक्खिदत् (तै० सं० २. १. १.)’—इति वृष्टिम्,
 वायुम्, रश्मिं वा । ‘ता मनी प्रागृज्जात् (तै० सं० २. १. १.)’
 —इति वैद्युते, आर्चिषे, लौकिके वा । ‘ततो अजः (तै० सं० २.
 १. १.)’—इति अन्नम्, बीजम्, विस्तृ वा । ‘त मालभ्य
 (त मुपयुज्य) प्रजाः पशूनाप्नोति (तै० सं० २. १. १.)’—इति
 गौणाः शब्दाः (मी० भा० १. २. १.)—इति । तथा चैवमादिभ्यो
 भन्तभागीयेतिहासेभ्यः कयङ्कार माप्रयामेतिहासिकं तथ्यम् ।

ब्राह्मणभागेषु च बहव एवेतिहासा उपलभ्यन्त इत्यपि सत्य
 मेव । तथा चैतरेयके— “प्रजापतिर्वै सोमाय राज्ञे दुहितरं
 प्रायच्छत सूर्या सावित्रीम् (४. २. १.)”—इत्यादयः । पर मेव-
 मादिषु प्रायोऽधिदेवतार्थाख्यं वैज्ञानिकं तत्त्व मेवावगम्यते ; तथैव
 नैरुक्तादिशासनात् । तथाच— “सूर्या, सूर्यस्य पत्नी ; एषैवाभि-
 सृष्टकालतमा”—इत्यादि नैरुक्तं (१२. १. ७.) द्रष्टव्यम् । “एषैव
 उषाः, अभिसृष्टकालतमा यथा यथा सूर्यस्योदयकालं प्रत्यभि-
 सृष्टतमा भवति, गततमा भवति, तथा तथा सैषा उषाः सूर्या
 सम्मद्यते”—इति तत्र दौर्गीं वृत्तिः । “सविता सूर्या प्रायच्छत्
 सोमाय राज्ञे, प्रजापतये वेति च ब्राह्मणम्”—इत्यस्य नैरुक्तवच-
 नस्य (१२. १. ८.) व्याख्यानायचोक्तं दुर्गाचार्येण— “ज्योत्स्नां
 सोमाय ददाति ; यदूक्तम्— ‘आदित्यतोऽस्य दीप्तिर्भवति (निरु०
 २. २. ३-)’ इति”—इति ।

एव मपि मन्त्रब्राह्मणयोर्नास्त्येवेति हासिकं तथ्य मिति च वक्तुं न
 शक्नुमः, न चास्माकं तथाभिप्रायः ; पर मीदृशगूढतत्त्वागाधसलिला-
 दभिमतैतिहासिकतथ्यरद्घोषारस्वभ्नाक मतिदुष्कर एवेत्येव ब्रूमः ।

पुराणादिष्वपीतिहासा विद्यन्त एवेति च सत्यम् ; तेषां प्राचीनेतिहासवर्णनपूर्वकधर्मीपदेशायैवोत्पत्तेः । परं तेष्वपि रोचनायर्थान्येव बहुन्युपाख्यानानि रूपकात्मकेभ्यो वेदशब्देभ्य एव सङ्गृह्योपहंसितानि गम्यन्ते ; अत एव ततश्चास्त्वं वेदार्थोपहंसनमित्याख्यायते (महा० भा० १. १. १६४.) । तद्यथा — इन्द्र-स्याहत्याहरणोपाख्यानं बहुष्वेव काव्येतिहासपुराणेषु समासतो व्यासतो वा वर्णितं विद्यते , “उदीरय पितरा जार आ भगम् (ऋ० स० ७. ६. १०. १.)”—इति मन्त्रे श्रुतं जारपदमेव तादृशसर्वप्रसिद्धस्य अहत्योपाख्यानस्य मूलम् ; न च तस्य मूलान्तरमस्ति तस्य च जारशब्दस्य प्रकृतोऽर्थः खल्वेवं भाषितो यास्केन— “अथाप्युपमार्थे दृश्यते—‘जार आ भगम्’ जार इव भगम् । आदित्योऽत्र जार उच्यते ; रात्रेर्जरयिता स एव (३. ३. ४.)”—इति । एवञ्चैवैवं गम्यते—‘जार आ भगम्’—इत्येतावदेवालम्ब्येव प्रथमं तावत् ब्राह्मणग्रन्थीयमाख्यानमाख्यातम् ;— “अथत्यायै जार कौशिक ब्राह्मण गौतम ब्रुवाण (तै० आ० १. १२. ४.)”—इति , “अहत्यायै जारेति (श० ब्रा० ३. ३. ४. १८.)”—इति च । ततस्तदेव मूलोक्त्यातिहंसितं वाल्मीकीयरामायणे , वालकाण्डेऽष्टाचत्वारिंशोनपञ्चाशत्तमयौः सर्गयोः ; तदेव ब्रौपसङ्क्रान्तं क्रमाच्चहाभारतादिष्वपीतिहासपुराणेषु । अपि भट्टकुमारिलस्वामिना ह्येतस्य ब्राह्मणग्रन्थीयेतिहासस्य प्रदर्शितनैरुक्तपुनरुक्तमेव व्याख्यानं स्पष्टमभिहितं मीमांसाभाष्यवार्तिके । तथाहि— “समस्ततेजाः परमेश्वरत्वनिमित्तेन्द्रशब्दवाच्याः । सवितैवाहनि लीयमानतया रात्रेरहत्याशब्दवाच्याः । अथात्मकजरणहेतुत्वात् जीर्यत्यस्मादनेन बोद्धितेन वेत्य-

हत्याजार इत्युच्यते ; न परस्त्रीव्यभिचारात् (८. १. ४१.) ”—
इति । मीमांसायाः सूत्रभाष्यवार्तिकन्यायमालादिषु सर्वत्रैव ,
सुब्रह्मण्याह्वाननिगदे , हरिवच्छब्दस्यानूहाधिकरणे चान्यान्यप्यु-
दाहृतान्यवगन्तव्यानि (८. १. १५. अधि०) ।

एवं बहुष्वेव पुराणादिषु “उषो न जारः (ऋ० सं० १. ६८.
१ ; ८ ; ७. १०. १.) ”—इत्येतन्मन्त्रमूलकं प्रजापतेः स्वकन्यानु-
गमनाख्यानञ्चातिद्वंद्वितं गम्यते ; वस्तुतस्तदपि रूपकत्वेनैव व्याख्यातं
ब्राह्मणे । तथाहि— “प्रजापतिर्वै स्वां दुहितर मभ्यध्यायत् ;
दिव मित्यन्य आहु रूपस मित्यन्ये (ऐ० ब्रा० ३. ३. ८.) ”—
इत्यादि । तत्रैव मीमांसावार्तिके अस्याप्यौपचारिक मेव व्याख्यानं
कृतं दृश्यते । तथाहि— “प्रजापतिस्तावत् प्रजापालनाधिकारा-
दादित्य एवोच्यते । स चारुणोदयवेलाया मुषस मुयन्नभ्येति ।
सा तदागमनादेवोपजायत इति तद्दुहितृत्वेन व्यपदिश्यते । तस्या-
श्चारुणकिरणाख्यबीजनिक्षेपात् स्त्रीपुरुषसंयोगवदुपचारः”—इति ।
तदेव मन्त्रादितिहासपुराणादिवचनेभ्योऽपि ऐतिहासिकं तथ्यं कथं
मुपलभेम ? उपलब्धेष्वपि कथं न सन्देहो दुर्वार एव ?

किं मधिकेन यदि हि नाम यौधिष्ठिराब्दः प्रचलितो न स्यात्,
यौधिष्ठिरीयस्तथादिकं च न दृश्येत , तर्हि को नाम महाभारत-
वचनादेव विश्वस्यादासीत् पुरा युधिष्ठिरो नाम नृपतिरित्यपि ?
तत्र यौधिष्ठिरीयेतिहासेऽपि अर्जुनस्य स्वर्गीयेन्द्रसभायां गमना-
दीनि (व० प० ३७—५१ अ०) बह्वन्वेव कविकल्पितानि सन्तीति
धीमत्समाजेषु प्रसिद्धान्येव । भारतीयेतिहासग्रन्थेषु हि महा-
भारत मेव सर्वप्रधानम् ; अत एवोक्तं तत्रैवादिपर्वणि— “मह-
त्वात् भारवत्त्वाच्च महाभारत मुच्यते (१. १. २७.) ”—इति ।

तादृशभारतेतिहासस्य च वृंहणकल्पनातिरञ्जनादिदोषदृष्टत्वात्
ऐतिहासिकतथ्यान्वेषिणा मप्रौतिकरत्वं चेत्, पुराणोपपुराणादी-
नान्तु कथा दूरपराहता एव ।

एवं षड्गुरुशिथ्यादयोऽपि टीकाकारा ऐतिहासिकांशेऽलीक-
वक्तार एव ; तेषां हि ग्रन्थकर्तृनामविभ्रमहेतुकं पौर्वापर्यज्ञानविर-
हत्वं व्यज्यत एव सर्वत्र । तथाच ऋग्वेदसर्वानुक्रमणीवृत्ती—
“शुनकाच्छीनकोऽभवत् । एतत्सूक्तयुतं पश्यत् द्वितीयं मण्डलं
पुनः । ०—० । यस्मै व्याचष्टे ०—० उग्रश्रवा व्यासशिष्यः ०—०
महाभारत माख्यानं हरिवंशकथान्वितम्”—इति । इह हि
सूक्तद्रष्टृत्व-मण्डलद्रष्टृत्व-व्यासशिष्योक्तभारत-तत्परिशिष्टश्रोतृत्वानां
मैकाधिकरण्यं प्रदर्शितम् । पुनरित उत्तर मस्यैव शौनकस्यापर-
दशग्रन्थकर्तृत्व मप्युल्लिखितम् । तदेतत्सर्वं षड्गुरुशिथ्यकथन
मस्मान् श्रवणशूल मिव व्यथयति । कथं हि सम्भाव्यते,— प्रद-
र्शिताश्वलायनीयगृह्ये ऋषिनामसु गार्ग्यमद इति गृहीतनाम्नो
मण्डलद्रष्टुः अतिवृद्धस्यानिर्दिष्टकालिकस्य शौनकस्य, आचार्यनामसु
शौनक इति गृहीतनाम्नः शाखाप्रवक्तुः प्राग्युगीयस्य च शौन-
कस्य, अग्युगीयव्यासशिष्योक्तभारतश्रवणम् ? अनतिप्राचीनहरि-
वंशकथाश्रवणं च ?—इति सुधीभिरेवैतदाकल्प्यताम् । वस्तुतस्त्वैति-
हासिकांशे षड्गुरुशिथ्योक्तानि खलु उन्मत्तप्रलपितानीवेत्यत्र
नारुत्येव संशयः ; तद्विशदयिष्यामश्चोपरिष्ठादिहैव । तत्कथ मेता-
दृशोऽपि ग्रन्थः प्रामाण्यपद मारोहेदैतिहासिकतथ्यनिर्णयायेति ।

अरत्येवैको ग्रन्थो राजतरङ्गिणी नामेतिहासेषु प्रसिद्धः, भार-
तेतिहासिकतत्त्वजिज्ञासूनां किञ्चित् प्रोतिपदश्चेति सत्यम् ! परं
ततश्च खलु आदिगोनर्दप्रभृतीनां काश्मीरेन्द्राणां मेव वंशावलिः

ज्जायते , न त्वन्यत् किं मपि विशेषतः । देशावज्जादिनामेतिहास-
यन्त्रासु प्राधुनिका अपि समया विद्युद्वाद्य नैकोऽप्युपलभ्यन्ते ,
तदल मिह तत्कथयेति । गुणाव्यक्तं भूतभाषास्य-वृहत्कथापुस्तकसु
सप्तलक्षश्लोकात्मक मित्येव श्रुतम् , न च दृष्ट मद्यापि , तदलं
तददृष्टकथान्दोलनेनापीति ।

अनन्तपद्मराः सूर्यवत्याश्चित्तविनोदनाय सोमदेवभट्टेन सम्पा-
दितः कथासरित्सागरसु स्त्रीजातिचित्तविनोदायैवालम् , न त्वैति-
हासिकतथ्यानुसन्धि सूनां तोषाय ; वर महो तदुपन्यासपाठादैति-
हासिकानां विमलचक्षुरः स्वपि शैवालचया एव समुत्पद्यन्ते । वस्तुतः
तदुपन्यासपर्यालोचनयेद मेव प्रतीयते सोमदेवस्य तस्य यथाकथं
मपि अनन्तपद्मो-चित्तविनोदन मेव उद्देश्य मासीत् ; न त्वैति-
हासिकतथ्यप्रदर्शन मिति ; सति हि तत्र पाणिनितो न्यूनाधिक-
सहस्राब्दीपरजस्यापि कात्यायनस्य पाणिनिसतीर्थत्वं वक्तुं नोक्ष-
हेतुः ; को हि नमैतिहासिको वृहत्वादिहेतुजवाग्वंशहीनः प्रक-
तिस्योऽपि व्याकरणसूत्रकार-पाणिनेः कालान्तरबीजमूलक-भाषा-
व्यवहारान्तरगतपदसंस्कारक-कात्यायनस्य च समकालिकत्वं मन्येत ।
अस्मिन्नेतिहासस्यैतिहासिकज्ञानविकाशसहायस्योपन्यासयन्त्रस्य
इतिहासत्वेन ग्रहणं मेव नोचितम् । एवं मपि यः किल तारा-
नाशतर्कवाचस्पतिर्ब्रह्मन्वेषणसमर्थोऽपि हस्त स्वश्रमकातरतयना-
यासलभ्य मेतत्कथनं मेव विश्लक्ष्यैतदेव च भित्तीकृत्य सरलापूर्व-
पीठिकायां किञ्चिदलेखीत् , तादृशाविवादिसाधये तु वयं बहु-
दूरत एव शतं नमस्कुर्मः ।

तदेव मन्मद्देशीयैतिहासिकतथ्याविष्कारणाय बहुकालतो बहु-
श्रमतश्च बहूनां ग्रन्थानां वरिदर्शनम् , मधुलिङ्गिव यथालब्ध भैति-

हासिकमध्याहरणम्, ऐतिह्याद्यवलम्बनञ्चेत्येतानि प्रयोजनीयानि । तथा कृत्वा आविष्कृतिं च तथैव न हि सर्वावयवयो विश्वस्यात्; अपि तु कदाचित् खण्डनीय मपीदं भवेदिति चाशङ्कैतैव । एतादृशे च दुष्करे प्रवृत्ता वयं मवश्य मेव कृतकृत्याः स्यामेत्यपि दुराशैव ; परं प्रवृत्ताश्चेत् कथं निर्व्रीडाः प्रतिनिवृत्ता भवेम इत्यालोच्यैवैह यथाज्ञानं किञ्चिद् वदामस्तत्र—

“यदन्धैर्बन्धैर्न क्षुण्णं तत्र सञ्चरतां हि नः ।

पदे पदे प्रखलतां सन्तः सन्धवलम्बनम्”

किञ्च, हैमसङ्घातगा ये तु नोपहास्याः खलत्स्वपि ।

अनन्यगतिकानां हि खलनं नोपहस्यते ॥

अथ प्रदर्शितेषु अथप्रचलितमहाभारतश्लोकेषु निरुक्तकर्तृत्वेन यास्कनाम्नः स्मरणात् तन्महाभारतकारात् प्राचीनोऽयं यास्क इति त्वविचारित मपि वाच्यं मेव । स च महाभारताख्य इतिहास-ग्रन्थः पाणिनिभाष्यकारात् पतञ्जलिमुनेः परभवः स्यात् ; पतञ्जलिना हि उदाहृतैष्वपि भारतीयप्रसङ्गेषु अथप्रचलितैतन्महा-भारतीयवचनान्युद्धृतानि नैव गम्यन्ते, प्रत्युतान्यथैव । तद्यथा— “धर्मेण स कुरवो युद्धन्ते (३अ० २पा० २आ०)”-इति । नास्त्ये-तद्वचनं मेतन्महाभारते ; अतः सम्भाव्यते पतञ्जलिसमये नासी-देतन्महाभारत मपि त्वासीदेतन्मूलरूपो युधिष्ठिरादीतिहासाश्रयः कश्चनापरो महाभारतग्रन्थ इति । किञ्चेह ह्युदाहृतं मेतत्— “वृषकुमारीवाक्यवदिदं द्रष्टव्यम् । तद्यथा । वृषकुमारीन्द्रेषोक्ता वरं वृणीष्वेति । सा वरं महणीत । ‘पुत्रा मे मधुचीरघृत मोदनं कांश्यपाश्र्वां भुञ्जीरन् !’-इति । न च तावदस्याः पति-र्भवति ; कुतः पुत्राः ? कुतो गावः ? कुतो धान्यम् ? तत्रानया

एकेन वाक्येन पतिः पुच्छा गावः धान्य मिति सर्वं सङ्गृहीतं भवति (८५० २ पा० १ आ०) ”—इति । एतद्बहुकुमार्याख्यानन्तु नैवं विद्यते ऽद्यप्रचलितेऽत्र महाभारते (शा० प० ५२ अ०) । इतोऽपि बुद्धयतेऽद्यप्रचलितमहाभारतकारात् पूर्वज एवायं महाभाष्यकारः पतञ्जलिरिति ।

निरुक्तकारोऽयं यास्कः खलु पाणिनिव्याकरण-महाभाष्य-कारस्य भगवतः पतञ्जलेरप्यतिपूर्वजः । पश्यतु तावत्— निरुक्ते-
ऽत्र अर्थज्ञप्रशंसाप्रकरणे योदृता ऋक् उत त्वः पश्यन्निति ,
महाभाष्येऽप्यर्थज्ञप्रशंसने सैव प्रदर्शिता ; निरुक्तकारकता अर्था
एव तत्र यथावदूहृता च (निरु० १. ६. ३. ; म० भा०
१ अ० १ पा० १ आ०) । किञ्च यत् पठ्यतेऽत्र निरुक्ते “श्रवतिर्गति-
कर्मा कम्बोजेष्वेव भाष्यते ; ०—० विकार मप्यार्थेषु भाष्यन्ते
श्रव इति । दातिर्लवणार्थेषु प्राच्येषु ; दात्र मुदीच्येषु”—इत्येव
(२. १. ४.) । पातञ्जले तु एतदेवोदृत्य किञ्चित् विस्तृतम्—
“श्रवतिर्गतिकर्मा कम्बोजेष्वेव भाषितो भवति ; विकार एन
भार्या भाष्यन्ते श्रव इति । हृन्मतिः सुराद्वेषु ; रंहतिः प्राच्य-
ममधेषु ; गमि मेव त्वार्याः प्रयुज्यन्ते । दातिर्लवणार्थे प्राच्येषु ;
दात्र मुदीच्येषु (१ अ० १ पा० १ आ०) ”—इति । अपरञ्च—
“तित्तउ परिपवनं भवति ; ततवहा , तुन्नपहा , तिलमाचतुव
मिति वा (४. २. १.) ”—इति निरुक्तम् । तदेव तिलमात्रेति
परिहायेह पातञ्जले सक्तु मिव तित्तउनेति मन्त्रव्याख्याने प्रमाणत्वे-
नोपगृह्यतां गम्यते (१ अ० १ पा० १ आ०) । अपि च तत्रैव सक्तु-
पदनिर्वचनं सचतेरित्यादि ; धीरा इत्यस्य , मनसेत्यस्य , अक्रत
इत्यस्य च प्रतिवचनानि ध्यानवन्तः , प्रज्ञानेन , अज्ञापत इत्यपि

निरुक्तत एव लब्धानि (निरु० ४. २. २.) । अपर मपि—
“हंसा हन्तेर्ज्ञत्वध्वानम् (४. २. ५.)”—इति नैरुक्तम् । एत-
न्नैरुक्तनिर्वचनबलादेवाह पतञ्जलिः— “कः पुनराह हन्तेर्हंस
इति । किन्तर्हि ? हन्तेर्हंसः ; हन्त्वध्वान मिति (६प्र० १पा०
२ पा०)”—इति । व्याख्यातव्यत्वेन प्रसिद्धग्रन्थनामप्रदर्शनाय
स्वकगृह्येण च भाष्यकारेण निरुक्तनामग्रहणं कृतम् । तथाहि—
“शब्दग्रन्थेषु चैषा प्रसृततरा गतिर्भवति निरुक्तं व्याख्यायते इति
(४प्र० १पा० १पा०)”—इति ।

नन्वत्र निरुक्त मिति शाकपूण्याद्यन्यतमकृतो ग्रन्थो ग्राह्यः
स्यादिति चेन्न ; शाकपूण्याद्यन्यतमकृतो ग्रन्थः खलु महाभयकाले-
ऽपि स्थित इत्यत्र हि न किञ्चिन्मानं पश्यामः ; प्रत्युत लुप्तेष्वेव
तादृशग्रन्थेषु नूतनस्यैतस्य निरुक्तस्य प्रचारसम्भवः ; प्रचरितं
चेत्स्मिन्, महाभारते यास्कस्यैव निरुक्तकर्तृत्वेन ग्रहणं सङ्गच्छते ।
न च महाभाष्य-महाभारतयोः एवं कालान्तरालसम्भवः, यत्र
शाकपूण्याद्यन्यतमकृतं निरुक्तं लुप्तम् समुत्पन्नञ्च सुप्रचलित
मिदं मिति ।

केचिदत्राहुः— यास्करीयैतद्विरुक्ते “स्खाल आसन्नः संयोगि-
नेति नैदानाः”—इत्यस्य, “ऋषा समं मेन इति नैदानाः”—
इत्यस्य च (६. २. ६ ; ७. ३. ६.) दर्शनात् आगतं सामवेदीयस्य
निदानसूत्रस्य यास्कतोऽपि प्राचीनत्वं निरुक्ततुल्यस्येति । अपि
च सामवेदीये बौधायनीयकल्पपद्धतावपि बहुत्र निदाननामश्रव-
णात् ततोऽपि प्राचीनत्वं तस्यावगम्यते । तथाहि— “निदान-
कारश्च हाविंश्चतुष्टयप्रभृतयश्चतुर्हस्तरास्त्रयः सप्तवर्गाः ०—० पर-
मेष्ठ्यस्तस्येति पथस्येति”—इति । किञ्च तत्रैव किञ्चिदुत्तरम्—

“उक्तं हि निदाने ज्योतिष्टोमं षोडशिनं चाधिकृत्य ‘संख्या मध्य-
 स्वेतां विद्यमानानां मन्थे’-इति”-इति च (१५०) । एव
 मन्थत्वापि तत्र बहुत्र सर्ववेदाङ्गविषयेष्वेव निदाननामोपलभ्यते ।
 तत्तत्रातिप्राचीनेऽपि निदानसूत्रे देवतनिर्णयविषयेऽपि शाक-
 पूणिनामोल्लेखो विद्यते, परं न तु तत्रापि निरुक्तं मित्युक्त्या ।
 तद्यथा— “ऐन्द्रः प्राजापत्याः सार्षपाश्वाद्यान्द्रमस्य सौर्य इति
 शाकपूणिः (४, ८,)”-इति । शाकपूणेदेवतप्रत्यक्षकारितां चाह
 यास्कऽपि । तथाहि— “शाकपूणिः सङ्कल्पयाञ्चके सर्वा देवता
 जानामीति । तस्मै देवतोभयलिङ्गा प्रादुर्बभूव । तां न जज्ञे ।
 तां पप्रच्छ विविदिषाणि त्वेति । सास्त्रा एता मृच मादिदेवेषा
 मद्देवतेति (२, २, ४,)”-इति । तदेतत् सर्वं समालोच्येद मेव
 प्रतीतं भवति,— शाकपूणिः खलु यास्काश्वास्मात् बहुपूर्वजो
 ब्राह्मणकाले स्थितोऽनुब्राह्मणविशेषस्य कर्त्तासीत् ; त्वानुब्राह्मणे
 एव मन्त्रार्थपदनिर्वचनानि देवततत्त्वादीनि चोपदिष्टानि । अत
 एव निदानसूत्रे क्वचिदनुब्राह्मणग्रन्थनामोल्लेखतया क्वचिच्च शाक-
 पूणिनामोल्लेखतया च प्रमाणं प्रदर्शितम् । तदीयः शाकपूणि-
 नामोल्लेखस्तु दर्शितः, अनुब्राह्मणनामोल्लेखोऽप्यत्र प्रदर्श्यते ।
 तद्यथा— “किं स्तोमाः ? अनुब्राह्मणं, स्युरित्येकविंशस्तोमाः”
 -इत्यादि (८, ३,) । तदेवं प्रदर्शितं महाभाष्यवचनं शाकपूणि-
 कृत प्राचीननिरुक्तपर मेव किं न गृह्यत इति । अत्र ब्रूमः,—
 शाकपूणेनिर्वचनापरपरीयनिरुक्तकर्तृत्वेऽपि न पुनर्निरुक्तेष्वेवप्रसिद्ध-
 ग्रन्थविशेषकर्तृत्वमिति व्याख्यातव्यत्वेन प्रसिद्धग्रन्थनामप्रदर्शनाय
 यदुक्तं महाभाष्यज्ञता निरुक्तं व्याख्यायत इति तन्नूनं यास्कोय
 मिदं निरुक्तं मभिलष्येवेति ।

किञ्च दृष्टं वर मद्दृष्टत इति न्यायात् किं मद्दृष्टनिरुक्तकल्प-
नयेत्यतोऽस्यैवैह भाष्ये यद्गणं ज्ञायः । अपि च भाष्येऽत्र शाक-
पूणिक्तस्यैव निरुक्तस्य यद्गण मिष्ट मित्यत्र नास्ति किञ्चिदपि
विनिगमक मतो यास्क्रीयनिरुक्तस्यापि बोधेन कथं न भवितव्य
मिति । वस्तुतस्तु अद्यप्रचलिता या मनुसंहिता, एतस्या अपि
प्राचीन मिदं निरुक्तम् ; पातञ्जलं महाभाष्यं तु एतन्ननुतः
प्राचीन मिति ध्रुवम् । सत्येव मस्य निरुक्तस्य पातञ्जलादस्मात्
अतिप्राचीनत्वे कोऽस्ति शङ्कावसरः ।

पश्यतु तावत् पातञ्जले खलु महाभाष्ये— “पूर्ववयसः
अप्रत्युत्थाने दोष उक्तः, प्रत्युत्थाने च गुणः । कथम् ? ‘जहं’
प्राणा ह्युत्क्रामन्ति यूनः स्यविर आयति । प्रत्युत्थानाभिवादाभ्यां
पुनस्तान् प्रतिपद्यते”—इति । स च पूर्ववयोमात्रे प्रसक्तः, अतो-
ऽत्राप्यवयवेन शास्त्रार्थः सम्प्रतीयते (६प्र० ५पा० ४आ०)”—
इति । तदत्रोद्धृत मूहं प्राणा इति वचनं तु साम्प्रतं मनुसंहि-
तेति प्रसिद्धाया भृगुसंहिताया द्वितीयेऽध्याये (१२० श्लो०) दृश्यत
एव । एतावतैव पातञ्जलस्यास्य महाभाष्यस्यैतन्ननुपरजत्वं सुस्थक्तम् ।

निरुक्तस्यास्य त्वेतन्ननीय पूर्वजत्व मेवानुमीयते । तथाहि
उक्तानि ह्येतन्निरुक्ते— “पुमान् दायादो अदायादा स्त्री”—इति,
“स्त्रीणां दानविक्रयातिसर्गा विद्यन्ते, न पुंसः”—इति, “अभ्रा-
ह्मका इव योषास्तिष्ठन्ति सन्तानकर्मणि”—इति, “गर्तारोहि-
णीव धनलाभाय”—इति, “नाभ्राह्मी सुपयच्छेत”—इति, च
(३. १. ४ ५, ६.) । एष्वेकत्राप्यद्यप्रचलितमनुसंहिताया नामो-
क्तस्योऽपि न कृतः ; सति ह्यस्याः संहिताया निरुक्तपूर्वजत्वेऽवश्य
मेवेतन्नामकीर्तनादिक मिह श्रूयेतैव । किञ्चाद्यतनीय-मनु-

संहितायान्तु पञ्चैव महापातका निर्दिष्टा दृश्यन्ते । तथाहि—
 “ब्रह्महत्या सुरापानं स्तेयं गुर्वङ्गनागमः । महान्ति पातका-
 न्याहुः संसर्गस्यापि तैः सह (११ अ० ५४ श्लो०)”—इति । निरुक्ते
 तु “सप्त मर्यादाः कवयश्चक्रुः । तासां मेका मप्यधिगच्छन्-
 हस्त्रान् भवति । स्तेयम्, तत्पारोहणम्, ब्रह्महत्याम्, भ्रूण-
 हत्याम्, सुरापानम्, दुष्कृतस्य कर्मणः पुनः पुनः सेवाम्,
 पातके नृतोद्यम् इति (६. ५. ४.)”—इति सप्त महापात-
 कानि परिगणितानि पठ्यन्ते । तत्र मनुमते भ्रूणहत्यायां मुख्यं
 महापातकत्वं नास्त्वैव ; नापि त्वातिदेशिकम् (११ अ० ५५—
 ५८ श्लो०) ; परं विहितञ्च तच्च ब्रह्महत्याप्रायश्चित्तं मेव (११ अ०
 ८७ श्लो०) ; कुल्लूकमते तु तच्च ‘ब्राह्मणगर्भ-विषयम्’ । किञ्च
 कुल्लूकभट्टकृतं तदग्रस्थानं सङ्गृहकारस्य शूलपाणेरपि सम्यक्त
 मेव प्रतीयते । तथाहि— “तत्र पुंस्त्वेन ज्ञाते पुंस्त्वधप्रायश्चित्तं
 स्त्रीत्वेन ज्ञाते स्त्रीवधप्रायश्चित्तम्, अविज्ञाते तु पुंस्त्वधप्रायश्चित्तं
 माह मनुः— ‘हत्वा गर्भं मविज्ञातम् (११. ८७.)’—इत्यादिः
 प्रायश्चित्तविवेकः । अपि चात्र मनुसंहितायां दुष्कृतकर्मणः पुनः-
 पुनः सेवने पातककार्यप्रवर्त्तने च महापातकं न स्मर्यते ; अपि
 स्मर्यते च महापातकिसंसर्गकारिणोऽपि, महापातकित्वम् (११.
 ५४.) । तद्यदि हि नाम निरुक्तप्रचारात् पूर्वस्मिन्नपि काले
 स्वल्पेन संहिता प्रचलिता व्याप्तर्हि ईदृशविरोधपरिहाराय यास्क-
 ल्योष्ठाधरेऽवश्यं मनागपि स्फुरिते दृश्येते एव ।

अपरश्चैतदस्ति निरुक्ते (१. १. ४.)—“तदेतद्वक्ष्येऽहं कथाभ्यामभ्युक्तम्—

“अज्ञादङ्गात् सम्भवति हृदयादधिजायसे ।

आत्मा वै पुत्रनामासि स जीव शरदः शतम्”—इति ।

‘अविशेषेण पुत्राणां दायो भवति धर्मतः ।

मिथुनानां विसर्गादौ मनुः स्वायम्भुवोऽब्रवीत्”—इति ।

अत्र ऋक्पदेन न तु ऋग्वेदीयमन्त्रो गृह्यते ; नास्त्येव हि तत्र अङ्गादङ्गादिति ; अपि तु ऋग्वेदज्ञ एव मन्त्रः ; ततश्च शतपथीयायाश्चास्या ऋचोऽत्र ग्रहण मिष्टम् ; अस्ति चैषा ऋक् शतपथब्राह्मणे (१४. ८. ४. २६.) । अपि चेह श्लोकशब्देन यस्य ग्रहण मिष्टम् ‘अविशेषेण’—इत्यादेः , तस्य तु दर्शन मध्य-प्रचलितायां मनुसंहितायां नास्त्येव ; यास्केन तूक्तं स्पष्टमेव ‘मनुः स्वायम्भुवोऽब्रवीत्’—इति । सोऽयं कोऽसौ मनुरित्यवश्यं विचार्यम् । विधारिते च तथा , इदमेव प्रतीयते,— सम्प्रति येयं मनुसंहि-तेति प्रचलिता, सा नूनं यास्कीयादेतस्माद्विरुक्तात् परं प्रणीता ; अपि त्ववश्यं मासीत् पुरातनोऽपरः कश्चन मनुप्रणीतः स्मृति-ग्रन्थः सुप्रचलितो यास्ककालेऽपीति । वस्तुतस्त्वयं न मनुप्रणीता ; अपि भृगुप्रणीता भृगुसंहितैवेति च प्रमाणयिष्याम उपरिष्ठात् । अन्यच्च— “विद्या ह वै ब्राह्मण माजगाम”—इति शास्त्रान्तर-गताश्चत्वारो ये मन्त्रा निरुक्ते उद्धृताः (२. १. ८.), त एव मन्त्राः किञ्चिन्निवेशपरिहाराभ्यां भाषान्तरीकृता इवाद्यतनी-यायां मनुसंहितेतिप्रसिद्धायां स्मृतिसंहितायां च लक्ष्यन्त इत्यपि सुवचम् (२५० ११३—११६ श्लो०) । अत एव ऋग्भाष्य-भूमिकाया मेव मुक्तं सायणाचार्येण— “विद्याया ग्रहणेऽधिकारि-विशेषः शास्त्रान्तरगतैश्चतुर्भिर्नैरुपदर्शितः ; तांश्च मन्त्रान् यास्क उदाजहार”—इत्यादि ; न चोक्तं तत्र मनु उदाजहारेति । किञ्चै-तस्याः स्मृतिसंहिताया हादशे ऽध्याये ऽक्षरशोऽप्युक्तं दृश्यते ‘नैरुक्तः’—इति ; ‘निरुक्तश्च’—इति च तद्व्याख्यानं कुल्लूककृतम् (१११ श्लो०) ।

तदित्यं निरुक्तं मिदं पातञ्जलमहाभाष्यतः प्राचीनं न वेति विचारस्तु दूरे आस्ताम् ; ततोऽपि पुरातनात् मनुसंहितेतिप्रथितादयः प्रचलितसर्वप्रधानस्मृतिसंहितायम्वादपि पूर्वं भगवता यास्केन प्रणीतमिति स्यात् सप्रमाणम् ।

एवञ्चास्य यास्कीयस्य निरुक्तस्य प्रणयनकालनिर्णयाय प्रवृत्तानां प्रथमं तावत् पातञ्जलस्य, मनुसंहितेत्यथप्रसिद्धस्य ग्रन्थस्य चाविःकालनिर्णय एव कर्त्तव्य इति तत्रतत्रैवादौ यतामहे ।

(पतञ्जलिः) राजतरङ्गिण्या मवलोक्यते, — यदा काश्मीर-प्रदेशस्य शासनदण्डोऽभिमन्युनामनरपतिकरचालित आसीत्, तदैव चन्द्राचार्यादयः दुर्लभं पातञ्जलं महाभाष्यं मलभन्त, नीतवन्तश्च स्वदेशं मिति । तथाहि (रा० त० १. १७६.)—

“चन्द्राचार्यादिभिर्लब्ध्वा देशं तस्मात्तदागमत् ।

प्रवर्त्तितं महाभाष्यं स्वञ्च व्याकरणं कृतम् ॥”—इत्यादि ।

विशेषतश्चावगम्यते वाक्यपदीयज्ञापनीपाठात्, — विलोप-दशायस्तमेवैकं महाभाष्यपुस्तकं दक्षिणात्येषु पार्वत्यप्रदेशाक्ष्वम् चन्द्राचार्यादिभिरिति । तथाहि—

“प्रायेण सङ्क्षेपरुचीनस्यविद्यापरिग्रहान् ।

सम्प्राप्य वैयाकरणान् सङ्गृहेऽस्तु मुपागते ।

कृतेऽथ पतञ्जलिना गुरुणा तोर्यदर्शिना ।

सर्वेषां न्यायवीजानां महाभाष्ये निवन्धने ।

अलङ्कारगाधे गान्धर्व्यादुत्तान इव सौढवात् ।

अस्मिन्नकृतबुद्धीनां नैवावास्थितनिश्चयः ।

यः पतञ्जलिशिष्येभ्यः भ्रष्टो व्याकरणागमः ।

कालेन दक्षिणात्येषु ग्रन्थमात्रे व्यवस्थितः ।

पर्वतादागमं लब्ध्वा भाष्यवीजानुसारिभिः ।

स नीतो बहुशाखत्वं चन्द्राचार्यादिभिः पुनः”—इति ।

वाक्यपदीयग्रन्थेषु कारिकावहो महाभाष्यतात्पर्यज्ञापकः ; चन्द्राचार्यात् , आचार्यवसुराताञ्च परभवेन भर्तृहरिणा प्रणीतः । एतदीयश्लोका एव ‘हरिकारिकाः’ उच्यन्ते । एवञ्चाभिमन्युनरपते-जन्मतोऽपि बहुपूर्वं विरचितं महाभाष्यमिति गम्यत एव ।

पाञ्चात्याः किल बहव एव धीरा अभिमन्युकालसमालोचने प्रवृत्ताः ; तत्र विल्फर्डमहोदयेन ४२३ स्त्री० पू० तद्राज्यान्तो निर्णीतः, प्रिन्सिप्महोदयेन तु ७३स्त्री० पू० तद्राज्यान्तः स्वीकृतः, लासेन्-महोदयेन तु स्त्रीष्टीयचत्वारिंशाब्दगते एव तद्राज्यारम्भ इति स्थिरीकृतम्, बोथ्लिङ्गमहोदयेन हि स्त्रीष्टजन्मतः शतवर्षपूर्वं मेवाभिमन्युः काश्मीरमिंहासनं मलञ्चकारेत्युक्तम् * । तदेतन्मतं (बोथ्लिङ्गीयं) प्रिन्सिप्-मतेनैकं गच्छति च ; राजतरङ्गिण्यां तद्राज्यकालः पञ्चत्रिंशदब्दमित इत्यभ्युपगमात् । तथाच ७३ स्त्री० पू० अभिमन्युराज्यान्त इति स्वीकृते स्वीकृतमेव स्यात् १०८ स्त्री० पू० अभिमन्युराज्यारम्भः प्रिन्सिप्महोदयस्यापि । तदेतदैकं गतं मतद्वयमेवावलम्बनीयमिह विभ्रमगतानां मस्त्राकमित्यतः स्त्रीष्टजन्मतोऽप्यष्टाधिकशतवर्षपूर्वं मपि स्थितं महाभाष्यमिति लब्धम् ।

ततः पूर्वप्रदर्शितवाक्यपदीयवचनालोचनादिदं मपि प्रतीयत एव तदानीं खल्विदं पुनरुद्धृतमिति । तथाचेदं विचार्यं सम्भवम् ,— एतादृशो महान् ग्रन्थः कियत्सु कालेषु प्रचरद्भूपः सम्भवत् ?— ततः क्रमात् कियत्सु च कालेषु लुप्तदशां गतः ?

इति । एष महाभाष्यकारस्तु गोनर्द्देशीयः । तथाह्वाह स स्वयमेव परोक्षह्वा—“गोनर्द्दीयस्वाह”—इत्येवमादि (पा० १. १. २१.) ; व्याख्यातश्च तत् तट्टीकाकृता कैयटेन—“भाष्यकारस्वाह”—इति ; कैयटटीकाकृतागेशोऽपि तथैव व्याचष्टे—“गोनर्द्दीयपदं व्याचष्टे भाष्यकार इति”—इति । गोनर्द्देशवासित्वादेव च पतञ्जलेर्गोनर्द्दीयत्वं स्पष्टम् । स एव गोनर्द्देशः सम्प्रति “गोण्डा”—इति प्रसिद्धोऽयोध्याप्रदेशीय इति निर्णीतश्चास्मद्देशीयाध्यापकविशेषेण रामकृष्णगोपालभण्डारकेण * । एष एव “गोण्डा” गोनर्द्दी भवतु मा भूद् वा , गोनर्द्दीस्तु प्राग्देशविशेषस्तत्र नास्त्येव संशयः ; काशिकायाम्—“एङ् प्राचां देशे” (पा० १. १. ७५.)—इत्यस्योदाहरणेषु ‘गोनर्द्दीयः’—इतिपदस्यापि दर्शनात् । तदानीं च नासन् खल्विदानीन्तना इव लौहवर्त्मगा अपि धूमयानशकटाः , आसंश्च प्रायः प्रतिनगरान्तेषु दुर्लङ्घ्याः कान्ताराश्च , प्रसङ्गतस्तदप्युक्तं महाभाष्ये—“कश्चित् कान्तारे समुपस्थिते सार्थं सुपादत्ते , स यदा निष्कान्तारीभूतो भवति तदा सार्थं जहाति (१ अ० १ पा० ८ अ०)”—इति । प्रदर्शितवाक्यपदीयवचनात्त्वगम्यत एवैतत्,— चन्द्राचार्यादिभिर्दाक्षिणात्यैवेकमेव लुप्तावशिष्टं महाभाष्यपुस्तकं भवामि मिति । तदयं विचार्यतां तावत् धीमद्भिः ,— तदानीं खलु प्राग्देशतो दाक्षिणात्यं यावत् भाष्यप्रचलनाय कथञ्चाः प्रयोजनीयाः मञ्जाताः ? कतिपयव्येषु च तत् प्रचरद्रूपं स्थितम् ? कियद्भिश्च कालैः पुनर्लोपदशां गत मलाभि च चन्द्राचार्यादिभिरिति ।

अस्मन्मते त्वभिमन्युराज्यकालतोऽन्यूनसार्द्धद्विशतवर्षपूर्वं प्रणीत
मेतन्महाभाष्यम् ; अन्तरेण हि सार्द्धद्विशताब्दकाल मेतादृशस्य
महतो ग्रन्थस्य आर्यावर्त्तीयप्राच्यदेशाद्विज्ञातं यावत् प्रचारो
तुल्यप्रायता च न सम्भवेदिति । एवञ्च महाप्रभावः खल्लास्तेग्-
जण्डरो दिग्विजयाय यदेदं भारतं प्रविष्टः (३२७ खी० पू०),
तत्पूर्वं मेव प्रणीतं महाभाष्य मिति । अत एव दिग्विजयिना
तेन ग्रीक्-नृपतिना कृतः साङ्कलनगरध्वंसो नावगतो महाभाष्य-
कारस्यैतस्य पतञ्जलेः । सति ह्यवगते “सङ्कलादिभ्यश्च (पा०
४. २. ७५.)”—इति सूत्रेऽवश्यं मेवोच्येत ‘सङ्कलेन निर्वृत्तः साङ्कलो
जनपद इदानीं ध्वस्तः’—इति ; कस्य हि नाम ग्रन्थकारस्य
शताब्दवृत्तं किञ्चिदधिकशताब्दवृत्तं वा जनपदध्वंसनविवरण
मपि न श्रुतं स्यात् ? नापि स्मृतिपथं मारोहेत् ? अथवा सङ्कलेन
निर्वृत्तः साङ्कलो जनपदः क्वासीदित्येव मप्याशङ्केतैव ।

यद्युच्येत इरावत्याः पश्चिमोपतटस्थितं शाकल मेव नगर
मासीत् पुरा साङ्कल मिति प्रसिद्धम्, तदेव ग्रीक्नृपतिना विध्वस्त
मपि पुनः कालात् प्रादुर्भूतं, चैनिकपरिव्राजकेन होदेन्यसाङ्गे-
नापि (६२८—६४५ खी० पू०) दृष्ट मिति होयेन्यसाङ्गतो बहु-
पूर्वजस्य भाष्यकारस्य न तत्र ध्वंसनकथनावसरो नापि सन्देहा-
वसर इति । तच्च ब्रूमः,— शाकलसाङ्कलयोरुभयोरेव पाणिनीये
प्रस्थाने पृथक्कोनावस्थानात् नैवास्ति तादृशकथनावसरः । किञ्च तेन
हि दिग्विजयिना इरावतीं समुत्तीर्यैव इरावतीपूर्वोपतटस्थ मरा-
जकप्रायं साङ्कलं विध्वस्त मित्येव मेवैतिहासिकम् * ; चैनिक-

परिव्राजकस्य होयेन्साङ्गस्य निर्देशतस्त्ववगम्यते तत्तीर्थयात्राकाले शाकलं नाम नगरं त्विरावत्याः पश्चिमोपतटे एव स्थित मिति । तथाच नामभेदात् संस्थानभेदाच्चानयोः पार्थक्यं सुव्यञ्ज्यत एव । तदिहावश्यं मेवं स्वीकार्यम्,— पाणिनिकाले योऽसौ साङ्गलो नामासीत् कश्चन महाजनपदः पूर्वोपतटस्थ एवेरावत्याः, स एव कालात् श्रीभ्रष्टः श्रीमता दिम्बजयिना तेन ध्वस्तश्च ; शाकल मिति तु तस्माद् विभिन्नं मेव स्थानं मिरावत्याः पश्चिमोपतटे चिरात् स्थितम्, तदेव दृष्ट्वा यथावद् वर्णितं तीर्थयात्रागतेन तेन चैनिकपरिव्राजकेनेति । अपि तेन हि चैनिकपरिव्राजकेन यस्य शाकलस्य नगरत्वं वर्णितम्, तस्यैव “शाकलं नाम वाहीकग्रामः (४ अ० २ पा० २ आ०)”—इति ग्रामत्वेन व्यपदेशो लभ्यते महाभाष्ये ; ततश्च ज्ञायते,— इह चैनिकपरिव्राजकागमनसमये तस्य स्थितं नगरत्वम्, ततः पुरा भाष्यकारसमये तु ग्रामत्वमेवासीत्स्येति ; ग्राम एव हि नगरत्वमामुं युज्यत एव क्रमोक्त्येति । एकश्चेह चैनिकपरिव्राजकागमनात् बहुपूर्वम्, तस्य हि ग्रीक्-नरपतेर्विजयागमनाच्च पूर्वं मेव सुतरां स्त्रीष्टजन्मतः सार्द्धत्रिशतवर्षतोऽपि प्राक् प्रणीतं पातञ्जलं महाभाष्यमिति चावगम्यते ।

अन्यच्च । आसन् पुरा केचन मालवाः क्षुद्रकाश्च (‘माली’, ‘अक्षिद्रक’) पार्वत्या आयुधजीविनः ; दिग्विजयायागतेन हि तेन ग्रीक्नरपतिना प्रायो निर्मूलिता एव त इति च प्रवदस्येवैतिहासिकाः * ; परं पातञ्जले तु महाभाष्ये असंज्ञदुक्तं श्रूयते—
“एकाकिभिः क्षुद्रकैः जितम् (१ अ० १ पा० ५ आ० ; ५ अ०

३ पा० १ आ०)”—इति । तदेतद् विचारयन्तु धीमन्तः,—
यदि हि नाम भाष्यकज्जन्मतः पुरैव मालव्यक्षुद्रकजातयो दिग्वि-
जयिना तं नालेगज्जण्डरेण विजिता विनष्टाश्च स्युस्तर्हि तेषां विज-
यित्वोल्लेखस्तु दूरे आस्ता मस्तित्वोल्लेख एव कथङ्कारद्धृतः स्या-
दिति ? तदेतदपि मान मिहालेगज्जण्डरागमनादपि प्राक्तनत्वे-
ऽस्य भाष्यकारस्येति ।

कियत्कालकृतं तत् प्राक्तनत्वम् ? अत्र ब्रूमः,— अस्तीह
पातञ्जले महाभाष्ये पाटलीपुत्रनामकीर्तन मनकत्रैव । तथाहि
— “साङ्खायकेभ्यः पाटलीपुत्रका आख्यतराः (१ अ० ३ पा०
१ आ०)”—इति, पुनस्तथैव “साङ्खायकेभ्यः पाटलीपुत्रका अभि-
रूपतराः (१ अ० ४ पा० ३ आ०)”—इति च ; एवमादयो द्रष्टव्याः ।
महावंशनामकस्य बौद्धग्रन्थस्य द्वितीयपरिच्छेदपर्यालोचनयैतच्च
स्थिरीभूतम्,— बौद्धधर्मस्य सुप्रचारकः शाक्यमुनिः खल्वजातशत्रोः
राज्याभिषेकादतीतेऽष्टमे वर्षे (ख्री० पू० ५४३) निर्वाणं गत
इति * । तस्मैवाजातशत्रोः पुत्रः पौत्रो वाभूत् उदयाश्व इति
प्रसिद्धः । तेनैवोदयाश्वेन पाटलीपुत्रं नाम नगरं निर्मापित मिति
च वायुपुराणादिभ्योऽवगम्यते । तथाहि—

“स वै पुरवरं राजा, पृथिव्यां कुसुमाह्वयम् ।

गङ्गाया दक्षिणे कोणे चतुर्थेऽब्दे करिष्यति”—इति † ।

त्रिकाण्डकोषहेमचन्द्राभिमधानादिभ्यश्चावगतम्,— पुष्पपुरं
कुसुमपुरञ्च तस्यैव नगरस्य नामद्वय मिति । तदेवं शाक्यबुद्धनिर्वा-

* TURNOUR'S 'महावंश' APPENDIX, P. IX.

† The Pilgrimage of Fa Hian, Calcutta, 1848, pp. 259, 260.

णतोऽन्यूनपञ्चाशद्वर्षानन्तरं मेव प्रादुर्भूतं पाटलीपुत्रं नाम समृद्धं
नगरमिति च वक्तुं शक्यते; महाभाष्यं तु तत उत्तरं प्रणीतमिति ।

किञ्चास्य पतञ्जलेः शाक्यबुद्धपरभवत्वनिर्णयेऽपरश्च हेतुरयम् ;
अस्ति सूत्रम् “इतराभ्योऽपि दृश्यन्ते (पा० ५. ३. १४.)”—इति,
अनेन च तसिलादयो विधीयन्ते ; ते खलु भाष्यकृता भवदा-
दिभिर्योगे एवेष्टाः ; भवदादिषु च ‘देवानाम्प्रियः’—इत्येतदपि
समस्तं पदं पठितम् । दृश्यते च बौद्धग्रन्थे बौद्धानां ‘देवानाम्प्रियः’
—इति प्रशंसास्थानम् । अतो ज्ञायत एवास्य भाष्यकारस्य शाक्य-
बुद्धजन्मपरभवत्वम् । तथैवास्ति “षष्ठ्या आक्रोशे (६. ३. २१.)”—
इति पाणिनिसूत्रम् । अत्र च सन्ति कात्यायनकृतानि कति-
चिद् वार्त्तिकानि ; तेषु चेकम् “देवानाम्प्रिय इति च मूर्खे”—
इति । भाष्यकारस्तु तत्र ‘मूर्खे’—इत्यंशं परित्यज्यैवाब्रवीत्
‘देवानाम्प्रिय इति चोपप्लानं कर्त्तव्यम्’—इति । तथाचेदमपि
सुव्यक्तम्,— कात्यायनकाले मूर्खाभिधानं मेवासीत् देवानाम्प्रिय
इति ; ततोऽतीते बहुदिने बौद्धमान्याभिधानं मभूत्तदेव ; तत्काल-
ज एवैष पतञ्जलिः सामयिकव्यवहारानुरोधत एव विससर्ज
ततो वार्त्तिकात् ‘मूर्खे’—इति । वस्तुतो यथेह भारते महम्म-
दीयराज्यस्थापनात् प्रागप्यपरदेशे हिन्दुरिति व्यवहार आसीदेव
अधार्मिकेषु ; तत उत्तरं सैव समाख्या तदाक्रोशकृतोपचरितैवास्मासु
च ; ततो वयमपि “हीनञ्च दूषयत्यस्मात् हिन्दुः”—इति (मिरुतन्त्रे)
व्युत्पादनं मभिमत्यात्मनो हिन्दुनामकथनेऽपि गौरवं मेव मन्या-
महे ; तथैव पुरा खलु पाणिनिकाले ‘देवानां प्रियः’—इति पदद्वय-
मसमस्तमेवासीद् व्यवहार्यम् ; एतेन चासमस्तपदद्वयेन यज्ञीय-
पशोरेव बोधश्च भवति स्म ; तत उत्तरं कात्यायनकाले मूर्खे

एव तत् समस्त मेकपदीभूतं पशुतुल्यताव्यञ्जकं व्यपदिष्टम् ; ततोऽनन्तरं बौद्धानां मूर्खत्वं मेवाभिमन्यानैरार्थैः प्रयुक्तं तत् तेषु ; काले तदेव पदं प्रशंसावचन मिति कृत्वा गृहीतं स्वस्वनामसु तैर्बौद्दैरिति तदानीं तात्कालिकव्यवहारानुरोधत एव परित्यक्तो वार्त्तिकीयो 'मूर्खे'—इत्यंशो भाष्यकृतेति । एतावता तु सामान्यतः स्त्रीष्टजन्मतः सार्धत्रिंशत्तवर्षपूर्वम् , शाक्यबुद्धनिर्वाणतश्चान्यूनपञ्चाशद्वर्षोत्तरम् (स्त्री० पू० ३५०—५००) प्रणीत मेतत् पातञ्जलं महाभाष्य मित्युपलभ्यते ।

परन्त्वत्रापि किञ्चिद् विशेषोऽस्ति विवेच्यम् । महावंशनाम-
बौद्धग्रन्थे त्वेतदपि लिखित मस्ति,— जीवत्येव शाक्यमुनौ शोण-
तीरे पाटलीनामग्रामे अजातशत्रोः आश्रया दुर्गस्यैकस्य निर्भ्राण
मारब्धम् , तद् दृष्ट्वा कथिता चैषा भविष्यद्वाणी तेनैव शाक्य-
मुनिना,— “काले एतदेव भविष्यति प्रधानं नगरम्”—इति ।
तथाच स एव ग्रामो नगरत्वं सुपगत इति प्रथमं तावत् शोणती-
रस्य शोणसङ्गमस्थं वासीत् पाटलीपुत्रम् ; ततः पश्चात् काल-
चक्रपरिभ्रमणवशात् गङ्गातटे परिशोभित मित्यनुमीयतेऽस्माभिः ।
यदा तु गङ्गातीरे, तदैवाभूद् वायुपुराणम् (६६ पृ० ८०) ; तात्का-
लिक मेव च वर्णनं लक्ष्यते चन्द्रगुप्तसमसामयिके मुद्राराक्षसे,—
“स्वयं मेव सुगाङ्गाप्रासादशिखरगतेन देवेनावलोकित मप्रवृत्त-
कौमुदीमहोत्सवं कुसुमपुरम् (३४०)”—इति । गङ्गातीरस्य मेव
तत् पाटलीपुत्रं त्वद्यापि दृश्यते । हितोपदेशादिषु अनतिप्राचीन-
तमग्रन्थेषु प्रायस्तथैव वर्ण्यते च— “अस्ति भागोरथीतीरे
पाटलीपुत्रं नामधेयं नगरम्”—इत्यादि । परं यदा तु शोणतीरे,
शोणगङ्गामङ्गमोपतटे वा स्थितम् पाटलीपुत्रम् , तदैव जातोऽयं

गोनर्दे पतञ्जलिः ; अत एव भाषितं मत्र महाभाष्ये “अनुशीलं पाटलीपुत्रम् (२ आ० १ पा० २ आ०)”-इति ; न त्वनुगङ्गम् । ततश्च वायुपुराणसुद्धाराक्षसादिवर्णितपाटलीपुत्रात् प्राचीनम् महाभाष्यीयं पाटलीपुत्रं मिति स्पष्टम् । तदेवं पाटलीपुत्र-स्यादिमावस्थायां मेवेदं भाष्यं प्रणीतं मिति यस्यां मेव शताब्द्यां शाक्यबुद्धो निर्वाणं गतः, तच्छताब्द्यां मेवैष पतञ्जलिः सञ्जात इत्यपि वक्तुं शक्यमैव ।

वस्तुतोऽयं भाष्यकारः, शाक्यमुनेर्बुद्धात् न बह्वर्वाचीनः ; जीवति हि पतञ्जली नाभवत् शाक्यमतप्रचारः समक्तात् ; सुप्रचरिते हि तत्र बौद्धसम्मतो निर्वाणार्थोऽपि कथं न ज्ञात आसीत् पतञ्जलेः ? ज्ञाते च तत्र, “निर्वाणोऽवाते (पा० ८. २. ५०.)”-इति सूत्रभाष्ये तद्विषयकविचारोऽपि कथं नाकारि तेन ? सति हि तदानीं शाक्यमतप्रचारप्रावल्येऽवश्यं मेव तत्र तद्विषयकोऽपि विचारो लोकेऽन्येव । तादृशप्रावल्याभावस्य चाल्पदिन-प्रसरतेव निदानं मनुमीयते । तदेवं कालाशोककृतात् द्वितीय-महासङ्गमात् पुरैवेदं महाभाष्यं प्रकाशितं मित्यप्युक्तं न दोषाय । स च बौद्धानां द्वितीय-महासङ्गमो नूनं स्त्रीष्टजन्मतः चतुःशताब्द्या अपि प्रागभूदिति च महावंशग्रन्थीयुहादशपरिच्छेदालोचनात् निर्णयितं मेव * । सिद्धं मित्यं स्त्रीष्टजन्मतोऽन्यूनसार्धचतुः-शताब्दीपूर्वम् (४५० स्त्री० पू०) कलेख सप्तविंशशताब्द्यां प्रणीतं मिदं पातञ्जलं महाभाष्यं मिति ॥

अथ ये चात्र वादिनो विप्रवदन्ते, तानपीह किञ्चित् प्रतिबोध-यामः स्वोपलब्धानुसारतः ; न चेहास्माकं हठकारिता जिगीषा वा ।

अत्र केचिदाहुः ।— (क) “सभाराजाऽमनुष्यपूर्वा (पा० २. ४. १३)”—इति-सूत्रीयभाष्ये “तद्विशेषणानाञ्च न भवति । पुष्पमित्तसभा ; चन्द्रगुप्तसभा”—इत्युक्तं यतो लभ्यते, ततो गम्यत एवैतत्,— मगधराजविशेषः पुष्पमित्तः, तद्वहुपूर्वभवश्चन्द्रगुप्त-स्येत्यावपि राजानौ पतञ्जलेर्विज्ञातावेवेति तदेतस्य चन्द्रगुप्त-परभवत्वविचारस्तु दूरे आस्ताम्, तद्वहुपरजात् पुष्पमित्ता-दप्यवरजत्वं सम्पद्यत एवेति । अत्र वदामः ;— पुष्पमित्तरान्यन्तु (स्त्री० पू० १७८-१४२) द्विचत्वारिंशदधिकशतवर्षपूर्वं वृत्तं स्त्रीष्ट-जन्मत इति तैरेव निरूपितम् * ; अभिमन्युराजाश्चयैव लोपदश-यस्तु भाष्यं पुनरुज्जीवितं चन्द्राचार्यादिभिरिति च सर्ववादिसम्मतम् ; तस्याभिमन्योः राज्यकालश्च स्त्रीष्टजन्मतो ऽष्टाधिकशतवर्ष-पूर्वं मित्यपि बोधलिङ्गादिसम्मत्या निरूपित मेव (६५ पृ०) । तत् कथयन्तु भवन्त एव,— न्यूनाधिकचतुस्त्रिंशदब्देष्वेव किं मेतादृशस्य महायन्यस्य तदानीन्तनीये कालारपूर्णे भारते आर्यावर्तीयप्रदेशात् दक्षिणात्यं यावत् सुप्रचलनं कालाज्ञोपदश-यस्तत्त्वञ्च सम्भवेत् किमु ? येषां सम्भवेत् सम्भवतु नाम ! अस्मा-कन्तु नायं विश्वासविषयः । अस्मन्मते तु चन्द्रगुप्तः पुष्पमित्तस्येमा-तुभावेव तादृशनामराजानौ भाष्यकारेण कल्पितौ ; सन्ध्येवैवं हि देवदत्तयज्ञदत्तविष्णुमित्रादयो बह्व्य एव व्यक्तयो वैयाकरणादिभिः कल्पिताः । महाभाष्ये दृष्ट्वेव च तथाविधं नामकरणं स्वस्वपुत्रस्य कृतं तदुत्तरं तत्तत्पित्रेति च सम्भवपरमेव । अन्यथा हि ‘चन्द्र-गुप्तसभा’—इति प्रथमं प्रत्युदाहृत्यैव तत् उच्येत पुष्पमित्तसमेति,

* Wilson's VISHNUPURANA, Vol. IV, 190.

तयोस्तथैवपौर्वापर्यात् * ; न हि प्रसिद्धपौर्वापर्यक्रमोक्तञ्चन मुचितं तादृशस्याशेषशेषमुषीसम्पन्नस्य महाभाष्यकारस्येति । किञ्च चन्द्र-
गुप्तकाले तु पाटलीपुत्रं नगरं मनुगङ्गा मेव वर्णितं मुद्राराक्षसादौ (७२ पृ०), ततोऽद्यापि तथैव ; तदस्य विचार्यता मिदं मपि ,
— “यदि नाम चन्द्रगुप्तराज्यकाले पुष्पमित्रराज्यकाले वा महा-
भाष्यं प्रणीतं स्यात् , तर्हि कथन्नाम तत्र “अनुशोणं पाटली-
पुत्रम्”—इति (७२ पृ०) भाष्येति ? अस्मन्मते तु चन्द्रगुप्तराज्य-
कालात्पूर्वत्वासीदेव पाटलीपुत्रं मनुशोणं मित्युक्तं मतो युक्ततरं
चैतत् चन्द्रगुप्तादपि प्राचीनत्वं भगवतः पतञ्जलिः किमु
पुष्पमित्रादिति ।

(ख) यदप्युच्यते “वर्त्तमाने लट् (पा० ३. २. १२३.)”—
इति-सूत्रोपभाष्ये “इह पुष्पमित्रं याजयामः”—इत्युत्तमपुरुष-
प्रयोगात् पतञ्जलिः पुष्पमित्रात्विज्यं मपि स्फुटम् , तदलं तत्कालि-
कत्वात्कालिकत्वविचारेणेतीति । तदपि न विचारसङ्गम् । यद्येव
मुत्तमप्रयोगदर्शनादेव तस्य याजकत्वं मङ्गीक्रियेत, तर्हि तत्रैव
‘इह वसामः’—इतिप्रयोगदर्शनात् तस्य पाटलीपुत्रवासित्वं मप्यङ्गी-
करणीयं भवेत् । न च पुष्पमित्रयामानुरोधेनैव तदानीं तस्य
तत्र वासश्चासीदेवेतीष्टं मेवेति वाच्यम् ; सति हि तस्य तादृश-
वक्तव्याभिमते तिष्ठाम इत्येव मेव क्रिया प्रयुज्येत , न तु वसाम
इति ; गोर्नर्वासित्वात्तस्य । किञ्च तत्रैव “इहाधीमहे”—इत्यप्युक्तं
मस्ति ; तत् किं तदानीं मपि पतञ्जलिः तत्र पाटलीपुत्रेऽध्यय-
नार्थं स्थितः ? गुरुमुखादर्थग्रहणं मेव ह्यध्ययनं मार्याचार्यसम्मतम् ;

* S. W. Jones's 'Chronology of the Hindus' in Asiatic Dissertation
Vol. I. p. 315 ; and Asiatic Researches, Vol. IX. p. 96.

तत् तदानीं तत्र पतञ्जलेन कथं मपि सम्भाव्यते केनचिदपि ; तथाचावश्यं मेव वक्तव्यम्,— एवमादिषूक्तमवदप्रयोगदर्शनं न तु पतञ्जलीः स्वस्य तद्व्यापाशयत्वं गमयति ; अपि तु वैयाकरणानां मुदाहरणप्रत्युदारणप्रदर्शनायैवं प्रयोगास्त्ववश्यं मेव कल्पनीयाः सदैवेति । तदेवं यथैवोक्तम् “इह वसामः”—इति, यथैव च “इह अधीमहे”—इति, तथैव “इह पुष्पमितं याजयामः”—इति च ; न च तेभ्यः किं मप्यैतिहासिकं तथ्यं लभ्य मस्ति । वस्तुतः पाटलीपुत्रः पतञ्जलिना दृष्ट इति तु खलु वक्तुं शक्यते, परं पाटलीपुत्रस्य एवेदं भाष्यं व्यरचयदिति तु न कदापि वक्तुं युज्यते । अथैतच्च भाषितं तेनैव— “यया देवदत्त इह भूत्वा पाटलीपुत्रे भवति, सा नूनं क्रिया (१ अ० ३ पा० १ आ०)”—इति, पुनस्तत्रैव किञ्चिदग्रे—“स इहस्यः पाटलीपुत्रस्य देवदत्त सुपदिशति,—अङ्गदी कुण्डली व्यूढोरस्को वृत्तबाहुर्लोहिताक्षस्तङ्गनासिको विचित्राभरण ईदृशो देवदत्त इति (१ अ० ३ पा० १ आ०)”—इति च ; एवमादिप्रयोगदर्शनाच्च कः खलु प्रज्ञावान् मनसापि शङ्कितुं समर्थः पाटलीपुत्रनगरे स्थित एव पतञ्जलिः प्रणिनाथै-तद्भाष्य मिति । किञ्च प्रदर्शितयोरुदाहरणयोर्यथा किल देवदत्तो भाष्यकृत्कल्पित एव जनः, ततः प्रख्याताश्चाद्यापि दृश्यन्त एव बहवो देवदत्ताः ; यथा च “पश्य देवदत्त कष्टं श्रितो विष्णु-मित्ते गुरुकुलम् (२ अ० १ पा० १ आ०)” इत्यत्र च देवदत्त-विष्णु-मित्ती कल्पितौ, तथैव तत्र पुष्पमित-चन्द्रगुप्तावित्पदीत्यत्र च नास्त्येव सन्देहलेशोऽपीति ।

प्रतिपादितञ्च पुरस्तात्,— अद्यप्रचलितमहाभारतात् पूर्वजत्वं त्वेतन्महाभाष्यस्य (५८ पृ०) ; तस्माच्चैतस्य स्त्रीष्टजन्मतो दिशता-

ब्दीपूर्वोद्भूतत्वन्तु पाञ्चालैरपि स्वीकार्यम् ; महाभारतस्यास्य हि स्त्रीष्टजन्मतो द्विशताब्दीपूर्वप्रणीतत्वे सर्वेषां मेव तेषां मते-
क्यात् * । पुष्पमित्रस्य राज्यारम्भकालसु तैः स्त्रीष्टजन्मतः
शताब्दीपूर्वं मित्येव निर्णीतम् ; तथाच स्वकृतसिद्धान्तव्याकोपभि-
यापि तेषां स्वीकार्यं मेवास्य पतञ्जलिः तत्पुष्पमित्रतोऽतिपूर्वजत्वम्,
तथा तादृशोदाहरणे श्रुतस्य तस्य कल्पितव्यक्तित्वञ्च । स्वीकृते त्वेवं
तत्तुल्यतया 'चन्द्रगुप्तसभा'—इत्यत्र चोदाहरणे चन्द्रगुप्तेत्याख्यव्यक्तेरपि
भाष्यज्ञस्वकपोलकल्पितत्वं सुवच मेवेत्यल मतिजल्पनेनेति ।

(ग) अस्ति चैकं सूत्रम्—“अनद्यन्ते लङ् (पा० ३. २. १११.)”
—इति । तद्भाष्ये च वार्षिकोदाहरणतया हे वाक्येऽवलोक्यते,
—“अरुणद् यवनः साकेतम्, अरुणद् यवनो माध्यमिकान्”—
इति । अत्र कश्चित् धीमान् माध्यमिकानिति नागार्जुनमतानु-
गतबौद्धसम्प्रदायविशेषस्थितानेव मत्वा पतञ्जलिकालनिर्णये यति-
तवान्, तदपि भ्रमसङ्कुलं निर्वैवाभाति ; राजतरङ्गिणी-पर्या-
लोचनया हि स्फुटं मेवावगम्यते नागार्जुनोऽसावभिमन्युसम-
कालिक एवेति । तथाहि (१. १७४ — १७८.)—

“अथ निष्कण्टको राजा कण्टकौत्साग्रहारदः ।

आबीर्बभूवाभिमन्युः शतमन्युरिवापरः ।

खनामाङ्गशङ्खाङ्गशेखरं विरचय्य सः ।

परार्द्धप्रविभवं श्रीमानभिमन्युपुरं व्यधात् ।

चन्द्राचार्यादिभिः ०—० व्याकरणं कृतम् ।

तस्मिन्नवसरे बौद्धा देशे प्रबलतां ययुः ।

नागार्जुनेन सुधिया बोधिसत्त्वेन पालिताः ।

ते वादिनः पराजित्य वादेन निखिलान् बुधान् ।

क्रियां नीलपुराणोक्ता मच्छिन्दन्नागमदिषः”—इति ।

अभिमन्युसमये एव च चन्द्राचार्यादिभिर्बह्वेषणतो ह्येकं महाभाष्यपुस्तकं दाक्षिणात्यादानीत मिति तु सर्ववादिसम्मत मवेत्युक्तम् (६४ पृ०) । तत्कथं अभिमन्युतो बह्वग्रजस्य पतञ्जलिः किलाभिमन्युसमकालोत्पन्नमाध्यमिकज्ञानसम्भवो यतश्च तादृशानां माध्यमिकानां मवरोधदर्शनं मपि तस्य सम्भाव्येत नःमेति सुधीभिरेव विभाव्यताम् ।

अस्मन्मते त्विह भाष्ये माध्यमिकशब्दात् मध्यदेशप्रभवा एव ग्रहणीयाः । मध्यदेशस्तु मन्वादौ परिभाषित एव,—

“हिमवद्विन्ध्ययोर्मध्यं यत् प्राग् विनशनादपि ।

प्रत्यगैवप्रयागाच्च मध्यदेशः प्रकीर्तितः (२. २१.)”—इति ।

पातञ्जलेऽतश्चानूत्तरभवत्वं पुर एव प्रतिपादितम् (६१ पृ०) ; तथाचेतश्चानूत्तमध्यमदेशभवानां मेव माध्यमिकत्वं तदभिमतं सम्भाव्यते । बृहत्संहितायाः समालोचनाच्च मध्यदेशजनामपर-तयापि भवन्ति माध्यमिका इति बुद्धान्ते । तथाहि—

“भद्रारिमेदमाण्डव्यसास्वनीपोज्जिहानसङ्ख्याताः ।

मरुवक्त्रघोषयामुनसारस्वतमाध्यमिकाः (१४. २.)”—इति ।

वस्तुतो यवनाक्रोधानुसारत एव भाष्यकालनिर्णयस्तु सर्वथा असम्भव एव ; भारते हि चिरादेव विद्यन्ते यवनोत्पाताः । महाभारतपाठादवगम्यत एव यौधिष्ठिरीयेऽपि काले क्वचिद्वक्त्र-चित् यवनप्राबल्यसंवादः , हरिवंशपाठात् जरासिन्धुकालेऽपि यवनराजस्य कालयवनाभिघस्यातिबलत्वं विज्ञायत एव (हरि० वि० प० १०६—११४ अ०) । एव मन्वत्त्रान्यत्रापि भारते यवनो-

त्पातवृत्तान्ता बहव एव वर्णिता दृश्यन्ते ; तत्र ग्रीकभूपत्यादीनां मपीह पदार्पणं मसकदेवाभूत् । तदेवं यवनावरोधानुसारतो भाष्यरचनाकालनिर्णये प्रवर्त्तनं नूनं देवविङ्म्वन मिति न तदालोचनेऽप्यस्मभ्यतिः प्रसरतीति दिक् ।

(घ) यच्च कथितं “तथाच सूत्राते हि भगवता पिङ्गलेन पाणिन्यनुजेन”—इति षड्गुरुशिष्योक्तं दृष्ट्वैव पाणिनिसमकालिकत्वं पतञ्जलेः स्वीकर्तुं मिष्टे, पतञ्जलेः पिङ्गल इति नामान्तरश्रवणात् । तस्य स्वत्वनुत्तमधियः ग्रंथावादाः कथन्ननु सम्भवेयुरेकमुखेन ? यतीऽनुद्भूतपूर्वं मेवैतत्तेन निर्णीतं हिमवद्विन्ध्ययोर्मिलनमिवातीव चित्रम् ! पाणिनि-पतञ्जल्योः प्रायोऽष्टादशशताब्दान्तरितत्वावगमात् । अत एव भगवता पतञ्जलिना क्वचित् क्वचित् पाणिनि-काले व्यवहृतं लौकिकं किञ्चिद् बोधयितुं ‘पुराकल्पे’—इति तदुल्लेखः कृतः । तथाहि— “पुराकल्पे एतदासीत् ०—० शब्दा उपदिश्यन्ते ०—० एवं विप्रतिपन्नबुद्धिभ्योऽध्येतव्य आचार्य इदं शास्त्रं मन्वाचष्टे (१ अ० १ पा० १ आ०)” —इति, “पुराकल्पे एतदासीत्— षोडशभाषाः कार्यापणं षोडशपलाञ्च माषग्रंवद्यः (१ अ० २ पा० ३ आ०)”—इति चैवमादि । यद्यपि पाणिन्यनुजश्च, पिङ्गलः, महाभाष्यकारस्य च नामान्तरं पिङ्गल इति भवितुं शङ्कतीति सत्यम् ; परं मनयोर्न चैक्यं स्वीकुर्मौ वयम् ; अपि तु बहुभिवकालिकत्वमेव । वस्तुतोऽङ्गवर्णानुसारत एव कृष्ण-पिङ्गल-गौर-श्यामेति नामानि तदानीं माख्यातानि भवन्ति स्म । छान्दोग्येऽपि श्रूयते चैकत्र पिङ्गलः । तथाहि— “अथ या एता हृदयस्य नाभ्यस्ताः पिङ्गलस्याणिन्नस्तिष्ठन्ति (८. ६. १.)”—इत्यादि । न चात्रापि

पिङ्गलनाम्नः पाणिन्यनुजस्यान्यस्य वा कस्यचित् मते इत्येव मर्थो गम्यते ; 'शुक्लस्य'-इत्यादेः , 'आदित्यः पिङ्गलः'-इत्यादेशोत्तरत्र तत्रैव श्रवणात् , छान्दोग्यस्य तस्य पाणिनिपूर्वजत्वावधारणाच्च ; दृश्यते हि छान्दोग्ये ऽनेकत्र शीनकः कापेयः (पा० ४. ३. ५, ६, ७.), प्रत्युदाहरणञ्च तदेव पद मनुभूयते "कपिबोधादाङ्गिरसे (४. १. १०७.)"-इति पाणिनिस्मृतस्येतीह दिक् ।

(ड) अपि दृश्यते चात्र महाभाष्ये (पा० ४. २. ६०.) आख्यायिकात्वेन वासवदत्ताया ग्रहणम् । "आख्यायिका— वासवदत्तिकः"—इति । सुवन्मुक्तैवाख्यायिका सेति प्रसिद्धा स च सुन्मुकविः रामायणस्य , महाभारतस्य , तत्परिशिष्टरूपस्य हरिवंशस्य, विक्रमादित्यस्य च परभव एव । तथाहि— "रामायणेनैव सुन्दरकाण्डचारुणा"—इति , 'भारतेनैव सुपर्वणा'-इति 'हरिवंशैरिव पुष्करप्रादुर्भावरमणीयैः'-इति , 'सा रसवत्ता विहता नवका विलसन्ति चरति नो कं कः । सरसीव कीर्तिशेषं गतवति भुवि विक्रमादित्ये'-इति च । तदेव मस्य हि महाभाष्यस्य वासवदत्ता-परभवत्वस्वीकारपूर्वकं रामायणादिपरभवत्व मपि मन्तव्यमित्येव मपि कश्चित् शङ्कितुं मुक्तहृत्तैव । परमवश्यं तस्येमानि च त्रीणि वितर्क्याणि भवेयुः,— यदि हि स्वर्गते च विक्रमादित्ये स्थितस्य सुवन्मोः समनन्तरमेव प्रणीतं स्यात् पातञ्जलं नाम महाभाष्यम् , तर्हि काश्मीरराजाभिमन्युसमये विक्रमादित्यजन्मतो बहुपूर्वं मपि चन्द्राचार्यादिभिः कथं तद्भाष्यपुस्तकमवाप्तमिति प्रथमम् । सर्वैरेव पुरातत्त्वानुसन्धितुमिह महाभाष्यस्यास्य स्त्रीष्टजन्मपूर्वप्रणीतत्वमेक-

वाक्यतो निर्णीतं मेव ; स सर्वसिद्धान्तोऽपि कथं न व्याकुप्येतै-
वेति द्वितीयम् । अपि यदि हि नाम महाभाष्यकारः खल्वि-
दानीं प्रचलिताम्हाभारतादपि परभवः स्यात् , तर्हि महाभाष्ये-
ऽत्र प्रदर्शितं हस्तकुमार्युपाख्यानं (५८ पृ०) प्रचलितमहाभारती-
यानुरूपं मेव कथं न दृश्येतेति तृतीयम् ।

अस्मन्मते तु कालाक्षराक्षरताङ्गते तस्महाभाष्यपुस्तके सुबन्धुपरज
एव कश्चित् तत्र 'वासवदत्तिकः' प्रभृत्यभिनिवेश्य तस्य नष्टाक्षरत्व
सुद्धारेति । अत एव प्रवादोऽपि 'यत्र लालायितः फणी'—इति ।

महाभाष्यकृतो भगवतः पतञ्जलेः सुबन्धादिवहुपूर्वभवत्वे ,
अपरा क्षेपोपपत्तिः समालोच्या ,— यो हि नाम वासवदत्ता-
कृतः सुबन्धोरप्युत्तरभवः , तेन चावश्यं कालिदासस्य कवेरप्यु-
त्तरभवेन भवितव्यम् ; स्वीकृते च तथा कालिदासकृतान् प्रयो-
गानप्यवेष्ट्यावश्यं तत्र भाष्ये तथैवेष्टयः प्रणीता दृश्येरन् ; न च
तथा दृश्यन्ते , नापि तेषु भाष्यकृता कश्चन विचारः कृत
इति पश्यामः ; प्रत्युत सिद्धान्तकौमुद्यादौ तादृशप्रयोगानां मप-
प्रयोगत्व मेव निर्णीतं मवलोक्यते । तथाहि— 'अवैहि-इति वृद्धि-
रसाधुरेव'—इति (सि० कौ० अ० पु०) ; किञ्च— 'कथन्तर्हि शार्वरस्य
तमसो निषिद्धये इति कालिदासः , अनुदितीषसरागा इति
भारविः , समानकालीनम् , प्राक्कालीनम् ,—इत्यादि च ? अप-
भ्रंशा एवैते इति प्रामाणिकाः—इति (तद्दि० श्रे०) । अपर
मप्यत्रेदं विवेच्यम्,— महाभाष्यप्रयुक्तानां पाणिन्यादिविरुद्धानां
मपि प्रयोगानां साधुत्वं मन्यते ; कालिदासादीनां तु तत्पूर्वजत्वे
तत्तत्प्रयुक्तानां कथं मुच्यतेऽसाधुत्वं मिति ? यथा दृश्यत एव हि
पाणिनीयधातुपाठविरुद्धः प्रयोगोऽसौ भाष्यकारस्य— "आदित्व-

आभिप्राये सज्जते”—इति (३अ० १पा० २आ०) । न चेदृश-
प्रयोगस्यासाधुत्व माशङ्कित मपि केनचित् ; प्रत्युताह हि केयटः
— “सज्जते इति , भाष्यकारवचनादात्मनेपदम्”—इति । तत
उत्तर मिदानीं तु भागवतादावपि बहुत्रैव प्रयुक्तं दृश्यते ‘सज्जते’
—इति । तद्यथा— “प्रायेण सज्जते भ्रातृणा पेशलेषु च वाग्मिषु”
—इति भाग० पु० ४. १८. २५. । महाभारतीयभीष्मपर्वान्तर्गत-
गीतापर्वान्तिमाध्यायीयसप्तदशश्लोकव्याख्यानावसरे श्रीधरस्वामि-
नापि प्रयुक्तम् “यस्य बुद्धिर्न लिप्यते , इष्टानिष्टबुद्ध्या कर्मसु
न सज्जते”—इति । ततो वयं मपि तथा प्रयोक्तुं सदैव सज्जामहे
एव । एवं “भाष्यकारस्तु त्वकत्पिठक्तो मकत्पिठक इति रूपे
इष्टापत्तिं कृत्वेदं सूत्रं प्रत्याचख्यौ”—इत्येवमादयश्चोक्ता दीक्षिता-
दिभिः (वै० सि० कौ० अ० पु०) । अहो मतप्राप्त्यं तस्य
भगवतो व्याकरणेषु ! अस्ति सूत्रं पाणिनीयम्— “अवादू यः
(१. ३. ५१.)”—इति , एतेन पाणिनिमते ऽनुभूयत एव ‘अव-
गृणाते’—इत्येवमादीना मपि प्रयोगानां साधुत्वम् ; पर मत्र
भाष्यकृता “गृणातिस्त्वपूर्वी न प्रयुज्यत एव”—इत्युक्तम् ; एतस्मा-
देव शासनादय ‘अवगृणाते’—इत्येवमादीन् प्रयोक्तुं न क्षमते
कश्चिदपि । तदेवं कालिदासादीना मप्रयोगानवेक्ष्य तेषां साधु-
त्वाख्यापनाय पानञ्जले महाभाष्ये कस्याप्येकस्य यत्रस्यानुपला-
भात् , पाणिन्यादिमतविरुद्धाना मपि भाष्योक्तानां प्रयोगानां
शिष्टगृहीतत्वोपलभात् , पाणिनिमतसिद्धाना मपि प्रयोगाणां
पतञ्जलिवारितानां व्यवहारादर्शनाच्चावश्य मेव महाभाष्यकारस्य
भगवतः पतञ्जलेः कालिदासादितो बहुप्राचीनत्वं मन्तव्य मिति
किं तस्य सुबन्धुपूर्वजत्वविचारेणेत्यलम् ।

अथ पतञ्जलिविषये ऽपर मपि किञ्चिद् समालोचयितव्यमस्ति, तदिदम्— ‘अथ मेव पतञ्जलिः वैद्यशास्त्रप्रणीतापि, योगशास्त्रप्रणीतापि’—इत्येवमस्ति प्रवादः; वयन्त्वञ्च नामैक्यमेव बीजमनुगच्छामो नान्यत् किञ्चनेति ।

“योगीनश्चित्तस्य पदेन वाचां मलं शरीरस्य तु वैद्यकेन ।

योऽपाकरोत् तं प्रवरं मुनीनां पतञ्जलिं प्राञ्जलिरानतोऽस्मि”

—इत्येष श्लोकोऽपि नूनं प्रणीतो नामैक्यहेतुक एवेति ।

यद्युच्येत, वैद्यशास्त्रेऽप्यासीदस्य महाभाष्यकारस्यावगम इति तु प्रतीयत एव; भाष्ये बहुत्र तथाविधप्रयोगदर्शनात् । तद्यथा— “वातिकम्, पैत्तिकम्, श्लैष्मिकम् ०—० सान्निपातिकम् (५ अ० १ पा० १ आ०)”—इति, “दधितपुसम्पत्यक्षो त्वरः ०—० । नडुलोदकं पादरोगः ०—० । आयुर्वृतम् ०—० । (६ अ० १ पा० २ आ०)”—इति, “घृतभोजनमारोग्यस्यादिः (६ अ० ४ पा० ४ आ०)”—इत्यादि चेति । अत्र ब्रूमः,— न हि वैद्यकशब्दादिविस्तेनैव वैद्यकसूत्रकर्तृत्वं सुपपद्यते, अपि चेत् एव यदि कश्चित् तस्य वैद्यकभाष्यविशेषकर्तृतां च स्वीकर्तुं मुक्तहेतुः, स्वीकरोतु नाम, तत्र नो न क्षतिः । एवं योगशास्त्रीयमूलसूत्रकर्तृत्वं मय्यस्य नैव स्वीकार्यम्; नपि ह्यत्र क्वापि योगविषयकोदाहरणानि दृश्यन्ते, येन चास्य योगशास्त्रज्ञत्वस्यापि परिचय उपलभ्येतेति ।

एवं षड्गुरुशिष्यश्लेखोऽपि नामविभ्रममूलक एव । इत्त यदा तु तेनास्ति— “यत्प्रणीतानि वाक्यानि भगवांस्तु पतञ्जलिः ।

व्याख्यायोद्घाटनीयेन महाभाष्येण हर्षितः ।

योगाचार्यः स्वयं कर्ता योगशास्त्रनिदानयोः”—इति (अ० भा०),

तदेतन्न स्मृतं किं मस्ति व्यासकृतं भाष्यं तस्य योगशास्त्रस्येति ? पाणिनिसूत्राणां भाष्यस्य कर्तुः पतञ्जलीः पाणिनिपरभवत्वे कास्ति वक्तव्यता !— “पाराशर्यशिलालिभ्याम् (पा० ४. ३. ११०.)”— इति सूत्रदर्शनात् पाणिनेश्च पाराशर्यव्यासपरजत्वं व्यन्यत एव । तदत्र कथयतु नाम नामैक्यश्रवणादेव व्यक्त्यभिन्नवादी भवान् योगशास्त्रं खलु पाणिनिपरभवश्चेत् कथं तद्भाष्यकारस्य सुपपद्येत तत्पूर्वजस्य तस्य व्यासस्येति ?

अस्मन्नये तु,— योगशास्त्रस्य पातञ्जलस्य भाष्यकारो व्यासः, भिक्षुसूत्रकृतो व्यासाद् विभिन्नो बहुपरभवश्चेति ; “भुवनज्ञानं सूर्ये संयमात् (पात० ३. २४.)”—इति सूत्राभ्यामेतन्तिप्राचीनपुराणादिसम्मतभुवनवर्णनदर्शनात् तस्य अद्यप्रचलितमहाभारतकारादेरिवानतिप्राचीनत्वावगतेः, लिपेरार्धत्वानवगमादिभ्यश्च । एवं बभूव च कश्चिदपरः पतञ्जलिर्योगसूत्रकृत् दर्शनशास्त्राविर्भावकालिकः, पाणिनितोऽपि प्राचीनः । तथाच पातञ्जलं नाम योगशास्त्रं पाणिनितो बहु प्रागेव प्रणीतम् ; प्राचीनतमे भिक्षुसूत्रेऽपि “एतेन योगः प्रत्युक्तः (२. १. ३.)”—इत्येवमादिदर्शनात् । अत एव सम्प्रचानुरुधा० (३. २. १४२.)”—इति पाणिनीयसूत्रेण पातञ्जलशास्त्रविहितयोगाभ्यासकारिण्येवार्थं साध्यते ‘योगी’-पदम् ; न हि पातञ्जलात् पुरातनं किमप्यस्ति आसीद्वा योगशास्त्रम् । अत एव व्यक्तिविशेषनामत्वादव्युत्पन्नप्रातिपदिकमिति पाणिनिना उपेक्षितस्यापि पतञ्जलिशब्दस्य कात्यायनकृतेन “शकन्वादिषु पररूपम् (पा० ६. १. ८४.)”—इति वार्त्तिकेन व्युत्पादनं सङ्गच्छते ; न हि परजस्य पतञ्जलेर्ज्ञानं तत्पूर्वजस्य कात्यायनस्य सम्भवेन्नामेति । गणपाठोऽपि पाणिने-

रिति ध्वनितं पूर्वापरैति (पा० २. १. ५८.) सूत्रभाष्ये । अपि वा येन केनचित् कृतः स्यात् गणपाठः , पर मन्त्राग्रहाभाष्य-कारात् प्राचीनतरेणैव केनचित् कृत एवेत्यत्र तु नैवास्ति संशयः ; तत एवोक्तम्— “सिद्धन्तु रीत्यादिषूपसङ्ख्यानात् । ०--० । के पुनरीत्यादयः ? ये क्रीडादयः (पा० ४. १. ७८ सू० भा०)”-इत्येवमादि ।

आदिमीमांसाचार्यात् काशकृत्स्नेष्ट्याप्ययं परभव एव , इहापि नास्ति संशयः । अत एवोक्तं मिह—“काशकृत्स्निना प्रोक्ता मीमांसा काशकृत्स्नी (४अ० १अ० १आ० पुनः ३पा० २आ०)”-इति । इह प्रोक्तत्वोक्तेखदर्शनादस्य च काशकृत्स्नेः पाणिनिनो बहु पूर्वजत्वमपि ध्वन्यते ; तत्पूर्वजस्यैव हि तेन प्रोक्तत्वेन ग्रहणापदेशात् । अद्यप्रचलितमीमांसाशास्त्रसूत्राणां कर्त्ता खलु जैमिनिस्तु स्यात् पाणिनिसमकालिकः ; व्यासशिष्यत्वात् , वैशम्पायनादिवत् । अतो जैमिनेश्चार्वाचीनोऽयं पतञ्जलिरिति च सुवचम् ।

वेदान्तसूत्राणां प्रणेतुर्व्यासाच्चायं परभवः । यदस्येतत् सूत्रं पाणिनीयम्— “पाराशर्यशिलालिभ्यां भिक्षुनटसूत्रयोः (४. ३. ११०)”-इति , अत्र पाराशर्यशब्देन वेदान्तसूत्रकृतो व्यासस्यैव बोधात् ; अद्य वेदान्तेतिप्रसिद्धाना मेव हि सूत्राणां पाणिनिकाले भिक्षु-सूत्रेति व्यपदेश आसीत् , न चान्यत् किञ्चन भिक्षुसूत्रं नामेति । अत एव वेदान्तसूत्रभाष्यवार्त्तिककृत् वालकृष्णानन्दोऽपि सर्वेष्वधिकरणेषु भिक्षुसूत्रकृत मित्याद्युक्त्या पाराशर्यं व्यासमेव प्रणनाम विविधप्रकारेण वर्णयन् । तथाहि , आत्माधिकरणभाष्य-वार्त्तिकारम्भे (सू० ४. १. २.)—

“पाराशर्यः प्रथमतः परं भाव मव्याहृतं स्वम् ,

सूत्रे स्वीये सकलविदुषां मोदमूलस्वभावम् ।

शिथैर्विधैरपि परिहृतः पैलपूर्वैः प्रतीतैः ,

आचूडं मे सजलजलदाकारदायादसूर्तिः”-इति ।

तथाध्यक्षाधिकरणभाष्यवार्तिकारम्भे च (सू० ४. २. ३) -

“भिक्षुयोगकृतं व्यासं शङ्करश्च गुरुं परम् ।

स्मृत्वा व्याकुर्महेऽध्यक्षपूत्रभाष्यस्य वार्तिकम्”-इति ।

एवञ्च यान्यखिलसूत्राणि भिक्षुसूत्राणीति पाणिनिकाले प्रथितानि , तान्येवेदानीं ब्रह्मसूत्राणीति वेदान्तसूत्राणीति च कथ्यन्त इति स्फुटम् । सङ्ग्रहकारस्तु व्याङ्गिः पतञ्जले-रस्मात् पूर्वतन इति तु “सङ्ग्रहेऽस्तु सुपागते (६४ पृ०)”-इति वाक्यपटीयवचनादिभ्यश्च सिद्धं मेव ; तस्मिन् व्याङ्गिकालेऽप्यस्य वेदान्तदर्शनस्य ब्रह्मविद्येति प्रसिद्धिरासीत् । तथाहि विभक्तिविज्ञानारम्भे श्लोकितं मेतत् स्वयं मेव व्याङ्गिना,— “ब्रह्म-विद्यागुरुं श्रेष्ठं भारद्वाजं बृहस्पतिम् (१. ३.)”-इति । तदे-तस्य ग्रन्थस्य पातञ्जलात् प्राक्तनत्वस्य तु का कथा ? व्याङ्गितः , पाणिनितश्चापि प्राक्तनत्वं मेवेति ।

न्यायवैशेषिककाराभ्यां मध्यमं पतञ्जलिः परभव एव । दृश्यत एव हि नैयायिकाद्यनुमानप्रणाल्यादिकं तत्कृते महाभाष्ये । तथाहि— “धूमं दृष्ट्वा अग्निरत्रेति गम्यते (२५० १ पा० १ आ०)”-इत्यादि । वैशेषिक-न्यायकारयोः कणभक्षाक्षचरणयोश्च वेदान्त-सूत्रकार-पाराशर्य्य-समकालिकत्वञ्चेहैवानुपदं प्रतिपादयिष्यामः ।

साङ्ख्योपाचार्यात् कपिलाश्चायं परभवः । अत एवात्रोक्तं गम्यते कापिलमतम्— “अथवा भवति वै कश्चित् जाग्रदपि वर्त्त-मानं कालं नोपलभते । तद्यथा । वैयाकरणानां शाकटायनः

रथमार्गं आसीनः शकटसार्थं यान्तं नोपलेभे । किं पुनः कारणं जायदपि वर्त्तमानं काशं नोपलभते ? मनसा संयुक्तानीन्द्रियाण्युपलब्धौ कारणानि भवन्ति, मनसोऽसान्निध्यात् (३ अ० २ पा० २ आ०)—इति । अपरत्र चैवम् “षड्भिः प्रकारैः सतां भावानां मनुपलब्धिर्भवति । अतिसन्निकर्षात्, अतिविप्रकर्षात्, मूर्त्यन्तरव्यवधानात्, तमसावृतत्वात्, इन्द्रियदौर्बल्यात्, अतिप्रमादादिति (४ अ० १ पा० १ आ०)—इति । तदेव मादौनां दर्शनात् कापिलशास्त्रप्रचारात्परभवत्वं चास्य पतञ्जलीः सुव्यक्तम् । अपि वास्य कपिलपरभवत्वविचारस्तु दूरे आस्ताम्, तत्सम्प्रदायीयद्वितीयपुरुषादासुरेश्चायं पतञ्जलिर्ब्रह्मवाचीन एव ; एतत्पूर्वजनापि हि वार्त्तिककारेण कात्यायनेन “आसुरेरुपसङ्ख्यानम् (पा० ४. १. २८.)”—इत्युक्तत्वात् । आसुरिर्हि साङ्खाचार्येषु द्वितीय इति दृश्यते । तथाञ्चुक्त मीश्वरकण्ठेन— “पुरुषार्थज्ञानं मिदं गुह्यं परमर्षिणा समाख्यातम् । ०—० । एतत् पवित्रं मयं सुनिरासुरये ऽनुकम्पया प्रददौ (सा० त० कौ० ६८, ७०)”—इति । ‘परमर्षिणा कपिलेन’—इति च तत्र वाचस्पतिमिश्रकृता टीका । प्रवचनभाष्येऽप्युक्तम्— “आदिविद्वान् निर्माणचित्तमधिष्ठाय कारुण्याद् भगवान् परमर्षिरासुरये जिज्ञासमानाय तन्मं प्रोवाच (१. २५.)”—इति ।

पाशुपतदर्शनकाराज्ञासौ भाष्यकारः कनीयान् । अत एव तत्कृतेऽत्र महाभाष्ये दृश्यते— “शिवभागवतः (५ अ० २ पा० १ आ०)”—इति पदम् । “भगवान् भक्तिरस्य भागवतः, शिवस्य भागवतः इति षष्ठीसमासः”—इति च तत्र व्याख्यातं केयटेन । एवमिह “सौर्यभागवता उक्तम् (८ अ० २ पा० २ आ०)”—इति

दर्शनाच्चावगम्यतेऽस्य पतञ्जलेः सौरसम्प्रदायारम्भाच्च परभवत्वमेव ; सौर-सौर्ययोर्न ह्येव भेदः । वस्तुतः सौरसम्प्रदायः खलु श्रैवसम्प्रदायादपि बहुपुरातन एवेति प्रामाणिकाः ।

चार्वाकादिनास्तिकदर्शनशास्त्राणि तु बहुपुरातनान्येव न वेत्यत्र स्यात् विचार्यम्, परं नास्तिकभावः खलु पाणिनिकालेऽपि स्थित एव । अत एव स हि सूत्रयामास— “अस्तिनास्तिदिष्टं मतिः (४. ४. ६०.)”—इति । मनुसंहिताया मपि नास्तिक-शासनवचनानि सन्त्येव, तानि चानुपदं प्रदर्शयिष्यामः । पतञ्जलिनापि स्वस्य नास्तिकमतज्ञता प्रकाशितैव । तथाहि— “किञ्च भोः श्लोका अपि प्रमाणम् ? किञ्चातः ? यदि प्रमाणम्, अथ मपि प्रमाणं भवितुमर्हति—

“यदुदुम्बरवर्णानां घटीनां मण्डलं महत् ।

पीतं न गमयेत् स्वर्गं किन्तु क्रतुगतं नयेत्”—इति ।

प्रमत्तगीत एषः । भवतो यस्त्वप्रमत्तगीतः तत् प्रमाणम् (१ अ० १ पा० १ आ०)”—इति । “यदुदुम्बरेति । अयं श्लोकः सौत्रामणीयागि सुरापानस्य दुष्टत्वमुद्गावयति । प्रमत्तगीत इति । प्रमादेन विप्रतिपन्नत्वेन गीत इत्यर्थः”—इति च तत्र कैयटः । अस्मभ्यस्ते तु ‘उदुम्बरवर्णानाम्’ उदुम्बरकाष्ठ-निर्मितानाम्, ‘घटीनाम्’ ग्रहेतिप्रसिद्धानां सोमपात्राणां ‘यत् महत् मण्डलम्’ शुक्र-मन्यादिसमूहमाध्वर्यवे प्रसिद्धम्, तत् ‘पीतं’ सत् पानकारिणं ‘स्वर्गं न गमयेत्’ ‘किन्तु’ ‘क्रतुगतं नयेत्’ क्रत्वगुष्ठानस्यैव पूर्णतां प्रापयेदिति तदर्थः । तदिदं श्लोकवचनं वक्तुः प्रमत्ततामेवावेदयति ; अनुष्ठानसिद्धित एव स्वर्गसिद्धेः । एवञ्चेहत्वः प्रमत्तशब्दो नास्तिकपर एव भाष्यकाराभिप्रेतः ।

काश्मीरेन्द्रात् जलूकाश्चाय मर्वाचीनः । यतो ह्युक्तम्
 “यत्नेन कृतं न च प्रोक्तम्— वाररुचं काव्यम्, जालूकाः
 श्लोकाः (४ अ० ३ पा० १ आ०)”—इति । एष च वररुचिः
 कात्यायन एव ; स एव व्याकरणस्य वार्त्तिककारः ; पतञ्जलेरस्य
 तत्परभवत्वे कोऽस्ति विचारः ; परं जलूकेन राज्ञा कृताः
 श्लोका अप्यस्य महाभाष्यकारस्य पतञ्जलेरासीद् विदिता इतीत्यं
 ततोऽपि पराचीनत्वं व्यक्तम् ।

वार्त्तिककार-कात्यायनात् परभवत्वम्बस्याविचारित मपि सिद्ध
 मेव , परं ततो बहुकालकृतावरजत्व मस्येत्यपि प्रतीयत इति
 तु प्रदर्शनीयम् । तथाहि पठितचेदं वार्त्तिकम्,— ‘ठ-यङ्गे
 सानुवन्त्यस्योपसङ्ख्यानम्’ (पा० ४. १. १५.)”—इति ; “कथं
 स्त्री नाम सभायां साध्वी स्यात्”—इत्युक्ता च (४ अ० १ पा०
 २ आ०) खण्डितं तद्वार्त्तिकम् । “यज्ञसभायां विदुषा मेव
 पुरुषाणां साधुत्वाधिकारादिति भावः”—इति च तथाहि तट्टीका-
 कारः कैयटः । तथाचेदं सुव्यक्त मेव,— कात्यायनकाले यज्ञ-
 सभादौ स्त्रीणां गमनं न दोषावह मासीदिति तेन पठितं तथा
 वार्त्तिकम् ; पतञ्जलिसमये तु यज्ञसभादौ स्त्रीणां गमनं दोषा-
 वह मेवंति परिहृतं तदिति । न चाल्पेनैव कालेन सामाजिक-
 व्यवहारान्यत्वं सम्भवतीत्यं सिद्ध मेव वार्त्तिककाराद् बह्वर्वाचीनो-
 ऽयं पतञ्जलिरिति ।

(मनुसंहिता) मनुसंहिता तु या खलु सूत्रनिबद्धा , सैवाति-
 प्राचीना , मानवकल्पसूत्रादिभिः समानवयस्का , समानमाना
 च । महाभाष्ये (१ अ० १ पा० ७ आ०) यदुक्तं “नैव ईश्वर
 आज्ञापयति , नापि धर्मसूत्रकाराः पठन्ति”—इति , तत्तादृश-

मन्थः अभिप्रायेणैव । इदानीं प्रचलितो मनुसंहितेति प्रसिद्धो ग्रन्थस्तु भृगुप्रोक्त इति भृगुसंहितेत्येव व्यवहार्यः ; परं ज्योतिष-शास्त्रे भृगुसंहितेति ग्रन्थविशेषस्य , इतोऽपि प्राचीनस्य दृष्टचर-त्वात् न तथा व्यवहृतोऽयं लोकैः । एतस्य ह्युपक्रमे प्रत्यध्याया-वसाने चास्य भृगुप्रोक्तत्वं स्पष्टं भवेति न च तत्रास्ति प्रमाण-प्रदर्शनापेक्षेति । तदुक्तं साङ्ख्यिकौमुदीप्रभायां स्वप्नेश्वरेणैतत् , “पञ्चशिखः सूत्रकारः आसुरिशिष्यः ; कापिल इति प्रसिद्धस्तु सम्प्रदायप्रवृत्तेः ; भृगुप्रोक्तसंहिताया मिव मनुसमाख्या”-इति ।

तस्यैतस्य मनुसंहितेतीदानीमसिद्धस्य भृगुसंहिताग्रन्थस्य विशेषतः प्रणयनकालनिर्णयोऽपि दुष्कर एव ; सामान्यतस्त्वेष संहिताकारः बौद्धधर्मप्रचारकात् शाक्यमुनिः , रामायणप्रणेतु-रादिकर्वाण्मीकाश्च प्राचीनतमः , वार्त्तिककारकात्यायनास्तु परा-चीन इत्येव वक्तुं शक्यते । यतश्चात्र संहितायां महाभारते इवाहिंसाधर्मो विशेषतो नोपदिष्टः , न च बौद्धधर्मप्रकाशित-निर्वाणमुक्तिप्रसङ्गश्च , अत एवास्याः बौद्धधर्मप्रचारात् प्राचीनत्व-मवगम्यते । बौद्धधर्मसुप्रचारोत्तरप्रकाशिते हि महाभारतेऽवाहिंसा-धर्मो निर्वाणमोक्षखेत्वेतावप्युक्तौ स्याताम् । तदत्र—

“बहूनां यज्ञतपसा मेकार्थानां पितामह !

धर्मार्थं न सुखार्थं कथं यज्ञः समाहितः ?”-इत्यादिः ,

अहिंसा सकलो धर्मो हिंसाधर्मस्तथाहितः ।

सत्यस्तेऽहं प्रवक्ष्यामि यो धर्मः सत्यवादिनाम्”-इत्यन्तश्च द्रष्टव्यः ।

(महा० भा० शा० प० २७१ अ० १-२० श्लो०) ।

अस्मिन्प्रध्याये यज्ञगतवधस्यापि दुष्कृतत्वं वधत्वञ्च वर्णितम् । तदेतन्महाभारतकारस्य बौद्धसंसर्गजफलं भेदावबुध्यते ।

मनो तु— “मांसस्यातः प्रवक्ष्यामि विधिं भक्षणवर्जने”—
इत्युपक्रम्य त्रिंशच्छ्लोकेषु मांसस्य भक्षणवर्जने विहितं (५ अ०
२६-५६ श्लो०) । तत्र वृथामांसभक्षणे प्रवृत्तिश्चेत् भक्षयतु ,
निवृत्तिश्चेत् महाफल मित्येव प्रतिपादितम् (५६) । देवपितृ-
कृत्यादौ तु मांसभक्षणे न कोऽपि दोष उक्तः (३२) ; मधुपर्कादौ
तु विहितं मेव मांसभक्षणम् (४१), यज्ञादौ तु कृता हिंसा, अहिं-
सैवेत्यपि कथितम् । अत एव ब्रूमः, — अहिंसाविधिः प्रशंसनात्म-
हाभारतस्य शाक्यबुद्धपरजत्वम्, तथैव हिंसाविधिर्विधानाच्च मनो-
स्तुपूर्वजत्व मपीति । एवं भीष्मपर्वणि (२८अ० २६श्लो०)—

“कामक्रोधविमुक्तानां यतीनां यतचेतसाम् ।

अभितो ब्रह्म निर्वाणं वर्तते विदितात्मनाम्”—इत्यादि ।

मनो तु प्रथमाध्याये त्रिषु श्लोकेषु (१०४-१०६) यानि
फलान्युक्तानि, न तत्रास्ति निर्वाणं नाम ; तत्रैव द्वादशा-
ध्यायेऽपि “प्राप्यते ह्यमृतं ततः (८५)”—इत्येव, “स्वा-
राज्य मधिगच्छति (८१)”—इति । “नैःश्रेयस मिदम् (१०७)”
—इत्यादीन्त्येव च दृश्यन्ते, परं न क्वापि बौद्धप्रचारितं निर्वाण-
पद मिति । तदेवं शाक्यस्य ज्ञानलाभात् पूर्वं मेवेदं शास्त्र
मिह प्रथित मित्यत्र नैव संशयः ।, शाक्यज्ञानलाभस्तु स्त्री०
पू० ५८८ वर्षेऽभूदित्येव निर्णीतम् । न खलु कस्य चिदपि
धर्मशास्त्रस्य शतवर्षाद्भूतकाले एव भवेदभ्युदयः, नापि तन्मू-
नतो वा भवेत् प्रभावात्पत्वम्, न च तत्प्रभावात्पत्व मन्तरा अन्य-
धर्मे मतिर्भवति कस्यचिदपीत्यन्यधर्मशास्त्रीत्यानसम्भवः । अतः
शाक्यमुनिकालादन्यूनशताब्दीद्वयपूर्वं मेवेदं मानवं धर्मशास्त्रं
समुत्पन्न मिति च सुतरां सम्पद्यते ।

अपि नाम रामायणलिपिसु शाक्यमुनेर्जन्मतः पुरैवेति अध्या-
पक-लासेनादीना मपि सम्मतम् । तत्र मनुवचनोद्धृतिदर्शनात्
मनुसंहितायाश्चास्यास्तत्पूर्वकालिकत्वञ्च सुव्यक्तम् । तद्यथा तत्र
किष्किन्धाकाण्डे (१८, ३०-३२.)—

“श्रूयते मनुना गीतौ श्लोकौ चारित्रवत्सलौ ।

गृहीतौ धर्मकुशलैस्तथा तच्चरितं मया ।

राजभिर्धृतदण्डाश्च कृत्वा पापानि मानवाः ।

निर्मलाः स्वर्गमायान्ति सन्तः सुकृतिनो यथा ।

शासनाद्वापि मोक्षाद्वा स्तेनः पापाग्रमुच्यते ।

राजा त्वशासन् पापस्य तदवाप्नोति किंलिप्सम्”—इति ।

राजभिर्धृतदण्डाश्चेत्यादी श्लोकौ तु मनुसंहिताया अष्टमा-
ध्याये (३१६. ३१८.) दृश्येते एव । तदेव मपि प्रतीयते मनु-
संहितायाः समुत्पत्तिर्नूनं शाक्यबुद्धजन्मतो बहुपूर्वं मेवेति ।

किञ्च H. H. उड्डलशन्-महोदयस्य विचारतो ज्ञायत एवै-
तत्,— जलूकाख्यो नरपतिरासीत् स्त्रीष्टजन्मतः पूर्वं सप्तम-
शताब्द्या मिति ; राजतरङ्गिणी-प्रथमतरङ्गीयत्रयोदशश्लोकदर्श-
नाच्चावगम्यते आसीत् स शैव इति । तथाहि —

“विजयेश्वरनन्दीश्वेतज्येष्ठेशपूजने ।

तस्य सत्यगिरो राज्ञः प्रतिज्ञा सर्वदाभवत्”—इति ।

तदेवं जलूककाले विजयेश्वरादिलिङ्गनामस्मरणात् ततः पूरैव
शैवधर्मः सुप्रचलित आसीदित्यपि व्यक्तम् । एवं हि शैवधर्म-
प्रचारोऽवश्यं स्त्रीष्टजन्मतो ऽन्यूनाष्टशताब्दीतोऽपि पूर्वं मभवदित्य-
प्युक्ते न कश्चिद्दोषो लक्ष्यते । मनुसंहिताकालं यावत् नैव शिवो-
पासनोद्भूता ; सत्यां हि तस्या मवश्य मेव मनौ शिवपूजाप्रका-

रादिकं सुपदिष्टं दृश्येतैव ; नात्र तु क्वचित् प्रसङ्गतोऽपि शिव-
पूजाविधिराख्यातः ; “मनसीन्दुं दिशः श्रोत्रे क्रान्ते विष्णुं
बले हरम् । वाचमिं मित्रं सुक्तरं प्रजने च प्रजापतिम् (१२०,
१२१.)”—इतिदर्शनात्, बलाधिष्ठातृत्वं हरस्येति मनुसंहिता-
कारसम्मतं मित्येव बुद्धाते, तथा चन्द्रादेश्च मनोऽधिष्ठातृत्वा-
दिकम् ; परं नेत्यं शिवलिङ्गस्थापनपूजनादीनि तत्समयं यावत्
प्रचलितानि ज्ञायन्ते । तथाच शैवधर्माविर्भावाच्च प्रागेव प्रणी-
तेषां संहिता भृगुणा मनुप्रणीतधर्मसूत्रानुसारत इति स्फुटम् ।
एवं हि कलैरत्यधिकत्रयोविंशशताब्द्याम्, स्त्रीष्टजन्मतोऽन्यूनतवम-
शताब्द्यां मनुसंहितायाः प्रणयनं सम्पन्नं मिति ।

यद्युच्येत,— मनुसंहितायाम् “पाषण्डिनो विकर्म्मस्यान्
(४ अ० ३० श्लो०)”—इत्यस्य व्याख्यानावसरेऽवदत्तट्टीकाकारः
कुल्लूकः— ‘पाषण्डिनो वेदशास्त्रव्रतलिङ्गधारिणः शाक्यभिज्ञ-
क्षपणकादयः’—इति ; तथाच बौद्धधर्मप्रादुर्भावकालजत्वं मेवास्याः
संहितायाः सम्पद्यते ? इति । अत्र ब्रूमः ;— तथोक्त्या तस्यैव
कुल्लूकस्याधुनिकत्वं प्रकटितम् ; किं तेन मूलकारस्य ? मूले
हि न क्वचिदपि तादृश आभाषोऽपि दृश्यते । वस्तुतः कुल्लूक-
भट्टकृता मनुटीका नातिप्राचीना, नैव समीचीना ; ततः
क्वचित् क्वचित् तत्र व्याख्यादोषोऽपि लक्ष्यत एव । तथाहि --
मनुसंहितायाः सृष्टिप्रकरणे “मध्ये व्योम दिशश्चाष्टावपां स्थानञ्च
शाश्वतम् (१. १३.)”—इति व्याख्यानावसरे तूक्तं तेन ‘समु-
द्राख्यं मपां स्थानम्’—इति, पुनश्चाग्रे “सरितः सागरान्
(१. २४.)”—इति व्याख्यानावसरेऽप्युक्तम् ‘सागरान् समुद्रान्’
—इत्येव । तदेवं कथिते पुनरुक्तिदोषो भवति ; अपि पूर्वत्र ‘मध्ये’

—इत्युक्तम्, दिग्ग्योक्तोः साहचर्यञ्चास्ति ; तदेतानि तेन नैवा-
लोचितानि । अस्मन्मते तु पूर्वत माध्यमिकं जलस्थान मेवे-
ष्टम् । मेधातिथिनाप्युक्तं तथैव “अपां स्थानम् = अन्तरिक्षे
समुद्रम्”—इति (१. १३.) । इतोऽप्याश्चयं मेतत्,— प्रथमे-
ऽध्याये “पाषण्डिगणधर्मांश्च (११८.)”—इतिव्याख्याने सः स्वय
मेवोक्तवान् कुल्लूकः— ‘पाषण्डिनः = विकर्मस्थान्—इत्यादयः
(४. ३०.), तेषां पृथग्धर्मानभिधानात्’—इति ; चतुर्थाध्याये
तु पूर्वं मुक्तं विस्मृत्यैव किं व्याचष्टे ‘पाषण्डिनः = वेदवाङ्मन-
सिद्धारिणः शाक्यभिक्षुक्षपणकादयः, विकर्मस्थाः = प्रतिषिद्ध-
वृत्तिजीविनः’—इति ।

अपि नाम कुल्लूकभट्टकृत-प्रथमाध्यायीय-व्याख्यानानुसारत
एवास्य चतुर्थाध्यायीयवचनस्य व्याख्यानं भवेच्चेत्, तथापि विकर्म-
स्थादीनां तच्छ्लोकाभिहितानां मेवात्र पाषण्डित्वेन ग्रहणं व्यज्येत ?
न तु शाक्यादीनाम् । तत् तेनैवात्र कथं मुक्तं मेव मिति च नूनं
विचार्यम् । विचारिते चास्मिन् मेधातिथिक्तव्याख्यानानुसारित्व मे-
वात्र कुल्लूकस्येदृशे स्वीकृतविस्मरणे निदानं सुपलभ्यते । मेधातिथि-
नाम मनुटीकाकारस्तु नूनं भागवतपुराणप्रचारादुत्तरभवः ; भागवत
मपि तत् शाक्यबुद्धधर्मप्रचारात् पराचीनं मेव । श्रीधरस्वामिना च
बोधितं तत्र भागवते शाक्यादिमतानुगानां मेव पाषण्डित्वम् ।
तथाहि (भाग० पु० ४. १८. २३-२५.)—

“यानि रूपाणि जगृहे इन्द्रो ह्यजिह्वीर्षया ।

तानि पापस्य षण्डानि लिङ्गं षण्डं मिहोच्यते ।

एव मिन्द्रे हरत्यश्वं वैष्णयज्ञजिघांसया ।

तद्गृहीतविद्युदेषु पाषण्डेषु मतिर्नृणाम् ।

धर्म इत्युपधर्मेषु नग्नरक्तपटादिषु ।

प्रायेण सज्जते भ्रातृणा पेशलेषु च वाग्मिषु”-इति ।

“नग्नाः = जेनाः , रक्तपटाः = बीडाः, आदिशब्देन कापालिकादयश्च”-इति च तत्राह श्रीधरः । तदेतत् पाषण्डलक्षणमेवानुलक्ष्य भाषितमिह तेन मेधातिथिना — “पाषण्डिनो वाङ्मल्लिङ्गिनो रक्तपटनग्नचरकादयः”-इति । कुल्लूकस्तु श्रीधरकृतां तां भागवतटीकां संस्मृत्य, मेधातिथिकृता मेताञ्च मनुटीकां संलक्ष्यैव विसम्भारमनुप्रथमाध्यायीयं स्वकृतमपि व्याख्यानम्,— तत एवोक्तम् ‘पाषण्डिनो वेदवाङ्मयतलिङ्गधारिणः शाक्यभिक्षुचपणकादयः’-इति ।

वस्तुतो ये खलु लोकविमोहनायं यथासमयं यथेच्छधर्मचिह्नानि धारयन्ति, त एव पाषण्डाः ; अत एवोक्तममरसिंहेन — “पाषण्डाः सर्वलिङ्गिनः (२. ७. ३५.)”-इति । एवञ्च पाषण्डाः खलु नास्तिका एव गम्यन्ते । ते तु चिरमेव स्थिताः ; ततश्चैतन्मनुसंहिताकालेऽपि तादृशनास्तिकानां नास्तित्वे कोऽस्ति शङ्कावसरः ? नास्तिकानां ग्रन्थाश्च पुरा बहव आसन्निव्यपि प्रतीयते । अत एवोक्तमेवम् — “योऽनधीत्य द्विजो वेदमन्यत्र कुरुते श्रमम् (म० सं० २. १६८.)”-इत्यादि । ‘अन्यत्र = नास्तिकादिशास्त्रे’-इत्येव मेवात्रास्मद्गुरुरूपदेशः । पातञ्जले महाभाष्येऽपि दृष्टं प्रदर्शितञ्च पुरस्तात् “यदुदुम्बरवर्णानाम् (८७ पृ०)”-इत्यादि । स श्लोकोऽवश्यं कुतश्चिन्नास्तिकागमादेव पातञ्जलिना स्यादुद्धृतः । सर्वदर्शनकारसङ्गृहीताः चार्वाकदर्शनमिति प्रदर्शिताः ‘न स्वर्गो नापवर्गो वा’-इत्यादयः श्लोका अपि नास्तिकागमनिदर्शनभूता एव । तादृशानां नास्तिकानां

मेव पाषण्डिन इति पदेन तत्र मनुश्लोके ग्रहण मिष्टम् ; अतिथि-
भावापन्नानाञ्च तेषां वाङ्मात्रालापेनाप्यर्जनं न कार्यं मिल्येव तद्विधे-
राशयः । ये तु न नास्तिकाः पर संसर्गदोषादिभिः विकर्ष्यस्थाः,
किञ्च ये केचित् आस्तिका अपि उदरपूरणादर्थं वैडालव्रतिकादयः
सम्पन्नाः ; तैश्च सम्बन्धः परित्याज्य एवेति च तच्छ्रुकाशयः ।
तदेव मत्र श्लोके शाक्यबुद्धगन्धो ऽपि न लभ्यतेऽस्माभिस्तत्किं कुर्मौ
वदाम एवैतर्ह्यपि शाक्यजन्मतो बहुपूर्वं मेव जातोऽयं मनु-
संहिताकार इति ॥

एतत्संहितासमालोचनादेतदप्यवगम्यते,— सोऽयं भृगुः, योग-
सूत्रकृतः आदिपतञ्जलिः, वेदान्तमतपोषकभिन्नसूत्रकृतः पारा-
शर्याद् व्यासात्, मीमांसादर्शनीयादिसूत्रकृतः काशकृत्स्नैरपि
जैमिनेश्च, वैशेषिकसूत्रकृतः कणादात्, न्यायसूत्रकृतो गौत-
मात्, साङ्ख्यसूत्रकृतः कपिलात्तच्छिष्यादासुरेशावरज एवेति ।
समासतः प्रदर्शयामश्चेतत् क्रमेण ।—

षष्ठेऽध्याये यतिधर्मप्रकरणे— ‘अङ्गा रात्रा’-इत्यादिचतुर्दश-
श्लोकानाम् (६६-८२), विशेषतश्च तेष्वेव ‘प्राणायामैर्देहेद्
दोषान् धारणाभिश्च क्लिप्त्रम् । प्रत्याहारेण संसर्गान् ध्याने-
नानीश्वरान् गुणान् (७२)’-इत्यस्य, पुनः सप्तमेऽपि—
“इन्द्रियाणां जये योगं समातिष्ठेद्दिवानिशम् (४४)”-इत्यस्य च
दर्शनात् ज्ञायत एव,— आदिपतञ्जलिकृताद्योगशास्त्रात् परस्तात्
प्रणीतियं संहितेति ।

तत्रैवाग्रे “आध्यात्मिकश्च सततं वेदान्ताभिहितं च यत्
(८३)’-इति, ‘वेदान्तं विधिवच्छ्रुत्वा (८४)’-इति, पुनः सप्तमे
ऽपि— ‘आत्मविद्याम् (४३)’-इति, पुनर्द्वादशेऽपि ‘सर्वं आत्मनि

सम्पश्येत् सञ्चासञ्च समाहितः । सर्वे ह्यात्मनि सम्पश्यन् नाधर्मे
कुरुते मनः । आत्मैव देवताः सर्वा सर्व मात्मन्यवस्थितम् । आत्मा
हि जनयत्येषां कर्मयोगं शरीरिणाम्'-इति (११८, ११९)
च । तदेवमादीनां दर्शनात् ज्ञायत एव,— पाराशर्यव्यास-
कृताद् वेदान्तशास्त्राच्च परस्तात् प्रणीतेयं संहितेति ।

मीमांसासूत्रिकाया एवास्या धर्मसंहिताया मीमांसापरजल-
प्रमाणाय त्वल मायासेनेति ।

अस्ति सप्तमेऽध्याये 'आन्वोक्षिकीञ्च (४३)'-इति, द्वादशे
'तर्की (१११)'-इति च । एवमादीनां दर्शनात् ज्ञायते वैशेषिक-
सूत्रेभ्यो न्यायसूत्रेभ्यश्च परस्तात् प्रणीतेयं संहितेति ।

प्रथमेऽध्याये षष्ठ-चतुर्दश-पञ्चदश-षोडशश्लोकानां दर्शनात्,
द्वादशाध्याये पुनः साङ्ख्योक्तप्रमाणतयाणां मेव स्मरणाच्चावगम्यते
संहितेयं भवश्यं साङ्ख्यशास्त्रात् परं प्रणीतेति च । इह च द्वादशा-
ध्याये दशावरापरिषद्विधौ (१११ श्लो०) यद् दृश्यते 'हेतुकः'-इति
पदम्, तत् साङ्ख्यविद एव बोधकम् ; साङ्ख्यस्यैव हेतुशास्त्रत्वात् ।
दृश्यते हि—“मूलं मूलाभावादमूलं मूलम् (सा० प्र० १. ६७)”
—इति (१. ६१) साङ्ख्यसूत्रम्, 'प्रकृतिरिह मूलकारणस्य सञ्ज्ञा-
मात्रम्'-इति च विज्ञानभिन्नुक्तं तत्सूत्रीयम् भाष्यम्, “मूलं
प्रकृतिरविकृतिः'-इतीश्वरकृष्णवचनञ्च ; एवमादीनां दर्शनात्
साङ्ख्यशास्त्रस्य मौलिकत्वं प्रतीयते सम्यगेव । अतैवैकं सूत्रम्
“ईश्वरासिद्धेः (१. ८२)"-इति ; तदेवमादीनां पर्यालोचनया
नास्तिक्यसम्पादनं मपि सुकरं मिति मत्स्वेवोक्तं मिह भृगु-
प्रोक्तायां मनुसंहितायाम्—“योऽवमन्येत ते मूलं हेतुशास्त्राश्रयाद्
द्विजः । स साधुभिर्बहिष्कार्यो नास्तिको वेदनिन्दकः (२. ११.)”

—इति । अपरञ्चेकं सूत्रं साङ्ख्यस्य— ‘सिद्धरूपबोधित्वादाकार्यार्थो-
पदेशः (१. ८८.)’—इति , ‘तस्मादपि चासिद्धं परोक्ष माप्ता-
गमात् सिद्धम्’—इति च तदनुगता ऐश्वरकृष्णीयकारिका ; तदेव
मादिभ्यः प्रतीयत एव साङ्ख्यदर्शनस्य वेदानुगतत्वञ्च । अत
एव मनुसंहितायां दशावरायां साङ्ख्यविदोऽपि नियोगो विहितो
‘हेतुकः’—इति (१२. १११) । पाणिनिवार्त्तिककाराञ्च कात्या-
यनात् परभवत्व मस्याः अनुपद मेव प्रतिपादयिष्यामः ; तेन च
कात्यायनेनोक्तं वार्त्तिकम्— ‘आसुररूपसङ्ख्यानम्’—इति (पा० ४.
१. १८. वा०)”—इति ; ततश्चास्यासुरिपरभवत्व मविचारित मपि
सम्पद्यते । तदेवं प्रदर्शितनामभ्यः षड्भ्योऽपि दर्शनशास्त्रेभ्यो-
ऽर्वाचीनैश्च मनुसंहितेति स्फुटं मवगम्यत एवेति ॥

एषाञ्च षष्ठां दर्शनानां पौर्वापर्यविषये बहव एव वादा उप-
लभ्यन्ते । अस्मभ्यस्ते तु साङ्ख्यदर्शनस्यैवास्तिकदर्शनेषु प्राथम्यम् ;
साङ्ख्यार्थमाचार्यस्य कपिलस्यैव “आदिविद्वान्”—इति प्रसिद्धेः ।
तादृशप्रसिद्धौ चायं मेव हि हेतुरुपलभ्यते,— यद्यपि सर्वविद्या-
निधानेषु वेदेषु दार्शनिकभावा अपि चिरादेव स्थिताः , परं
पृथक्त्वेन दर्शनशास्त्रस्य प्रचारस्तु तेनैव विदुषा प्रथमं प्रारब्ध इति ।
भागवतादौ भगवदवतारेषु वर्णितक्रमदर्शनाच्चावगम्यते— “आन्वी-
क्षिकी”—नाम-पदार्थविद्यायाः प्रथमोपदेशकात् आत्रेयाच्चायजो-
ऽयं हि कपिल इति । तथाहि भाग० पु० १. ३. १०, ११—

“पञ्चमः कपिलो नाम सिद्धेशः कालविश्रुतम् ।

प्रोवाचासुरये साङ्ख्यं तत्त्वग्रामविनिर्णयम् ।

षष्ठ मत्वेरप्रत्यत्वं हतः प्राप्तोऽनसूयया ।

आन्वीक्षिकी मलर्काय प्रज्ञादादिभ्य जञ्चिवान्”—इति ।

सैषान्वीक्षिकी विद्यैव इदानीं प्रचलितानां न्यायवैशेषिक-
वेदान्तसूत्राणां बीजमिवेत्यनुमीयते ; स्मर्यते हि जैमिनीयमीमां-
सायां वादरायणनामकीर्तनात् पुर एवात्रेयनाम । तथाहि—

“सुख्यानन्तर्यमात्रेयः ०—० ।

अन्ते तु वादरायणः ०—०”—इति मी० ५. २. १८, १९ ।

वादरायणस्तु वेदान्तसूत्रकदित्येव प्रसिद्धः । वेदान्त-न्याय-
वैशेषिक-जैमिनीय-मीमांसामूत्राणाञ्च समकालिकत्वञ्चभ्युपगम्यते ।
अतो निरवयवमेवैतदुक्तं साङ्ख्यदर्शनमेव सर्वप्रथममिति ।

अत एव श्लोक्यते च श्रुताश्रुतरोपनिषदि (५. २ ; ६. १३.)—
“ऋषिं प्रभूतं कपिलं यस्तु मये, ज्ञानैर्विभर्त्ति” —इत्यादि,
“नित्योऽनित्यानां चेतनश्चेतनानामेको बहूनां यो विदधाति कामान् ।
तत् कारणं साङ्ख्ययोगाधिगम्यं ज्ञात्वा देवं मुच्यते सर्वपापैः”—इति ।

“न वयं षट्पदार्थवादिनो वैशेषिकादिवत् (१५० २५ सू०)”
—इति साङ्ख्यसूत्रस्तु द्वितीयकपिलस्य वा पञ्चशिखाचार्यस्य वा
भवितुमर्हति । तथा चैतत्सूत्रदर्शनात् साङ्ख्यशास्त्रीयषडध्याय्या
एव वैशेषिकादिपरजत्वं सिध्यति, न तु साङ्ख्यदर्शनतत्पूर्व-
जस्य । उक्तं हि कौमुदीप्रभायाम्— “पञ्चशिखः सूत्रकार-
आसुरिशिष्यः । कापिलमिति प्रसिद्धस्तु सम्प्रदायप्रवृत्तेः
भृगुप्रोक्तसंहिताया मिव मनुसमाख्या”—इति । किञ्च “य-
माहुः कपिलं साङ्ख्याः परमर्षिं प्रजापतिम् । स मन्ये तेन
रूपेण विस्मापयति हि स्वयम् (शा० मो० ५० २१८ अ० ८ श्लो०)”
—इति महाभारतीयश्लोकव्याख्याने नीलकण्ठोऽप्याह— “स क-
पिलः, तेन पञ्चशिखसंज्ञेन तत्पश्चिन्त्यत्वात् तत्तत्सूत्रम्”—इति ।
तत्त्वसमासव्याख्यायां सर्वोपकारिण्यां तु सुस्पष्टमेवोक्तं कपिल-

द्विकादिकम् । तथाहि — “अथानानादिज्ञेशकर्मवासनासमुद्ग-
निपतितानाद्यदीनानुद्दिधीर्षुः परमकृपालुः स्वतःसिद्धतत्त्वज्ञानो
महर्षिर्भगवान् कपिलो द्वाविंशति सूत्राणि उपादिक्षत् । ०—० ।
सूत्रषडध्यायी तु वैश्वानरावतारभगवत्कपिलप्रणीता ; इत्यन्तु द्वाविं-
शतिसूत्री तस्या अपि बीजभूता नारायणावतारमहर्षिभगवत्क-
पिलप्रणीतेति वृथाः”-इति । विज्ञानभिन्नकृतसाङ्ख्यप्रवचनभाष्या-
च्चेव मेवावगम्यते । तथाहि — “तत्त्वसमासाख्यं हि यत् सङ्क्षिप्तं
साङ्ख्यदर्शनम्, तस्यैव प्रकर्षेणास्यां निर्वचनम्”-इत्यादि ।

आदिपतञ्जलिनापि कृतं योगशास्त्र मादिमाङ्गपरज मेव ।
अत एवोक्तं दृश्यते साङ्ख्यप्रवचनभाष्ये— “तत्त्वसमासाख्यं हि यत्
सङ्क्षिप्तं साङ्ख्यदर्शनम्, ०—०, षडध्यायां तत्त्वसमासाख्योक्तार्थ-
विस्तरमात्रम्; योगदर्शने त्वाभ्या मभ्युपगमवादप्रतिषिद्धस्यैवे-
श्वरस्य निरूपणेन न्यूनतापरिहारोऽपीति”-इति । वेदान्त-
दर्शने तु “एतेन योगः प्रत्युक्तः (२. १. ३.)”— “योगिनः
प्रति च स्मर्यते (४. २. २१.)”—इत्यादिदर्शनात्, तस्य योग-
शास्त्रादप्यवरजत्वं सुव्यक्तं मेव ।

कणादगौतमकृतयोः सूत्रात्मकयोर्वैशेषिकन्यायशास्त्रयोः स-
मानतन्त्रत्वन्तु सर्वसम्मतं मेव । तत्त्वतो न्यायशास्त्रे २. ६८ ; ४.
२५ ; ८७ सूत्रेषु वेदान्तमतपरिदर्शनात् वेदान्ते च २. २. ११, *
१३, १४ सूत्रेषु न्यायवैशेषिकमतदर्शनात्,— तथा वेदान्ते
“साक्षादम्बविरोधं जैमिनिः (१. २. २८.)”—इत्यादिषु जैमिने-
र्नामक्रीर्त्तनात्, मीमांसायाश्चाथप्रचलितायां “घौत्पत्तिकस्तु
शब्दत्वार्थेन सम्बन्धः ०—० वादरायणस्यानपेक्षत्वात् (१. १. ५.)”—
इत्यादिषु वादरायणस्योक्तेखात् न्यायवैशेषिक-वेदान्त-मीमांसा-

सूत्रकाराणां सनकालिकत्व मेव गम्यते । तत्रापि आत्रेयकृता आन्वीक्षिकी , काशकृत्स्निकृता मीमांसा च एभ्यो बहुप्राचीनैव ; तयोर्विरलप्रचारकाले एवाद्यप्रचलितानां वेदान्तादीनां जैमिनीय-मीमांसायाश्च प्रयोजनीयत्वात् ।

सिद्ध मित्यम् साङ्ख्यदर्शनाविष्कर्त्तुः कपिलस्यैव दर्शनश्रौतेषु प्राचीनतमत्वम् ; आदिपतञ्जलैस्तत्परजत्वम् ; आत्रेयस्य , काश-कृत्स्नेश्च ततोऽवरजत्वम् ; कणभक्षाच्चरणपाराशर्यजैमिनीनां ततोऽप्यर्वाचीनत्व मिति ॥

(कात्यायनः) सैषा शैवमतप्रभवात् पाशुपतदर्शनादयज्ञा , प्रदर्शितसाङ्ख्यादिदर्शनेभ्यश्चानुज्ञा , मनुसंहितेति प्रथिता , शृगु-संहिता , कात्यायनकृताद् वार्त्तिकसूत्राच्चावरजैवेत्यसक्तदुक्तं पुर-स्तात् , क्रमप्राप्तं तदेवेहोपपादयामः ।

तथाहि—“शूद्राणां मनिरवसितानाम्”—इति (२. ४. १०.) सूत्रस्य भाष्ये , “पृषोदरादीनि यथोपदिष्टं तथैव साधूनि”—इति (६. ३. १०६.) सूत्रीयभाष्ये च दृश्यते तावदेतदार्या-वर्त्तलक्षणम्—“प्राक् आदर्शात् , प्रत्यक् कालकवनात् , उत्त-रेण हिमवन्तम् , दक्षिणेन पारिपात्रम्”—इति । एतच्च लक्षणम् , सङ्ग्रहग्रन्थकारेण भगवता व्याडिनोपदिष्टम् , वार्त्तिककारकात्या-यनसम्मतञ्च पतञ्जलिनोद्धृत मिति ह्यहोपदेशः । एतल्लक्षणे विन्ध्यगिरेः पश्चिमस्थः पारिपात्र एवार्थावर्त्तदक्षिणसीमेति गम्यते , अपि च सिन्धुसङ्गमात् पश्चिमसमुद्राद् बहुपश्चिमस्थ आदर्श एव पश्चिमसीमेति गम्यते , मगधराज्यस्य प्रत्यक् स्थितं वकासुरनिलय-मद्य ‘वक्स्वर्’—इति प्रसिद्धं कालयवनाश्रितं कालकवन मेव पूर्वसीमे-त्यपि गम्यते । मनूक्तार्थावर्त्तलक्षणे तु सिन्धुसङ्गमपश्चिमे न आर्या-

वर्त्तः; अपि गङ्गासागर सङ्गमाल्लक्षार्यावर्त्तः; सत्येवं मनुकाले मगधापर पर्यायः कीकटोऽप्यार्यावर्त्तान्तर्गत एव । तथाहि— “आ समुद्रात् तु वै पूर्वादासमुद्राच्च पश्चिमात् । तयोरेवान्तरं गिर्यीः (विन्ध्यहिमागमयोः) आर्यावर्त्तं विदुर्बुधाः (२. २२.)”—इति मनुः । तथाचेद मेवावधार्यते यावन्नामार्यावर्त्तीऽयं न हि पूर्वस्यां विस्तृतो नापि पश्चिमतः सङ्कुचितः, तावदेव जातः कात्यायनः, तदुत्तरभवश्च मनुसंहिताकारः स्वानुभूतानुरूप मेवार्यावर्त्तलक्षणञ्चकार पूर्वीक मिति ।

शिष्टलक्षणद्वयदर्शनाच्चानयोस्तथैव पौर्वापर्यं भवगम्यते । तथाहि— “धर्मेणाधिगतो यैस्तु वेदः सपरिवृंहणः । ते शिष्टा ब्राह्मणा ज्ञेयाः श्रुतिप्रत्यक्षहेतवः (१२. १०८.)”—इति मनुः । सङ्गृहकारलिखितं कात्यायनसम्मतत्वेवं दृश्यते शिष्टलक्षणम्— “एतस्मिन्नार्यावर्त्ते निवासे ये ब्राह्मणाः, कुम्भीधान्याः, अलोलुपाः, अगृह्यमाणकारणाः किञ्चिदन्तरेण, कस्याश्चिद् विद्यायाः पारङ्गताः, तत्र भवन्तः शिष्टाः (६अ० ३पा० ३आ०)”—इति । एवञ्च कात्यायनकाले आर्यावर्त्तवासादेव शिष्टत्व मपि तदानीन्तनानां ब्राह्मणानां कुम्भीधान्यादित्वञ्च साधारणो धर्म इति गम्यते; मनुकाले तु विशेषतोऽध्ययनेनैव शिष्टत्व माप्यं स्थित मिति । तदेतल्लक्षणद्वयपर्यालोचनया चावगम्यते कात्यायनस्यैतन्मनुसंहिताकारात् पूर्वजत्वम्,— तत्रापि बहुपूर्वजत्वम्; न ह्यल्पपौर्वापर्यत एव एतादृशी साधारणाचारभिन्नता सम्भवेन्नामेति ।

नास्तिकलक्षणद्वयालोचनेनाप्येव मेवावबुद्ध्यते पौर्वापर्यम् । तथाहि— अस्यैकं पाणिनिसूत्रम्— “अस्ति-नास्ति-दिष्टं मतिः”—इति (४. ४. ६०.) । “अस्तीत्यस्य मतिः— आस्तिकः,

नास्तीत्यस्य मतिः - नास्तिकः, दिष्ट मित्यस्य मतिः-- दैष्टिकः”
 -इति च तद्भाष्यम् (४अ० ४पा० ४आ०) । दिष्टम् = भाष्यम् ।
 एतदेव साधारणं लक्षणं कात्यायनकालेऽपि स्थितं सर्वसम्मतम् ।
 ततः परं क्रमात् शिथिलिते वेदविश्वासे पुनस्तद्वाक्यायैवेदं
 समुद्भूतं लक्षणान्तरम्— “योऽवमन्येत ते मूले हेतुशास्त्राभ्याद्
 द्विजः । स साधुभिर्वद्विष्कार्यो नास्तिको वेदनिन्दकः (म० सं०
 २. ११.)”—इति । यदि हि नाम कात्यायनोऽयं मनुसंहिता-
 काराश्चास्मादवरजः स्यात्, तर्हि एतदनुगतं वार्त्तिकञ्च नास्ति-
 कादिविधायकसूत्रे उच्येतैव ; नच तथोक्तम् ; तदेव मध्यगम्यते
 वार्त्तिकारकात्यायनस्यैतन्मनुसंहिताकारात् प्राचीनत्व मिति ।

एव मिह मनौ आचारपर्यायो वृत्तशब्दः (५. १६६.) ; पूर्वं
 मृत्युर्थे ‘पूर्वमारिणी’ (५. १६७, १६८.)—इति ; एवमादयश्च
 दृश्यन्ते, परं नैवमादिषु वार्त्तिककारस्यैतस्य कानिचिन्नूतन-
 शासनान्युपलभ्यन्ते ; यदि हि नामैतन्मनुसंहितातः परम्भवः स्यात्
 कात्यायनः, तर्ह्यवश्यं भवत्येव तथैव वार्त्तिकानि यथा सिध्ये-
 युरेव वृत्तादीनि आचारादर्थेष्वपीति । अतश्च सिध्यत्येवैतन्मनु-
 पूर्वजत्वं कात्यायनस्य ।

एवं “वृषो हि भगवान् धर्मः, तस्य यः कुरुते ह्यलम् ।
 वृषलं तं विदुर्देवास्तस्माद्धर्मं न लोपयेत् (८. १६.)”—इत्येतच्च
 मनुक्तं निर्वचनं यास्कस्य त्वविदितं मेव, कात्यायनवार्त्तिकपाठा-
 दपिपरस्तादुत्पन्नम् ; अन्यथा हि नैवं ब्रूयाद् यास्कः,—
 “वृषलो वृषशीलो भवति, वृषाशीलो वा (३. ३. ४.)”—इति ;
 न चेह मीन माचरेत् कात्यायनोऽपिति । तदेवं मनुसंहि-
 ततिप्रथितायाः किल मनुसंहिताया अन्यूनशताब्दीत्यपूर्वं मेवा-

भवत् कात्यायनीयो वार्त्तिकपाठ इति सुवचम् ; न हि ततो न्यूनेन कालेन देशसीमपरिवर्त्तनं माचारपरिवर्त्तनं नास्तिकलक्षणपरिवर्त्तनादिकञ्च सम्भाव्यमिति । सिद्धमित्यम्-- कलेर्विश्रुताष्ट्याम् , स्त्रीष्टजन्मतः पूर्वं मन्थूनद्वादशशताष्ट्याञ्चाभवत् व्याकरणवार्त्तिककारो भगवान् कात्यायन इति ॥

अपरमप्यस्त्रीह तावत् किञ्चिद् विचारयितव्यम् ।— केष्वित् पुरातत्त्वानुसन्धितुभिः दाक्षिणात्येषु पाण्ड्यराज्यस्थापनं स्त्रीष्टजन्मतः पुरा षष्ठ्या मेव शताष्ट्यां बभूवेति निर्णीतम् ; अस्ति च कात्यायनवचनम्— “पाण्डोर्द्वान्”—इति (पा० ४. १. १६८. वा०) ; तथाचैतस्य कात्यायनस्य स्त्रीष्टजन्मतोऽत्यधिकपञ्चशताष्ट्रीपूर्वजत्वमेव सम्पद्यते । नैतच्चतुरस्रम् ; स्त्रीष्टपूर्वाष्टमशताष्ट्यां शैवमतं प्रचरितमित्यत्र तेषामपि सम्प्रतिदर्शनात् । तादृशशैवमतप्रचारतोऽपि प्राचीनात् किल मनुसंहिताकारात् प्राचीनोऽयं वार्त्तिककारः कात्यायनः , कथङ्कारं स्यात् स्त्रीष्टपूर्वषष्ठशताष्ट्रीतोऽपि परज इति ? अतः पाण्ड्यराज्यस्थापनमवश्यं बभूव स्त्रीष्टजन्मतो द्वादशाष्ट्रीतोऽपि प्रागेव ; अथ वा “पाण्डोर्द्वान्”—इत्यादिवचनानि नैव कात्यायनीयानि , अपि भाष्यकाराद्युक्तान्यनतिप्राचीनान्येवेति सर्वैर्मन्तव्यम् ; अन्यथा हि सर्वमते एव सर्वं भवेत् पिण्णीभूतमिति धीमद्विरेव विचार्यं पूर्वापरदर्शिभिः समन्तादिति ॥

(यास्कः) तस्मादेतस्माच्च कात्यायनात् प्राचीनोऽयं यास्कः । तदत्र चत्वारो हेतवः ।— “अरण्यानी अरण्यस्य पत्नी”—इत्युक्तमिह निरुक्ते (८. ३. ८.) ; यदि हि नाम वार्त्तिकग्रन्थात् पुरातनं न स्यादेतन्निरुक्तम् , तर्ह्यवश्यमेवैवं निरुच्येत

“अरण्यानी महदरण्यम्”—इति ; “हिमारण्ययोर्महत्वे”—इति (४. १. ४८. पा० वा०) वार्त्तिकानुरोधात् । एवञ्च ज्ञायत एव निरुक्तप्रणयनकालं यावत् नाभवद् वार्त्तिकग्रन्थ इति । यदा चाभूत् वार्त्तिकग्रन्थः, तदा तु अरण्यपद्धीत्यर्थे अरण्यानीति व्यवहारो दूरङ्गतः, समुत्पन्नञ्च महदरण्य मित्यर्थे अरण्यानीति ; तत एव प्रणीतं तत्कालानुगतं लक्षण मिदं ‘हिमारण्ययोर्महत्वे’—इतीति प्रथमः ।

वेदे “सुकिंशुकम् (ऋ० सं० ८. ३. १३. ५.)”—इत्येवमादौ श्रुतस्य ‘सूर्या’—इति पदस्य पुंयोगानुगता सूर्यस्य पद्धीति व्याख्या नासीत् पाणिनिकाले प्रचलिता, ततो बहुकालेऽतीते तादृशव्याख्याने प्रचलिते जातोऽयं यास्को वेदे सर्वविधिर्बाहुल्यं पाणिनेरपि सम्मतं भवेत्यालोच्य निरवोचत् “सूर्या = सूर्यस्य पद्धी”—इति (१२. १. ७.) ; तददृष्ट्वैवेदं वार्त्तिकं मारचितम् “सूर्याद् देवतायाम् चाप् (पा० ४. १. ४८ वा०)”—इति । इतश्चाभयं गम्यते—अस्य पाणिनितो बह्वर्वाचीनत्वम्, कात्यायनात् प्राचीनत्वञ्चेतीति द्वितीयः ।

अस्त्येव मत्र निरुक्ते जरयितेत्यर्थकं जारशब्दव्युत्पादनम्—“आदित्योऽत्र जार उच्यते, रात्रेर्जरयिता”—इति (३. ३. ४.) । नूनं मेतद् दृष्ट्वैवेदं वार्त्तिकं मारश्चम्—“दारजारौ कर्त्तरि णिलुक् च”—इति (पा० ३. ३. २०. वा०) । एवमादिभ्योऽपि प्रतीयते यास्कस्य कात्यायनपूर्वजत्वमिति तृतीयः ।

चतुर्थस्त्वय मतिप्रबलः—पाणिनिस्त्रेषु ऋणशब्दे परे वृद्धि-विधानं न विद्यते, ततश्च पाणिनिकाले ‘प्रर्णम्’, ‘अपर्णम्’—इत्यादयः प्रयोगा एवेष्टा इति गम्यते । ततो बहुकालान्तरे

जातोऽयं यास्कः, तदानीं क्वचित् क्वचिद् वृद्धियुक्तः प्रयोगोऽपि ऋणशब्देऽवश्यं प्रचलित इत्येवास्मिन् निरुक्ते लक्ष्यते “अपार्णम्”—इति (६. १. ८.) प्रयोगः । ततोऽतीते बहुकाले जातः कात्यायनः, तदानीं तेन हि षट्स्त्रेव स्थानेषु ऋणशब्दे वृद्धिः प्रचलिता दृष्टा, तथैवेमे वार्त्तिके पठिते— “प्रवत्सतरकम्बलवसनानां चर्षं”—इति, “ऋणदशभ्यां च”—इति च (पा० ६. १. ८६. वा०) । एताभ्यामेव वार्त्तिकाभ्यां सिद्धान्त्येव प्रार्णं मित्यादीनि; परमपार्णं मितिपदस्य साधनाय न कश्चिद्यत्नस्तेन कृतो दृश्यते, ततोऽवगम्यते तदानीं तथा व्यवहारो लुप्त एवेति । अतएवावश्यमेवं मन्तव्यम्— यास्कोऽयं पाणिनितो बह्वर्वाचीनः, कात्यायनतस्तु बहुप्राचीन इति; नान्यथा ह्यपार्णं मिति नैरुक्तं सुपपद्यते । यदि ह्ययं यास्कः कात्यायनतोऽप्यर्वाचीनः स्यात्, तर्ह्यवश्यं वट्टेदपार्णं मिति, सूत्रवार्त्तिककारयोस्तथैवानुशासनात्; यदि ह्ययं पाणिनितोऽपि प्राचीनः स्यात्, तर्ह्यवश्यमेव पाणिनिस्तथैव सूत्रं विदध्यात्, यथा च सिंहं भवेदपार्णं मिति । तदेतदेकमेव पदम् यास्कसमयनिर्णये बहु भन्यतेऽस्माभिः “अपार्णम्— अपार्णम्— अपार्णम्”—इति ॥

(पाणिनिः) यास्कस्य पाणिनिपरजत्वे त्वन्येऽपि हेतवः समुपलभ्यन्ते । तथाहि— (१) निरुक्तस्यास्य प्रथमेऽध्याये एव (१. ६. १.) “परः सन्निकर्षः संहिता (पा० १. ४. १०८.)”—इति पाणिनीयं संहितालक्षणं मुहूर्तं दृश्यत इति प्रथमः । (२) पाणिनिपरजन्मनो बह्वृक्प्रातिशाख्यकृतः शौनकाच्चायं यास्कः पराचीनः सुतरां पाणिनितो बह्वर्वाचीन इति द्वितीयः । यथाच स शौनको यास्कात् पूर्वभवः, पाणिनिः खलु ततोऽपि

पूर्वभवः, तदनुपद मेव स्फुटीभविष्यति । (३) उक्तञ्च निरुक्ते
 — “नामान्याख्यातजानीति शाकटायनो नैरुक्तसमयश्च ; न सर्वा-
 णीति गार्ग्यो वैयाकरणानाञ्च”-इति (१. ४. १.) । इह,
 वैयाकरणशब्देन पाणिनीयविदा मेव ग्रहणं भवितु मर्हति ;
 पाणिन्यष्टके एव हि तादृशमतनिदानसूत्रग्रहयदर्शनात् । तथाहि
 — “अर्थवदधातुरप्रत्ययः प्रातिपदिकम्, कृतञ्चितसमासाञ्च”
 -इति (१. २. ४५, ४६.) । एते एव सूत्रे अवलम्ब्य ‘प्राति-
 पदिका व्युत्पन्ना अव्युत्पन्नाञ्च’-इति पाणिनिमतं वर्णितं महा-
 भाष्यादौ ; न त्वन्यत्र (प्रातिशाख्यादौ) नाम्नां तादृशोभयविधत्वं
 सुपदिष्टं कचिदपीति । एवञ्चेह पाणिनीयविदा मेव मत
 सुपस्यस्तं यास्केन “वैयाकरणानाम्”-इतीदं सुवच मिति तृतीयः ।
 नन्वेवं पाणिनीयः प्रातिपदिकशब्दः कुतो न व्यवहृतो यास्केनेति
 चेदत्र वक्तव्यं स्यादेतत् पाणिनिपूर्वजानां शाकटायनादीनां
 व्यवहारानुरोधप्राधान्यादेव नामशब्दव्यवहारतस्तस्य बाध इति ।
 (४) निरुक्तेऽत्र (४. ४. ४.) यद् दृश्यते ‘अस्याः’, ‘अस्य’
 -इत्यनयोर्निर्वचनादिकम्, तत्तु, “इदमोऽन्वादेशेऽशनुदात्तसृती-
 यादौ (२. ४. ३२.)”-इत्यस्यैव पाणिनीयसूत्रस्य व्याख्यानपर
 मिति चतुर्थः । (५) अयञ्च हेतुः, पञ्चमः,— उक्तं मिह
 “आपनीफणदिति फणतेचर्करीतवृत्तम्”-इति (२. ७. ६.) ;
 “चर्करीतम् = अभ्यस्तम्”-इति महाभाष्यम् (७ अ० १ पा०
 १ आ०) ; न हि चर्करीतवृत्तस्य ज्ञानं भवितु मर्हति शाक-
 टायनीयादिभ्य ऋक्तन्त्रादिभ्य इति । (६) तत्रैवाध्याये
 (२. १. ४.) “तद्धितसमासेषु”-इति च दृश्यते ; महाभाष्यकारेण
 नूतनं पस्यशायाम्— “न चाक्षरेण व्याकरणं कृतस्तद्धिता वा

शक्या विज्ञातुम्”—इति ; इह महाभाष्यवाक्ये व्याकरणपदेन पाणिनीयस्यैव ग्रहणं मन्यथा तत्प्रयोजनान्वाख्यानं मेव व्याकुप्येतेति सोऽयं षष्ठः । (७) तथैवाग्रे — “निर्ब्रूयान्नावैयाकरणाय (२. १. ६.)”—इति , इतश्च ज्ञायते निरुक्तादस्मात् पूर्वं मेव व्याकरणम् ; व्याकरणज्ञानपूर्वकं मेव निरुक्तज्ञानं यास्काचार्यस्याभिमतमिति । न हि तद् व्याकरणं सर्वतोमुखं पाणिनीयं मन्तरेणान्यत् किं मप्यासीदादिमं मित्यवश्यं मेवैवमादिषु सर्वत्रैव निरुक्ते पाणिनीयं मेवेष्टं यास्कस्येति सप्तमः । (८) अपि चायं षष्ठमः — निरुक्तप्रयोजनकथनावसरे यास्कः स्वयं माह — “व्याकरणस्य कार्त्तन्त्र्यं स्वार्थसाधनञ्च”—इति (१. ५. १.) । ततः सिद्धं मस्य निरुक्तस्य व्याकरणपरिशिष्टरूपत्वम् ; यतश्चायं ग्रन्थो व्याकरणपरिशिष्टरूपः , अतो व्याकरणपरभव एव ; तच्च व्याकरणं मिह पाणिनीयं मेवेत्यप्यस्माकम् ; दृश्यते ह्यत्र “पृषोदरादीनि यथोपदिष्टम्”—इति (६. ३. १०६.) पाणिनिस्तत्र मेव प्रपञ्चितं लोपागमवर्णविकारादिप्रदर्शनपरेण निरुक्तभागेन (२. १. १-६.) । अत एव तत्र महाभाष्ये उक्तम् — “पृषोदरादीनीत्युच्यते , कानि पृषोदरादीनि ? पृषोदरप्रकाराणि । कानि पुनः पृषोदरप्रकाराणि ? येषु लोपागमवर्णविकाराः श्रूयन्ते , न चोच्यन्ते”—इति (६ अ० ३ पा० ३ आ०) । अत एवेहैव चैषा हरिकारिका—

“वर्णागमो वर्णविपर्ययश्च द्वौ चापरो वर्णविकारनाशौ ।

धातोस्तदर्थान्तिग्रथेन योगस्तदुच्यते पञ्चविधं निरुक्तम्”—इति ॥

अपि नाम व्याकरणं तु सर्वतोमुखं पाणिनिनैव प्रथमं प्रणीतमिति वैयाकरणानां सिद्धान्तः । अत्र च बहूनि प्रमाणानि देदीप्यन्ते ; किञ्चिदिहोपवर्णयामः ।—

प्रथमं तावत् , नन्दिशेखरकारिकायाम्— “नृत्तावसाने नट-
राजराजो ननाद ठक्कां नवपञ्चवारम् । उद्धर्तुकामः सनकादि-
सिद्धान्तदृ विमर्शे शिवसूत्रजालम् ॥ अत्र सर्वत्र सूत्रेषु अन्य-
वर्षचतुर्दशम् । धात्वर्थं समुपादिष्टं पाणिन्यादीष्टसिद्धये”—इति ।
“धात्वर्थं धातुमूलकशब्दशास्त्रप्रवृत्त्यर्थम्”—इत्यादि च तत्र
नागेशभट्टः । तदेवमादीनां समालोचनयोपलभ्यत एव पाणिने-
रादिव्याकरणकर्तृत्वम् ।

द्वितीयस्त्रिभानि पाणिनीयशिष्टावचनानि— “शङ्करः शा-
ङ्करीं प्रादात् दाक्षीपुत्राय धीमते । वाङ्मदेभ्यः समाहृत्य दैवीं
वाच मिति स्थितिः ॥ येनाक्षरसमाम्नाय मधिगम्य महेश्वरात् ।
कृत्स्नं व्याकरणं प्रोक्तं तस्मै पाणिनये नमः ॥ अज्ञानान्धस्य
लोकस्य ज्ञानास्त्रनशलाकया । चक्षुरुन्मीलितं येन तस्मै पाणि-
नये नमः ॥”—इति । पाणिनेरादिव्याकरणकर्तृत्वे इतोऽपि स्फुट-
तरं मानं किं भवितुं मर्हतीति ।

तथैव फणिभाषितभाष्याब्धेः पञ्चशाङ्गिकं प्रायः सर्वं मेवात्र
मतेऽनुकूलम् । तथाहि— “अथ शब्दानुशासनम्”—इति प्रतिज्ञा-
लक्षणाधिकारवचनपर्यालोचनेनैव प्रतीयते ,— इतः पूर्वं नासीदेवं
लौकिकवैदिकोभयविधसर्वशब्दानां लघुनोपायेनानुशासनं मपरं
किञ्चिच्छास्त्रं व्याकरणं नामेति । अन्यच्च— “अनभ्युपाय एष
शब्दानां प्रतिपत्तौ प्रतिपदपाठः । एवं हि श्रूयते— ‘बृहस्पति-
रिन्द्राय दिव्यं वर्षसहस्रं’ प्रतिपदोक्तानां शब्दानां शब्दपारायणं
प्रोवाच , न चान्तं जगाम’ । बृहस्पतिश्च वक्ता , इन्द्रश्चाध्येता ,
दिव्यं वर्षसहस्रं मध्ययनकालः , न चान्तं जगाम ; किम्पुन-
रयत्वे ? यः सर्वथा चिरञ्जीवति , स वर्षशतं जीवति । चतु-

भिश्च प्रकारैर्विद्योपयुक्ता भवन्ति— आगमकालेन , स्वाध्याय-
कालेन , प्रवचनकालेन , व्यवहारकालेनेति । तत्र चागमकाले-
नैव कस्मात् मायुः पर्युपभुक्तं स्यात् । तस्मादनभ्युपाय एष शब्दानां
प्रतिपत्तौ प्रतिपदपाठः । कथं तर्हिमे प्रतिपत्तव्याः ? किञ्चित्
सामान्यविशेषवृत्तक्षणं प्रवर्त्यम् ; येनाख्येन यत्नेन महतो
महतः शब्दौघान् प्रतिपद्येरन्”—इत्यादेः भगवत्पतञ्जलिविर-
चितायाः पाणिनीयव्याकरणावतरणिकायाः पाठादेवावगम्यते
नैतत्पूर्वं मेवं सर्वतोमुखं सर्वावयवसम्पन्नं किं मपि व्याकरणं
स्थितमिति तृतीयम् ।

अयन्ते च सर्वेष्वेव वेदेषु पदसंहिताः । “अग्निम् । ईळे ।
पुरः ऽहितम्”—इत्येवं मन्त्रश्रुतपदविभागादिकं कुर्वन्त एव ता
अध्यापयन्त्याचार्याः । तादृशपदपाठग्रन्था एव महाभाष्योक्तप्रतिपद-
पाठश्रेणीगताः स्युरिति च सम्भाव्यते । तादृशप्रतिपदपाठाश्च
तदेव शोभन्ते स्म , यदा नासीत् सामान्यविशेषवृत्तक्षणान्नकं
किञ्चिदपि सर्वतोमुखं व्याकरणम् । ईदृशपदपाठानां चाविष्कर्तारः
शाकल्यादय एव । “वायः ०—० वेति च य इति च चकार
शाकल्यः”—इति (६. ५. ५.) यास्कोक्तेः । एका मेवेमा ऋक्पद-
संहिता मभिलक्ष्याह महाभाष्यकारः— “शाकल्यस्य संहिता
मनु प्रावर्षत्”—इति (१ अ० ४ पा० ४ आ०) । स एष हि
शाकल्यो नाम ऋषिः , पाणिनितः पुरातन एव ; तदीयाष्टा-
ध्याय्याम् “सम्बुद्धौ शाकल्यस्येतावन्तार्षे (पा० १. १. १६.)”—
इत्यादौ शाकल्यनामस्मरणात् । तदेवं ज्ञायते नासीदेव पाणिनेः
पूर्वं शाकल्यसमयेऽपि पाणिनीयसदृशं सर्वतोमुखं व्याकरणं किं
मपीति चतुर्थम् ।

एव मस्ति च सर्वेषां वेदानां क्रमपाठो नाम ग्रन्थ एकैकः ; त एव क्रमसंहिता उच्यन्ते । एतत्क्रमपाठनियमसु यद्यपि शाकल्यस्य पदपाठग्रहणेः परकालभव एव , सति कुण्डे चित्रमिति न्यायात् ; परं पाणिन्यष्टकात् पुरेवाविरासीदित्यपि सत्यम् ; तत्र हि क्रमाध्येतये क्रमक इति पदसाधनायैव “क्रमादिभ्यो वुन्”—इति (पा० ४. २. ६१.) सूत्रस्य दर्शनात् । क्रमस्ये-तस्मादिप्रवक्ता, एतादृशाध्ययनविधिः प्रवर्त्तकः खलु बाभ्रव्य ऋषिः । तच्चोक्तं सूत्रप्रातिशाख्ये—“इति प्र बाभ्रव्य उवाच च क्रमम् , क्रमप्रवक्ता प्रथमं प्रथमं च”—इति (११. ६१.) । “इत्येवं बभ्रु-पुत्रः भगवान् पाञ्चालः , क्रमस्य वक्ता शिष्येभ्यः , क्रमं प्रथमं प्रोवाच प्रथमं च हिताय”—इत्यादि च तत्र तद्वाक्यान् मुखट-कृतम् । महाभारतेऽपि शान्तिपर्वान्तर्गतमोक्षधर्मणि तथैवोक्तम्—“पाञ्चालेन क्रमप्राप्तस्तस्माद् भूतात् सनातनात् । बाभ्रव्यगोचः स बभौ प्रथमं क्रमपारगः”—इति (३४२ अ० १०० श्लो०) । एव बाभ्रव्योऽपि , पाणिनेः पूर्वभवः ; अष्टके “मधुबभ्रोर्बाभ्रव्य-कौशिकयोः”—इति (पा० ४. १. १०६.) सूत्रस्य दर्शनात् । एतस्य च क्रमाध्ययनस्य प्रयोजनकथनावसरे चोक्तं मिदं बहुक्-प्रातिशाख्यभाष्ये “भवति चात्र श्लोकः—‘शरदुज्ज्वलो यिति-मिरो विभाति भगवान् यथांशुमान् । सत्यवचनवित्तमः क्रमकः क्रमते हि संशयं तमस्तथात्मवान्’”—इति (११. २७.) । एवञ्च वेदसंहितासु श्रुतानां मन्त्राणां मर्थबोधोपयोगिपदच्छेदादिविष-यकसंशयनाशायैव क्रमग्रन्थाः प्रादुर्भूताः पुरा इत्येव क्रमहेतु-सारम् । तादृशसंशयसु भवेदामिदृशसर्वतीमुख्याकारणाविर्भावात् प्रागेव ; आविष्कृते ह्येतादृशे व्याकरणे नैव तादृशसंशयस्य प्रसर-

तेति । इतश्च ज्ञायते पाणिनेः पूर्वं बाभ्रव्यकाले ऽपि नासीदेवं सर्वतोमुखं सर्वाङ्गसम्पन्नं व्याकरणं नाम किं मपीति पञ्चमम् ।

बाभ्रव्यः खलु ऋग्वेदस्य क्रमकारः ; अतो बह्वृक्प्राति-
शाख्ये तस्यैव नामग्रहणम् ; तथा हयग्रीवो यजुर्वेदस्य । स
एव चैतस्याः पद्धतेः प्रथमोद्गावकः । अत एवोक्तं महाभारते
तत्पूर्वं मेव— “यत्तद्वयशिरः पार्थ समुदेति वग्प्रदम् । सोऽह
मेवोत्तरे भागे क्रमाक्षरविभागकृत् । वामादेशितमार्गेण मत्प्र-
सादान्महात्मना”—इति ; एवमुत्तरं मुक्तं तु प्रदर्शितं पुरस्तादिहैव
“पाञ्चालेन०—० क्रमपारगः”—इति (११० पृ०) । एवं कण्वरीको
गालवर्षिः सामसंहितायाः छन्दोविभागस्य क्रमकृत् , ब्रह्मदत्तश्चा-
थर्वसंहितायाः । ताविमौ बाभ्रव्यस्यावरजाविति चास्ति तत्रैव
महाभारते तदुत्तरम्— “नारायणाद् वरं लब्ध्वा प्राप्य योग
मनुत्तमम् । क्रमं प्रणीय शिक्षाञ्च प्रणयित्वा स गालवः । कण्व-
रीकोऽथ राजा च ब्रह्मदत्तः प्रतापवान् (महाभा० शा० मो०
प० ३४२ अ० १०१, १०२ श्लो०)”—इति । अपि च गालवश्चायं
बाभ्रव्यपरजोऽपि पाणिनितः पूर्वज एव ; तदीयाष्टके हि “इको
ऋसो ऽङ्गो गालवस्य (पा० ६, १. ६१.)”—इत्यादौ गालवनाम-
क्षरणात् । तथाच गालवकालेऽपि नाविष्कृतं मेवं सर्वतोमुखं
व्याकरणं मन्यथा कृतं नाम सामयोनिक्रमपाठेनेति षष्ठम् ।

अस्ति चैको ग्रन्थो वैदिकानां “चातुर्गानम्”—इति । ततश्च
ऋक्संहिताग्रन्थे विसर्गसन्धीनां , सन्ध्यक्षरसन्धीनाम् , नान्तपदा-
नाम् , समस्तासमस्तानां च बोधो भवति । तथाहि— ऋग्वेद-
संहितायाः प्रथमेऽष्टके अग्निमीळे—इति वर्गे— “सुता विष्वा
दधाना अजोषा इद्रताः सोमपा इमा जुष्टा मन्तरा द्रष्टा हत-

पृष्ठा यजता द्रविणोदा धानाः शुभ्राः पञ्चदश । तुविजातौ
 दधानाऽन्द्रे योगे चक्षसे महाधने ये ब्रूते ह्रमहे यज्ञे सुजिह्वी
 भ्रियत एकादश ; य एकस्पर्धणोनां कक्षीवन्तं य इति वर्जयित्वा ।
 अवीवधन् द्रुहन् आदित्यान् विश्वान् पर्वतान् पञ्च । पाव-
 कासने तदिमं द्वैपदम्, द्रुहन् रोहयज्जेष आशुत्कर्णैकपदम्,
 सहस्रसातमं द्वितीयं नेष्टरिति दीध्यम्नी इति दीध्यम्नी कृतेन
 द्वैपदम्”—इति (१. १. १.) । पदगाढादयो वैदिकग्रन्था अध्ये-
 मेव । एतादृशाश्च ग्रन्थाः स्युस्तावदेव कृतार्थाः यावच्चैवावि-
 र्भूतं पाणिनीयसदृशं किं मपि सर्वतोमुखं व्याकरणम् ; प्रचलिते
 श्रौतादृशे व्याकरणे विसर्गसम्बन्धादिसंशयानां प्रसरतैव कथं मिति
 सुधीभिरेवाकल्पतां समन्तादिति सममम् ।

एव मस्ति चापरो ग्रन्थो वैदिकानां यत्र वेदसंहितायाः
 प्रतिवर्गस्य पदानाम्, इतिकरणानाम्, द्विःखण्डानाम्, विस-
 र्गानाम्, मकारान्तानाम्, नकारान्तानाम्, तकारान्तानाञ्चेति
 समविधसङ्ख्याः अङ्गाक्षरैर्निर्दिष्टाः । तथाहि— “अयं देवाय”
 —इति-प्रथमाष्टकीयद्वितीयाध्यायीयाद्यवर्गे “४३।२।८।१४।
 ८।२।०।१”—इति (२. १. १.) । एतेन तु निःसंशयं विज्ञा-
 यत एतत् ;— तत्र वर्गे त्रिचत्वारिंशदेव, पदानि ; द्वे एव इति-
 करणे (‘हरी इति’, ‘पुनरिति’) ; अष्टौ एव द्विःखण्डानि (‘रत्न-
 ऽधातमः’, ‘वचःऽयुजा’, ‘परिऽजमानम्’, ‘सुऽखम्’, ‘सवःऽदुधाम्’,
 ‘सत्यऽमन्त्राः’, ‘ऋतुऽयवः’, ‘राजऽभिः’) । द्विःखण्डं मित्युक्ते
 समस्तस्यासमस्तस्य चावगच्छत्यान्तःपदस्य पदस्य बोधो भवति ।
 तथाहि— “अन्तः पदं येषां स्याद् विकारोऽनन्यकारितः ।
 एतानि परिगृह्णीयाद् बहुमध्यगतानि च (ऋ० प्रा० १०. ८८)”

—इत्याह शौनकः । ‘अवष्टाणाणि द्विःखण्डानि पूर्वोत्तरपथ-
भूतानि’—इत्यादि च तत्रोच्चटः । प्रदर्शितेष्विह तु ‘रत्नधा-
तमः’—इत्यत्र ‘रत्नानां धातमः’—इत्येवं समास इष्टः पदकारस्य
शाक्यस्य , तथैवान्येषां मपि पाणिनिपूर्वजानाम् ; किञ्च राज-
भिरित्यत्र अन्तःपद-कार्यस्य न-लोपस्य कर्त्तव्यत्वात् तस्यापि
द्विःखण्डत्व मन्तःपदत्व मिति । एवं तत्र वर्गे सन्ति चतुर्दशैव
विसर्गाः ; नवैव मकारान्तानि पदानि ; हे एव स्तो नकारान्ते
पदे ; तकारान्तं पदन्तु नास्त्येक मपीति । तदेवमादीनां ग्रन्था-
नाञ्च प्रादुर्भावदर्शनात् गम्यत एवास्मात् पाणिनीयाष्टकात्
पूर्वं नासीदेव किं मपि व्याकरणं सर्वतोमुखं सर्वाङ्गसम्पन्न मीदृ-
शम् , यथा चैवमादीनां ग्रन्थानां प्रादुर्भाव एव न स्यादिति ; को
हि नामाधीतपाणिनीयः पदच्छेदप्रभृतिज्ञानाय, विशेषतो द्विःखण्ड-
ज्ञानाय चैतादृशस्यापि ग्रन्थस्याध्ययने यतते साम्यत मित्यष्टमम् ।

एवं सन्ति च विविध-‘लक्षण’—ग्रन्थाः प्राचीनतमाः । तत्त-
दनुगतान्येव सङ्केताक्षराणि दृश्यन्ते वर्गादिना मन्तेषु । तादृशाक्षर-
सन्निवेशैश्च तत्तद्वर्गादिषु प्रगृह्यसङ्ख्यादीनां निश्चयतावगम्यते ।
तथाहि— अध्येतारस्याद्यापि “अग्निमोळे (ऋ० स० १. १. १.)”
—इत्यस्य वर्गस्यान्तेऽधीयत्, एव “ऊँ”—इति सङ्केताक्षरम् । एतेन
हि ज्ञायते— तत्र वर्गे नान्त-विसर्गान्त-पदानां विषमत्वम् , द्विः-
खण्डानां तु समत्वम् , प्रगृह्याभावः , स्यन्तवैषम्यञ्चेति । वस्तुतः
सन्ति तत्र वर्गे विसर्गान्तानि सप्तदश , द्विःखण्डान्यष्टौ ; अस्ति
च एक मेव नान्तम् , स्यन्तञ्चैकम् , प्रगृह्याभावश्चेति । एवं
“ष्टतवती (ऋ० स० ५. १. १४.)”—इत्यस्य वर्गस्यान्तेऽधीयत
एव खलु ‘ध्रु’—इति सङ्केताक्षरम् । एतेन च तत्र वर्गे नान्त-

स्थन्त-हिःखण्डानां वैषम्यम्, विसर्गान्तानां साम्यम्, प्रगृह्या-
 चैकत्रिंशत्,— इत्थेवं बोधितं भवति ; किञ्च नास्ति तत्र नान्तं
 स्थन्तं वा पद मेक मपि ; सन्ति च हिःखण्डानि सप्तविंशतिः,
 विसर्गान्तानि च प्रदानि चतुर्दश, प्रगृह्याख्यपदानि चैकत्रिंश-
 देवेति । तदेवमादीनां ग्रन्थानां तदेवोपयोगो विशेषत आसीत्,
 यदा नासीत् पाणिनीयसमानं सर्वतोमुखं व्याकरणं कि मपि ;
 सति हि पाणिनीये व्याकरणे, पाणिनीयसमानापरव्याकरणे वा तत्र
 व्युत्पन्नानां कि मतादृशसङ्केताक्षराभ्यासेन ; ननु ते हि मन्वान्
 प्रपत्येव किमु नावगच्छेयुः प्रगृह्यादीनि ? अवगच्छेयुरिति चेदवश्यं
 मन्तव्यं नासीत् पाणिनीयात् पूर्वं पाणिनीयसमानं कि मपि
 सर्वतोमुखं व्याकरण मित्यत एवैवंविधसङ्केतोपदेशाः समुद्गा-
 विताः, समादृताश्च ते तदानीन्तनैरिति नवमम् ।

यश्चैष वोपदेवकृतस्य कविकल्पद्रुमस्य भूमिकाया मिन्द्रादीनां
 शाब्दिकानां मुक्तेरुचो विद्यते — “इन्द्रश्चन्द्रः काशकृत्स्नरापिशली
 शाकटायनः । पाणिन्यमरजैनेन्द्रा जयन्त्यष्टादिशाब्दिकाः ॥
 मतानि तेषां मालोच्य सर्वसाधारणः स्फुटः । ०—० । कवि-
 कल्पद्रुमो नाम पद्यैर्निष्पाद्यतेऽत्र च ॥”—इति, तेनापि व्याकरणेषु
 पाणिनीयस्यादिमत्ता न विद्यन्ते ; शाब्दिकत्वव्याकरणकर्तृत्वयोः-
 सामानाधिकरणनियमाभावात् ;— न ह्येवं कश्चिन्नियम उप-
 लभ्यते, ये ये शाब्दिकाः, स्युरेव ते ते व्याकरणकर्त्तार इति ; व्याक-
 रणकर्तृत्वाभावे हि शाब्दिकत्वं न भवतीत्येवं नियमो नैव विचार-
 सहः । तदेव मल्लभ्यते,— अत्रोक्तेषु शाब्दिकेषु इन्द्रश्च प्रतिपद-
 पाठाध्यक्षत्वेन शाब्दिकत्वं महाभाष्ये वर्णितम्, प्रदर्शितञ्च तत्
 पुरस्तादिहैव (१०८ पृ०) । चन्द्रस्तु व्याकरणकर्त्तेति मयम्,

परं न स पाणिनितः प्राचीनः ; पाणिनिभाष्यानुसारत एव तेन व्याकरणान्तरं प्रणीतं यतः । तथाहि राजतरङ्गिण्याम्— “चन्द्राचार्यादिभिर्लब्ध्वा देशं तस्मात्तदागमम् । प्रवर्तितं महाभाष्यं स्वञ्च व्याकरणं कृतम् (१. १. ७६.)”—इत्युक्तं पुरस्तात् प्रदर्शितं मेव । काशकृत्स्नस्तु शाब्दिक इति सत्यम्, परं न वैयाकरणः ; अपि तु मीमांसकः । तथाहि महाभाष्ये— “काशकृत्स्निना प्रोक्ता मीमांसा काशकृत्स्नी”—इति (४ अ० १ पा० १ भा०) । शाब्दिकानां मन्यतमः खल्वापिशलिर्यतो “वा सुप्यापिशलेः (६. १. ८२.)”—इत्युक्त्या पाणिनिना सम्मानितो दृश्यते, अतः पाणिनिसमकालिकः तत्पूर्वकालिको वेति प्रतीयते च, परं नैतावता तस्य व्याकरणकर्तृत्वं मध्यङ्गीकर्तव्यम् ; न ह्युपलभ्यते इदानीम् नापि प्रतीयते कदाप्यासीत् तद्व्याकरणस्य सत्तेति ; सामतन्त्रस्य प्रणेता आपिशलिरिति प्रवादोऽपि क्वाचित्कः । शाकटायनस्य तु ऋक्तन्त्रं व्याकरणं मद्यापि विद्यते, परं न ततः समासतद्धितादीनां सर्वथा बोधः समुत्पद्यते ; नापि ततः सुहुपास्य इत्यादिपदानां साधनिका ज्ञायन्ते ; न च तस्यात्र निरुक्ते व्याकरणत्वेन ग्रहणं मिष्टं गम्यते ; यास्केन हि प्रायः सर्वत्रैव वैयाकरणेभ्यः पृथक् कृत्वैव तन्नामग्रहणं कृतमिति । तथाहि— “नामान्याख्यातजानीति शाकटायनो नैरुक्तसमयश्च ; न सर्वाप्तीति गार्ग्यो वैयाकरणानां च”—इति (१. ४. १.) । अमरोऽपि न व्याकरणकृत्, नापि पाणिनिः पूर्वभव इति तु सुप्रसिद्धं मेव । जैनेन्द्रस्तु सत्यं भवत् सर्वतोमुखस्यैकस्य व्याकरणस्य प्रणेतेति ; दृश्यत एव हि तद्व्याकरणं मद्यापि, परं तस्य पाणिनिपरजत्वं तु सर्वसम्मतं मेवेति दिक् ॥

यश्चैव प्रवादः,— आसीत् पुरा माहेशं नाम व्याकरणं
पाणिनीयतोऽपि बृहत्तरं पुरातनञ्चेति । तथाचायं सुष्टश्लोकः—

“यान्युल्लङ्घ्य माहेशाद् व्यासो व्याकरणार्णवात् ।

किं तानि पदरत्नानि सन्ति पाणिनिगोष्पदे”—इति ।

तदेतस्य माहपितृनिर्णयहीनत्वादप्रामाण्यमेवेति विदुषाम्परा-
मर्शः । मधुसूदन-सरस्वती-नामा भिन्नः प्रस्थानभेदे पाणिनीय मेव
माहेश्वर मित्याह । तथाहि— “तच्च वृद्धिरादैजित्याद्यष्टाध्यायात्मकं
महेश्वरप्रसादेन भगवता पाणिनिनैव प्रकाशितम् ; अत्र कात्याय-
नेन मुनिना पाणिनीयसूत्रेषु वार्त्तिकं विरचितम् ; तद्वार्त्ति-
कस्योपरि च भगवता मुनिना पतञ्जलिना महाभाष्यं मारचितम् ।
तदेतत् त्रिमुनि व्याकरणं वेदाङ्गं माहेश्वर मित्याचक्षते”—
इति । “अदृङ्”—इत्यादिषु चतुर्दशसु सूत्रेषु पुरासीत् बृहद्
व्याख्यानं नन्दिकेश्वरकृतम् , तदेव माहेश मिति व्यपदिष्ट मिति
च वृद्धाः । अस्यन्मते तु केनचिदतिशुद्धव्याकरणाध्यायिना पाणि-
नीयहेषिणैर्वैष श्लोकः प्रणीतः , आसीन्माहेशं नाम अतिबृहद्
व्याकरण मिति प्रवादोऽप्येतदनुगत एव ; माहेश्च वस्तुतः खपुष्प
मिव त्रैकालिकाभावसम्पन्न मेवेति ॥

किञ्चेह पाणिनीये अत्रि-शाकल्य-काश्यप-भृगु-कुक्ष-वसिष्ठ-
गोतम-कौण्डिन्य-जाबाल-वल्हवा-यस्क-शाकटायन-कौरव्य-
मण्डूक-मधु-वसु-पैल-कलापि-वैशम्पायन-तित्तिरि-वरतस्तु-
कौशिक-शौनक-गालव-भारद्वाज-चाक्रवर्म-स्फोटायन-आपि-
शलि-आङ्गिरस-ह्यगलि-कठ-चरक-पाराशर्य्य-शिलालि-प्रभृति-
ब्रह्मचार्यनामस्मरणात् तेभ्यो ह्यवरजत्व मस्य पाणिनेः स्फुट मेवेत्य-
वश्यं स्वीकार्यम् ; परं न तथा स्वीकारे स्वीकृतं भवेत्,— एतस्मात्

पूर्वं मपि कश्चिदासीद् व्याकरणग्रन्थः सर्वतोमुख इति । एवञ्चैषु ये केचिदाचार्याः पाणिनिसमकालाः, तेषां भाषाव्यवहारतो ज्ञातानि तेन भगवता तेषां शाब्दमतानि ; ये केचन तत्पूर्वभवाः, तेषां मपर-शास्त्रीयग्रन्थादिदर्शनादपि सम्भवेन्नाम तदीयशाब्दमतज्ञानम् ; ये तु व्याकरणकर्तारोऽपि, तेषां तान्यपि व्याकरणानि, न ह्येतादृशानि सर्वतोमुखानि सर्ववेद-लोक-विषयाणीति चावश्यं मुररीकर्त्तव्यं मन्मत्प्रदर्शितहेतुभिरिति ।

गरुडपुराणोक्तस्य कुमारव्याकरणस्य तु वोपदेवकृतात् सुग्ध-बोधोद्घादप्याधुनिकत्वम् “तिस्रसन्ति प्रथमो मध्यमः सिप्थस्थोत्तम-पूरुषः । मित्रस्त्रसः परस्मै तु पदानाञ्चात्मनेपदम्”—इत्यादि-पाठादेव सुव्यक्तम् । अग्निपुराणाद्युक्तानि व्याकरणानि तु वाल-क्रीडनानीव । कार्तिकेयोक्त-व्याकरणादीन्यपि पाणिनीयप्रवेशाय कृतान्येवेत्यलं मिहानल्पजल्पनेनेति ।

तदेवं पाणिनीयस्यैवादिव्याकरणत्वात् यास्कीयेऽत्र निरुक्ते यत्र क्वचित् व्याकरणनामोक्तेखो विद्यते, तत्सर्वं मेव यास्कस्य पाणिनीयपरभवत्वे विनिगमकम् ; न हि यास्कीयनिरुक्तात् पूर्वं किञ्चन सर्वतोमुखं व्याकरणं पाणिनीयं मन्तरेण स्थितं मिति पाणिनीयस्मृत्पूर्वजत्वं सुवचम् ॥

यत्पूर्वं केन चित् पाटलाविजय-जम्बूवतीविजय-काव्ययोः प्रणेताऽप्ययं मेव पाणिनिरिति, तदप्यशङ्केयं मेव सर्वेषाम् ; न हि व्याकरणाचार्यस्य पाणिनेः रचनायां व्याकरणाशुद्धिः सम्भवेन्नाम, नापि हि महाभाष्यकृत्यतश्चलिकालपर्यन्ताविर्भूतेन केनचिद् वैयाकरणेन प्रयुक्तं किं मपि पदं मशुद्धं मिति गणयितुं शक्यते तत्परजातैः कालिदासादिभिश्च प्रयोगपटुभिः । अस्ति च व्याक-

रणाशुद्धिदोषः पाटलाविजये; उदाहृतश्च स बहुटक्तकाव्यालङ्कार-
टीकाकृता नेमिसाधुना श्रुतसंस्कृतिदोषोदाहरणप्रसङ्गे “सम्या-
बधूं गृह्य करेण”—इति । तच्च गृहीत्वैति वक्तव्ये गृह्येति
प्रयोग एवाशुद्धः । अत्रेदं विचार्यम्;— अशेषशेषमुषीसम्पन्नस्य ,
महेश्वरवरप्रसादाज्जम्ब्याकरणविषयस्य, सिद्धवाग्विभवस्य , व्याक-
रणस्तुष्टुस्तस्य पाणिनेर्व्याकरणाशुद्धिः कदापि सम्भवेत् किमु ?
इति । यदि नाम गृह्येति पदं तेनैव पाणिनिना प्रयुक्तं स्यात्, तर्हि
तत्प्रयोगबलादेव साध्विति कथं न मन्येतेति च ; प्रयोगा अपि हि
पाणिनि-कात्यायन-पतञ्जलिनां साधुत्वनियामका भवन्त्येवेत्युररी-
क्रियत एव सर्वैः । तदेवं , यत् इदं गृह्येति पदं न को-
ऽपि साधु मन्यते ; अतोऽपि ज्ञायते नेदं व्याकरणाचार्येण तेन
पाणिनिना प्रयुक्तम् , न च पतञ्जलिपूर्वकालीनेनापि केनचि-
दिति । केचिदाहुः,— व्याकरणकृत्ये पाणिनिः महाकवेर्बाल्मी-
केन बहुपूर्वभवः ; बाल्मीकीयाद्रामायणात् पूर्वमेव सूतकालो
गत इति । तेषां नये तदोपजात्यादिवृत्तानां कथा तु स्याद्
दूरपराहता , आनुष्टुभेनापि कृन्द्सा कश्चिन्नौक्तिको ग्रन्थो गचितो
न वेति महान् संशय एवेति ।

सोऽयं भगवान् पाणिनिः खलु युधिष्ठिरवासुदेवार्जुनेभ्यः पर-
भव एव ; तदीयेऽष्टके “गवियुधिभ्यां स्थिरः (८. ३. ८५.)”—
इत्यस्य , “वासुदेवार्जुनाभ्यां तुन् (४. ३. ८८.)”—इत्यस्य च
सूत्रस्य विद्यमानत्वात् । पारिक्षिताद् जनमेजयाच्चायं किञ्चि-
दुत्तरभवः ; एतदीये ऋष्टके जनमेजयपदसाधनायैव “एजेः खण्
(३. २. २८.)”—विधानदर्शनात् । जनमेजयसु युधिष्ठिर-द्वितीय-
आतुरर्जुनस्यैव पौत्रः । स च अर्जुनः “शतेषु षट्सु सार्हेषु

त्रयधिकेषु च भूतले । कलेर्गतेषु वर्षाणां मभवन् कुरुपाण्डवाः
(१. ५०.)”—इति राजतरङ्गिणीलेखदशनात् कलेः सप्तमशताब्द्यां
स्थितः । ततो जनमेजयः कलेरष्टमशताब्दीज इत्येव सम्भा-
व्यते । व्यासोऽपि कश्चित् तदानीं मासीदिति च महाभारता-
ख्यानादिभिर्ज्ञायत एव ; तस्य व्यासस्य पुत्रः शुकोऽपि तच्छ-
ताब्दीज एव भवितुं मर्हति , परं यतश्च व्यासपुत्रशुकवाचक-
वैयासकि-पदसाधनाय न कश्चिद् योगोऽस्ति पाणिनीयः , अस्ति
तु “व्यासवर्ण० (पा० ४. ३. ८७ वा०)”—इति वार्त्तिकम् ,
अतोऽवगम्यते वैयासकिपरिचयो नैव विदित आसीत् पाणिने-
रिति । तदियं व्यासपुत्रस्य शुकस्य लोके ख्यातिप्रतिपत्ति-
लाभात् पूर्वं मेव प्रणीतं मिदं मष्टकम्पाणिनीयं मिति कलेरष्टम्या
मेव शताब्द्यां ख्रीष्टजन्मतश्च प्राक् चतुर्विंशशताब्द्यां मिमं मार्या-
वर्त्तं भूषयामास स पाणिनिरिति ध्रुवम् ॥

[व्याङ्गिः] उक्तं पुरस्तात् (१०५ पृ०) बहुकृपातिशाख्यकृतः
शोनकस्य पाणिनिपरजत्वम् , यास्कस्य तु ततोऽपि परजत्वमिति ;
तदेवावसरप्राप्तं मिदानीं निर्णेतुं मिह व्याङ्गिविषयेऽपि किञ्चिद्
ब्रूमः । तथाहि— अस्ति पाणिनेरष्टके स्वरप्रकरणे “आचार्यो-
पसर्जनश्चान्तेवासी (६. २. ३६.)”—इति सूत्रम् ; अत्र च कृतः
सन्देहो वार्त्तिककारेण— “आचार्योपसर्जने ऽनेकस्यापि पूर्व-
पदत्वात् सन्देहः”—इति ; “आपिशल-पाणिनीय-व्याङ्गीय-गौत-
मीयाः , एकं पदं वर्जयित्वा सर्वाणि पूर्वपदानि , तत्र न
ज्ञायते कस्य पूर्वपदस्य स्वरेण भवितव्यमिति”—इत्येवं च तद्भाष्ये
तत्सन्देहोपपादनम् । अत्र हि सन्देहोदाहरणे आपिशलादीनां
नूनम् “अभ्यर्हितश्च”—इति (पा० २. २. ३४ वा०) शासनात्

अभ्यर्हितक्रमेणैवास्ति सन्निवेशः; अभ्यर्हितत्वञ्च स्यात् तेषां स्वस्वा-
चार्यपौर्वापर्यमूलक मेवेति । तथा च आपिशलितः पराचीनः
पाणिनिः, पाणिनितश्च पराचीनोऽयं व्याङ्गिरिति तु व्युत्थत
एव; अपीह कात्यायनीयोदाहरणे व्याङ्गीयशब्ददर्शनात् कात्या-
यनात् खलु प्राचीनोऽयं व्याङ्गिरित्यत्र च कास्ति दत्तव्यता? तदे-
तस्मादेकस्मादेवोदाहरणविस्थासाद् द्वे एव विज्ञाते,— व्याङ्गिः
पाणिनितोऽवरजत्वं कात्यायनतः पूर्वजत्वञ्चेति ।

स एव व्याङ्गिः, 'सङ्ग्रह'—नामकस्य पाणिनीयव्याख्यानविशे-
षस्य प्रणेता । तत्तत्त्वोक्तं महाभाष्ये पश्यशायाम्— “सङ्ग्रहे
एतत् प्राधान्येन परीक्षितम्,— नित्यो वा स्यात् कार्यो वेति ।
तच्चोक्ता दोषाः, प्रयोजनान्यप्युक्तानि । तत्र त्वेष निर्णयः—
यद्येव नित्यः अथापि कार्यः उभयथापि लक्षणं प्रवर्त्य मिति”
—इति । “सङ्ग्रहे = ग्रन्थविशेषे”—इति च तद्व्याख्यायां कैयटः ।
“सङ्ग्रहो व्याङ्गिकृतो लक्ष्मणकसङ्ग्रहो ग्रन्थ इति प्रसिद्धः”—इति च
तद्विवरणे नागेशभट्टः । तदेतस्मादेकस्माच्चेमे विदिते— व्याङ्गिरेव
सङ्ग्रहस्य कर्त्तृत्वं, स हि पाणिनितोऽवरजश्चेति ।

स एव दाक्षायण इत्यप्युक्तः । अस्ति पाणिनिसूत्रम्—
“उभयप्राप्तौ कर्मणि”—इति (२. ३. ६६.) । “शेषे विभाषा”
—इति च तत्र कात्यायनस्य वार्तिकम् । “शोभना खलु पाणिनेः
सूत्रस्य कृतिः, शोभना खलु पाणिनिना सूत्रस्य कृतिः; शोभना
खलु दाक्षायणस्य सङ्ग्रहस्य कृतिः, शोभना खलु दाक्षायणेन सङ्ग्रहस्य
कृतिः”—इति च तदुदाहरणानि । तदेतदामूलसमालोचनया च
त्रौणि विज्ञातानि भवन्ति,— दाक्षायण इति सङ्ग्रहकर्तृव्याङ्गिरेव
नामाक्षरम्, स च पाणिनितोऽवरजः, कात्यायनतोऽग्रजश्चेति ।

ये केचिदाहुः,— दाक्षायण इति युवप्रत्ययदर्शनात् तस्य हि व्याडेः दाक्षीपुष्प- (पाणिनि)-समकालिकत्वम्, तदसङ्गतमेव ; न हि समकालिकग्रन्थे कस्यापीदृशी श्रद्धा समुत्पद्येत, यत् तत्र लक्षश्लोकात्मकं व्याख्यानं मारचयेदिति । नापि हि पाणिनिकाले एव पाणिनीयसूत्राणां मेवं व्याख्यानं प्रयोजनीयं भवितुमर्हति ; तदानीन्तनानां सर्वेषां मेवातिबुद्धित्वात् ; किञ्च सूत्रकाले एवैवं व्याख्यानं प्रयोजनीयं चेत्, तादृशसूत्रप्रणयनं सूत्रकाराणां मसङ्गतमेव स्यात् ; न हि लोकहितचिकीर्षुभिः पाणिन्यादिभिः लोकविहङ्गनायैव दुर्बोधसूत्ररचनं सम्भाव्यते । अतोऽस्मभ्यस्ते तु पाणिनिजन्मतोऽन्यूनद्विशताब्दन्तरे जातोऽयं व्याडिः, तदानीन्तनानां पाणिनीयावगमे कष्टमेवानुभूय सुहृद्-भूत्वैवान्वाचचक्षे तद्व्याख्यानं सङ्ग्रहं नाम ; न हि द्विशताब्दीमन्तरा तथा मन्दबुद्धित्वं सम्भाव्यते, यथा च सूत्रबोधाय तादृशमतिहृद् व्याख्यानमपि प्रयोजनीयं भवेदिति ।

आदिदक्षस्यैवापत्यं युवा स्याद् दाक्षायणो नान्यः, एवमपि न नियमः ; दक्षगोत्रीयस्य शततमस्यापि यस्य कस्याप्यपत्यं युवा भवितुमर्हत्येव दाक्षायण इति ; तत्र वाधादर्शनात्, जीवद्वंशत्वमात्रस्यैव युवसञ्ज्ञानिदानत्वाच्च । जीवद्वंशत्वन्तु शततमस्याप्युपलभ्येत चेत्, तत्रापि युवसञ्ज्ञा भवितव्यमेवेति ।

किञ्च युवप्रत्ययसु जीवद्वंश्यादावेव भवति नान्यत्रेति न नियमः, अपि जीवद्वंश्यादौ भवत्येवेति च नियमः ; वार्त्तिककार-कात्यायनेन हि “वृद्धस्य च पूजायाम्” युवसञ्ज्ञा विहिता, “यूनश्च कुत्सायां गोत्रसञ्ज्ञा” कृतैवेति युवसञ्ज्ञा मधिकृत्य महाभाष्ये सिद्धान्तितम्, लघुशब्देन्दुशेखरे चैतत् सुव्यक्तम् ।

तदेवं दक्षगोत्रजो माय्यः कश्चिदद्यतनीयोऽपि दाक्षायण इत्युच्येतैव,
किं सङ्ग्रहकारस्य व्याडेः दक्षगोत्रविभूषणस्य ? इति ।

अन्यच्च ; यदि हि नाम स व्याडिः पाणिनेः समकालिको
मातुलपौत्रश्च स्यात्, तर्ह्यवश्यं दृश्येत सूत्रं तदष्टके 'व्याद्यादयः
शालायाम्'-इत्येव ;— न च "क्षात्रादयः शालायाम्"—इति
(६. २. ८६.) ; व्याडिशालाया एव पाणिनेर्मनसि पूर्वोदय-
सम्भवात् । तत्र क्षात्रादिगणे व्याडिशब्दस्य पाठ एव व्याडेः
पाणिनिसमकालिकत्वं बोधयतीत्यपि वक्तुं न युज्यते ; गणपाठे
हि काले काले शब्दाः सन्निवेश्यन्ते,—इति तु सर्वैरुररीकर्तव्य
मेवेति । सिद्धमित्यं सङ्ग्रहकृतो व्याडेराचार्यस्य व्याकरणाचार्यात्
पाणिनितो बहुकालपरजत्वं वार्त्तिककाराच्च कात्यायनात् बहु-
पूर्वजत्व मपीति ॥

[शौनकः] प्रातिशाख्यकृत-सङ्ग्रहकृतोः शौनक-व्याख्योश्च सम-
कालिकत्व मवगम्यते । अस्ति हि शौनकीये ऋक्प्रातिशाख्येऽसङ्गद
व्याडेरुल्लेखः, अस्ति च व्याडिकृतायां विक्रतिवल्ल्या मसङ्गच्छीन-
कस्यावगमश्च । तद्यथा, प्रातिशाख्ये व्याडेरुल्लेखः (३. ८.)—

“परिग्रहे त्वनार्षान्तात्तेन वैकाक्षरीकृतात् ।

परेषां न्यास माचारं व्याडिस्तौ चेत् स्वरी परौ”—इति ।

“अनार्षादितिकरणात् परेषा मचराणां न्यास मनुदात्तत्व माचारं
मन्यते व्याडिराचार्यः”—इत्येवमादिकञ्च तत्रोव्यटकृतं भाष्यम् ।

तथा “उभे व्याडिः समस्वरे”—इति (३. १३.) ।

“व्याडिस्वाचार्यः”—इत्यादि च तज्ज्ञाथम् ।

“व्याडेः सर्वत्राभिनिधानलोपः”—इति (६. २१.) ।

“व्याडेराचार्यस्य”—इत्यादि च भाष्यम् । अपरञ्च (१३. ३८.)—

“समापाद्यं नाम वदन्ति षत्वं तथा षत्वं सामवशांश्च सन्धीन् ।

उपाचारं लक्षणतश्च सिद्ध माचार्या व्याडिशाकल्यगार्ग्याः”—इति ।

“तथा वदन्ति के ? आचार्याः,— व्याडिशाकल्य-गार्ग्याः”—
इत्यादि च तद्भाष्यम् । अपर मपि (१३ प० ४४.)—

“व्याडिर्नासिक्य मनुनासिकं वा”—इति ।

“व्याडिराचार्यः”—इत्यादि च तत्र भाष्यम् । तान्येवमादीनि
व्याडिमतानि तु पाणिनीयव्याख्यानरूपात् सङ्ग्रहग्रन्थादेव शौनकेन
सङ्गृहीतानीत्यपीह ध्येयानीति ।

एवं व्याडिकृतायां विकृतवल्याश्च शौनकस्यावगमः—
“अनुलोमे यथाक्रमम् (वि० व० १. ८.)”—इत्यत्र “यथाक्रम-
शब्देन प्रातिशाख्योक्ता अन्वचरक्षैप्रादयो दृष्टव्याः”—इत्याह
विकृतिकौमुदीकृत् । तथा ‘व्युत्क्रमे क्रमवत् सन्धिः (१. ११.)’
—इत्यत्र च “विपर्ययक्रमसन्धी शौनकोक्ताः क्षैप्रादिसन्धयो भवन्ती-
त्यन्वयः”—इत्यादि चाह स एव कौमुदीकृद्भाष्यः । तत्रैव
“डकारादिविधानम्”—इत्यस्य व्याख्यायमुक्तम्—“डकारस्य ल्हका-
रादेशः शौनकोक्त एव”—इत्यादि । तथाप्येऽपि “एकारौकार-
परसु अकारोऽभिनिहन्त्यते (१. १३.)”—इत्यस्य कौमुद्याम् “उद्-
ग्राहसन्धी शौनकाचार्यैः प्रकृतिभावनिमित्तं प्रापितः प्रकृ-
त्यान्तः (पा० ६. १. ११५.)”—इत्यनेन सूत्रेण”—इत्यादि । स्पष्टं
चास्ति तत्र शौनकनामोल्लेखः “उदात्तादिविधानं तच्छौनकोक्तं
भवेदिह”—इति (वि० व० १ प० १५ श्लो०) ।

अतो मन्यते सुष्ठुनिमित्तं शौनकव्याख्योः समकालिकत्व मिति ।
तत्र च प्रथमं तावत् व्याडिराचार्यः पाणिनेरष्टक मवलम्ब्य
सङ्ग्रह मारचितवान् ; ततः शौनकाचार्यः शाकलसंहितायां विंशे-

पाठ्यापनाय प्रातिशाख्यं प्रणीतवान् ; ततश्च तत्परिशिष्टस्थानीया
अष्टप्रकरणा विकृतिवल्ली कृता पुनस्तेनैव व्याडिनेऽपि प्रतीयते
तत्तदुच्यन्वसमालोचनादिभिरिति ॥

अप्येतौ शौनक-व्याडौ गुरुशिष्यौ, — इत्येवमपि विज्ञायते,
तत एव विकृतिवल्लीग्रन्थात् । तथाहि तन्मङ्गलाचरणे—

“नत्वादौ शौनकाचार्यं गुरुं वेदमहानिधिम् ।

मुनीन्द्रं सर्ववेदज्ञं ब्रह्मज्ञं लोकविश्रुतम्”—इति (२) ।

एव मपि सिद्ध मेतयोः शौनकव्याड्योः समकालिकत्वम् । सिद्धञ्चा
स्मात्पुन मसौ प्रातिशाख्यकृच्छ्रीनकः पाणिनेः परभव इति ॥

ननु शौनकस्य पाणिनिपरभवत्वं सत्य मेवेति चेत्, कथं
न तत्कृते बह्वृक्प्रातिशाख्ये पाणिनेर्नामोल्लेखः ? अत्रेदं सम्भा-
व्यते, — यथा च सम्प्रति भट्टोजिदीक्षितकृता वैयाकरणसिद्धान्त-
कौमुदी नाम वृत्तिः प्रचलिता, अत एवाविशेषेण ‘पाणि-
नीयव्याकरण मधीते’—इत्युक्ते तद्वृत्तिसमन्वितस्येवाध्ययनस्य बीधो
भवति, ‘कौमुदी मधीते’—इत्युक्ते च पाणिन्यष्टकान्विताया
एव तस्या वृत्तेरध्ययनं प्रतीयते, अपि च व्याकरणकारोल्लेख
प्रसङ्गे तद्वृत्तिकर्तुः दीक्षितस्यापि नामोल्लेखः क्रियत एव ;
तथैव शौनककाले अपि समूत्रसङ्ग्रहस्यैव व्याकरणत्वेन प्रसिद्धि-
रासीत्, सङ्ग्रहकारस्य च तस्य व्याख्येयकारणकर्तृत्वेनेति । तदुक्तं
मस्ति हेमचन्द्राये चाभिधानचिन्तामणौ— “समूत्रवृत्त्यर्थपदं
महार्थम्”—इत्यादि (१२. २८.) सङ्ग्रह-विवरणम् । एवञ्च व्याडे-
रुल्लेखादेव पाणिनेरुल्लेखः सिद्धः । सत्येवं शौनकीयप्राति-
शाख्यादौ यत्र क्व च व्याकृतिविषये व्याडेराचार्यस्य नामो-
ल्लेखो दृश्यते, तत्सर्वं मेव पाणिनिमतस्य रक्तम् ; व्याडेः खलु

पाणिनीयव्याख्यादखेनैव वैयाकरणत्वसिद्धेः ; न हि व्याङ्गिर्याकरणसूत्रकारः । तथाच— यद् दृश्यते ऽत्र “व्याङ्गिर्नासिक्यमनुनासिकं वा”—इति (ब० प्रा० १३ प० ४४.), तदिदं “मुखनासिकावचनोऽनुनासिकः (१. १. ८.)”—इत्यस्य पाणिनीयस्य सूत्रस्यैव व्याङ्गिज्ञतं व्याख्यानं शौनकेन संस्मृत्योक्तिवित्तमित्येव गम्यते । एवमन्यत्रापि । भाष्यज्ञताप्युक्तं पक्षशायाम्— “अथ व्याकरणमित्यस्य शब्दस्य कः पदार्थः ? सूत्रम् । ०—० । न हि सूत्रत एव शब्दान् प्रतिपद्यन्ते । किन्तुर्हि ? व्याख्यानतश्च । ननु च तदेव सूत्रं विगृहीतं व्याख्यानं भवति, न केवलानि चर्चापदानि व्याख्यानम्— ‘वृद्धिः, आत्, ऐच्’—इति । किन्तुर्हि ? उदाहरणम्, प्रत्युदाहरणम्, वाक्याध्याहारः, इत्येतत्समुदितं व्याख्यानं भवति”—इति । अत एव चोक्तं दृश्यते वृत्तौ— “ससङ्गहं व्याकरणमधीते”—इति (पा० ६. ३. ७८.) । अपि च शौनकीये हि तत्र प्रातिशाख्ये आचार्यपदेनापि पाणिनेः स्मरणं बहुत्र लक्ष्यते । तथाहि (१. ४. १.)—

“अष्टावाद्यानवसानेऽप्रगृह्यानाचार्या आहुरनुनासिकान् स्वरान् । तन्निमात्रे शाकला दर्शयन्त्याचार्यशास्त्रापरिलोपहेतवः”—इति ।

अत्रावश्यं पाणिनिकृतम् “अणोऽप्रगृह्यस्यानुनासिकः (८. ४. ५७.)”—इत्येव सूत्रं लक्ष्यीभूतं तस्येति स्वीकार्यं मिति ॥

किञ्च पाणिनीयप्रणयनात् पूर्वं कस्यापि प्रातिशाख्यग्रन्थस्य प्रचारः समभवदित्यपि न प्रतीयते ; क्वचिदपि पाणिनीयसूत्रे प्रातिशाख्यशब्दादर्शनात्, प्रातिशाख्यशब्दव्युत्पत्तये वार्त्तिककृत्कृत-यत्नस्योपलाभाच्च । तथाहि— “गन्धीरास्त्रयः”—इति (४. ३. ५८.) सूत्रे उक्तं कात्यायनेन “अप्रकरणे परिमुखादिभ्य उपसङ्ख्यानम्”

—इति ; तत्र परिमुखादिगणे च दृश्यते “प्रतिशाख”-इति । परिषच्छब्दसु द्विः दृश्यते पाणिनीयेऽपि, परं न तत्रैकत्रापि प्राति-शाख्यार्थोऽवगम्यते ; अपि तु गायकाद्यर्थ एव । तथा “पार्श्व-कृतिरेषा तत्र भवतां नैव लोके नान्यस्मिन् वेदे अर्धं एकारोऽर्धं ओकारो वास्ति”-इति (१ अ० १ पा० ७ आ०) महाभाष्यवच-नस्य नागेशादिकृतं व्याख्यानं चेहालोच्यम् ।

वस्तुतस्तु शाखाविशेषेषु व्याकृत्यादिविशेषबोधनपरा एव प्राति-शाख्यग्रन्थाः, सामान्यतः सर्वशब्दानुशासनाय प्रवृत्तात् पाणि-नीयादशाकरणादवरजा एव भवितु मर्हन्ति । अतस्तथैवोक्तं बहुकृप्रातिशाख्यशास्त्रप्रयोजनञ्चोक्तव्याख्यानावसरे तत्तृतीयवृत्ति-कृतोऽवटेन, कृतञ्च तत्र पाणिनिसूत्रोद्धरणम् । तथाहि— “तथा व्याकरणे यत् सामान्येन, यथा— ‘ऋचि तु-नु-घ-मञ्जु-तङ्-कु-त्रोरुथाणाम्’-इति (पा० ६. ३. १३३.), तद् व्यवस्था-पयितुं मिदं मारभ्यते ; न सर्वत्रैतानि पदानि अस्यां शाखायां दीर्घा भवन्ति । यथा—”-इत्यादि । एव माथर्वणप्रातिशाख्ये-ऽप्युक्तं स्वयं सूत्रकृतैव— “एव मिहेति च विभाषाप्राप्तं सामा-न्येन”-इति । सामान्येन लक्षण्येन पाणिनीयेन यद् विकल्पेन प्राप्तम्, तदेव मस्यां शाखायां व्यवस्थितं भवतीति च तदर्थः । अत एवोक्तं महाभाष्यकारेण च— “अवश्यं खल्वप्यस्माभिरिदं वक्तव्यम्, बहुलं मन्यतरस्या सुभयथा वा एकैषा मिति । सर्व-वेदपारिषदं ङीदं शास्त्रम्, तत्र नैकः पन्थाः शक्य आस्था-तुम्”-इति (२ अ० १ पा० ३ आ०) ।

अथ केषाञ्चिन्नये प्रातिशाख्यकृच्छ्रौनक एवैकः सूत्रद्रष्टा, मण्डलद्रष्टा, कल्पकृत्, शाखाप्रवक्ता चेति । पूर्वप्रदर्शितानि षड्-

गुरुशिष्यवचनान्येवात्रैकं प्रमाणं मुपलभ्यते ; तत्रापि नाभैक्यं मेव वीजम्, नान्यत् किञ्चनेत्यस्माकम् । समासतः खण्डितश्चैतत् पुरस्तादेव (५५ पृ०) । वस्तुतस्तु शुनकवंशीयाः अद्यतनीया अपि शौनका एव ; तस्मान्नाभैक्यवीजकं तादृशं मङ्गुतमतं त्वति-भ्रमविजृम्भितं मिवैव प्रतिभाति ; न हि तत्र किमपि मानं लक्ष्यते, प्रत्युत लक्ष्यन्त एव वादा बहवः । तेषां कतिचित् पुरस्तादेव ध्वनिताः प्रदर्शयिष्यामस्योपरिष्ठादपि (वेदसमा-लौचने) कतिचिद् । इह च किञ्चित् प्रकटयामः ।—

प्रातिशाख्यकारस्य शौनकस्य तु मुनित्वेन व्यवहारदर्शनात् ऋषिकालात् परभवत्व मद्ययुगीयत्वञ्च । तथाहि— “नत्वादी शौनकाचार्यं गुरुं वन्दे महानिधिम् । मुनीन्द्रं सर्ववेदज्ञं ब्रह्मज्ञं लोकविश्रुतम्”—इति विष्णुतिवर्त्या व्याङ्गिवचनम् (२) ; न हि तेन ततोक्तम् ऋषीन्द्र मिति । पाणिन्यादीनां पतञ्जल्यन्तानां मद्ययुगीयानां मेव हि मुनित्वेनैव व्यवहारो दृश्यते प्रधानतः सर्वत्र, ऋषित्वेनापि व्यवहारस्वीपचारिकः ; पाणिनि-पूर्वजानां मापिशलि-शाकटायन-गार्ग्य-शाकल्य-कल्पकृच्छ्रौनक-भाण्डव्य-पाराशर्यप्रभृतीनां त्वाचार्यत्वेनैव व्यवहारो दृश्यते प्रधा-नतः सर्वत्र, ऋषित्वेन व्यवहारस्वातिदेशिकः ; तभ्योऽपि प्राचीनतमानां पुराकल्पश्रुतानां वसिष्ठ-वामदेव-सूक्तमण्डलट्टक-शौनकादीनां मन्त्रद्रष्टृणां मेव ऋषित्वं मुख्य मिति तु प्रतिपादितं पुरस्तादेव (३२-४४ पृ०) । तदेवं प्रातिशाख्यकृच्छ्रौनको नूनं मद्ययुगीयः ; तत्रापि व्याङ्गिसमकालिक इति पाणिनिपरजघातो नास्ति कथं मपि युज्यते सूत्रद्रष्टृत्वादिक मितोऽप्यपास्तं षड्-गुरुशिष्यस्याभिमत मिति ॥

एवञ्च यद्यपि बह्वना मेव वैदिकग्रन्थानां प्रयेद्वनाम शौनका इत्येवं श्रूयत एव, परं न हि तस्माद्वेषैव तेषां सर्वेषां मेक एव प्रचेतेति प्रामाण्यं भुपगन्तु मर्हतीति शौनकानां विभिन्नव्यक्तित्वं मसमकालिकत्वञ्च सुतरां सम्यग्यत एव । वरं मनुमीयते,— शिष्याविशेषकृत् शौनकाचार्यः पाणिनेः पूर्वजः ; प्रोक्ताधिकारे “शौनकादिभ्यश्छन्दसि (४. १. १०६.)”—इति सूत्रातीयशेखरे “छन्दसि किम् ? शौनकीया शिष्या”—इति प्रत्युदाहरणदर्शनात् । कल्पकृत् शौनकाचार्यसु ततोऽपि पुरातनः ; तत्रैव तदग्रन्यस्यैवोदाहरणत्वेन बोधनात् ; छन्दस्वसामानाधिकरण्येन प्रोक्तृत्वं मेव हि तादृशोदाहरणत्वे वोजम् । यसु कल्पकृत्, स एव कर्त्ता शाखाप्रवचनस्यापि । तथा ह्युद्धृतं विकृतिकौमुद्यां गङ्गाधरभट्टाचार्येण— “शाकलाः शौनकाः सर्वे कल्पं शाखां प्रचक्षते”—इति (१. ४.) । तत्त्वतः पाठभेदकल्पभेदावेव शाखाभेदहेतू । मण्डलद्रष्टुः शौनकर्षेणु द्रष्टृत्वेन व्यवहारात् ततोऽपि प्राचीनत्वं मन्थयुगीयत्वञ्च ; न हि एतद्युगीयस्य कस्यापि द्रष्टृत्वेन परिचयः क्वाप्युपलभ्यते ; अस्ति चैतस्य शौनकस्य द्रष्टृत्वेनैव व्यपदेशः,— “द्वितीयं मण्डलं मपश्यत्”—इति (३३ पृ०) । मण्डलशब्दसु वैदिकमन्त्रसूक्तानां सङ्ग्रहविशेषस्यैव वाचकः ; तदाह सर्वानुक्रमणीकृच्छ्रीनकोऽपि— “तत्तद्विष्टुष्टानां बह्वनां सूक्तानां मेकार्षिकर्तृकः सङ्ग्रहो मण्डलम्”—इति, “सम्पूर्णं ऋषिवाक्यं नु सूक्तं मित्यभिधीयते”—इत्यादि च । ततस्तस्माच्च तादृसङ्ग्रहकारात् शौनकात् प्राचीनोऽन्य एव शौनकर्षिः सूत्रकारः,— इत्याप्यविचारितुं मेव सिद्धम् । तत्त्वतः सर्वत्रैव ग्रन्थकालनिर्णये अर्त्तव्यं मेतत्,— प्राचीनार्याणां गोत्रनाम्ना मेव व्यवहार आसीत् पुनर्व्यक्तिनाम्ना

मिति ; यथाद्यापि दृश्यते सपितृनामनामव्यवहारो दाक्षिणा-
त्यानां भारतीयानां तथा इलण्डीयादीनां मपि । अतएव
व्यासाश्चत्वार्यनपाणिनिशौनकायास्कादीनां बहुत्वात् तत्तत्कालेष्व-
वश्यम्भावी पौर्वापर्यविभ्रमो भवत्येव ?

दृष्ट्वा ‘आर्यनुक्रमणी’-प्रभृतीनां दशानां मेव ग्वेदीयग्रन्थानां प्रणिता
बभूव चैकः शौनका इत्याह सर्वानुक्रमणीवृत्तौ षड्गुरुशिष्यः—

“शौनकीया दशग्रन्थास्त ऋग्वेदस्य गुप्तये ।

आर्यनुक्रमणीत्याद्या छान्दसी दैवती तथा ।

अनुवाकानुक्रमणी सूक्तानुक्रमणी तथा ।

ऋक्पादयोर्विधाने च बार्हद्देवत मेव च ।

प्रातिशाख्यं शौनकीयं स्मार्त्तं दशमं मुच्यते”—इति ।

एतदपि तादृशभ्रमादेव । तत्त्वतो बृहद्देवताकृच्छ्रौनकास्तु
प्रातिशाख्यकृतः शौनकात् , निरुक्तकृतो यास्काच्च बह्वरः ; तत्र
बहुत्रैव तयोर्नामोक्तेखदर्शनात् । तथाहि बृ० दे० २. ११३—

“पद मेकं समादाय द्विधा कृत्वा निरुक्तवान् ।

पुरुषादः पदं यास्को वृत्ते-वृत्ते इति त्वृचि ॥”—इति ।

दृश्यते चात्र निरुक्ते ‘पुरुषानदनाय’—इति (२. २. २.) ।

“काक्षीवतं सर्वं मिति भगवानाह शौनकाः ।”—इति च
बृ० दे० ३. १५२. । लभ्यते चैवं शौनकीयानुक्रमणिकातोऽपि ।
न हि कोऽपि विद्वान् स्वं भगवानिति वक्तुं मुत्सहेति नूनं
मनुक्रमणीकृच्छ्रौनको बृहद्देवताकृच्छ्रौनकात् प्राचीन इत्येवाव-
गम्यते । तथा च षड्गुरुशिष्यकृतः ‘शौनकीया दश ग्रन्थाः’—
इति सिद्धान्तः कथं न विलीनो जलमध्यस्थमसीन्धोदवदिति
सुधीभिर्विभाव्य मेव । एवञ्च य एव प्रातिशाख्यकृत् स एव

पार्थनुक्रमण्यादीना मपि नवानां प्रणीतेति कथं स्वीकुर्महे वयम् ? पर मेतावत्त्वस्माकं भवेत् स्वीकार्यम्,— सर्व एवेते ग्रन्थाः पाणिनीयतो बह्वत्तरभवाः ; प्रातिशाख्यकृतसङ्ग्रहकृतो गुरुशिष्यत्वेन समकालिकत्वप्रतीतिरिति (१२४ पृ०) ।

यच्चाह षड्गुरुशिष्यः— “आसीद् गृहपतिर्यो वै नैमिषारण्य-
वासिनाम् । शतानीकाय रात्रौ वै जनमेजयसूनवे”—इत्यादि ।
तदपि न ; बह्वक्प्रातिशाख्यकृतः शौनकस्य व्याडिसमकालि-
कत्वात् , व्याडेर्हि पाणिनितोऽन्यूनद्विशताब्दीपरजत्वं प्रति-
पादितं चेतः पुर एवेति (१२१ पृ०) । तदेवम् सर्वानुक्रमणीभाष्ये
दृष्टानि षड्गुरुशिष्योक्तानि शौनकपरिचायकवचनानि सर्वांशेष्वेवा-
स्मान् विस्मापयन्ते एव । तत्त्वतो सर्व एवेते शौनका नूनं
विभिन्नकालजा इति बहुपूर्वापरीभावान्विताः ; तत्रायं बह्वक्-
प्रातिशाख्यकारः खल्वेष शौनको यतो व्याडिसमकालिकः ,
तत एव कलिरन्यूनैकादशशताब्दं स्त्रीष्टजन्मतश्च द्विसहस्राब्दीतः
प्रागिहास्रोडित्येवोपलभ्यत इति ॥

[यास्कः] निरुक्तकारोऽयं यास्कस्तु तस्मादस्माच्च शौनकात्
पराचीनः । दृश्यते ह्यत्र निरुक्ते (१. ६. १.) शौनकीयप्राति-
शाख्यसूत्रं मुद्रितम् — “पदप्रकृतिः संहिता (ऋ० प्रा० २. १.)”
—इति । उक्तञ्चेह — “पदप्रकृतीनि सर्वचरणानां पार्षदाणि”—
इति (१. ६. १.) । अतोऽस्मान्निरुक्तात् पूर्वं मेव प्रणीताः प्रायः
सर्व एव प्रातिशाख्यग्रन्था इत्यप्यनुभवामः ॥

यत्तु केनचित् “न दाशतय्येकपदा काचिदस्तीति सैयास्कः”—
इतिप्रातिशाख्योक्तिदर्शनात् यास्कस्यैतस्य शौनकाग्रजत्वं निर्णीतम् ;
तस्य तन्निर्णयस्य तु भूले एवं कुठाराघातः कृतः पुरस्तात् (२८ पृ०) ॥

एवं हि निरुक्तकारोऽयं यास्काचार्यः शौनकपरशताब्दीज इत्यपि वक्तुं शक्यो, सम्प्रव्यते च तथा पाणिनितः त्रिशताब्दी-परजत्व मस्य ; नापि हि त्रि-चतुः-शताब्दी मन्तरा मनुजाना मेतादृशं बुद्धिवैजात्यं सम्भाव्यते,— यत्रैकेनैव सूत्रेण कृतार्थो मुनिः, तदर्थ एवैवं बृहद्ग्रन्थः प्रयोजनीयो भवेत् ;— पृषो-दरादीनीति सूत्रेणैव साधितं पाणिनिमुनिना प्रायः सर्वनैरुक्त-कार्य मिति तु बोधितं मेव पुरस्तात् (१०, ११ पृ०) । एवञ्चेद मेव स्फुटं प्रतीयते पाणिनिकाले शिष्टानां भाषाव्यवहारत एव पदानां मर्थाः प्रतीयन्ते स्म, अत एव सूत्रयामास पृषोदरादी-नीति ; तत उत्तरकालम् जाते हि शिष्टानां मपभाषाव्यवहार-बाहुल्ये, सञ्जाते च बुद्धिमालिन्ये ऽवश्य मेव विशेषतो निर्व-चनादेर्वक्तव्यत्वं सुपगत मत एव प्रवृत्त मिदं निरुक्तं यास्क्रीय मिति । तदेवं कलेर्द्वादशशताब्द्यां ख्रीष्टजन्मतश्चोनविंशशता-ब्दीतोऽपि प्राक् समभवदयं यास्क इति सिद्धम् ॥

पाश्चात्याध्यापकगोल्ड्टूकरोद्भाविप्रणालीतो बोथ्लिङ्गीयं प्रव मारुह्य च अपारकालपारावारे विचरन्तो वय मिमं यास्क मप-श्याम ;—कस्यां तु वेलाया मासीनः स प्रणिनायेदं निरुक्त मिति ।

साधवो येन गच्छन्ति तेन गच्छन् न दोषभाक् ।

निन्दा वा यदि वा शंसा नानुगानां हि युज्यत इति शम् ॥

(८)

अथेदानीं विचार्य मस्ति,— कौमर्थिक्येऽपि प्रवृत्तिस्तस्य
यास्कस्येति ; “प्रयोजनं मनुद्दिश्य न मन्दो हि प्रवर्तते” । किञ्च,
“सर्वस्यैव हि शास्त्रस्य कर्मणो वापि कस्य चित् ।

यावत् प्रयोजनं नोक्तं तावत् तत् केन गृह्यते ?”—इति ।

न केनापीति भावः । अतोऽस्य च यास्कस्यात्र प्रवृत्तेः प्रयोजनं
वक्तव्यं मेव । न चात्र साङ्ख्यकर्तुः सृष्टिविषयकः प्रश्न इवायं विचारः
स्वार्थः परार्थो वा स्यादन्व इति निर्णयायेति ; न ह्यन्वप्रकृतिरिव
कोऽपि केवलं परार्थं किं मपि कर्तुं मुक्तहतेऽवेति धीमतां सिद्धान्त
एव । अत एवाह भगवान् पतञ्जलिः— “नेह कश्चित् परोऽनुगृही-
तव्य इति प्रवर्तते, सर्व इमे स्वभूयर्थं प्रवर्तन्ते । ये ताव-
देते गुरुशुश्रूषवो नाम, तेऽपि स्वभूयर्थं प्रवर्तन्ते ; -- पार-
लौकिकश्च नो भविष्यति, इह नः प्रीतो गुरुरध्यापयिष्यतीति ।
तथा य एते दासाः कर्मकरा नाम, एतेऽपि स्वभूयर्थं प्रव-
र्तन्ते ; भक्तं चैलञ्च लण्ट्यामहे, परिभाषाश्च न नो भविष्य-
न्तीति (“परिभाषाः = दण्डनादिकाः” कौ०) । तथा य एते
शिल्पिनो नाम, एते च स्वभूयर्थं प्रवर्तन्ते ; वेतनञ्च लण्ट्या-
महे, मित्राणि च नो भविष्यन्तीति”—इति (३ अ० १ पा०
२ षा०) । हरिणाप्युक्तं मेव मेव—

“निमित्तेभ्यः प्रवर्तन्ते सर्व एव स्वभूतये ।

अभिप्रायानुरोधोऽपि स्वार्थस्यैव प्रसिद्धये”—इति ।

एष च विशेषाशयोऽस्य प्रश्नस्य— यथा च खलु ऋक्तन्त्र-
व्याकरणस्य ऋग्वेद एव विषयः, सामतन्त्र-व्याकरणस्य सामवेद

एव ; तथैवास्यापि शास्त्रस्य कश्चिद्देव एवैको विषयतया निर्दिष्ट उत यथा पाणिनीयं नाम व्याकरणं लौकिकानां मर्षवेदगतानां च सर्वविधसाधुशब्दानां मविशेषेण व्युत्पादनाय प्रवृत्तम्, तथैवेद मपि ?—इति । अत्र ब्रूमः,— नेदं मृक्तन्त्रादिवदेकवेद-विषयम्, इह सर्ववेदीयानां मेव निगमानां दर्शनात् ; नापि पाणिनीय मिवेदं लोकवेदयोरविशेषेण शासनम्, इह केवल-लोकविदितानां केवलब्राह्मणगतानाञ्च पदानां निर्वचनानां मना-लोचनात् ; ततोऽयं ग्रन्थः तृतीयश्रेणीकः सर्ववेदमन्त्रव्याख्या-मार्गबोधनायैव प्रणीतः । अत एवाह यास्कः स्वयं मेव—“अथा-पीद मन्तरेण मन्त्रेष्वर्थप्रत्ययो न विद्यते ऽर्थं मप्रतीयतो नात्यन्तं स्वरसंस्कारोद्देशस्तदिदं विद्यास्थानं व्याकरणस्य कात्स्न्यं स्वार्थ-साधकञ्च”—इति (१. ५. १.) । प्रपञ्चितश्चैतत्तत्रैव तदुत्तरत्वं ।

अपरश्चास्य विशेषतः समालोचनयेद मपि लक्ष्यते,— यथा मन्त्राणां मर्थादिज्ञापनाय च प्रवृत्ता ब्राह्मणग्रन्थाः, तथैवेद मपीति । प्रथमं ब्राह्मणग्रन्थेष्वेव निर्वचनानि च समाम्नातानि, ततोऽनुब्राह्मणग्रन्थेषु तन्निर्वचनादिकम्, ततो निदानसूत्रादिग्रन्थेषु बहु लीलायितं तदु भगवता यास्केनावहं पृथग् ग्रन्थरूपेणेति । ततश्च नेदं शास्त्रं ब्राह्मणग्रन्थीयपदादिव्याख्यामार्गबोधनाय प्रवृ-त्तम् ; अपि नाम यदर्थं प्रवृत्तं ब्राह्मणम्, तदर्थं मेवेद मपीति सर्वेषां वेदानां मन्त्रगतपदादीनां मेव व्याख्यानप्रकारबोधनायास्य प्रवृत्तिरिति । अतएव स स्वयं मेवोक्तवान् ग्रन्थोपक्रमे— “कृन्दोभ्यः समाह्वय”-इत्यादि; कृन्दस्त्वन्तु मन्त्राणां मेव मुख्य मिति सङ्क्षेपः ॥

(८)

अथ कोऽयं वेदः ?— वेदशब्दस्य कीदृशी व्युत्पत्तिरिष्टा आर्याणाम् , तथा वेदस्य किं लक्षणम् , स्वरूपञ्च तस्य किं मिति त्रयः प्रश्नाः स्वत एव सर्वमनःसु समुत्पद्यन्त एव ; तत्तमालोचना-यैवैतर्हि किञ्चिदिह यतामह इति यावत् ।

[वेदः] “विद्यन्ते ज्ञायन्ते लभ्यन्ते वा एभिर्धर्मादिपुरुषार्था इति वेदाः”—इत्येतद् वेदशब्द-व्युत्पादनं कृतं दृश्यते देवमितपुत्रेण विष्णुमित्रेण बहृक्प्रातिशाख्यवृत्त्युपक्रमे । अन्यान्यविधानि च सन्ति बह्विनि वेदशब्दव्युत्पादनानि, तानि चान्यत्रान्यत्र द्रष्टव्यानि ।

“प्रत्यक्षानुमानागमेषु (प्रमाणेषु) अन्तिमो वेदः”—इति , “समयबलेन सम्यक् परोक्षानुभवसाधनं वेदः”—इति , “अपीक्ष्यं वाक्यं वेदः”—इत्यादीनि च वेदलक्षणानि सायणीये ऋग्भाष्यादौ द्रष्टव्यानि । “इष्टप्राप्त्यनिष्टपरिहारयोरलौकिक सुपायं यो वेदयति स वेदः”—इत्येकेनैव वाक्येन च वेदस्य व्युत्पादन-लक्षणेऽप्युक्ते कृष्णयजुर्भाष्यभूमिकायां सायणेनैव । “प्रत्यक्षेणानुमित्या वा यस्तूपायो न बुध्यते । एतं विदन्ति वेदेन तस्माद् वेदस्य वेदता”—इति वचनञ्च तत्र मानत्वेनोपन्यस्योक्तं च “स एवोपायो वेदस्य विषयः , तद्बोध एव प्रयोजनम् , तद्बोधार्थी चाधिकारी ; तेन सहोपकार्योपकारकभावश्च सम्बन्धः”—इति ।

वेदस्वरूपस्योक्तं मेवं बौधायनेन— “मन्त्रब्राह्मण मित्याहुः”—इति । आपस्तम्बेन च यज्ञपरिभाषायां स्फुटं मुक्तम्— “मन्त्र-ब्राह्मणयोर्वेदनामधेयम्”—इति । सर्ववेदभाष्यकारेण सायणाचार्येणापि तदेवापस्तम्बीयलक्षणं मवलम्ब्य प्रपञ्चितं सृग्भाष्यभूमि-

कायां बहुधैव ; सिद्धान्तितञ्चैतत् तत्र “मन्त्रब्राह्मणात्मकः
शब्दराशिर्वेदः”—इति । उक्तञ्च भगवता जैमिनिमुनिनापि
तथैव ; तदनुश्लोकितञ्च सर्वानुक्रमणीवृत्तिभूमिकायां षड्-
गुरुशिष्येण । तथाहि —

“मन्त्रब्राह्मणयोराहुर्वेदशब्दं महर्षयः ॥

विनियोक्तव्यरूपो यः स मन्त्र इति चक्षते ।

विधिसुतिकरं शेषं ब्राह्मणं कथयन्ति हि ॥

विनियोक्तव्यरूपश्च त्रिविधः सम्प्रदर्श्यते ।

ऋग्यजुःसामरूपेण मन्त्रो वेदचतुष्टये ॥

अहेवुध्नीय मन्त्रं मे गोपायेत्यभिधीयते ।

ऋक् पादवद्वा, गीतन्तु साम, गयं यजुर्मन्त्रः ॥

चतुर्ष्वपि हि वेदेषु त्रिधैव विनियुज्यते ।

वेदैरशून्य इत्यादौ मन्त्रे त्रैविध्यं मुच्यते ॥

प्रस्तुतर्त्विग्विनियोग ऋचान्तो मन्त्रे यज्ञकारणे ।

‘सर्वेर्ब्रह्मा’—निरुक्तेऽपि चतुर्भिरिति निर्णयः ॥

ऋग्रूपमन्त्रबाहुल्याद्देवदेः स्यात् तथैतरो ।

शान्तिपुष्ट्यादिकब्रह्मवर्गप्रणवविद्यया ।

ऋचाञ्च यजुष्ठां तुर्यो बाहुल्येन विधायकः ॥

एकविंशत्यध्वयुक्तं ऋग्वेदं सृषयो विदुः ।

सहस्राध्वा सामवेदो यजुरेकशताध्वकम् ।

नवाध्वाथर्वणोऽन्ये तु प्राहुः पञ्चदशाध्वकम् ॥”—इति ।

एतेन खलु सर्वेषां मेव वेदानां सर्वविधस्वरूपाण्युक्तान्येव समा-
सतस्तेन धीमतेवेत्यत्रास्माकं नैव किञ्चिदुक्तव्यं मस्यवशिष्टम् ;

शास्त्रं जैमिन्यादिभिर्महात्मभिः प्रपञ्चितं मीमांसासूत्रादिकं
मेव सुधीभिर्द्रष्टव्यं मित्यलं चर्चितचर्चणेन वेदस्य पौरुषेयत्वा-
पौरुषेयत्वादिकविचारेणेति ॥

परम्बन्धस्यैतदालोच्यम्,— आपस्तम्बादिमतानुगाः सायणा-
चार्यादयस्तु मन्त्राणां ब्राह्मणानाञ्च वेदत्वं चिरात् सिद्धं मिति
मन्यन्ते । केचित्त्वद्यतना ब्राह्मणग्रन्थेषु बहुत्र 'य एवं वेद'-
इति दर्शनादेव प्रथमं तावत् ब्राह्मणग्रन्थानां मेव वेदाख्या प्रच-
लिता, ततः कालक्रमेण मन्त्रेष्वपि सा उपचरितेत्याहुः । वयन्तु
तदुभयोरेव विपरीतं ब्रूमः ;— पुरासीत् विद्यापरपर्याय एवायं
वेदशब्दः ; तथा यतश्च सर्वासां मेव विद्यानां निधानानीमे
मन्त्राः प्रदृष्टाः , अतो मन्त्रकाले एव त्रिविधानां मन्त्राणां
वाचकः सम्पन्नो वेद इति ; ततो ब्राह्मणकाले ब्राह्मणेष्वपि
ग्रन्थेषु मन्त्रमात्रपर एव व्यवहृतो वेदशब्दः ; पश्चात् सूत्रकाले
तु मन्त्रब्राह्मणयोरुभयोरेव विद्यानिधानत्वेनादरातिशयस्थितेरुभयो-
रेव बोधकैः सञ्ज्ञातो वेद इति । तदत्र त्रयः पक्षाः सम्पद्यन्ते ;—
(१) मन्त्रब्राह्मणयोर्वेदत्वम् , (२) ब्राह्मणग्रन्थानां मेव मुख्यं
वेदत्वम् , (३) सर्वविद्यानिधानानां हि मन्त्राणां मेव वेद इति
व्यवहारो मुख्योऽतिपूर्वकालिकश्चेति । अथैषां कतमः पक्षो ज्यायान्
इति पूर्वापरदर्शिभिर्माध्यस्थधिषणावद्भिः स्मृतिभिरेवालोच्यताम् ।

श्रूयते हि शुक्लयजुषि मन्त्रे एव त्रयीपरो वेदशब्दः—
“वेदेन रूपे व्यपिबत् सुतासुतो प्रजापतिः”—इति (१८. ७८.) ।
“प्रजापतिः ‘सुतासुतौ’ सुतासुतयोः रूपे ‘वेदेन’ ज्ञानेन, त्रय्या
विद्यया वा ‘व्यपिबत्’ विविञ्च पीतवान् । सुतः = सोमः ,
असुतः = पयः परिसृज्य”—इति च तस्य व्याख्यानं भाषितं मही-

धरेण । तदत्र वेदेनेत्यस्य द्विविधोऽर्थः कृतो दृश्यते— ‘ज्ञानेन त्वया विद्यया वा’—इति । तत्र द्वितीयोऽर्थ एव युक्ततरोऽस्माकम् ; मन्त्रे ‘वेदेन’—इत्याद्युदात्तश्रवणात् । अस्ति हि वेदशब्दः उच्चादिगणे (६. १. १६०. पा० सू०) पठितः करणव्युत्पादो यौगिको ऽन्तो-
दात्तः ; अस्ति धापरो वृषादिगणे (६. १. २०३.) पठितस्त्वय्यां
रूढः आद्युदात्तो वेद इति । अत एव ऋक्संहितायां श्रुतस्य
“यः समिधा”—इति (६. १. ५.) मन्त्रस्य व्याख्याने भाषितं
सायणाचार्येण ‘वेदेन = वेदाध्ययनेन’—इति । तैत्तिरीयसंहिताया
मध्येव मस्ति त्रयीपरो वेदशब्द आद्युदात्तः (७. ५. ११. २.) ।
तथेवाथर्वणिका अप्यसकृदामनन्ति संहिताया मेव त्रयीपरं वेद-
शब्दम् । तथाहि— “यस्मिन् धेदा निहिता विश्वरूपास्तेनौदने-
नातितराणि मृत्युम्”—इति (४. ७. ५. ६.) ; बुध्नत एवात्र हि
वेदा इत्यस्यार्थं ऋगादय इति । तथा तत्रैवोन्विंशकाण्डे ऽपि
त्रिशः श्रुतो वेदशब्दस्त्रयीपर एव । तदेवं सर्वसंहितास्त्रेव त्रयी-
परो वेदशब्दः श्रूयत एवेति मन्त्राणां मेव वेदत्वं सिद्धम् ।

एवं ब्राह्मणेष्वपि सर्वत्र श्रूयत एव वेदस्त्रयीपरः । तथाहि,
बृहद्ब्राह्मणे— “त्रयो वेदा अजायन्त ऋग्वेद एवाग्नेरजायत यजु-
र्वेदो वायोः सामवेद आदित्यात् ; तान् वेदानभ्यतपत्”—इति
(ऐ० ब्रा० ५. ५. ६.) ; एव मन्यत्रान्यत्र च तत्रैव (६. १५ ;
७. १८.) । तैत्तिरीयब्राह्मणेऽपि तृतीयकाण्डे (१०. ११. ४.)
श्रूयत एव त्रयीपरो वेदशब्दः । तथा छान्दोग्यब्राह्मणे च—
“स होवाचर्ग्वेदं भगवोऽध्येमि यजुर्वेदं सामवेद माथर्वणं चतु-
र्थम्”—इत्यादि (८. १. २.) । अथर्वब्राह्मणेऽपि— “इमे सर्वे
वेदाः”—इत्यादि (गो० ब्रा० १. २. ८.) । तदेवं सर्वब्राह्मणेषु

च त्रयीपरो वेदशब्दः श्रूयत एवेत्यस्माच्च सिध्यति मन्त्रमात्राणां वेदत्वम् ।

किञ्च सर्वसंहितासु त्रयीपरवेदशब्ददर्शनं मेव प्रमाणयति, आसीन्मन्त्रकालेऽपि मन्त्राणां मेव वेद इति व्यपदेशः ; तदापि मन्त्रव्याख्यानार्थकानां ब्राह्मणग्रन्थानां मनाविर्भावात् । प्रदर्शित-ब्राह्मणवाक्यानि च तदेव दृढयन्ति ; ऋगादिशब्दानां मन्त्रेष्वेव मुख्यशक्तेः । अत एवोपपद्यन्ते तत्र गोपथे— “इमे सर्वे वेदाः”—इत्यत्र विशेषणानि “सब्राह्मणाः”—प्रभृतीनि । निरुक्ते ये चार्थज्ञ-प्रशंसनाय शास्त्रान्तरीयमन्त्रा उद्धृता यास्केन, तत्र च श्रूयते त्रयीपर एवाद्युदात्तो वेदशब्दः— “अधीत्य वेदम्”—इति (१. ६. २.) । तदेतस्माच्च विज्ञायते मन्त्रकाले मन्त्रार्थक एव वेदशब्दः प्रसिद्ध आसीदिति । यास्को ऽप्याह— “कर्मसम्पत्तिर्मन्त्रो वेदे”—इति (१. १. २.) । स हि कर्मसम्पत्तिर्मन्त्रः कास्ति ब्राह्मणेषु संहितासु वा ? संहितास्त्वेवेति चेदितोऽपि स्फुटं व्यज्यते संहितार्थ एव वेदशब्दो ऽभिमतः खलु निरुक्तकारस्यैतस्य यास्कस्यापीति ॥

एव मपि ज्ञानार्थस्य विदधानो रूपं वेद इति विद्यैव तस्य-योगिकार्थः फलति । अनन्ताश्च विद्या इह जगति सन्ति चिररात्राय ; तत एव वेदस्य सनातनत्वमनन्तत्वञ्च मन्यन्ते सर्व आर्याः । आदिसभ्यकालेऽत्र भारते ये ऋषयः प्रादुर्बभूवुः, आसन्नेव ते विविधविद्याविभूषणाः साक्षात्कृतधर्माणः, अत एव तेदृष्टा मन्त्रास्तत्कालादेवोच्यन्ते वेदा इति । तथापि मन्त्रेष्वेव वेदशब्दस्य मुख्या शक्तिः । तथा ह्यामनन्ति—

“भरद्वाजो ह त्रिभिरायुर्भिर्ब्रह्मचर्यं मुवास । तं ह जीर्णिष्णु-
स्वविरं शयानम्, इन्द्र उपव्रज्योवाच । भरद्वाज ! यत्ते चतुर्थं

मायुर्दद्यान्, किं मेनेन कुर्या इति । ब्रह्मचर्यं मेवैनेन चरेयमिति होवाच । तं ह त्रीन् गिरिरूपानविज्ञातानिव दर्शयाञ्चकार ; तेषां हैकैकस्मात्पुष्टिमाददे । स होवाच भरद्वाजेत्यामन्त्र । वेदा वा एते, अनन्ता वै वेदाः, एतद्वा एतैस्त्रिभिरायुर्भिरग्न्यवोचथाः ; अथ त इतरदननूक्तं मेव”-इति (तै० ब्रा० ३. १०. ११. ३, ४.) ।

छान्दोग्येऽपि श्रूयते वेदपर्यायो विद्याशब्दः । तथाहि— “प्रजापतिर्लोकानभ्यतपत् ०—० अग्नेर्हवो वायोर्यजूंषि सामान्यादित्यात् । स एतां त्रयीं विद्यामभ्यतपत्”-इत्यादि (१. १७. १—१०.) । एवं तत्रैवान्यत्रान्यत्रापि (४. २१. १ ; २३. २.) ।

अतः सुब्रूतं मन्त्राभिः ‘पुरासीत् विद्यापरपर्याय एवायं वेदशब्दः’-इत्यादि (१३६ पृ०) ; तथा सम्भाव्यते चैष पक्षो युक्ततम एवोपन्यस्तो मन्त्रेष्वेव वेदशब्दस्य मुख्यावृत्तिरिति ॥

आपस्तम्बादिसूत्रप्रणयनकाले तु ब्राह्मणग्रन्थानां मपि वेदत्वं व्यपदिष्टम् ; ततः प्रभृति सिद्धमेव “मन्त्रब्राह्मणयोर्वेदनामधेयम्”-इति । अत एव मनुसंहितादावपि “वेदः कृत्स्नोऽधिगन्तव्यः (२. १६५.)”-इत्यादिषु वचनेषूभयोरेव ग्रहणं भवगम्यते । अत एवैषां सङ्गच्छते (म० सं० २. १५.)—

“उदितेऽनुदिते चैव समयाध्युषिते तथा ।

सर्वथा वर्तते यन्न इतीयं वैदिकी श्रुतिः”-इति ।

“उदिते जुहोति”-इत्यादिविधयस्तु ऐतरेयादिब्राह्मणेष्वेव विद्युताः । तथाहि— “वृषश्रुणो ह वातावत उवाच जातूकण्ठीं वक्ता ओ वा इदं वेदेभ्यो यद्वैतदग्निहोत्रं सुभयेद्युरह्यतान्येद्युर्वाव तदेतर्हि ह्यत इत्येतदु होवाच कुमारो गन्धर्वगृहीता वक्ता ओ

वा इहै पितृभ्यो यद्दैतदग्निहोत्र मुभयेद्युरह्यताऽन्येद्युर्वाव तदे-
तर्हि ह्यत इत्येतद्वा अग्निहोत्र मन्येद्युर्ह्यते ; तदस्तमिते सायं
जुहोत्यनुदिते प्रातरद्यैतदग्निहोत्र मुभयेद्युर्ह्यते ; यदस्तमिते सायं
जुहोत्यनुदिते प्रातस्तस्मादुदिते होतव्यम् । ०—० । उद्यन्तु खलु वा
आदित्य आहवनीयेन रश्मीन्सन्दधाति । स योऽनुदिते जुहोति,
यथा कुमाराय वा वत्साय वाऽजाताय स्तनं प्रतिदध्यात् ताटक् ;
तद् ; अथ य उदिते जुहोति, यथा कुमाराय वा वत्साय वा जाताय
स्तनं प्रतिदध्यात् ताटक् ०—० । तदेषाभियज्ञगाथा गीयते—

प्रातः-प्रातरनृतं ते वदन्ति पुरोदयाज्जुह्वति येऽग्निहोत्रम् ।
दिवाकीर्त्यं मदिवा कीर्त्तयन्तः सूर्यो ज्योतिर्न तदा ज्योतिरेषा मिति”

—इति (ऐ० ब्रा० ५, ५, ४, ५, ६) । तथा “श्रुतिस्तु वेदो विज्ञेयः
(म० सं० २, १०.)”—इत्यत्र च श्रुतिलक्षणे मन्त्राणां ब्राह्मणानाञ्च
ग्रहणं मिष्टं तस्येत्यपि प्रतीयत एव । ज्ञायते च तथा श्रुतिरिति
वेदस्यैव नामान्तरं मिति ॥

[श्रुतिः] श्रवणात् श्रुतिरित्याख्या । “श्रुयजीषिस्तुभ्यः करणे
—इति (पा० ३, ३, ८५, वा० २.) निष्पादितः श्रुतिशब्दस्तु
श्रवणेन्द्रियपरः ; इह तु “स्त्रियां क्तिन्”—इति (पा० ३, ३, ८४)
भावार्थ एव क्तिनिष्टः । एष हि वेदश्चिरमेव श्रूयते गुरुपरम्परानु-
सारेण ;— केनापि कदापि एकस्यापि मन्त्रस्य प्रणयनकाल-
निर्णये कथं मपि न समर्थः ! अत एव वायादिवद् अनादिरपौरु-
षेयश्चेति स्तूयत एवायं मिति वृत्ताः ।

स एषः श्रुतिशब्दो वेदपरो व्यवहृतो नासीत् मन्त्रकाले ;
मन्त्रसंहितासु क्वचिदपि वेदार्थश्रुतिशब्दस्य दर्शनाभावात् । अपि
तु ऐतरेयादिब्राह्मणप्रचारात् पुरैव गाथाकाले व्यवहृतो भावसाधनः

प्रवादपरः । तथा छेतरैकम् — “तस्मादपत्नीको ऽप्यग्निहोत्र माहरेत् । तदेवाभियज्ञगाथा गीयते—

‘यजेत् सौत्रामन्या मपत्नीको ऽप्यसोमपः ।

मातापितृभ्या मनुष्याद्यजिति वचनाच्छ्रुतिः’—इति ।

तस्मात् सौम्यं याजयेत् (७. १. ८.)”—इति । ता मिमा मवलम्ब्ये-
वाख्यातं ब्राह्मणम् “तदाहुर्वाचाऽपत्नीकोऽग्निहोत्रं ०—० स्वर्गाहो-
कान् जयन्तीति”—इति (७. १. १०.) । तदेवमादीनां दर्शनादिद
मपि व्यक्तम्— आदौ मन्त्रकालः , ततस्तेषां यज्ञादिषु व्यवहार-
कालः , ततस्तादृशप्रवादश्रुतिकालः , ततो गाथाकालः , ततश्च
ब्राह्मणकालः ; गाथामूलान्येव हि बह्विनि ब्राह्मणवचनानि इति ॥

स एषः प्रवादार्थः श्रुतिशब्दो ब्राह्मणकालादुत्तरं मन्त्रब्राह्म-
णयोरुभयोरपि वाचकः सम्पन्नः । तत एवैतन्निरुक्तत्रयोदशाध्यायान्ते
दृश्यते— “सेयं विद्या श्रुतिमतिबुद्धिः”—इति (१३. १. १३.) ।
तथा स्मर्यते च मन्वादिभिः—

“श्रुतिस्मृत्युदितं धर्मं मनुतिष्ठन् हि मानवः”—इति (२. ८.) ,

“उदितेऽनुदिते चैव समयाधुषिते तथा ।

सर्वथा वर्तते यज्ञ इतीयं वैदेकी श्रुतिः (२. १५)”—इत्यादि च ।

वेदस्यानुश्रवनामापि श्रुतिमूलक मेव । तथाद्युक्तम् — “दृष्ट-
वदानुश्रविकः”—इतीश्वरकृष्णायसाङ्ग्यकारिकाव्याख्यानावसरे वाच-
स्पतिना — “गुरुमुखादनुश्रूयते इत्यनुश्रवो वेदः”—इति ॥

लौकिकप्रवादवाक्याना मपि श्रुतिरितिव्यवहारो दृश्यते बहुत्र ।
तदेव यस्य कस्यचिद् वचनस्य प्रचारकालस्यादिर्न निर्णीयते,—
कदा केन कथितं मिदं मिति, अपि च प्रामाणिकतया गुरुपरम्प-
रयोपदेशो लभ्यते, तत् किल वैदिकं वा लौकिकं वा वचनं श्रुति-

रित्युच्यते । कल्पयन्ति चानुमितश्रुतीः मन्वादिभिर्वेदविभिर्वि-
हितानां विधीनां मूलानि स्मार्तग्रन्थेषु ; वेदार्थस्मरणमूल-
कत्वादेव च तेषां स्मृतित्वाख्यानात् । तदेवं यस्य च प्रामाणिक-
स्मृतिवचनस्य मूलं वैदिकवचनं साक्षान्नोपलभ्यते, तस्य मूलं
तादृशवैदिकवचनं कल्पनीयं भवति, तत् कल्पितवचनं मपि
श्रुतिरिति व्यवहृतं रघुनन्दनादिभिः । परे तु श्रुतिकल्पनारीति-
स्वययुक्तैवेत्याहुः ; मीमांसाधिकरणमालायाम् ‘औदुम्बरीं स्मृष्टोद्गा-
येत्’-इति विधानं मनुसूत्रे ‘औदुम्बरीं सर्वां वेष्टयितव्या’-इति
विधेर्लोभमूलकत्वेनाप्रामाण्याख्यापनात् । तदेवं मन्त्रभागानां
श्रुतित्वं तु सर्ववादसम्मतम् ; ब्राह्मणभागानां श्रुतित्वं च मन्वा-
दिभिः स्वीकृतं मेव ; प्रवादवाक्यानां लौकिकानाञ्च श्रुतित्वं
व्यावहारिकं दुर्बलम् ; कल्पितश्रुतयोऽपि सन्ति रघुनन्दनादीनां
मिति श्रुतिचातुर्विध्यं सुस्थिरं मिति ॥

[भान्नायः] “श्रुतिस्त्री वेद भान्नायस्त्रयी”-इति । नाम-
लिङ्गानुशासनात् श्रुतिः, वेदः, भान्नायः, त्रयी, इत्येतान्ये-
कार्थान्येव पदानि । भान्नायसमान्नायी चाभिवाच्यौ । अतएव
“इति मादृश्वराणि सूत्राणि”-इति भट्टोजिदीक्षितप्रथमवचन-
व्याख्यानावसरे द्युक्तं नागेशेन लघुशब्देन्दुशेखरे— “भान्नायसमा-
न्नायशब्दो वेदे एव रूढो”-इति । वेदशब्देन तु आ सूत्रकालात्
मन्त्रा ब्राह्मणवचनानि च गृह्यन्त इत्युक्तं मेवानुपदम् । अत-
एव भगवता जैमिनिना कृते इदानीं प्रचलिते मीमांसादर्शने
च बहुत्रैव मन्त्रब्राह्मणार्थपरो भान्नायशब्दो दृश्यते । तथाहि
— “भान्नायस्य क्रियार्थत्वादानर्थक्यं मतदर्शनानाम् (१. २. १.)”
— “उक्तं समान्नायेदमर्थं (१. ४. १.)”-इत्येवमादयो द्रष्टव्याः ।

“स्याद्ब्रह्मायधर्मित्वाच्छन्दसि नियमः (१. ४.)”—इत्येतस्य वाज-
सनेयिप्रातिशाख्यसूत्रस्य व्याख्यानावसरे च “ब्रह्मायो वेदः”—
इत्यारभ्य ‘ब्राह्मणं विध्यर्थवादरूपम्, मन्त्रसु कर्माङ्गभूतद्रव्य-
देशतास्मारकः’—इत्याद्युक्तं तद्भाष्यकृदुप्यटेनापि । तथा स्पष्टोक्तं
मथर्ववेदीये कौशिकसूत्रे— “ब्रह्मायः पुनर्मन्त्राश्च ब्राह्मणाणि
च”—इति ।

यास्कीयेऽत्र निरुक्तेऽप्युभयोरेवाब्राह्मणत्वं स्वीकार्यं गम्यते । तथाहि
—“अद्याप्यनुपपन्नार्था भवन्ति—‘ओषधे त्रायस्वैनम्’, ‘स्वधिते मैनं
हिंसोः’—इत्याह (य० वा० सं० ४. १ ; ६. १५.) हिंसन्”—इत्या-
शङ्क्य (१. ५. १.), समाहितं तत्तत् उत्तरम् “यद्यो एतदनुपपन्नार्था
भवन्तीत्याब्राह्मणवचनादहिंसा प्रतीयेत”—इति (१. ५. २.) । तदत्र
मन्त्राणां ब्राह्मणत्वेन ग्रहणं दृष्टम् । अन्यत्र तु “एषां लोकानां
रोहेण सवनानां रोह ब्रह्मातः (७. ६. ४.)”—इत्यत्र, इत
उत्तरं मेतत्सिद्धान्ते “यद्यो एतद्रोहात्प्रत्यवरोहश्चिकीर्षित इति,
ब्रह्मायवचनादेतद् भवति (७. ७. १.)”—इत्यत्र च ब्राह्मणानां
ब्राह्मणत्वेन ग्रहणं दृष्टम् । एवञ्च सुव्यक्तं निरुक्तकक्षयेऽप्युभयो-
रेव मन्त्रब्राह्मणयोरब्राह्मणत्वमिति ।

मन्त्राणां ब्राह्मणत्वं मन्त्रैव ततः सङ्गृहीतस्य निघण्टोश्च
समब्राह्मणत्वं मुक्तमादौ तेनैव निरुक्तकक्षता— “समब्राह्मणः समा-
ब्राह्मणः, स व्याख्यातव्यः”—इति (१. १. १.) । अत एव तद्-
वृत्तिकक्षता दुर्गाचार्येणोक्तं भूमिकायाम्— “छन्दोभ्यः समाहृत्य
समाहृत्य समब्राह्मणता, सैषा छन्दोऽवयवभूता छन्दोधर्मिण्येव यथा-
यथापन्नास्ता गौर्गोधर्मा इति”—इति ॥

वेदाङ्गानां मध्यब्राह्मणत्वं निरुक्तकक्षकमत्रैव ; तत एवोक्तम्

— “समान्नासिषुर्वेदश्च वेदाङ्गानि च”—इति (१. ६. ५.) । तदत्र मन्त्राणाम्, मन्त्रेभ्यः सङ्गृहीतानां नैघण्टुकपदानाम्, वेदानाम् (मन्त्रातिरिक्तानाम्) = ब्राह्मणानाम्, वेदाङ्गानाम्नायत्वं मुररीकृतं यास्केनेति स्फुटम् ।

तथा लघुशब्देन्दुशेखरेऽपि प्रत्याहारव्याख्यानावसरे “ननु चतुर्ह्यसूत्रा मन्त्रसमान्नाय इति व्यवहारानुपपत्तिः ?”—इत्यादिकं विचार मवतार्य पाणिनिव्याकरणादीनां वेदाङ्गानां मध्यान्नायत्वं प्रमाणीकृतं नागेशेनेति ।

“तस्मैदम्”—इति (४. ३. १२०.) पाणिनीयसूत्रे यदुक्तं वार्त्तिकम् — “चरणाद्धर्मान्नानयोः (२)”-इति, तदनुसृत्यैव “छन्दोगीक्षिकयाज्ञिकवह्वचनटाञ्जाः”—इति (पा० ४. ३. १२८.) सूत्रतो नाष्टस्याप्यान्नायत्वं मुररीकृतं दीक्षितेन । तथा ह्युक्तम्— “चरणाद् धर्मान्नानयोरित्युक्तं तस्माद्वचर्यान्नटशब्दादपि तयोरेव”—इति । एवञ्च शिलालिप्रभृतिकृतानां प्राचीनतमानां नटसूत्रादीनां मध्यान्नायत्वं दीक्षितादिसम्मतं मिति ॥

ह्रस्वास्वाहुः—यतो हि ‘न्ना अभ्यासे’-इति धातुत आन्नायपदं निष्पन्नम्, अतो यः कश्चन ग्रन्थोऽभ्यस्त उक्तः, स एवान्नायः । एकस्यैव पुनःपुनरुच्चारणादिना स्मृत्यनुगतकरण मेवाभ्यसनम् । युगाधसानकाले प्रायः सर्वेष्वेव प्राण्यादिववसन्नेषु ये केचिच्छिष्टा अवशिष्टा बभूवुः, तैः स्वस्वस्मृत्यनुरूपः साङ्गो वेदः प्रोक्तः स्वस्वान्तेवासिभ्यः, तैश्च बहुभ्य इत्येवं पुनर्विस्तृतः सः ; पुनर्युगान्ते चोपगते पुनः सर्व एव ते ऽन्तर्हिताः, पुनर्नवयुगारम्भे लयावशिष्टैः शिष्टैः स्वस्वस्मृत्यनुरूपत एव प्रोक्ताः स्वस्वान्तेवासिभ्यः । एव मेवाभ्यासः सम्पद्यते साङ्गस्य वेदस्य सदैवेति स साङ्गो वेदः

सर्वं एव समान्नाय इयाख्यायते । अत एव ज्योतिषविषये सूर्य-
सिद्धान्ते ज्योतिषोपनिषदध्यायेऽप्युक्तं मेव मेव (१६ श्लो०)—

“युगे-युगे समुच्छिन्ना रचनेयं विवस्वतः ।

प्रसादात् कस्यचिद्भूयः प्रादुर्भवति कामतः”—इति ।

तत्र चायं विशेष उपलभ्यते,— मन्त्राणां मेव यथावत्
स्वरवर्णमात्रादियुतानां यथाश्रुतानां मभ्यासः क्रियते ; स एव
मन्त्रभागो दृष्ट इत्युच्यते । तत्रापि स्मृतिच्युत्यादिहेतुभिः पाठ-
न्यूनाधिक्यं पाठान्तरत्वं क्रमान्यत्वञ्चानिवार्य मिति शाखान्तरत्वं
सम्पद्यते । ब्राह्मणानान्तु तदर्थायभिधानोपयोगित्वात्तच्चान्यथा-
प्युपपद्येतेति न तत्र यथावत्पाठाभ्यासः स्वीकृतः प्रत्युत तदर्था-
भ्यास एव कृतोऽपरग्रन्थप्रवचनेनेति ; स एव ब्राह्मणभागः प्रोक्त
इत्युच्यते । एवं वेदाङ्गग्रन्थानां मपि मूलतत्त्वानां मभ्यसनीयत्वे-
ऽपि तत्तत्प्रयोगस्थानानां मस्ति देशकालाद्यपेक्षेति देशकालाद्यनु-
सारेणैव विधानं मुचितं मिति प्रतिनवयुगे नवकल्पनैव कृता ;
स एव वेदाङ्गभागः कल्प इति चोच्यते । तदेवं सर्वं एव वेदाङ्गाः
तत्त्वतोऽभ्यस्ता अपि अक्षरशः प्रतियुगे नूतनाः कल्पन्ते—इति
कल्पनामभाजः स्युः , परं शिक्षाप्रभृतीनां पञ्चानां कल्पनामतो
व्यवहारो न दृश्यतेऽपि तु यागादिविधायकानां पैङ्गीप्रभृतीनां मेव
ग्रन्थानां श्रौतसूत्राणां कल्प इति प्रसिद्धिः ; व्यवहार एवात्र निदा-
नम् । तथाच वेदाङ्गग्रन्थेषु तेषां मेव श्रौतसूत्रग्रन्थानां प्राथम्यं
मनुमीयते ; यथा हि श्रैशिरीयाणां पञ्चानां मेव शाकलत्वेऽपि
आद्याया एव शाखायाः शाकल इति प्रसिद्धिः , यथा च सर्वेषां
सामवेदीयार्चिकानां छन्दस्त्वेऽपि पूर्वभागस्यैव छन्द इति ।

अत एव ब्राह्मणग्रन्थेष्वपि निरुक्तादिनामदर्शनं न विस्मयकरं

भवत्यार्याणाम् । नाद्यादिग्रन्थोऽपि नासीत् पुराकल्पे इति को वदितुं क्षमते ? परं मन्त्रातिरिक्तानां केषा मपि प्रबन्धानां न हि यथावदक्षरशोऽभ्यसनं सप्रयोजन मित्यतिप्राचीननटसूत्रादीनां कृतकत्वेऽप्यान्नायत्व मव्याहत मेव । तदेवं नटशब्देनापि कात्या-
यनोक्तधर्मान्मानयोरभिसम्बन्धे को दोषः पाणिनिवृत्तिकृतः खलु भट्टोजिदीक्षितस्य ।

पर मत्र चेद मवश्यं धार्यम् , यद् भवतु नाम मन्त्रब्राह्मणा-
त्मकस्य वेदस्य, मन्त्रोद्धृतपदसङ्घात्मकस्य निघण्टः , षड्भिभागो-
पेतस्य वेदाङ्गस्य, अन्येषाञ्च नटसूत्रादीनां सर्वेषा मेव प्राचीन-
तमाना मार्यशास्त्राणा मन्त्रायत्वम् ; परं मन्त्रभागस्यैवान्नायत्वं
मुख्यम् , प्रतिकल्पे मन्त्राणा मेवाक्षरश आन्त्रानात् ; तथैव
नैघण्टुकपदानाम् ; तदनु ब्राह्मणभागस्य , तस्यापि तथा व्यव-
हारात् ; तदनु वेदाङ्गानाम् , यास्कादिभिः स्वीकारात् ; नट-
शास्त्रादीनान्तु तथात्वे प्रामाण्यं विप्रकृच्छत इतीति ॥

[त्रयी] अमरसिंहोक्तेषु वेदनामसु त्रयीत्वेवावशिष्ट मालो-
चयितुम् ; तदप्यालोच्यते यथान्नानम् ।— रचनायास्त्वैविध्य मेव
मन्त्राणां त्रयीत्वे बीजम् । अस्ति हि काचिद्रचना पद्यं नाम,
सैव पुरा ऋगिति श्रुता ; अस्ति काचिद्रचना गद्यं नाम , सैव
पुरा यजुरिति श्रुता ; अस्ति काचिद्रचना गानं नाम , सैव
पुरा सामेति श्रुता । यतो हि गद्यपद्यगानातिरिक्तो नास्ति
रचनाप्रकारः , अत एव ऋक्मंहितासु , यजुःसंहितासु , साम-
संहितासु , अथर्वसंहितासु वा ऋग्यजुःसामभ्योऽन्यो नैव दृश्यते
कोऽपि वेदमन्त्रः । पद्यगद्यगानातिरिक्ता हि रचना कदापि
नासीत् , इदानी मपि नावलोक्यते लोके , तत् कथन्नाम ऋग्यजुः-

सामलक्षणातिरिक्तापि मन्त्ररचना भवेद् वैदिकीति । तदाह भगवान् जैमिनिः— “तेषां सृग् यत्तार्थवशेन पादव्यवस्था । गीतिषु सामाख्या । शेषे यजुःशब्दः”—इति (मी० द० २. १. ३२, ३३, ३४.) । तदेतन्नायविस्तरे स्पष्टीकृतञ्च माधवेन , द्रष्टव्यं तत् तत्रैव । एवञ्च त्रयी नाम त्रिविधरचनामयी आप्तवाणी ; सैव वेदः , सैव आम्नायः , सैव श्रुतिरित्यादि ।

यद्यपि मन्त्राणां मेव रचनानियमाधीनमेतत्त्रयीनाम , अतो मन्त्रभागस्यैव त्रयीत्वमङ्गीकर्तव्यम् , न तु ब्राह्मणभागस्येति वक्तुं युज्यते ; “अहेबुध्नोय मन्त्रं मे गोपाय यः सृष्यस्त्वेविदा विदुः । ऋचः सामानि यजूंषि”—इति (तै० ब्रा० १. २. २६.) श्रुतिश्चात्र साधिकैव । अत्र हि “त्रीन् वेदान् विदन्तीति त्रिविदः । त्रिविदां सम्बन्धिनीऽधेतारस्त्वेविदाः, ते च यं मन्त्रभागम् ऋगादिरूपेण त्रिविधमाहुः, तं गोपायेति योजना”—इत्यधिकरणमालाकारो माधवस्योक्तवान् तथैव । तथापि मन्त्रभागानुगतब्राह्मणग्रन्थानामपि त्रयीत्वं व्यावहारिकमिदानीं मन्त्रस्य मेव ; सञ्ज्ञायाः खलु व्यवहाराधीनत्वात् । परं यथोक्तं पुरस्तात् मन्त्रभागस्यैव वेदत्वं , श्रुतित्वं , समाम्नायत्वं च मुख्यम् ; ब्राह्मणभागस्य त्वप्रधानमिति ; तथेवात्रापि बोध्यमिति ॥

इह केचिदन्यथैवाहुरन्यदेशीयाः । तद्यथा— पुरा किल यदा ऋग्वेदो यजुर्वेदः सामवेद इति त्रय एव वेदा आसन् , नासीदथर्ववेदः ; तदेव वेदस्य त्रयीत्याख्या व्यवहृतेति । अत एव प्राचीनतमेष्वेव ग्रन्थेषु त्रयीति वेदस्योक्तेखो दृश्यते ; नानतिप्राचीनेषु । यथा च छान्दोग्यब्राह्मणे— “अग्नेर्ऋचो वायोर्यजूंषि सामान्यादित्यात् । स एतां त्रयीं विद्या मभ्यतपत् (६. १७.)”

—इत्यादि । एवं मनुसंहिताया मपि— “अग्निवायुरविभ्यस्तु अथं ब्रह्म सनातनम् । दुदोह यज्ञसिद्धयर्थं सृग्यजुःसामलक्षणम्”—इति (१, २३.) । छान्दोग्यादिभ्योऽर्वाचीना ये ग्रन्थाः , तेषु तु वेदस्य चतुष्टयं मेव , न त्रयीत्वम् ; तदानीं मथर्ववेदोऽपि सम्भूत इत्येव तथात्वे बीजम् । तथा हि बृहदारण्यके— “अग्ने अस्य महतो भूतस्य निःश्वसित मेतद् यद्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्वाङ्गिरसः (४. ४. १०.)”—इत्यादि । किञ्च महाभारतेऽपि — “एकतस्यतुरो वेदान् भारतश्चैतदेकतः । पुरा किल सुरैः सर्वैः समेत्य तुलया धृतम् ॥ चतुर्भ्यः सरस्वदेभ्यो वेदेभ्यो ह्यधिकं यदा । तदा प्रभृति लोकेऽस्मिन् महाभारतं मुच्यते”—इति । (१प० २६८, २६९ श्लो०) । पुनस्तत्रैव “यो विद्याच्चतुरो वेदान् साङ्गोपनिषदो द्विजः । न चाख्यानं मिदं विद्यात् नैव स स्याद् विचक्षणः”—इति (१ प० ३६८ श्लो०) । एवञ्च ऋग्यजुःसाम इत्येव त्रयो वेदाः अथीशब्दवाच्याः , अथर्ववेदस्तु न त्रयीशब्दस्य शक्त्या बुद्ध्यते, अपि तु गौण्येति । तथा च ऋगादयस्त्रय एव प्राचीनतमाः , अथर्ववेदस्तु तदपेक्षया र्वाचीनस्तोषा मेव परिशिष्ट इति ।

नैतन्मतं मस्मन्मनोहरम् , नापि विचारसङ्गम् ; निर्मूलत्वात् एकदेगदर्शित्वदोषग्राह्यस्तत्वाच्च । तथाहि— न क्वापि वेदे लोके वा तादृशमतस्य किञ्चिदपि मूलं कथं मपि दृश्यतेऽनुमातुं वा शक्यते । त्रयीतिनाम्ना वेदस्य व्यवहार एवात्र निदानमिति चेत् , अस्मदुक्तत्रयीनामकारणं मेव तत्संहारकतया सदेव जागर्त्ति ; सरस्वपि हि चतुर्ष्वपि वेदेषु रचनात्रयभेदनिबन्धनं तेषु त्रयित्वं मन्याहतं मेव । अत एव, सामवेदे ऋचां यजुषां च पाठा विद्यन्त एव, एवं यजुर्वेदेऽपि ऋचां पाठा दरीदृश्यन्त

एव, कथं मसाङ्ग्यं सामादिलक्षणानां मित्याशङ्क्य सिद्धान्तिं माधवाचार्येण,— अस्तु सामादिनामतः सम्प्रति प्रसिद्धेषु ग्रन्थेषु यजुरादीनां साङ्ग्यम्, परं न हि तेन सामादिलक्षणानां साङ्ग्यं सम्पद्यते; ऋगादिलक्षणानि तु सर्वथा अव्याख्यतिव्याप्तिदोष-शून्यान्येवेति । तथाहि— “नक् सामयजुषां लक्ष्म साङ्ग-र्यादिति शङ्किते । पादश्च गीतिः प्रशिष्टपाठ इत्यस्य सङ्करः ॥ ०—० । तत्र त्रिविधानां सृक्सामयजुषां व्यवस्थितं लक्षणं नास्ति । कुतः ? साङ्ग्यस्य दुष्परिहरत्वात् । ‘अध्यापकप्रसिद्धेषु ऋग्वेदादिषु पठितो मन्त्रः’—इति हि लक्षणं वक्तव्यम्, तच्च सङ्कीर्णम् । ‘देवो वः सवितोऽपुना त्वच्छिद्रेण वसोः सूर्यस्य रश्मिभिः’—इत्ययं मन्त्रो यजुर्वेदे सम्प्रतिपन्नो यजुषां मध्ये पठितः ; न च तस्य यजुश्च मस्ति, तद्ब्राह्मणे सावित्रार्चं त्यक्त्वेन व्यवहृतत्वात् । ‘एतत् साम गायन्नास्ते’—इति प्रतिज्ञाय किञ्चित् साम यजुर्वेदेऽङ्गीकृतम् (तै० स० १. ६. ५. १) । ‘अक्षित मसि । अच्युत मसि । प्राणसंशित मसि’—इति त्रीणि यजुषि सामवेदे समान्नातानि (छा० ब्रा० ३. १७.) । तथा गीयमानस्य साम्न आश्रयभूता ऋचः सामवेदे समान्नायन्ते । तस्मान्नास्ति लक्षणमिति चेत्, न; पादादीनां मसङ्कीर्णलक्षणत्वात् । ‘पादबन्धेनार्थेन चोपेता वृत्तवद्धा मन्त्राः ऋचः’, ‘गीतिरूपा मन्त्राः सामानि’, ‘वृत्तगीतिवर्जितत्वेन प्रशिष्टपठिता मन्त्रा यजुषि’—इत्युक्ते न कापि सङ्करः—इति (अधि० मा० २. १. ५०.) ।

एवञ्च इदानीन्तना अध्यापकप्रसिद्धितो वेदनामग्रहो सुगुह्यकर एव ; वस्तुतो यत्र क्व च ग्रन्थेऽग्रन्थे वा यस्य कस्यचिन्नम्बस्य पादबन्धेनार्थेनोपेतत्वं वृत्तवद्धत्वञ्च दृश्यते, सोऽवश्यमेव ऋक्षन्तः ;

एवं यत्र क्वच ग्रन्थेऽग्रन्थे वा यस्य कस्यचिन्नम्नस्य गीत्यात्मकत्वं दृश्यते, सोऽवश्यं मेव साममन्त्रः ; तथैव यत्र क्वच ग्रन्थेऽग्रन्थे वा यस्य कस्यचिन्नम्नस्य गद्यात्मकत्वं दृश्यते, सोऽवश्यं यजुर्मन्त्रः । एतदेवाङ्गीकृत्योक्तं बहुक्प्रातिशाख्यव्याख्याने विष्णुमित्तेण— “तथाचोक्तम्— ‘यः कश्चित् पादवान् मन्त्रो युक्तश्चाक्षरसम्पदा । स्वरयुक्तोऽवसाने च ता मृचं परिजानते’-इति”-इत्यादि । अत एव चात्रैव निरुक्ते ऋगिति प्रदर्शितं शतपथब्राह्मणीयवचनम् ‘अङ्गादङ्गात् सम्भवति’-इति । न ह्येतद्वचनं मस्ति क्वचिदपि ऋक्संहितायाम्, ‘प्रत्युत अस्यैव शतपथब्राह्मणे (१४. ८. ४. २६.) ; यदि नाम ऋक्संहितावचनानां मेव ऋक्तमाचार्यसम्मतं स्यात्, तर्हि कथं मुच्येतात्र भगवता यास्केन “तदेतदृक्श्लोकाभ्यामभ्युक्तम् (३. १. ४.)”-इत्यादि । सामवेदीयमन्त्रब्राह्मणेऽपि चैष मन्त्रो विद्यते अङ्गादङ्गादिति (१. ५. १७.), तदेव मिह ऋगिति शतपथीयं मन्त्रब्राह्मणीयं च वचनं मभिप्रेतम्, श्लोक इति तदानीं प्रचलिताया मनुसंहिताया वचनञ्च प्रदर्शितम् । तदेव मेवैषाचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति यत्र क्वच वेदे स्यात् ऋग्लक्षणो मन्त्रः, भवत्येव ग्रहणं तस्य ऋगिति ; एवं यजुरपीत्यादि । एवञ्च ग्रन्थानां कालकृतबहुत्वेऽपि वेदस्य त्रैविध्यं तदनुव्रयीत्वञ्च यथा पुरा तथाद्यापि सुस्थितमित्यथर्ववेदोऽपि नास्माद्भिन्नः ; तस्यापि ऋग्यजुर्मयत्वात् । अपि च यथा सामबहुले सामवेद इति प्रसिद्धेऽपि ग्रन्थे पठितानां मृचा मृक्त्वं यजुषां यजुश्च मुररीकार्यं मेव, न च तत्स्वीकारात् तस्य सामवेदत्वं विहन्यते ; तथैव अथर्वकृत्याबहुले अथर्ववेद इति प्रसिद्धेऽपि ग्रन्थे पठितानां मृचा मृक्त्वं यजुषाञ्च यजुश्च कथं न स्वीका-

थ्यम् ? तथा स्वीकृते च तस्य अथर्ववेदत्वं कथं वा विहन्येत ? एवं हि अस्त्वथर्ववेदस्य स्वातन्त्र्यम्, तदीयमन्त्राणां केशाच्चिदृक्त्वं केषाञ्चिच्च यजुष्ट्वं न केनापि कदापि कथं मपि वारितुं शक्यते । तत् सिद्धं मेतत्, — वेदानां ग्रन्थभेदकृतचतुष्टये ऽपि रचनाभेदकृत-
त्रयीत्वे न कोऽप्यस्ति संशयः । उक्तं मध्येतत् सर्वानुक्रमणीवृत्तौ—

“विनियोक्तव्यरूपश्च त्रिविधः सम्प्रदर्श्यते ।

ऋग्यजुःसामरूपेण मन्त्रो वेदचतुष्टये ।

अहिबुध्नीय मन्त्रं मे गोपायेत्यभिधीयते ।

ऋक् पादवद्धा, गीतन्तु माम्, गद्यं यजुर्मन्त्रः ।

चतुर्ध्वपि हि वेदेषु त्रिधैव विनियुज्यते”—इति ।

यच्चोक्तम्, — प्राचीनतमेष्वेव ग्रन्थेषु छान्दोग्यादिषु त्रयी-
व्यवहारः ; तदपेक्षया र्वाचीनेषु बृहदारण्यकादिष्वेवाथर्वनामेति । तदिदं तेषां मेकदेशदर्शित्वं मेवावेदयति ; सर्वत्र सर्वविधदर्श-
नात् । तथाहि, तत्रैव छान्दोग्ये— “ऋग्वेदं विजानाति
यजुर्वेदं सामवेदं माथर्वणश्चतुर्थम्”—इति (७. ७.) च ; तत्रैव
मनुसंहितायां मपि — (८. २८.) “अभिचारेषु”, “ऊत्यासु”
—इति । तत्रैव शतपथब्राह्मणेऽपि — “त्रयो वेदा अजायन्त (११.
५. ८.)”—इत्यादि च ; तत्रैव महाभारतेऽपि— “अग्निहोत्रं
त्रयी विद्या (१. १००. ६६.)”, “कश्चिद्धर्मं त्रयीमूले (२. ५.
८८.)”, “न सामऋग्यजुर्वर्णाः (३. १५०. १३.)”—इत्यादि
च । किम्वहुना यत्र क्वच ग्रन्थे वेदस्य त्रित्वं दृश्यते, तत्र सर्व-
त्रैव चतुष्ट्वं मपि । तदेवं ग्रन्थानां प्राचीनत्वा र्वाचीनत्वभेद एव
वेदस्य त्रित्वचतुष्ट्ववर्णने बीजं मिति मतं सर्वथैवापास्तम् ॥

अथर्ववेदस्याधुनिकत्वे पाणिनेरस्मरणं मपि मानान्तरं मित्यु-

क्षिप्तं तेषां तथैव । तथाहि— ऋक्, यजुः, साम— इमांश्चि
 तु मन्त्रलक्षणानि ; ऋग्लक्षणो मन्त्रः, यजुर्लक्षणो मन्त्रः, साम-
 लक्षणो मन्त्र इति ; सादृशमन्त्रास्तु सर्वेष्वेव वेदेषु राजन्ते इति
 तेषां ग्रहणेनैव सर्ववेदानां ग्रहणं सम्पन्नम् ; सूत्राणां मेव ग्रहणे-
 नैव यथा सर्वेषां मेव पटानां मिति । अथर्वेति तु न किंविध-
 स्यापि मन्त्रस्य लक्षणम् ; अपि तु यथा शाकलादिशाखानां
 साधारणं नाम ऋग्वेद इति, यथा च कठादिशाखानां साधा-
 रणं नाम यजुर्वेद इति, यथा च कौथुमादिशाखानां साधा-
 रणं नाम सामवेद इति ; तथैव शौनकादिशाखानां साधारणं
 नाम अथर्ववेद इति । शाकलादिमंदिताग्रन्यानास्तु दृष्टत्वाभावः ;
 अपि तु पाणिनेरिति पूर्वतनीयत्वादार्षत्वाच्च प्रोक्तत्वं पाणिनिसम्भ-
 तम् । अत एव यथाप्रयोजनं प्रोक्ताधिकारे एव शाकलादीनां
 मुल्लेखः कृतः पाणिनिना - “शाकलाद्वा (४. ३. १२८.)”-
 इत्यादिभिः सूत्रैः ; तत्रार्थवेदीयशौनकमंदिताप्रोक्तुरप्यस्ये-
 वोल्लेखः— “शौनकादिभ्यश्छन्दसि”—इति (४. ३. १०६.) । तस्मिंश्च
 सूत्रे छन्दसि इति दर्शनादिदृष्ट्वा ज्ञायते यत् प्रोक्तत्वेनैव ग्राह्यो-
 ऽपि न छान्दसः, एव मप्यस्यैव कथनं ग्रन्थः पाणिनेर्विदित
 इति । स च ग्रन्थः खल्वथर्ववेदीयश्चैव ; तत एव तत्र प्रत्यु-
 दाहृतं नागेशेन “शौनकीया शिच्चा”—इति । अथर्ववेदीयकल्प-
 स्यापि ग्रहणं कृतं मेव तत्र प्रोक्ताधिकारे “काश्यपकौशिकाभ्यां
 मृषिभ्यां णिनिः”—इति (४. ३. १०३.) । चतुरध्यायिकौशिक-
 सूत्रस्याथर्ववेदीयत्वन्तु सुप्रसिद्धं मेव । किञ्च तत्रैव प्रोक्ताधिकारे
 यथैव “छन्दांगौक्ययाज्ञिकवह्वचनटाञ्जराः”—इति (४. ३. १२८)
 सूचितम् ; तथैव “अथर्वणिकस्यैकलोपश्च (४. ३. १३३.)”—

इत्यपि सूत्रित मेव । तथाच यथैव ऋन्दोगानां धर्म आन्नायो वा इत्यर्थे साधितं ऋन्दोग्य मिति , तथैव आथर्वणिकानां धर्म आन्नायो वा इत्यर्थे साधित मेव आथर्वण इति पदम् । “चर-
णाहर्षाङ्गानयोः”—इति (४. ३. १२६.) वार्त्तिकश्च पाणिनि-
तात्पर्याख्यानपर मेव न तु वाचनिक मित्यपि तत्रैव भाष्ये स्फुटम् ।
तथाहि— “न चेदानी मन्यदाथर्वणिकानां स्वं भवितु मर्हति ,
अन्यदतो धर्माद्वा आन्नायाद्वा”—इति । तस्तुतः सर्वत्रैव “व्याख्या-
नतो विशेषप्रतिपत्तिर्न हि रुन्देहादलक्षणम्”—इत्येव भाष्यसम्मतम् ।
तदित्य मथर्ववेदास्तित्वज्ञानं पाणिनेरासीन्नवेति विचारस्तु दूरे
आस्ताम् ; प्रत्युत अथर्ववेदीया ग्रीनकसंहिता , अथर्ववेदीय-
कल्पसूत्रं चतुरध्यायात्मकं कौशिकं नाम , अथर्ववेदीया शिक्षा ,
अथर्ववेदीयानां पाठप्रकाराद्यात्मको धर्मश्चेति सर्वाख्येतानि आस-
न्नेव तस्य पाणिनेः सुविदितानीति सुव्यक्तम् ।

निरुक्तकारो यास्कः पाणिनेरपि पूर्वतनः,—इतिवादिनां नये तु
निरुक्तेऽसकृदेवाथर्ववेदीयनिगमोद्धृतिदर्शनात् तस्य यास्कबहुपूर्व-
दृष्टत्वनिर्णयेनैव पाणिनिविदितत्वं सुवचम् । तदथर्ववेदस्य
पाणिनिविदितत्वविचारस्त्वस्तु पेटिकाबद्धः ; तस्मै हि तत्पूर्व-
जस्य यास्कस्यापि विदित आसीदथर्ववेद इत्युपपद्यते । तद्यथा—
“तथापि निगमो भवति— ‘य मच्चिति मच्चितयः पिबन्ति’—
इति । ०—० । तथापि निगमो भवति — ‘यथा देवा अंश माप्या-
यन्ति’—इति”—इति निरु० ५. २. ६ । तावेतौ हावेव निगमौ अथर्व-
वेदीयावेव (अथ० सं० ७. ७. ८. ६.) । अन्यत्र च “एकं
पादं नोत्तिस्वदतीत्यपि निगमो भवति”—इति (१२. ३. १०.) ।
एषोऽपि निगमोऽथर्वसंहितात एव लब्धस्तेन ; श्रूयते हि तत्रैवैका-

दशकाण्डीयद्वितीयानुवाकान्यसूक्ताद्या ऋक् “एकं पादं नोत्तिष्ठ-
दति सलिलाङ्गसं मुञ्चरन्”—इत्यादि । किञ्चात्र निघण्टुस्थितस्यैक-
पादित्यस्यैव एक निगमोऽन्यत्र वैखदेव्याद्यृक्षु तु निपात एवेति
निर्णयात् निघण्टुसमान्नायश्चङ्गात् पुराप्यासौदथर्ववेद इति
यास्तसम्मत मेवेत्युपलभ्यते ; निघण्टोर्हि यास्कादिबहुपूर्वश्रुतत्वं प्रति-
पादित मेव पूर्वम् (२२-२७५०) । तस्मात् ऋग्यजुष्णामवेदसमकालि-
कत्वं मेवाथर्ववेदस्येत्यत्र सन्देहलेशोऽप्युक्त एवेत्यस्माक मिति ॥

वस्तुत एक एव वेदः, त्रिविधरचनात्मकसंज्ञीति प्रसिद्धोऽपि
ऋक्संहिता, यजुस्संहिता, सामसंहिता, अथर्वसंहितेति चतुः-
संहिताभिश्चतुःसङ्ख्यान्वितः । संहितालक्षणं तु प्रातिशाख्यादौ
प्रसिद्धम्— “पदप्रकृतिः संहिता”—इति (ऋ० प्रा० २. १.),
“वर्णानां मेकप्राणयोगः संहिता”—इति (य०वा० प्रा० १. १५८.),
“परः सन्निकर्षः संहिता”—इति (पा० १. ४. १०६.); एव-
मादि । तत्र,— ऋग्लक्षणाणां (पद्यात्मकानां) मन्त्राणां चतुर्विधा-
स्वपि संहितासु विद्यमानत्वेऽपि यत्र अन्ये ऋग्लक्षण मन्त्रभूयिष्ठं,
(कुम्भापादीनां) यजुर्लक्षणमन्त्राणां मन्त्रत्वम्, तस्यैव ऋक्संहिता-
त्वम् । एव मन्त्रासु त्रिविधास्वपि संहितासु यजुर्लक्षणानां (गद्यात्म-
कानां) मन्त्राणां विद्यमानत्वेऽपि यत्र अन्ये यजुषा मेवाधिक्यम्,
ऋचा मपि यजुष्टेनैव पाठो विनियोगश्च, तस्यैव यजुस्संहितात्वम् ।
अतएवोक्त मध्वर्युब्राह्मणभाष्यभूमिकायां सायणाचार्येणापि— “तत्र
यजुषा मध्वर्युवेदेऽतिबहुलत्वात् क्वचित् क्वचित् ऋचां सङ्गावेऽपि
यजुर्वेद इत्येवाख्यायते”—इति । सामसंहितायासु स्तोमानां
गानानाञ्च मूलीभूतानां कासाश्चिद्वचाम्, स्तोमलक्षणानां कति-
पयानां यजुषां चाश्रयत्वेऽपि प्रधानतया साक्षा मेवाधारभूमित्वं

स्मृतम् । तदेवं पद्यगद्यमीतिभेदात् या त्रिविधा रचना भवति ; तादृशरचनात्रैविध्यावलम्बनेनैतानि त्रीणि नामानि सम्यक्नानि, — ऋक्, यजुः, साम इति ; ततश्चतुर्थसंहितायाः किं नाम भवितव्य मिति चिन्ताया मेव विभागकारिणो नास्त्वैतस्या नामकरणं मुचित मिति सिद्धं तन्नामथर्वसंहितेति ॥

अथर्वा नामर्षिरेव हि यज्ञप्रक्रियायाः प्रथमप्रकाशकः ; अतः स एव स्त्राहोत्रादिकार्यसौकर्यायैव सृगादिनाम्ना वेदविभाजकश्चेत्यपि नासङ्गतम् । तथा हि— “यज्ञैरथर्वा प्रथमः पथस्तते”—इति (ऋ० सं० १. ६. ४. ५.), “अग्निर्जातो अथर्वणा”—इति (ऋ० सं० ७. ७. ४. ५.), “त्वा मग्ने पुष्करादध्यथर्वा निरमन्यत”—इति (ऋ० सं० ४. ५. २३. ३.), “अथर्वाणं पितरं देवबन्धुं मातुर्गमं पितुरसुं युवानम् । य इमं यज्ञं मनसा चिकेत प्र णो वोचस्त मिहेह ब्रवः”—इति (अ० सं० ७. १. २.) चैवमादि-मन्त्रलिङ्गात् प्रतीयत एवाथर्वणो यज्ञाविष्कर्तृत्वम् ।

“यदृचैव होत्रं क्रियते यजुषाध्वर्यवं साम्नोहोत्रं व्याख्या तथी विद्या भवत्यथ केन ब्रह्मत्वं क्रियते इति तथ्या विद्ययेति ब्रूयात् (ऐ० ब्रा० ५. ५. ८.)”—इत्यादियुतेश्च स्फुटं मित्र प्रतीयते यज्ञकार्य-निर्वाहसौकर्यार्थं मेव च ऋगादिसंहिताविभाग इति । किञ्चात्रैव च “अथ केन ब्रह्मत्वं क्रियते ? अथ्या विद्याया”—इत्यतः समग्रा एव तथी विद्या ब्रह्मत्वकरणे साधिकेति स्मृतम् । न चाथर्वसंहिता-ध्ययनं मन्तरा समग्रायास्तथ्याः ज्ञानं भवितुं महति ; होत्राध्वर्यून्नाह-व्यवहार्यातिरिक्तानां मध्यम्यजुर्मन्त्राणां तत्र सङ्गावात् । अतएव “ऋचास्त्वः पोष मास्ते”—इति (ऋ० सं० १०. ७१. ११.) मन्त्रस्य निर्वचनावसरे यास्कोऽप्याह—“ब्रह्मा सर्वविद्यः सर्वं वेदितुं महति”

—इति (१. ३. ३.) । अप्यथर्ववेदी एव ब्रह्मा भवति, स एव यज्ञं समस्तात् रक्षति । तथाहि— “ब्रह्मैव विद्वान् यद् भृग्वङ्गिरोवित् सम्यगधीयानश्चरितब्रह्मचर्योऽन्यूनातिरिक्ताङ्गोऽप्रमत्तो यज्ञं रक्षति, तस्य प्रमादाद् यदि वाप्यसान्नेध्याद् यथा भिन्ना नीरगाधे महत्युदके समुद्भवेत्”—इत्यादिः, “तस्माद् यजमानो भृग्वङ्गिरोविद मेव तत्र ब्रह्माणं हणीयात्; स हि यज्ञं तारयतीति ब्राह्मणम्”—इत्यन्तो गोपथग्रन्थो द्रष्टव्यः (गो० ब्रा० २. २. ५.) । छन्दोगा अपि ब्रह्मणो भिषक्त्वमामनस्येव— “भेषजकृतो ह वा एष यज्ञो यत्रैवंविद् ब्रह्मा भवति (छा० ब्रा० ५. १७. ८.)”—इत्यादि । सामवेदभाष्यावतरणिकादौ सायणाचार्योऽप्यवोचत्—

‘तयाणा मपराधन्तु ब्रह्मा परिहरेत् सदा’—इति ।

युक्ततरश्चेतद् तदेव ब्रह्मर्त्विजि, यदा खलु तस्य चतुर्वेदवित्त्वेन समग्रतयीवेत्तृत्वं स्यात्; सर्ववेदवेत्तृत्वेन च तस्य विश्वव्यवा इति समुद्र इति चाख्यानं सङ्गच्छते । श्रूयते हि— “समुद्रोऽसि विश्वव्यवा”—इति (य० वा० सं० ५. ३३.) यजुर्मन्त्रः । स्फुटतरश्चेतदान्नातं दृश्यते गोपथपूर्वार्धे एव । तथाहि— “तस्मादृग्विद मेव होतारं हणीष्व, यजुर्विद मध्वर्युम्, सामविद मुह्यतारम्, अथर्वाङ्गिरोविदं ब्रह्मणम्”—इति, “प्रजापतिर्यज्ञं मकरोत्; स ऋचैव होत्रं मकरोत्, यजुषाध्वर्यवम्, सान्नीहात्रम्, अथर्वाङ्गिरोभिः ब्रह्मत्वम्”—इति (गो० ब्रा० १. ३. १. २.) च ।

एवञ्च यज्ञीयहोत्रादिकार्यानुसारत एव चतस्रः संज्ञिताः सम्पन्नाः; यत्र च यदीयं विधानादिकं श्रूयते, तदेव तस्य ब्राह्मणमिति च । तदुक्तं सर्वानुक्रमणीवृत्तिभूमिकायाम्—

“विनियोक्तव्यरूपो यः स मन्त्र इति चक्षते ।

विधिसुतिकरं शेषं ब्राह्मणं कथयन्ति हि”—इति ।

एवं ह्येकस्यैव वेदस्य चतुर्धा विभागः सम्पन्नस्तत्र कः संशयः । सामवेदीयोहोह्यग्रन्ययोः प्रकरणसन्निवेशदर्शनेन च यज्ञकार्यसौकर्यायैवैकस्य वेदस्य चतुर्भेदाः कृता इत्याभाति स्फुटम् ; दृश्यते हि तयोरुभयोरेव ग्रन्ययोः क्रमात् दश-रात्र-संवत्सर-एकाह-अहीन-सत्र-प्रायश्चित्त-क्षुद्रेतिसप्तपर्वात्मकत्वम् । एवमेव अध्वर्युवेदसंहिताभाष्ये प्रथमानुवाकव्याख्यावतरणिकायां यदाह सायणाचार्यः— “अस्मिन् वेदे समाख्याता दर्शपूर्णमासे-ष्टिमन्त्रास्त्रिविधाः, आध्वर्यवा याजमाना हौत्रकाश्चेति । ०—० । एतेषां मध्ये याजमानानां हौत्राणाञ्च चित्तस्थानीयत्वात् भित्ति-स्थानीयानां आध्वर्यवाणां मेवादौ पाठो युज्यते”—इत्यादि, तदपि सङ्गच्छते ; यदि तावत्तत्र एव संहिता यज्ञकार्यानुक्रमेणैव ग्रथिता न स्यात्तर्हि तस्य तथोक्तिरसङ्गतित्वं मेवोपगच्छेन्नामिति । अपिवा यजुर्वेदीयमैत्रायणीयशाखायाः परिच्छेदविन्यासानां प्रत्यक्ष-सन्दर्शनेनैवास्तङ्गच्छेदेवैषसंशयस्तत् किं मत्र प्रमाणपारायणेनेति ।

तथाच निष्पन्नं मेतत् ;— होतृव्यवहार्यमन्त्रास्तु सर्व एव ऋचः ; तासां मृचां संहननेनोपनिबद्धो ग्रन्थ एव सम्पन्न ऋक्-संहितेति ; तदर्थविनियोगाद्यभिधायकश्च ग्रन्थ ऋग्ब्राह्मणमिति । तावेव ग्रन्थावधुना ऋग्वेद इति प्रसिद्धौ । अध्वर्युव्यवहार्यमन्त्रास्तु ऋचोऽपि सन्ति परं प्रधानतो यजुंश्चैव ; तादृशग्यंजुःसंहननेनोप-निबद्धो ग्रन्थ एव सम्पन्नो यजुःसंहितेति ; तदर्थविनियोगाद्यभि-धायकश्च ग्रन्थो यजुर्ब्राह्मणमिति । तावेव ग्रन्थावधुना यजुर्वेद इति प्रसिद्धौ । उद्गातृव्यवहार्यमन्त्राः खलु ऋचो, यजुंश्चपि, सन्ति, परं

प्रधानतः सामान्येव ; तादृशग्यञुःसाम्नां संहननेनोपनिबद्धो ग्रन्थः
सम्पन्नो सामसंहितेति ; तदर्थविनियोगाद्यभिधायकश्च ग्रन्थः साम-
ब्राह्मण मिति । तावेव ग्रन्थावधुना सामवेद इति प्रसिद्धौ । एवं ये,
नाम ऋग्वेदमात्रे कृतश्रमाः, अध्यापयन्ति व्यवहरन्ति च ऋग्वेद-
मात्रम्, त एव ख्यायन्ते ऋग्वेदीति । तेषां ब्रह्मयज्ञादिसिद्ध्ये ये
केचन मन्त्राः प्रयोजनीयाः, तेऽपि तदीयसंहिताया मन्त्रनिविष्टाः ।
ये तु यजुर्वेदमात्रे कृतश्रमाः, अध्यापयन्ति व्यवहरन्ति च यजु-
र्वेदमात्रम्, त एव ख्यायन्ते यजुर्वेदिन इति ; किञ्च यजुःसंहि-
ताया मृचा मपि सङ्गावात् यजुर्वेदिना किञ्चिद्गवोधोऽपि सुतरां
सम्पद्यते, अतस्ते “द्विवेदी”-इत्यप्युच्यन्ते ; देशभाषया ‘दुवे’-
इति । तेषां ब्रह्मयज्ञादिसिद्ध्ये ये केचन मन्त्राः प्रयोजनीयाः,
तेऽपि तदीयसंहिताया मन्त्रनिविष्टाः । ये खलु सामवेदमात्रे
कृतश्रमाः, अध्यापयन्ति व्यवहरन्ति च सामवेदमात्रम्, त
एवाख्यायन्ते सामवेदीति ; किञ्च सामसंहिताया मृचां यजुषाञ्चा-
प्राधान्यतया विद्यमानत्वात् सामवेदिना मृग्यजुषोर्बोधोऽपि सुतरां
सम्पद्यते, अतस्ते “त्रिवेदी”-इत्यप्युच्यन्ते ; भाषायां ‘त्रिवाही’-
इति ‘तिवारी’-इति च । तेषां ब्रह्मयज्ञादिसिद्ध्ये ये केचन मन्त्राः
प्रयोजनीयाः, तेऽपि तदीयसंहितायां ब्राह्मणे चान्तनिविष्टाः ।
एभ्योऽवशिष्टमन्त्राणां पेटिकारूपा संहत्यैव निबद्धा या चतुर्थसंहिता
सम्पन्ना । तत्र ऋचोऽपि सन्ति यजूंषि अपि । सैवाथर्वसंहितेति
प्रसिद्धा । तदर्थविनियोगाद्यभिधायकश्च ग्रन्थोऽथर्वब्राह्मण मिति ।
तावेव ग्रन्थावधुना अथर्ववेद इति प्रसिद्धौ । अतो ब्रह्मत्वकार्यं
कर्तव्ये सर्वासा मेवर्चा सर्वेषा मेव यजुषां सर्वेषाञ्चैव साम्नां बोधः
प्रयोजनीयः ; तादृशसर्वमन्त्रवेत्तृत्वञ्च ऋग्यजुस्सामसंहिताध्ययन-

यता मपि अथर्वसंहिताध्ययन मन्तरा न सम्भवेत्, अतो यथा हीत्रे ऋग्वेदः, यथा च आध्वर्यवे यजुर्वेदः, यथैव षोडशे सामवेदः; तथैव ब्रह्मत्वे अथर्ववेदः। किञ्च यथा ऋग्वेदस्य होतृवेद इत्यपरं नाम, यथा च यजुर्वेदस्य अध्वर्युवेद इत्यपरं नाम, यथैव सामवेदस्य उक्ताहवेद इत्यपरं नाम; तथैवाथर्ववेदस्य ब्रह्मवेद इत्यपरं नाम। अपि च ब्रह्मत्वकरणायैवाथर्ववेदाध्ययनं विशेषतः सप्रयोजनम्, तच्च ऋगाद्यध्ययनं न सम्भवति, अतो ऽथर्ववेदाध्ययनेच्छूना ऋग्वेदाद्यध्ययनं मध्यवश्यं कर्तव्यमित्यतो ये त्वथर्ववेदिनस्त एव प्रायश्चित्तवेदाध्यायिनो भवन्ति, ततः “चतुर्वेदी”—इत्याख्यायन्ते, भाषायां ‘चौवे’—इति च।

तदेवं मूलत एकस्यैव वेदस्य रचनाभेदमूलकत्रयीत्वेऽपि हीतादिकार्यसौकर्यायं कृतं चतुष्टयं मध्यवश्यं मादरणीयम्। अतएव दृश्यतेऽत्र निरुक्तेऽपि—“चत्वारि शृङ्गेति, वेदा वा एत उक्ताः”—इति (१३. १. ७.)। सिद्धं मित्य मेक एक वेदो रचनाप्रकारभेदतस्त्रयीशब्दाच्चोऽपि हीतादिकार्यानुसारतः संहिताग्रन्थनभेदात् चत्वार इति ॥

[छन्दः] “छन्दः”—इत्यपि वेदस्यैवान्यतमं मतिप्राचीनं नाम।

(१) छन्दःशब्देन प्रथमं तावत् ऐशप्रबन्धानां मेषां वाय्वादीनां सर्वेषां मेव बोधो भवति स्म। तत एवैव माथर्वणिका आसन्नन्ति—“त्रीणि छन्दांसि कवयो ०—० आपो वाता षोषधयः”—इति (१८. १. २. ७.)। तत्र छन्दांसि बन्धनानीत्यर्थः। अत्राप्युपपद्यत एतन्निरुक्तम्—‘छन्दांसि क्वादनात्’—इति (७. १. ६.) ; क्वादनं नाम बन्धनं मेव ; बन्धनान्येव हीमाः सर्वे विषयाः ; तदुक्तं साङ्ख्यतत्त्वकौमुद्याम्—“विषयवन्ति विषयिण मनुबध्नन्ति

स्वेन रूपेण निरूपणीयं कुर्वन्तीति यावत्, विषयाः पृथिव्यादयः
सुखादयश्चात्मदादीनाम् (५ श्लो० कौ०)"—इत्यादि ।

(२) तत उत्तरं सर्वेषां मपि अक्षरसमाख्यानां तत्त्वतस्तु
येन केनापि प्रकाशितानां सर्वेषां शब्दानां मकारादीनां छन्दः-
शब्देन व्यपदेशो भवति स्म । तत एवैवं तैत्तिरीया आम-
नन्ति— “छन्दः पुरुष इति य मवोचाम, अक्षरसमाख्या
एव ; तस्मैतस्याकारो रसः”—इति (३. २. ३. ४.) । तत्राप्यु-
पपद्यत एवैतन्निरुक्तम्— ‘छन्दांसि ह्यादनात्’—इति ; ह्यादनान्येव
हि शब्दा अकारादयोऽर्थांनाम् ।

(३) ततः पञ्चादामर्षीणां प्रबन्धेषु ऋगादि-त्रिविधेषु मन्त्रे-
ष्वपि व्यवहृतं छन्द इति । तत एवैव मय्यथर्वणिका आमनन्त्यु-
च्छिष्टसूक्ते— “अन्याधेय मयो दीक्षा कामप्रच्छन्दसा सह ।
उत्तन्नयन्त्राः सत्राण्युच्छिष्टेऽधि समाहिताः”—इति (११. ४.
१. ८.) । अन्यत्र च “दिवो नु मां ब्रूतो अन्तरिक्षादपां स्तोत्रो
अभ्यपसद्रसेन । स मिन्द्रियेण पयसाह मन्त्रे छन्दोभिर्यज्ञैः सुकृतां
कृतेन”—इति (६. १२. ११. १.) । तत्राप्युपपद्यत एतदेव निरुक्तं
‘छन्दांसि ह्यादनात्’—इति ; ह्यादनान्येव हि ते मन्त्रा मनोभावा-
दीनाम् । निरुक्तारम्भेऽपि यद् भाषितम्— “छन्दोभ्यः समा-
हृत्य समाहृत्य समाख्याताः (१. १. १.)”—इत्यादि, तत्रापि
मन्त्रेभ्य इत्येव तत्पार्थः ; तत्र हि निघण्टौ मन्त्रमात्रत एवोक्त-
तानां पदानां दर्शनात् । अत एव तस्य वृत्तौ ‘छन्दांसि = मन्त्राः’
—इत्येवोक्तं दुर्गाचार्येणापि ।

श्रूयते चेदं तैत्तिरीयारण्यके— “यश्छन्दसा सृष्टभो विश्वरूपः
०—० भूर्भुवः सुवश्छन्द ओम्”—इति (१०. ६.) । “यः” प्रणवः

‘छन्दसां’ वेदानां मध्ये ‘ऋगभः’ श्रेष्ठः—इत्यादि च तद्व्याख्यं साध-
नीयम् । तथैव छान्दोग्यब्राह्मणेऽपि— “देवा वै मृत्योर्विभ्यत-
स्त्रयीं विद्यां प्राविशन्ते छन्दोभिरच्छादयन् ; यदेभिरच्छादयन्-
स्तच्छन्दसां छन्दस्त्वम्”—इति (३. ४. २.) । शतपथेऽप्येव मेव—
“यदेभिरात्मानं माच्छादयत्, देवा मृत्योर्विभ्यत, तच्छन्दसां
छन्दस्त्वम्”—इति (४. ५. १. १.) ।

निघण्टुश्रुतस्य (२. ७. १४.) कान्तिकर्मणोऽपि, धातोर्निष्प-
द्यते छन्द इत्येते । तथाच सर्व एव वेदाः काम्यमानाश्चास्माकं
सर्वकामपूरकाः कर्मनीया वा । अर्चतिकर्मण एव (३. १४.
२०, २१.) भवति छन्द इति च केचित् । तथाच सर्वेषां मेव
वेदमन्त्राणां मर्चायां गतिरिति छन्दस्त्वम् ; अर्चनीया वा सर्वेवेदा
अस्माकं मिति । तदेवं पुरा सर्वेषां मन्त्राणां साधारणं नामासीच्छन्द
इति सर्वसम्मतम् । अनएव निघण्टो स्तोत्रनामसु (३. १६. १०.)
‘छन्दः’—इति पदञ्चान्नातम् । पाणिनीयसूत्रेषु, कात्यायनीय-
वार्तिकेषु, पतञ्जलेरिष्टिषु, अन्यत्रान्यत्र चैवमादिषु ग्रन्थेषु
सर्ववेदपरं छन्दोवचनं सर्व्वशदिसम्मतं सुप्रसिद्धमेत्यतः सर्व एव
वैदिकाश्छान्दसा इत्यभिधीयन्तेऽपीति ।

(४) अस्तीहापरं मपि ज्ञेयम् ;— “ऋचः सामानि छन्दांसि
पुराणं यजुषा सह । उच्छिष्टाज्जज्ञिरे० (अ० सं० ११. ४. २. ४.) ”
—इत्यथर्वणे, “तस्माद् यज्ञात् सर्वहुतः ऋचः सामानि जज्ञिरे ।
छन्दांसि जज्ञिरे तस्माद् यजुस्तस्मादजायत (ऋ० सं १०. ८.) ”—
इत्युचि च “छन्दांसि”—इति पदेन सामवेदीयच्छन्दोनामग्रन्थीय-
मन्त्राणां मेव ग्रहणं भिष्यते छान्दसैरेकमेत्येति । सामवेदीयानां
हि संहिता, छन्दो गानं मिति द्विधा भिन्ना । गानं तत्र

गियारण्योहोह्येति चतुर्विधम् ; कृन्दसु योनिरुतरेति द्विविधम्
 तयोऽकृन्दोऽग्रन्ययोर्हयोश्चाश्विक इत्यपि व्यवहारोऽनतिप्राचीनो वैया
 करणतोषकरः । एवं हि यथैव 'तस्मात् सर्वहुतः यज्ञात्' 'ऋचः
 ऋग्वेदीयाः, यजुर्वेदीयाः, अथर्ववेदीयाश्च ; 'यजुः' यजुंषि यजुः
 वेदीयानि सामवेदीयानि अथर्ववेदीयानि च हत्तगीतिवर्जितास-
 वाक्यानि ; 'सामानि' सामवेदीयानि यजुर्वेदीयानि च 'जज्ञिरे'
 तथैव 'तस्मात्' तत एव यज्ञात् 'कृन्दांसि' सामवेदीयगानमूली-
 भूताऽकृन्दीनामकमन्त्राश्च जज्ञिरे इति तदर्थः । नन्वेवं तेषु
 कृन्दःसु च ऋग्लक्षणं विद्यत एवेति पुनःकृन्दोऽग्रहणं मानर्थकं
 भजतेति चेत्, न ; तेषां प्राधान्यस्थापनाय ब्राह्मणवसिष्ठन्यायेन
 पृथगग्रहणस्येष्टत्वात् ; अन्यथा हि ऋग्वेदेत एवोद्धृतास्ते मन्त्रा-
 इति भ्रममूलक मप्राधान्यं स्यात्तेषां मिति ।

एतेन ऋग्वेदेत एव साममूलीभूतास्ता ऋचस्तत्र सङ्गृहीता
 इति मतं नु दूरोक्कारितम् । पुनर्विशदयिष्यामश्चेतदिहैवोपरि-
 ष्टान्मन्त्रनिरुक्तिप्रकरणे । वस्तुतो यज्ञार्थं मेव हौतम्, यज्ञार्थं
 मेवौद्गातम् ; तत्र हौतकार्यनिर्वाहाय ये मन्त्राश्चिताः, ते हि सर्व
 एव ऋक्संहितायां दृश्यन्ते ; उद्गातकार्यनिर्वाहाय ये तु मन्त्रा-
 श्चिताः, ते सामरूपा ऋगूपाश्च ; त.एव दृश्यन्ते सामसंहिता-
 याम् । तत्र च सामसङ्गातात्मप्रत्यानां सामेत्येव प्रसिद्धिश्चिर-
 न्तनी, इदानीन्तु गानं मित्यपि ; ऋक्सङ्गात्मग्रन्थयोस्तु कृन्द-
 इत्येव प्रसिद्धिः पुरातनी, आश्विक इति तु पाणिनीयानां मिति
 विशेषः । इत्थं त्वत् पश्यतु तावत्— ऋक्संहितातः सामवेदीय-
 गुह्यरणस्य कोऽयस्वरः ? यदेव यथैव यतएव येनैव ऋक्संहिताया
 ऋचां सङ्ग्रहः सम्पन्नः, तदैव तथैव ततएव तेनैव सामसंहिताया-

ऋन्दसाञ्च सङ्ग्रहः ; तल्येतत्स्थापनायैव “कृन्दांसि जज्ञिरे तस्मात्”—इति कृतः पृथगुपन्यास इति ।

(५) गायत्र्यादीनां मपि कृन्दस्त्वं व्यवहृतं पुरैव ; “कृन्दांसि च दधतो अध्वरेषु (ऋ० स० ८. १६. ५.)”—इत्यादि मन्त्रेष्वपि तथा प्रतीतेः । अत्रापि क्वादनं मेव बीजम् ; भवति हि शब्दानां क्वादनं गायत्र्यादिभिः । किञ्च यथा खलु पद्यैर्भवति शब्दानां क्वादनम्, तथैव गद्यैर्गानैरपीति सर्वविधरचनानां मेव कृन्दस्त्वं चिरायतिष्ठितम् ; कालभेदाङ्गीकृतव्यवहारो विभिन्न इत्यन्यदेतत् । अत एव “कृन्दांसि=क्वादनात्”—इति व्याख्यानावसरे ह्यक्तं दुर्गाचार्येण— “ते (मन्त्राः) कृन्दोमयाः ; नाच्छन्दसि वागुच्चरति”—इत्यादि । अत एव च गद्यात्मकस्य यजुर्मन्त्रस्यापि कृन्दो निर्णयं कुर्वन्ति वैदिकाः, याजुषीति गायत्र्यादिभेदोऽपि वर्णितः पिङ्गलाचार्येण (३. ३-८ सू०) । एवञ्च निष्कृन्दो यजुरिति चापेक्षिकं वचः ; कात्यायनेन सर्वेषां मेव हि यजुर्वेदीयमन्त्राणां कृन्दोच्चारणस्य विधानात् (अनु० १. १.) । माध्यन्दिनीभाष्योपक्रमे महीधरेणाप्युक्तम्— ‘तत्र यजुर्वेदमन्त्रेषु कानिचिद् यजूंषि काश्चन ऋचः ; तत्र ऋचां नियताक्षरपादावसानानां मावश्यकं कृन्दः कात्यायनेनोक्तम्, यजुषां षडुत्तरशताक्षरावसानानां मेकाक्षरादीनां पिङ्गलेन दैव्येक मित्यादिनोक्तं कृन्दो बोधव्यम्’—इति ।

(६) यतः प्रभृति ‘मन्त्रब्राह्मणयोर्वेदनामधेयम्’—इत्यभूत् सुदृढम्, ततः प्रभृत्येव ब्राह्मणग्रन्थानां मपि कृन्दःशब्देन च ग्रहणीयता सुतरां सम्पन्ना ; एव मपि मन्त्रभागानां मेव मुख्यं कृन्दस्त्वं मिति तु न ततोऽपि विलयं सुपगतम् । अत एव यास्को मन्त्रार्थमात्रे एव कृन्दःशब्दं प्रायुक्तं (१. १. १.), मन्त्रब्राह्मणयो-

रुभयोरेवाविशेषेण छन्दःशब्दव्यवहारं कृतवता भगवता पाणिनि-
नापि क्वचित् प्रायोजि मन्त्रेष्वेव च छन्द इति । तथाहि --
“छन्दोब्राह्मणानि च तद्विषयाणि (४. २. ६६.)”-इत्येवमादीनि
समालोच्यानि ; न हि तत्र छन्दःशब्दस्योभयपरत्वे ब्राह्मणानां
पृथक् ग्रहणं सुपपद्यते ।

(७) ततो वेदाङ्गानां मपि वेदत्वातिदेशात् छन्दस्त्व मध्य-
निवार्य मेव । तदुक्तं भगवता पतञ्जलिना — “छन्दोवत् सूत्राणि
भवन्ति”-इति (१ अ० ४ पा० २ आ०), परं तत्रापि ये केचित्
शौनकीयशिखादयः, तेषां वेदाङ्गत्व मस्तु मास्तु वा छन्दस्त्वं तु
नास्त्येव । तथा च दर्शितं प्रत्युदारहणम्-- ‘शौनकादिभ्यश्छन्दसि’
-इति-(४. ३. १०६)-सूत्रियशेखरे ‘छन्दसि किम् ? शौनकीया
शिखा’-इति । अपि वा तत्र सूत्रे मुख्यछन्दस्त्व मेवापेक्षितम्,
न च तद्देदाङ्गानां मित्येव तथोक्तं नागेशेनेति । प्रातिशाख्या-
दावपि व्यवहृत एव छन्दःशब्दः पतञ्जलिना — “छन्दःशास्त्रेषु”-
इति (१ अ० २ पा० १ आ०) ; प्रातिशाख्यादिष्वेव तदर्थो गम्यते ;
अपि वा छन्दसां शास्त्रेषु इत्येव तदर्थः ।

(८) नागेशादिभिस्तु मिश्रसूत्रनटसूत्रयोरपि छन्दस्त्वं स्वीक-
तम् । तथाहि— “तित्तिरि० । इत् आरभ्य वक्ष्यमाणाः प्रत्य-
यास्तेनैकदिगित्येतत्पर्यन्तं छन्दसि वाच्ये दृश्यन्ते । शौनकादिभ्य-
श्छन्दसीत्यतश्छन्दोग्रहणस्य पूर्वं मपकर्षादुत्तरत्वानुवृत्तेः”-इति
लघुशब्देन्दुशेखरे द्रष्टव्यम् । तित्तिर्यादिषु तेनैकदिगिति सूत्रतः
पूर्वेषां (४. ३. १०२-१११.) दशानां सूत्राणां नवमे एव “मिश्र-
नटसूत्रयोः” ग्रहणं दृश्यते । तदेवं क्रमादिदानीं मार्षेतिप्रसिद्धग्रन्थ-
मात्रस्यैव छन्दस्त्व मुररीकुर्वन्ति विपश्चित इत्यलम् ॥

[स्वाध्यायः] स्वाध्याय इति च तस्यैव वेदस्य नामान्तरम् ; “स्वाध्यायोऽध्येतव्यः (तै० आ० २. १५. ७.)”—इत्यातिश्रुतिषु “यः स्वाध्याय मधीतेऽब्दम् (२. १०७.)”—इत्यादिस्मृतिषु च तथैव व्यवहारात् । द्विजातिभिः सम्यगध्येय एष इत्येवायं स्वाध्याय इति कथ्यते । अतएवाह भगवान् मनुः (२. १६८.)—

“योऽनधीत्य द्विजो वेदानन्यत्र कुरुते अमम् ।

सजीवन्नेव शूद्रत्वं माशु गच्छति सान्वयः”—इतीति ॥

[आगमः] आगम इति च वेदस्यैव नामान्तरम् ; “रक्षो-
हागमलघ्वसन्देहाः प्रयोजनम्”—इति पाणिनीयवार्त्तिककार-
कात्यायनाद्युक्तेः । “आगमः,—खल्वपि ब्राह्मणेन षडङ्गो वेदो-
ऽध्येयो ज्ञेयश्च”—इति च तत्र पातञ्जलम् । भट्टकुमारिलेनाप्युक्तं
स्वश्लोकवार्त्तिकभूमिकायाम्— “आगमप्रवणश्चाहं नापवादः
खलन्नपि”—इति । साङ्ख्यकारिकाया मीश्वरकृष्णेनापि यदुक्तम्
“तस्मादपि चासिद्धं परोक्षमाप्तागमात् सिद्धम्”—इति, तदप्ये-
तदभिप्रायेणैवेति ॥

[निगमः] निगम इति च आगम इति चानर्थान्तरम् ।
यास्कीयेऽत्र निरुक्ते यावन्ति खलूदाहरणानि दर्शितानि, प्राय-
स्तावतां सर्वेषां मेव निगम इत्युपन्यासो दृश्यते । तथाहि—
“तत्र खलु इत्येतस्य निगमा भवन्ति—”—इत्यादि (३. २. ३.) ।
“अथापि भाषिकेभ्यो धातुभ्यो नैगमाः कृतो भाष्यन्ते, दम्भूनाः
चेत्रसाधा इति ; अथापि नैगमेभ्यो भाषिकाः उक्ताः घृतमिति”—
इति (२. १. ३.) चाह स एव यास्कः । “निगमाः ०—०
निगमनात्”—इति (१. १. १.) च नैरुक्तमिति ॥

अत्र चेदं तत्त्वम्— आदौ तु निगम इति मन्त्रभागस्यैवाभि-

धान मासीन्न ब्राह्मणभागस्यापि ; निरुक्तग्रन्थे सर्वत्रैव मन्त्राणां मन्त्रांशानाञ्चैव निगमत्वेनोपन्यासात्, “अथापि भाषिकेभ्यो धातुभ्यो नैगमाः कृतो भाष्यन्ते, दम्भूनाः चेतसाधा इति (२. १. ३.)”—इति तत्प्रदर्शितयोः ‘दम्भूनाः’—‘चेतसाधाः’—इत्यनयोः पदयोः मन्त्रभागे एव विद्यमानत्वाच्च । मन्त्रभागत उद्धृतानां पदानाम्, तदाश्रयग्रन्थानां चास्ति निगम इति व्यवहारः । तथाहि मनु-संहितायाम्— “नित्यं शास्त्राण्यवेक्षेत निगमांश्चैव वैदिकान्”—इति (४. १८.) । अत्र चोक्तं मिदं कुल्लूकेन— “तथा पर्यायकथनेन वेदार्थावबोधकान् निगमाख्यांश्च ग्रन्थान्”—इति । मेधातिथिना तु व्याख्यातम्— “वैदिका निगमाः = वेदार्थज्ञानहेतवो निगम निरुक्तव्याकरणमीमांसाः”—इति । अत्र निगम इति निघण्टोरेव ग्रहणं तस्याभिप्रेतं गम्यते । ततः कालप्रभावाद् ब्राह्मणग्रन्थेष्वप्युप-सङ्क्रान्तं निगमाभिधानम् । अत एव भागवतादौ निगमपदेन मन्त्र-ब्राह्मणीभयात्मकस्य वेदस्यैव बोधो गम्यते । तथाहि (१. १. ३.)—

“निगमकल्पतरोर्गलितं फलं शुकमुखादमृतद्रवसंयुतम् ।

पिवत भागवतं रस मालयं मुहुरहो रसिका भुवि भावुकाः”—इति ।

“निगमो वेदः, स एव कल्पतरुः, सर्वपुरुषार्थोपाय-त्वात्; तस्य फलं मिदं भागवतं नाम”—इति तत्र श्रीधर-स्वामी, “निगमकल्पतरोः सर्वफलोत्पत्तिभुवः शाखोपशाखाभि-वैकुण्ठ मध्यध्यारुदस्य वेदरूपतरोः”—इति तु तत्र क्रमसन्दर्भः, “निगमो वेदः स एव कल्पतरुः”—इत्यादि च तत्रैव विश्वनाथः ।

वस्तुतो मन्त्रभागस्य निगमत्वं चिरादेव व्यवह्रियते, ब्राह्मण-भागस्य तथा व्यवहारस्त्वनतिप्राचीनः ऐतरेयादिभिः प्रोक्ताः प्रसिद्धा ब्राह्मणग्रन्थास्तु तन्निगमव्याख्यानादिपरा एवेति । यदा हि

अहु कालपार्थक्यात् मन्त्रार्थाणां दुर्बोधतोपपन्ना, तदैव यज्ञा-
गुष्ठानतत्परैः तदानीन्तनैर्ब्राह्मणैः तेषां मन्त्राणां विधानादिव्यव-
स्थया सह मन्त्रान्तर्गतदुर्बोधपदानां मर्था अपि भाषिताः ; अतो
ब्राह्मणान्येव आदिवेदभाषाणीति सुवचम् । तद्यथा श्रूयतेऽय
मृग्यन्तः (ऋ० स० २. ३. २३. ४; ८. ४. १८. ६.)—

“यज्ञेन यज्ञं मयजन्त देवास्तानि धर्माणि प्रथमान्यासन् ।

ते ह नाकं महिमानः सचन्त यत्र पूर्वं साध्याः सन्ति देवाः”—इति ।

तद्विधिव्याख्यानपरञ्चैतदैतरेयकं ब्राह्मणम्— “यज्ञेन यज्ञं
मयजन्त देवा इत्युत्तमया परिदधाति । ०—० । कुन्दांसि वै साध्या
देवाः , तेऽग्रेऽग्निनाग्निं मयजन्त । ‘ते स्वर्गं लोकं मायन्’
आदित्याश्चैवेहासन्नङ्गिरसश्च (१. ३. ५.)”—इत्यादि । तत एष
निरुक्तेऽपि व्याख्यातः (१२. ४. ७.) ।

तथैव योऽयं शुक्लकृष्णयोरुभयोरेव यजुषोरारम्भमन्त्रः—“इषे
त्वोर्जे त्वा वायव स्थ देवो वः सविता प्रार्पयतु श्रेष्ठतमाय कर्मणे”
—इति । तस्यैतस्य विधानैः सह दुर्गमपदव्याख्यानां च कृतानि
दृश्यन्ते शुक्लकृष्णयोरुभयोरेव ब्राह्मणयोः । तथाहि शतपथ-
ब्राह्मणे—“वृष्ट्यै तदाह यदाह इषे त्वेति”—इति, “यो वृष्टा-
दृग् रसो जायते, तस्मै तदाह”—इति, ‘यज्ञो वै श्रेष्ठतमं कर्म’—
इति च (१. ७. १. १-५.) । तैत्तिरीये “तृतीयस्या मितो
दिवि सोम आसीत्”—इत्यारभ्य “श्रेष्ठतमाय कर्मण इत्याह यज्ञो
हि श्रेष्ठतमं कर्म तस्मादेव माह”—इति यावत् (तै० ब्रा० ३. २.
१. १-४.) ग्रन्थसन्दर्भो द्रष्टव्यः ।

तथा श्रूयन्ते सामवेदे सर्वसामस्वेव ये स्तोभाः , ते खलु
व्याख्याता दृश्यन्त एव तद्ब्राह्मणे—“अयं वाव लोको हाउ-

कारो वायुर्हार्णिकारश्चन्द्रमा अथकारः आत्मैहकारोऽग्निरौकारः
अदित्य उकारो निहव एकारो विश्वेदेवा औहोइकारः प्रजापति-
र्हिङ्कारः प्राणः स्वरोऽन्नं या वाग् विराट् अनिरुक्तस्वयोदश स्तोभः
सञ्चारो हुण्यकारः (छा० ब्रा० ३. १३. १-३.)—इति ।

वज्रलेपायितश्चाय मथौ मीमांसादर्शने । तथाह्यस्ति तत्र
मन्त्रलिङ्गाधिकरणे सूत्रम्— “विधिशब्दाच्च”—इति (१. २. ५३.) ।
विधिशब्दाच्च विवक्षितार्थानिव मन्त्राननुवदन्ति,— ‘शतं हिमाः
शतं वर्षाणि जीयाम्नेत्येतदेवाह’—इति—इति तद्भाष्यं शबरस्वामि-
कृतम् । “मन्त्रव्याख्यानरूपो ब्राह्मणगतः शब्दो विधिशब्द इत्यु-
च्यते”—इति च तत्राह सायणाचार्योऽपि । ततैवोदाहृत्य व्याख्या-
तञ्च तेनापि तथैव ब्राह्मणम् । तथाहि— “स चैव मान्नायते—
‘शतं हिमाः शतं वर्षाणि जीयाम्नेत्येतदेवाह’—इति । तत्र ‘शतं
हिमाः (ऋ० स० १. ५. ८. ४.)’—इत्येतद् व्याख्येयमन्त्रस्य
प्रतीकम्, अवशिष्टं तु तस्य तात्पर्यव्याख्यानम्”—इत्यादि ।
तद्भाष्येऽप्युक्तम्—“अत्र हिमशब्देन तद्युक्ता हेमन्तर्तवोऽभिधीयन्ते;
तथाच ब्राह्मणम्”—इत्यादि ।

भगवता कात्यायनेनापि यजुःप्रातिशाख्ये निगमापरपथ्या-
यस्य मन्त्रभागस्यैव वेदत्वं तद्भाष्यापरस्य ब्राह्मणभागस्य भाष्यत्व
मिति मन्त्रब्राह्मणयोः पार्थक्यं स्फुटं सूचितम् । तथाहि—
“ॐकारं वेदेषु (१. १८.) । अथकारं भाष्येषु”—इति (१. १८.) ।
यदि च तत्र तद्भाष्यकारः खलु उच्चटो वेदशब्देन मन्त्रब्राह्म-
णयोरुभयोरेव ग्रहणं स्वीचकार, भाष्यशब्देन च कल्पाद्यङ्गानाम्;
परं ततैवानुपद मेव “सप्त । तीन् । हौ । एकम्”—इति स्वर-
विधायकेषु सूत्रेषु (१. १२७-१३०) सामस्वर-नैगमस्वर भाषिक-

स्वर-यज्ञकर्मस्वराणां विधानस्य पर्यालोचनयेद्भुतभाष्यशब्देन ब्राह्मणानां मेव बोधने कात्यायनाभिप्रायोऽनुभूयते ; “अथ ब्राह्मण-स्वरसंस्कारनियमः”-इत्यारभ्य “तान एवाङ्गोपाङ्गानाम्”-इत्यन्तेन परिशिष्टग्रन्थेन भाषिकादिस्वराणां सुष्ठु परिचायितत्वात् । ब्राह्मण-ग्रन्थानां हि भाष्यत्वेनैव तदीयस्वराणां भाषिकत्वसिद्धिः । ब्राह्मण-स्वर एव भाषिकस्वर इत्युच्यते इति तु सर्वसम्मतम् । अतएवो-क्तम् “एकम्”-इति सूत्रस्योव्युत्पत्तिर्भाष्यस्य टीप्पण्यम्— “मन्त्र-काण्डपठितानां मपि ब्राह्मणभागानां मन्त्रस्तूपर इत्यादीनां तैत्तिर्यम् (निगमस्वरत्वम् एव ; ब्राह्मणकाण्डपठितानां विश्वेदेवाः योस्तान् मपयेद्देवादीनां भाषिकस्वर एवेति)”-इति । मन्त्रकाण्डे ब्राह्मणवचनानाम्, ब्राह्मणकाण्डे च मन्त्राणां पाठस्तु कृष्णयजु-वेदे एवान्नातो बान्यत्रेति च स्मर्त्तव्यम् ।

तथा तैत्तिरीयसंहिताभाष्यभूमिकाया मपि स्पष्टमेवाभि-चक्ष्यी सायणाचार्यी ब्राह्मणानां मन्त्रव्याख्यानत्वम्— “यद्यपि मन्त्रब्राह्मणान्मको वेदः, तथापि ब्राह्मणस्य मन्त्रव्याख्यानरूपत्वात् मन्त्रा एवादौ समान्नाताः”-इति ।

तदित्यं सिद्धमेव सर्वेषां हि मन्त्रग्रन्थानां मसाधारणं नाम मन्त्र इति निगम इति च ; एवं सर्वेषां मेव ब्राह्मणग्रन्थानां मसा-धारणं नाम ब्राह्मणमिति भाष्यमिति च ; तथा मन्त्रग्रन्थेषु श्रुतानां पदावां वाक्यानां स्वराणाञ्च नैगमत्वम् ; ब्राह्मणग्रन्थ-श्रुतानां पदानां वाक्यानां स्वराणाञ्च भाषिकत्वमिति । अतएव “प्रोक्षणन्तु हिरण्यवता पाणिना दर्भपिच्छूलवता वेति भाषि-कम्” (६. २.)-इत्युक्तं सङ्गच्छते साङ्ख्यनिरुद्धकारस्येति ।

“अथपि भाषिकेभ्यो धातुभ्यो नैगमाः ०—० ; अथपि

नैगमेभ्यो भाषिकाः (२, १, ३.)"—इत्यादौ निरुक्ते श्रुतं भाषिक-
पदं यदि भाषाशब्दमूलकं मेव, तथापि न क्षतिः ; भाषाभाष्यो-
क्ताधातुजत्वात् । किञ्च भाषयोपनिबद्ध मेव भाष्यं भवति ; मूलार्थ-
बोधने एव हि सर्वभाष्यस्य तात्पर्यम् ; न च चलितभाषया कथन-
मन्तरा मूलस्य स्पष्टतया बोधः सम्भायते । तदेवं वेदस्य दुर्वा-
धत्वपरिहाराय यदा ब्राह्मणग्रन्था विरचिताः, तदा तादृश्या एव
भाषाया व्यवहार आसीत् यादृश्या रचितानि वेदभाष्यरूपाणि
ब्राह्मणानि । एवञ्च तदानीं ब्राह्मणग्रन्थीयानां वाक्यादीनां यथा-
सीद् भाषिकत्वम्, तथैवाद्यतनीयानां मन्त्रवाक्यादीनां मपीति
सममेवेति नञ्चैरुक्तञ्च न विरुद्धाते । वस्तुतस्तु पुराकल्पे ब्राह्मण-
ग्रन्थरचनाकाले मन्त्राणां मेव वैदिकत्वेन ग्रहणं मासीद्योग्यम् ;
ब्राह्मणानाम्त्ववश्यं लौकिकत्वेनैव ; परमिदानीन्तु मन्त्रब्राह्म-
णयोरुभयोरेव वैदिकत्वेनाभ्यर्चनं सम्पद्यते ; सौत्रिकाणां मपि
वचनानां वैदिकवत्त्वम् ; ततः परस्थानां मेव लौकिकत्वमिति ।
शास्त्रकृतां व्यवहार एवात्र निदानम् ; तथापि कालस्त्वैव प्राधान्य-
मित्युभ्युपगम्य मत एव आ मूलकालात् सिद्धमविशेषेण "मन्त्र-
ब्राह्मणयोर्वेदनामधेयम्"—इति ॥

[मन्त्रः] तत्र, तयोर्मन्त्रब्राह्मणयोरादौ तावत् मन्त्रस्य लक्षणं
मनुसम्बेयम्,— किन्नाम मन्त्रत्वम् ? इति ; लक्षणस्योपयोगो
हि पूर्वाचार्यैः प्रदर्शित एव— "ऋषयोऽपि पदार्थानां नाम्नां
यान्ति पृथक्कृतः । लक्षणेन तु सिद्धानां मन्त्रं यान्ति विपश्चितः"—
इति । तयोऽनुसम्बोध्यमानञ्च दृश्यते— उक्तं खलु मगवता यास्के-
नैव "मन्त्राः मननात्"—इति (७, ३, ६.) मन्त्रनिर्वचनम् ; तत्
एव सिद्धञ्च मन्त्रलक्षणम्— 'मननहेतुर्मन्त्रः'—इति । तथाच तत्र

वृत्तिः— “तेभ्यः (मन्त्रेभ्यः) हि अध्यात्माधिदेवाधियज्ञादि-
मन्तारो मन्त्रन्ते तदेषां मन्त्रत्वम्”—इति ।

‘मननहेतुर्मन्त्र इत्युक्ते ब्राह्मणेऽतिव्याप्तिः’—इति सुवता साय-
णेन दूषितञ्चेतलक्षणं ऋग्भाष्यभूमिकायाम् ; परं न तत्रोदा-
हृतं तादृशं ब्राह्मणवाक्य मेक मपि । तथाचावगम्यते— “तच्चो-
दकेषु मन्त्राख्या (जै० सू० २. १. ३२.)”—इति सूत्रानुगतम्
“अभियुक्तानां मन्त्रोऽय मिति समाख्यानं लक्षणम्”—इति विव-
क्षया,— ‘विहितार्थाभिधायको मन्त्रः’—इत्यस्य पूर्वाचार्यविहितस्य,
असिपदान्तादीनां पञ्चदशानां च मीमांसावृत्तिरुदाहृतानां,
मन्त्रलक्षणानां मीमांसाभाष्यकारकृतखण्डनेभ्यः सोदाहरणेभ्यः
कतिचिदुद्भूतं दिदर्शयिषया चोद्दिष्टचित्तस्तत्त्वैकाग्रमना यास्कोक्ते
विचारावसरं नालभत स इति । प्रतिपादितश्चास्माभिर्मीमांसा-
कारस्य जैमिनेः यास्काग्रजत्वम् (८४ पृ०) ; तथाच जागरिते-
ऽपि हि तादृशे लक्षणे यदुक्तं यास्केन “मननान्मन्त्रः”—इति, ततः
सम्भाव्य मेवैतलक्षणं मदुष्ट मिति । अपि च सायणतः प्राचीनेन,
उद्धृतासिनापि हि शबरस्वामिना तत्सूत्रस्य भाष्ये विहितार्थाभि-
धायकत्वादीनि मन्त्रलक्षणानि खण्डखण्डीकृतानि ; परं न तस्मि-
न्निहवेऽप्यस्य यास्कीयलक्षणस्यावतरणं मपीष्टं तेन ; इतश्च
ज्ञायते नैतलक्षणं दुष्ट मिति । “अविशिष्टसु वाक्यार्थः (जै सू०
१. २. ४०.) इति सूत्रस्य, “विधिशब्दाच्च”—इति (जै सू०
१. २. ५३.) सूत्रस्य च व्याख्यानावसरे, मन्त्राणां मननसाधनत्वं
च स स्वयं व्यनक्ति— “तु-शब्देन मन्त्राणां सदृष्टार्थं सुच्चारणमात्रं
वारयति ०—० तस्मान्मन्त्रोच्चारणस्य अर्थप्रकाशनरूपं दृष्टं मेव
प्रयोजनम्”—इति, “तस्माद्विवक्षितार्था मन्त्राः प्रयोगकाले स्वार्थ-

प्रकाशनायैवोच्चारयितव्याः”—इति च । मन्त्राणां मननहेतुत्वलक्षणं
मनुलक्ष्यैवोक्तिरपि भगवतो यास्कस्य— “यत्नाम ऋषिर्यस्यां देव-
ताया मार्षपत्य मिच्छन् स्तुतिं प्रयुक्ते, तद्देवतः स मन्त्रो भवति”—
इति (७. १. १.) । तदेवं ‘मननहेतुर्मन्त्रः’—इति, ‘मन्त्रोऽयं मित्यभि-
युक्तोपदिष्टो मन्त्रः’—इति च हे एव मन्त्रलक्षणे निर्दुष्टे इति गम्यते ;
तद् यस्मै यदोचेत, तदेव स गृह्णात्वित्यलं मिह नीरसविवादेनेति ।

अथवात्रैतत् सुष्ठु समाधानम्— जैमिनिकृतं मन्त्रलक्षणं
ग्रन्थपरम्, यास्ककृतलक्षणं तु वाक्यपरं मिति । तथाच जैमिनि-
नये वैदिकसमाख्यासिद्धानां मन्त्रेतिप्रसिद्धानां संहिताग्रन्थानां
मेव मन्त्रग्रन्थत्वम् ; न त्वन्येषां ताण्ड्यादीनाम् ; यास्कमते तु
ग्रन्थानां तथा लक्षणेऽपि न क्षतिः ; परं ताण्ड्यब्राह्मणाद्याध्याय-
गतानां ‘महन्मे वोचः’—इत्यादीनाम्, छान्दोग्यब्राह्मणाद्याध्याय-
इत्यगतानाञ्च ‘देव सवितः प्रसुव’—इत्यादीनाम्, तथा तैत्तिरीया-
रण्यकादिपठितानाञ्चोद्धृतासीत्यादीनां वाक्यानां मन्त्रत्वसिद्धये
खुल्विदं भवश्यं वक्तव्यम्— ‘मननहेतुर्मन्त्रः’—इति । तदेदं सुभय-
लक्षणयोर्विषयभेदात् नैवास्ति विवादविषय इत्यस्माकं मिति ॥

“आनन्दपुरवास्तव्य-वज्रटाख्यस्य सूनुना । मन्त्रभाष्यं मिदं क्लृप्तं
भोजे पृथ्वीं प्रशासति”—इत्युक्त्या स्वपरिचयं सुक्तवताखिलयज्ञुर्मन्त्र-
भाष्यं कृतवता उज्जटेन तत्रैव भूमिकायां प्रदर्शिताश्चेति मन्त्रभेदाः ;—

“न्यायविदः पठन्ति—

‘विध्यर्थबादयाञ्जलीः स्तुतिप्रैवप्रवक्षिकाः ।

प्रश्नो व्याकरणं तर्कः पूर्ववृत्तानुकीर्तनम् ।

अवधारणं शोपनिषत् वाक्यार्थास्तु त्रयोदश ।

मन्त्रेषु ये प्रदृश्यन्ते व्याख्यातृश्रुतिचोदिताः ।’—इति ।

अथ तेषां मुदाहरणानि । तत्र,—

परमेष्ठ्यभिहितः— “अश्वसूपरो गोमृगस्ते (य० वा० स० २४. १) ।

अथैवाद्— “देवा यज्ञं मतन्वत (य० वा० स० १८. १२)”-इति ।

याज्ञा— “तनूपा अग्नेऽसि तन्वं मे पाहि (वा० स० ३. १७)”-इति ।

आशीः— “आ वो देवास ईमहे (य० वा० स० ४. ५)”-इति ।

सुतिः— “अग्निर्मूर्धा दिवः ककुत् (य० वा० स० ३. १२)”-इति ।

प्रेषः— “होता यक्षत् समिधान्निम् (य० वा० स० २१. २८)”-इति ।

प्रवक्षिका— “इन्द्राग्नी अपादियम् (वा० स० ३३. ८३)”-इति ।

प्रश्वः— “कः स्विदेकाकी चरति (य० वा० स० २३. ८)”-इति ।

व्याकरणम्— “सूर्य एकाकी चरति (य० वा० स० ३३. १०)”-इति ।

तर्कः— “मा गृधाः कस्य सिद्धनम् (वा० स० ४०. १)”-इति ।

पूर्ववृत्तानुकीर्तनम्— “ओषधयः समवन्त (य० वा० स० १२. ८६)” ।

अवधारणम्— “तमेव विदित्वातिमृत्युमेति (श्वे० उ० ६. १५)” ।

उपनिषत्— “ईशा वास्य मिदं सर्वम् (य० वा० स० ४०. १)”-इति ।

श्वरभाष्येऽपि आशीरादयस्त्रयोदशैव मन्त्रभेदाः प्रदर्शिताः ;

परं तत्त्वन्थैव ; द्रष्टव्याश्च ते तत्रैव (जै० सू० २. १. ३२ भा०) ।

ऋग्भाष्यभूमिकायाञ्च सायणेन तत एव कतिचिदुद्धृत्य प्रदर्शिताः ।

उल्लेखेन ह्येतानि सर्वाण्येव यजुरेवाधिकृत्योदाहृतानि ;

निरुक्तकारेण भगवता यास्केन त्वेव ऋग्वेदेऽपि दर्शितानि बह्व-

न्युदाहरणानि । तथाहि— “तास्त्रिविधा ऋवः ;— परोक्षकृताः

प्रत्यक्षकृताः , आध्यात्मिकश्च”-इत्युपक्रम्य, “परोक्षकृताः प्रत्यक्ष-

कृताश्च मन्त्रा भूयिष्ठा अल्पश आध्यात्मिकः”-इत्युक्त्वा, “अथापि

सुतिरेव भवति नाशीर्वादः ०—० ; अथाप्याशीरेव न सुतिः ;

तदेतद्बहुलं माध्वर्यवे याज्ञेषु च मन्त्रेषु”-इति प्रदर्श्य, उदाहृता-

नीमानि— “अथापि शपथाभिशापौ ०—० ; अथापि कस्यचिद् भावस्याचिख्यासा ०—० ; अथापि परिदेवना कस्माच्चिद् भावात् ०—० ; अथापि निन्दाप्रशंसे ०—० “असूत्रे द्यूतनिन्दा च कृषिप्रशंसा च एव मुञ्चावचैरभिप्रायैर्ऋषीणां मन्त्रदृष्टयो भवन्ति”— इति । (७. १. २.) ॥

स चैव एव मन्त्रभागः संहितेत्युच्यते । तल्लक्षणं चोक्तं पुरस्तात् समासतः (१५४ पृ०) । सा पाठतो द्विविधा ;— निर्भुजसंहिता, प्रलम्बसंहिता चेति । “अग्निभीळे पुरोहितम् (ऋ० स० १. १. १. १.)”—इत्यादयः पाठा एव निर्भुजसंहिताया उदाहरणानि । यैव निर्भुजसंहिता, सैव आर्षी संहितेत्युच्यते । प्रलम्बसंहितापि द्विविधा,— पदसंहिता क्रमसंहिता चेति नाम । तत्र, अग्निम्, ईडे, पुरःसंहितम्”—इत्येवं पठ्यते पदसंहिता ; “अग्निम्, ईडे ; ईडे, पुरोहितम् ; पुरोहित मिति पुरःसंहितम्”—इत्येवं क्रमसंहितेत्युच्यते । इमा मेव क्रमसंहिता मवलम्ब्य जटाद्या अष्टविधा विक्ततयः पठ्यन्ते । तदुक्तं विक्ततयवृत्तग्राम्— “जटा, माला, शिखा, लेखा, ध्वजो, दण्डो, रथो घनः । अष्टौ विक्ततयः प्रोक्ताः क्रमपूर्वा मनीषिभिः”—इति (१. ५.) । तदेषां जटादीनां मपि क्रममूलात्मकत्वेन प्रलम्बसंहितात्व मेव । तदेव मेकैकमन्त्रस्य एकादशप्रकाराः संहितापाठा भवन्ति । तत्त्वतस्तु पाठप्रकारभेदात् बहुप्रत्यापि आर्षी संहिता प्रतिवेद मेकैकैवेति ॥

तासाञ्च सर्वासा मेव संहितानां बहुप्राचीनत्वात् कालभेद-देशभेदव्यक्तिभेदादिभिरध्ययनाध्यापनयोरुच्चारणादिभेदाः पाठभेदाश्च सम्पन्नाः, पाठन्यूनातिरिक्ता च किञ्चित् सञ्ज्ञाता, आचार्याणां प्रकृतिवैषम्यात् स्व-स्व-देशकालानुगुणोधाञ्च अनुष्ठेयभेदाः प्रयोग-

भेदाश्च सम्पन्नाः ; अत एवैकैकापि सा बहुशाखत्वं मापन्ना । तदे-
वोदाहृतञ्च प्राचीनभाषितं चरणषट्कं षड्गुरुशिष्येण —

“एकविंशत्यध्वयुक्तं ऋग्वेदं ऋषयो विदुः ।

सहस्राध्वा सामवेदो यजुरेकशताध्वकम् ।

नवाध्वःथर्वणोऽन्ये तु प्राङ्गुः पञ्चदशाध्वकम्”—इति ।

“अध्वा, देवता, गतिः, शाखा इति पर्यायवाचकाः”—इति च
तत्रोक्तं तेनैव । पातञ्जले महाभाष्येऽप्युक्तं पस्पशायाम्— “एक
विंशतिधा बाह्वृचम्, एकशतं सध्वर्युशाखाः, सहस्रवर्णा सामवेदः,
नवधाथर्वणो वेदः”—इत्येव ।

वेदव्यासीये शौनकीये वा चरणव्यूहे तु ऋग्वेदस्य पञ्चैव
शाखाः समुक्तिः खिताः— “शाखाः पञ्चविधा भवन्ति, शाकला
वाष्कला आश्वलायनाः शाङ्खायना माण्डूकायनाश्चेति”—इति ।
तथाच तदानीं मेवाभ्याः षोडश शाखा विलुप्ता इति गम्यते ।
तदिदं ऋग्वेदशाखानिरूपणं मन्त्रकृते ऐतरेयालीचने (११६-
१४४ पृ०) द्रष्टव्यम् ।

ततस्तत्रैव “यजुर्वेदस्य षडशीतिर्भेदा भवन्ति”—इत्युक्तम् ।
तथाच तदायजुर्गोऽपि पञ्चदश शाखाः प्रविलुप्ता इति स्फुटम् ;
नान्यथा प्रदर्शितेषड्गुरुशिष्यधृत-प्राचीनवचन-पस्पशावचने चोपप-
द्यते इति । यदप्युक्तं षडशीतिरिति, तत्र च “कठानान्तूपमन्यविशे-
षाश्चतुश्चत्वारिंशत्”—इत्युक्ते द्विचत्वारिंशदेवावशिष्यन्त इति चरण-
व्यूहकाले ता एव शाखा आसन् प्रचलिता इत्येव तत्त्वम् । तासां
द्विचत्वारिंशच्छाखानां नामानि यथा— चरकी, आह्वरकी, कठी,
प्राच्यकठी, कपिष्ठलकठी, आष्ठलकठी, श्रीपमन्यवी, चाराय-
णीया, पाराशणीया, वार्सान्तवेया, श्वेताश्वतरा, मैत्रायणी चेति

द्वादश चरकाध्वर्युभेदाः । मैत्रायणीभेदाश्च मानवी, दुन्दुभी, छाग-
लेया, हारिद्रवेया, वाराही, श्यामी, श्यामायनीया चेति सप्त ।
ता एता मैत्रायण्योऽपि चरकाध्वर्युर्वैष गण्यन्ते इत्यूनविंशतिः ।
जावाली, माध्यन्दिनी, काखी, कापाली, गालवी, वैजवापी, औ-
धेया, वैनेया, वैरेया, बौधेया, पाराशरीया, शातातप्त्रीया, तापाय-
नीया, कात्यायनीया पौण्ड्रवल्ली आवटिकी, परमाबौधेया, चेति सप्त-
दश वाजसनेयशाखाः शुक्लयजुर्वेद इत्युच्यन्ते । औल्या, खाण्डिकेया
चेति द्वे तैत्तिरीयशाखे । खाण्डिकेया च पुनः पञ्चभेदाः सञ्जाताः
—आपस्तम्बी, बौधायनी, सत्याषाठी, जिरण्यकेशी, शाव्यायनी
चेति । द्विविधैर्वैषा तैत्तिरीया कृष्णयजुर्वेद इत्युच्यते । तदेवं
चरकाध्वर्युः, वाजसनेयी, तैत्तिरीयेति तिस्र एव मूलशाखाः,
आसामेवानुशाखा अन्यः । ता इमाः सङ्कलनया (१८ + १७ +
६ = ४२) द्विचत्वारिंशच्छाखा यजुर्वेदीया इति । एषु मैत्राय-
णीया, माध्यन्दिनी, काखी, तैत्तिरीयेति प्रसिद्धा औल्या,
आपस्तम्बी च पञ्च शाखा अद्यापि सन्ति ।

ततस्तत्र तदुत्तरम्—सामवेदस्य किल सङ्कलनेद आसोऽपि,
अनध्यायेष्वधीयानास्ते शतक्रतुवज्जेषाभिज्ञताः प्रगृह्यताः । तेषाम्
प्रवक्ष्यामि—आसुरायणीया, वासुरायणीया, वार्त्तान्तवेया,
प्राञ्जलाः, ऋग्वर्णभेदाः, प्राचीनयोग्याः, ज्ञानयोग्याः, राष्ट्र-
मनीयाश्चेति । तत्र राणायनीयानां नव भेदा भवन्ति—राणाय-
नीयाः, शाव्यायनीयाः, पारायणीयाः, सात्वताः, खल्वलाः,
महाखल्वलाः, लाङ्गलाः, कौशुमाः, जैमिनीयाश्चेति—इति ।
तदिदं चरणव्यूहोक्तं सर्वं मेवावैदिककालप्रसृतं पौराणिक मिति
नादरणीयं वेदविदुषां साव्यव्रतानाम् । तत्त्वतस्त्रयोदशैव शाखाः

सामवेदस्य ; सहस्रशाखत्वप्रवादस्तु बहुविधस्वरादिसंयोगादेकस्यापि मन्त्रस्य बहुविधसामश्रुतेरित्येव । अतएव तर्पणविध्मादौ त्रयो-
दशानां मेव सामगाचार्याणां नामोक्तेस्त्वो भवति यथा— “राणा-
यणः , शात्यमुन्यः , व्यासः , भागुरिः , श्रौतुण्डिः , गौतुलविः ,
भानुमानौपमन्यवः , काराटिः , मशको गार्ग्यः , वार्षगण्यः ,
कूयुमः , शालिहोत्रः , जैमिनिः । त्रयोदशैते मे सामगाचार्याः
स्वस्ति कुर्वन्तु तर्पिताः स्वस्ति कुर्वन्तु तर्पिताः”—इति । एतदीय-
शाखास्तु राणायणी, कौयुमी, जैमिनिश्चेति तिस्रोऽद्यापि सन्ति ।

ततस्तत्र चरणव्यूहे उक्तं ह्येतत्— “अथर्ववेदस्य नव भेदा
भवन्ति । पैपलाः , दान्ताः , प्रदान्ताः , स्नाताः , स्तोताः ,
ब्रह्मदावलाः , शौनकी , देवदर्शनी , चरणविद्याश्चेति”—इति ।
अस्ति चेषां नाम्नां पाठान्तरतापि । आसां नवशाखानां मेकैव
मुद्रितेति सङ्केपः ॥

इत्थं बहुशाखत्वेऽप्येकैकस्य वेदस्य , एकैकस्याः शाखायां
अध्ययनेनेव भवेदेवाधीत एकोको वेदः ; सर्वास्वेव शाखास्तु
संहितायाः प्रायोऽभेदात् । किञ्चित्पाठन्यूनातिरिक्तेन , किञ्चि-
दुच्चारणभेदेन , किञ्चिदनुष्ठानपद्धतिपार्थक्येन च न ह्येव भवेत् संहि-
तायाः स्वरूपतो विभिन्नत्वम् ; जागर्त्येव ह्येष न्यायः ‘एकदेश-
विकृत मनन्यवत्’—इति (पा० सू० १. १. ७२ भा०), भवत्येव हि
छिन्नपुच्छे शुनि श्वत्वव्यवहारः , तथा स्त्रीपदरोगिण्यपि देवदत्तादौ
देवदत्तादिव्यवहारश्च लोके । अत एव सायणाचार्यादय आचार्या
एकेका मेव शाखां व्याख्याय एकैकवेदव्याख्यानेऽलभन् स्व-स्व-कृत-
कृत्यता मिति । अत एव च “वेदः कृतस्त्रोऽधिगन्तव्य”—इति (२.
१६५.), “षट्त्रिंशदाष्टिकं चयं गुरौ तैवेदिकं व्रतम् (३. १.)”—

इति, “वेदानधीत्य वेदौ वा वेदं वापि यथाक्रमम्”—इति(२.२.) च मनुवचनानि सङ्गच्छन्ते ; शाखानां मूलतः प्रकृतपार्थक्ये हि कथं सम्भवेदामाध्ययनं द्वादशस्वेवाब्देषु सहस्रशाखस्य सामवेदस्येति तादृशस्मृतिवचनानां मुष्मत्प्रलपितत्वमेव प्रसज्येतेति । अतोऽत्र त्वेव मेवावधार्यम्,—एष खलु वेदशाखाभेदो न मन्वाद्यध्यायभेद-
तुल्यः, प्रत्युत भिन्नकाललिखितानां भिन्नदेशीयानां मेकग्रन्थी-
यानां अपि बहुतरादर्शपुस्तकानां यथा भवत्येव पाठादिभेदः,
तथैवेति । अथाप्यत्र संशयश्चेत् कस्याप्येकस्य वेदस्य कयोरपि
शाखयोराद्यन्तपाठसन्दर्शनेनैव तद्गुरोस्सारणं सुकरमेवेति ।

परन्तु येषु कतिपयशाखाभिः कतिपयशाखानां
मेव मस्ति भेदः, यत्तयोरुभयोः शाखासमूहयोः शुक्ल-
कृष्णत्वे एवामंसत प्राचीनाः । तथाच माध्यन्दिनीप्रभृतीनां यजुः-
शाखानां शुक्तयजुरिति ख्यातिः, तैत्तिरीयादीनान्तु यजुः-
शाखानां कृष्णयजुरिति समाख्या चेति । ईदृशासदृशभेदकार-
णन्तु उक्तं बहुषु पुराणेषु बहुविधं अपि मूलतः प्रायोऽविभिन्न
मेव । तन्निष्कर्ष एष उक्तो महीधराचार्येण शुक्तयजुर्भाषभूमि-
कायाम्— “व्यासशिष्यो वैशम्पायनो याज्ञवल्करादिभ्यः स्वशि-
ष्येभ्यो यजुर्वेदं मध्यापयत् । तत्र देवात् केनापि कारणेन
क्रुद्धो वैशम्पायनो याज्ञवल्क्यं प्रत्युवाच ‘मदधीतं त्यज’—इति ।
स योगसामर्थ्याभूत्तां विद्यां विधायोद्धवाम । ‘वाक्तां यजूंषि
गृह्णीत’—इति गुरुणोक्ता अन्ये वैशम्पायनशिष्यास्तित्तिरयो भूत्वा
यजूंष्यभक्षयन् । तानि यजूंषि बुद्धिमालिन्यात् कृष्णानि जातानि ।
ततो दुःखितो याज्ञवल्करः सूर्यं माराध्यान्यानि शुक्लानि यजूंषि
प्राप्तवान् । तानि च जाबालगौधियकाख्यमध्यन्दिनादिभ्यः सप्त-

दशशिष्येभ्यः पाठितवान् ['पञ्चदशशिष्येभ्यः'—इत्यपपाठः] ।
 एतस्मादितिहासात्, मैत्रायणी-माध्यन्दिनी-तैत्तिरीयशाखानां पाठ-
 प्रकारदर्शनाच्च प्रतीयते चैतत्,— चरकाध्वर्युयजुःशाखापाठाः
 यज्ञक्रमानुसारिण इति याज्ञकलक्षणेन स्वमनीषया दर्शपूर्णमास-
 यज्ञाद्यनुसारिणी संहिता यथिता, पाठिता च सा समदश-
 शिष्येभ्यः ; सैव यज्ञोपयोगिनीति वाजाना मन्त्रानां सनये लाभाय
 सम्पन्नेति वाजसनेयीत्याख्याता, क्रमसौष्ठवसम्पन्नेति शुक्ला (शुद्धा)
 इति च । गुरुमुखतोऽधीतापि तत्परित्यक्ता प्राचीनतमा चरकाध्वर्यु-
 संहितैव अन्यैः भ्रान्तादिदेशीयैस्त्रित्तिथ्यादिसञ्ज्ञकैर्मृहीता, तस्या
 वाजसनेयीतोऽप्यौत्कर्षं चिकीर्षुभिः यत्प्रकरणे ये मन्त्रा पठिता-
 स्तत्रैव तदुत्तरं तत्तद्विधायकादिब्राह्मणवचनानि च सङ्गृहीतानि ।
 तथा च, यथा पृथक्-पृथक् भुक्तानि च अन्नव्यञ्जनानि कूर्हि-
 तानि चेद् वाक्तं तत् विमिश्रान्नव्यञ्जनमेव भवति, एवं तित्ति-
 र्यादिभिर्मन्त्राः ब्राह्मणश्रुतयश्च पृथक्-पृथक् अधीता अपि यज्ञ-
 कार्येषु तद्वद्गृह्यसौष्ठवं साधयितुं विमिश्रोक्तता इति हावेव मन्त्र-
 ब्राह्मणग्रन्थौ वाक्तपूर्णाविव सम्पन्नौ, अतएव कृष्णेतित्यपदेश-
 भागिनौ च । इत एवावकाशादेतयोः शुक्लकृष्णयोर्यजुःशाखयो-
 रनतिप्राचीनानां अपि केषाञ्चिद्वचनानां प्रवेशः सम्भाव्यते, तत एवै-
 तयोर्मन्त्रन्यूनातिरिक्त्वादितो मिथो विभिन्नत्वं च सुव्यक्तमेवेति ।

एवञ्चायं मन्त्रभागः ऋग्-यजुः-सामेतित्विविधरचनात्मको-
 ऽपि हीत्वाध्वर्यवौद्वात्रब्राह्मेति चतुःसंहितात्मकः, कालेन शुक्ल-
 कृष्णेति द्वैविध्यं गते च यजुषि सम्प्रति राजते पञ्चसंहितात्मक
 एव ;— ऋग्वेदसंहिता, शुक्लयजुर्वेदसंहिता, कृष्णयजुर्वेदसंहिता,
 सामवेदसंहिता, अथर्ववेदसंहितेति ॥

अथासु च पञ्चसु वेदसंहितासु बहुधैव पौर्वापर्यं केचिदाहुः ।
 तथाहि — ‘ऋक्संहितायाः सर्वत एव प्राथम्यम् ; तत्रापि द्वितीय-
 मण्डलस्यापेक्षिकनूतनत्वम् , दशममण्डलस्य तु ऋक्संहिता-
 परिशिष्टरूपत्वञ्च ; सामसंहिताया तत एवोद्भूतार्चिकमूलकत्वम् ;
 शुक्लयजुःसंहितायाः तदर्पभयाप्यर्वाचीनत्वम् ; अथर्वसंहितायास्तु
 सर्ववेदपरिशिष्टत्वेन ततोऽप्यर्वाचीनत्वम्’-इति । वेदतत्त्वानु-
 सन्धित्सुभिः प्राञ्चतमैरेवेदं तत्त्वमुद्भावितमित्यत्र विश्वास एवो-
 चितः सर्वेषाम् ; परं किं कुर्वी वयं नात्रास्माकं बुद्धिः प्रसरति ;
 एकस्मिन्नेव हि काले , एकस्यैवाचार्यस्य , एकेनैव चयनयत्नेन
 चतुष्टयमापन्नानां पौर्वापर्यं कथङ्कारं स्यादिति । यदि कश्चित्
 फलविक्रयी,— आम्हार्यो आम्ह मेव गृह्णातु , जम्भर्यो जम्भू मेव,
 पनसार्थो पनस मेव , राजादनार्यो राजादन मेवेति क्रयविक्रय-
 सौकर्यार्थं मेकदैवैकेनैव यत्नेनैक मेव फलराशिं विभज्य चय-
 नेन चतुरः स्तूपान् विदध्यात् ; तत्र कः खलु धीर एवं वदितु
 मुत्सहेतु,— अयं स्तूपः पूर्वं कृतः , अत्राप्यंशगो नूतन इत्यादि ?
 तथैवात्रापि । किञ्च यथास्थेव तत्र फलानां मुत्पत्तौ कालपौर्वा-
 पर्यम् , न त्वेककालजातान्येव तानि सर्वाणि ; एवमत्रापि अस्तु
 मन्त्राणां मुत्पत्तौ कालपौर्वापर्यम् , न त्वेककालोत्पन्नास्ते इति स्यात्
 कृतकवादिनाम् ; परं न हि तेन स्तूपानां संहितानां वा प्राचीना-
 प्राचीनत्वविचारः रुद्धश्चेति ; तत्त्वतो फलानां मन्त्राणाञ्चोत्पत्ति-
 कालविचारस्तु स्तूपानां संहितानां मुत्पत्तिकालविचारतः सर्वथा
 स्वतन्त्र एवेति बहुशास्त्रपारावारदृष्टानां विश्वविख्यातकीर्त्तिना
 मपि तेषां मत्र तद्वचो न प्रमाणकोटिं प्रवेष्टुं मिष्ट इत्यस्माकम् ॥

तथापीदं विचार्यते कथङ्कारं ऋक्संहितायाः प्राथम्यमिति ?—

स्मर्यते हि मनुसंहितायाम्— “ऋग्यजुस्सामलक्षणम्”—इति (२. ११.) । एव मादौ ऋग्वेदस्य प्रथमप्रयोगदर्शनात् तस्यैव वेदेषु प्राथम्यं गम्यत इति चेन्न ; तादृशसमस्तप्रयोगे हि शब्दानु-
शासनादेव ऋक्शब्दस्य पूर्वनिपातो भवति । तथा हि पाणिनि-
सूत्रम्— “अल्पाक्षतरम्”—इति (२. २. ३४.) । यद्येवमयोगा-
देव प्राथम्यं गम्येत, तर्हि “विभ्यकिस्त्रिभ्यहिमालयाः”—इत्युक्ते
विभ्यस्यैव प्राथम्यं मुररीकार्यं स्यात् । असमस्तप्रयोगेषु च यत्र
ऋक्शब्दस्य प्रथमतः प्रयोगो दृश्यते, तत्र प्रयोक्तुः यादृच्छि-
कत्वं मेव वीजम् । अपि वा पद्यगद्यगानात्मिकासु त्रिविधरच-
नासु तत्त्वतो गानरचनाया एव ज्यायस्त्वेऽपि पद्यरचनायास्त-
दस्थिरूपत्वेन ततोऽपि गरीयस्त्वं भवत्यस्य मभ्युपगन्तव्यं मिति रचना-
नियमाधीनं मेव प्राधान्यं सृचां बहुत्र आद्युक्तेष्वे निदानम् ।
तदेवं सर्वतैवर्कशब्दस्य प्रथमप्रयोग एव ऋग्वेदस्य सर्ववेदप्राथम्ये
विनिगमक मिति तेषां मनोराज्यविजृम्भणमात्रम् ।

श्रूयते च कौषीतकीब्राह्मणे— “तत्परिचरणावितरौ वेदौ”—
इति । एतेन यज्ञकाण्डे होतृकर्मण एव प्राधान्यम्, होतृत्वं
मेव अध्वर्युकृत्य मुहूर्तकृत्यत्वेव बोधितम् ; एतस्माच्चर्चा प्रथमो-
त्पन्नत्वं न कथं मपि बुध्यते । एवञ्चास्य तद्विषयकमानत्वेनो-
पन्यासोऽपि वृथैव ।

सर्ववेदभाष्यकारस्य श्रीमतः सायणाचार्यस्य ऋग्वेदभाष्य-
भूमिकायाम्— “मन्त्रकाण्डेष्वपि यजुर्वेदगतेषु तत्र-तत्राध्वर्युणा
प्रयोज्या ऋचो बहव आस्माताः । साम्नास्तु सर्वेषां मृगाश्रितत्वं
प्रसिद्धम् । आथर्वणिकैरपि स्वकीयसंहितायां सृच एव बाहुल्ये-
नाधीयन्ते”—इत्युक्तिः दृश्यते सत्यम् ; परं मेतस्मादपि ऋग्वेदस्य

प्राथम्ये सायणसम्प्रतिर्न बुध्यते ; अपि तु मन्त्रेषु ऋचां बाहुल्यमित्येव ध्वन्यते । किञ्च सा प्राधान्याख्याने च ऋक्संहितायाः प्राधान्यं नैव गम्यते ; ततोऽन्यत्रापि ऋचां सङ्गावात् । अत एव ऋचां हि रचनानियमाधीनं बाहुल्यमूलकं वा प्राधान्यं सुररी-कुर्वतीऽपि सायणस्य मते ऋग्वेदस्य त्वप्राधान्यं नैव । तथा शुक्लमध्यभाष्यभूमिकायाम्— “आनुपूर्व्यां कर्मणां स्वरूपं यजुर्वेदे समान्नातम् । तत्र विशेषापेक्षायां मपेक्षितायां वाज्यापुरोऽनुवाक्यादयं ऋग्वेदे समान्नायन्ते , स्तोत्रादीनि तु सामवेदे । तथा सति भित्तिस्थानीयो यजुर्वेदः , चित्रस्थानीयावितरी । तस्मात् कर्मसु यजुर्वेदस्य प्राधान्यम्”—इति । सामभाष्यभूमिकायाञ्च— “अध्वर्युमुख्यैर्ऋत्विग्भिश्चतुर्भिर्यज्ञसम्पदः । निर्भिमीते क्रियासङ्घैरध्वर्युर्यज्ञियं वपुः । तदलङ्घ्यते होता ब्रह्मोद्गातेत्यमी त्रयः । ०—० । यज्ञं यजुर्भिरध्वर्युर्निर्भिमीते ततो यजुः । व्याख्यातं प्रथमं पद्यादृचां व्याख्यानं मीरितम् । साम्ना ऋगाश्रितत्वेन सामव्याख्याय वक्ष्यते”—इति । वस्तुतो जगत्सृष्टेः पुरैव ब्रह्मणश्चतुर्भ्यो वदनेभ्यश्चत्वारो वेदा युगपत् समुत्पन्ना इत्येवंवादिनां पौराणिककालप्रभवाणां श्रीमत्सायणादीनां तथा-विधविचारे मनोनिवेशोऽप्यसम्भव एव ; तेषां तादृशाशिरस्कविचार-प्रवृत्तौ भवेदेव हि स्वसिद्धान्तव्याकोपः ।

किञ्च ऋक्संहितायाः प्राथम्येऽभ्युपगते ऋक्संहिताप्रणयन-काले यजुष्मन्त्रोरसङ्गावात् तत्रैव ऋक्संहितायां यजुष्मन्त्रोरुल्लेखः कथङ्कारं श्रूयत इत्येवं तादृशचतुरचेतसां चेतःसु कथन्नचमत्कारमाविष्कृतम् ? पश्यन्तु तावत् धीमन्तः— “यजुस्तस्मादजायत”—इति (ऋ० स० १०. ६०. ६.), “त मेव ऋचि तसु

ब्रह्मण माहुयज्ञन्यं सामगा मुक्थशासम्”—इति (ऋ० स० १०. १०७. ६.), “ऋक्सामाभ्या मभिहितौ (ऋ० स० १०. ८५. ३१.)”—इत्येवमादीनि । इमानि तु निदर्शनानि दशममण्डला-
दाहृतानि, दशममण्डलस्यानतिप्राचीनत्व मेव तेषा मिति चेत् ,
ततोऽन्यतोऽपि दर्शयामः । तथाहि— “बर्हिर्वि यजुषा रक्षमाणः”—
इति पञ्चममण्डलीयम् (६२. ५.), “उभे वाचौ वदति सामगा
इव”—इति च द्वितीयमण्डलीयम् (४३. १.) । सामविशेषनामान्यपि
श्रूयन्त एव ऋक्संहितायाम् । तथाहि— “रथन्तर मा जभारा
वसिष्ठः”—इति (१०. १८१. १.), “भरद्वाजो बृहदाचक्रे अग्नेः”—
इति च (१०. १८१. २.) । एते च निदर्शने दशममण्डलीये इत्येवा-
द्याह्ये तेषा मिति चेत् , अन्यत्राप्यस्येवं तथैव । तद्यथा— “रथन्तरे
सुर्वन्मर्यपश्यत्”—इति प्रथममण्डलीयम् (१६४. २५.), “प्र
गायत्रेण गायत”—इति च नवममण्डलीयम् (६०. १.) इति
दिक् । तदेव ऋक्संहितायाः ऋड्लक्षणमन्त्राणां वा प्रथमरचितत्व
मिति तेषां स्वकपोलकल्पित मिवाभाति स्फुटम् ।

यदप्युक्तं तद्वितीयमण्डलस्य अपेक्षाकृत मर्वाचीनत्व मिति,
तदप्येव मेव ; मानाभावात् । को नाम धीमान् शष्कटणसहाय एव
बटविटपिदुर्गच्छेदने समर्थो भवेत् ? अस्ति खलु ऋक्संहिताया
द्वितीयमण्डलीयसायणभाष्यारम्भे “य आङ्गिरसः शीनहोचो भूत्वा
भार्गवः शीनकोऽभवत् स गृत्समदो द्वितीयं मण्डल मपश्यत्”—
इत्यनुक्रमणीवचन मुद्गतम् । तथाच द्वितीयमण्डलस्य शीनकी-
यत्वं सुव्यक्तम् ; शीनकीयग्रन्थस्य च पाणिनिना “शीनकादिभ्य-
श्चन्दसि”—इति (४. ३. १०६.) सूत्रे प्रोक्तत्वस्वीकारात् प्राचीन-
तमत्वाभावः सुतरां स्फुट मित्येवैकैषा युक्तिर्द्वितीयमण्डलस्य

चिरात्सिद्धप्राचीनतमत्वखण्डने शुष्कवृणमयी कर्तनी । इह पश्यन्तु तावच्चक्षुषन्तः— एकवंशीयाद्यान्ववंशप्रभवाश्च शौनकाः खलु बहव एव ;— मन्त्राणां द्रष्टारः आसन् शौनकाः ; तेभ्योऽन्ये सूक्तानाञ्च द्रष्टारः स्थिता एव शौनकाः ; द्वितीयमण्डलस्य द्रष्टा च शौनकस्ततोऽप्यन्य एव ; अथर्वशाखाविशेषस्य च प्रवक्ता शौनकोऽप्यन्य एव ; तत्तद्वंशप्रभवा ह्यद्यापि बहुत्र बहवः शौनका राजन्त एव । “शौनकादिभ्यश्छन्दसि”—इति (४. ३. १०६.) पाणिनिसूत्रस्य शौनकप्रोक्तयस्य एव विषयः, तथाच शौनकप्रोक्तं अथर्ववेदीयसंहिताग्रन्थं येऽधीयते त एव शौनकिनः ; शौनकदृष्टयस्य तु न चास्य सूत्रस्य विषयः ; अनुक्रमण्यन्तु “द्वितीयमण्डलमपश्यत्”—इत्युक्तम्, न तु द्वितीयं मण्डलं मवोचदिति । शौनकविषये त्विह पुरस्तादप्यसक्तदुक्तानि । ततश्च शौनकदृष्टत्वं मेव द्वितीयमण्डलस्येति शौनकदृष्टं द्वितीयं मण्डलं येऽधीयते इति विग्रहे तत्सूत्रस्य प्रवृत्तिरेव नास्तीति तस्य द्वितीयमण्डलस्य प्रोक्तत्वमूलकापेक्षिकार्वाचीनत्वकल्पनं भ्रमविवृज्जितं मेवेति ।

वस्तुतः पाणिनिसूत्राणां समालोचनयेद मेव ज्ञायते ;— तस्य भगवतः पाणिनेः शाखानां मेव प्रोक्तत्वेन ग्रहणं मीक्षितम्, तदध्येत्रर्थे एव च प्रत्ययादयो विहिताः ; मन्त्रसूक्तमण्डलादीनाम् दृष्टत्वेनैव ग्रहणं मिति दृश्यतेऽनुक्रमणिकादावपि । न च क्वचिदपि पाणिनीये मण्डलाध्येत्रर्थे तादृशप्रत्ययविधिः दृश्यते प्रत्युत शाखा-
 द्यध्येत्रर्थे एव ; सन्ति यथैव ऋग्वेदादीनां शाकलादयः शाखाः, तथैवास्ति शौनकसंहितेत्यथर्ववेदस्यापि चिरादेव; एवं यथैव शाक-
 लादिशाखानां प्रोक्तत्वं मेव पाणिनिसम्मतम्, तथैव शौनकशाखाया अपि । तत्कथं मत्र द्वितीयमण्डलाध्येतरि तादृशप्रत्ययप्रसङ्गः ?

कुतो वा अनुक्रमण्यां यस्य द्रष्टृत्वं भासते, तस्यैवेह बलात् प्रोक्तृत्वेन ग्रहणं भवेत् स्वीकार्यं मिति ?

यच्चाप्युक्तम्— ऋग्वेदद्वितीयमण्डलस्य प्रथमसूक्तो द्वितीयस्याम्—

“तवान्मे होत्रं तव पोत्रं सृत्वियं तव नेष्ट्रं त्वं मग्निं दृतायतः ।

तव प्रशास्तृत्वं मध्वरीयसि ब्रह्मा चासि गृहपतिश्च नो दमे”

—इत्यस्या सृचि यत् होत्रादीनि याज्ञिकाभिधानानि श्रूयन्ते, ततश्च ज्ञायते तन्मण्डलं यज्ञकालभवम्, एतदेव मानान्तरं तस्यापेक्षाकृताधुनिकत्वस्येति । इतश्च वक्तुरेकदेश-दर्शित्वं मेव विशदीभवति । यतः खलु यज्ञकाले एव सर्वासां संहितानां ग्रथनं सम्पन्नं मतः संहितासु सर्वत्रैव विद्यन्ते तथाविधा मन्त्राः ; न द्वितीयमण्डले एव । तथाहि तत्-प्रदर्शितमन्त्रश्रुतानि पदानि अन्यत्रापि यथाक्रमेण दर्शयामः— १. ७६. ४ होत्रम्, तत्रैव पोत्रम्, ८. ४०. ११ ऋत्वियम्, १. १५. ३ नेष्ट्रः, १०. १४. १२ अग्निध्रम्, १. ८४. ६ प्रशास्ता, १. २३. १६ मध्वरीयताम्, १. ८०. १ ब्रह्मा, १. १३. ६ गृह-पतिः, १. १. ७ दमे इति । एवं हि होत्रादपददर्शनात् तत्तन्मन्त्राणां यज्ञकालजत्वसिद्धेऽपि प्रथममण्डलादिभ्यो द्वितीयं मण्डलमाधुनिकं मिति वक्तुं कथं मपि न युज्यत इति सुव्यक्तम् ॥

एवं दशममण्डलस्य ऋक्परिशिष्टरूपत्वं कल्पयितुञ्चैका आकाशवक्त्री अवलम्बिता तैर्भाषापार्थक्यादिर्नाम ; दशममण्डलस्य हि भाषा मन्त्रार्थगततात्पर्याणि च प्रथममण्डलादिभ्यः सर्वथा पृथगेवेत्यस्य परिशिष्टरूपत्वं स्वीकार्यं मिति तदाशयः । किं मत्र ब्रूमो वयम् ? अस्मच्छ्रुतिषु हि दशममण्डलस्य मण्डलान्तराणाञ्च एकविधेव भाषा प्रतीयते, अस्मद्भुजिषु च तथैकविध

मेव तात्पर्यं मिति न जानीमहे केषां बुद्धिमालिन्यं केषां वा
अवणेन्द्रियदृष्टत्वं मिति ।

वस्तुतो वेदानां कृतकत्वपक्षे मन्त्राणां बहुकटंकत्वात् अनेक-
कालजत्वाच्च भाषातात्पर्ययोः पार्थक्यन्तु प्रतिमन्त्रगत मेवेत्यन्य-
देतत् ; मण्डलगतपार्थक्यन्तु असम्भव मेव मण्डलरूपेण ग्रन्थावि-
र्भावाभावात् । न च सर्वास्वेव शाखासु एकविधपरिच्छेदविभागोऽपि
विद्यते ; तथाच या नाम शाखा अष्टपरिच्छेदपरिच्छिन्ना , तत्रैव
सर्वे मन्त्राः, तस्यां कथं दशममण्डलस्य परिशिष्टत्वं परिरच्येत ?
इदानीमचलितेयं हि संहिता , शाकलबाष्कलेतिशाखाद्वयमिलि-
तेत्येव बुद्धयते ; एतस्यां द्विविधपरिच्छेदविभागदर्शनात् । तदत्रा-
ष्टकाध्यायवर्गविभागो नून मेकशाखाकृतः मण्डलानुवाकसूक्तैर्विभा-
गस्त्वपरशाखाकृतः स्फुट मेव प्रतीयते । अष्टकाध्यायवर्गविभक्त-
संहितायां किञ्चित् पाठाधिक्य मपि श्रूयते । वालखिल्यमन्त्रा
अपि तस्या मेवाधीयन्ते । न च ते मन्त्राः खिलात्मिकाः ;
तेषा मपि पदपाठाद्यध्ययनाध्यापनश्रवणात् , “अथ वालखिल्या
विहरेत् (उ० २. २. ३-२२.)”-इत्याद्याश्वलायनीयश्रौतविधानादि-
स्मरणात् , निरुक्ते निगमत्वेन व्यपदेशाच्च । अतएवाह च षड्-
गुरुशिष्यः— ‘बाष्कलके संहितापाठे अतः शाकलात् अधिका-
न्यष्टौ सूक्तानि’-इति । भगवता सायणाचार्येण तु शाकलसंहिता
मधिकृत्यैव व्याख्यात ऋग्वेद इति नैव व्याख्यातानि वालखि-
ल्यानि ; परं स्वीकृतान्येवैतरेयकभाष्ये तान्यष्टाविति । अपि
यथैवान्यत्रान्यत्र, तथैवेहापि वालखिल्याना मष्टसूक्तात्मकत्वं मेका-
दशसूक्तात्मकत्वेति सूक्तसंख्याविषयकोऽप्यस्ति पाठभेदः । तदेव
मष्टकविभागे बाष्कलके दशममण्डल मेव नास्तीति कथञ्कारं

भसेत् तस्य परिशिष्टत्व मिति विचार्यं सुधीभिरेव [शाकलवाष्कल-
वालखिल्यादीनां वर्णन मस्माभिः कृत मैतरेयालोचने, करिष्यमा-
णञ्च पुनर्ब्राह्मणालोचने, तत् तत्र-तत्रैव द्रष्टव्यं विशेषतः] ।

एवञ्च ऋक्संहिताया नवमण्डलात्मकत्व मेवासीत्, ततोऽभवद्
दशमण्डलात्मकत्व मिति कथनं यथा सुकरम् ; तथा नेदम्—
पुरा सप्तमाष्टकीयपञ्चमाध्यायाष्टाविंशतिवर्गान्त मेव ऋक्संहि-
तायाः समान्मान मासीत्, ततस्तदष्टकीयतदध्यायस्योनविंशतित-
मादयो वर्गाः प्रणीताः, अष्टमाष्टकञ्च समयः प्रणीत इति । न च
निरुक्ते दाशतयीति व्यपदेशाद् दशममण्डलात्मकत्व मेव सर्वर्क्-
शाखासंहिताना मिति वाच्यम् ; तत्र सर्वत्र दाशतयीति शाकल-
शाखासंहिताया एव ग्रहणे बाधाभावात् । किञ्च प्रथमादि-
मण्डलेषु श्रुतानां बहूनां सूक्तानाम्, दशममण्डलस्थितानाञ्च
बहूनां सूक्तानाम्, द्रष्टारोऽभिन्ना एवावगम्यन्ते ; परिशिष्टत्व-
वादिनां मते तत् कथं मुपपद्येतेत्यपि विचारयन्त्वत्र माध्यस्थ्य-
पद मादधाना एवेति ॥

एवं सामवेदीयर्ङ्गन्ताणा ऋक्संहितात उद्धृतत्वकथन मपि
प्रौढिवादमात्रम् ; ऋक्संहिताया मपि छन्द इति श्रवणात् ।
तथाहि (१०. ८०. ८.)—

“तस्माद् यज्ञात् सर्वहुत ऋचः सामानि जज्ञिरे ।

छन्दांसि जज्ञिरे तस्माद् यजुस्तस्मादजायत—इति ।

अस्या ऋचि छन्दांसीतिपदेन सामवेदीयर्चा मेव ग्रहण
मिष्टम् ; तथैव सर्ववैदिकप्रसिद्धेरिति प्रतिपादितं पुरस्तादपि
(१६१ पृ०) ; छन्द इति हि सामवेदीयार्चिकग्रन्थानां तथा
तत्तदग्रन्थीयमन्त्राणां च नाम इति कोऽधीतवेदा न जानन्ति ?

पाणिनिना च विशेषतः सामवेदीयच्छन्दोग्यस्यमन्त्रा एव छन्दस्त्वेन लक्षिताः । तथाहि — “सोऽस्यादिरिति छन्दसः प्रगाथेषु” — इति (४. २. ५५.) तत्सूत्रम् ; “पङ्क्तिरादिरस्येति पाङ्क्तः प्रगाथः” — इत्यादीनि च तदुदाहरणानि । प्रगाथास्तु सामवेदे एव दृश्यन्ते, नान्यत्र ; विहिताश्च ते सामवेदीयताण्ड्यमहाब्राह्मणे एव ।

किञ्च यतश्च साममूलमन्त्राणां सर्वेषां मेव छन्द इति चिरात्समाख्या, अत एव तेषां गानकारिणः सामवेदिनश्छन्दोगा एवेत्युच्यन्ते, न तु ते क्वचित् कैश्चिदपि ऋगा इति । यतश्च सामवेदिन एव छन्दोगा इत्युच्यन्ते, तत एव सामवेदीयब्राह्मण-यत्याना मुपनिषदाश्च छान्दोग्य मिति समाख्या प्रसिद्धैव । विहिता च सा पाणिनिना “छन्दोगौक्थिक” — इति (४. ३. १२६) । एवञ्च यच्च केनचिदुक्तम् ‘वेदसंहितासु ये केचन प्राचीनतमश्लोकाः, त एव छन्दांसि इत्यभिधीयन्ते ; ततोऽप्राचीना एव मन्त्राः’ — इति, तदिदं मपि जलमध्यगतमसीक्षोदवहिलीनं मेव न वेत्यपि विचारयन्तु त एव ।

नन्वेव मपि ऋक्मन्त्रोक्त्यनन्तरं मेव छन्दसा मुत्पत्ति-श्रवणात् सामवेदीयर्चा मृक्तोऽवरजत्वं यथावत् स्थितं मेवातः ‘खादितेऽपि लशुने न शान्तो व्याधिः’ — इति चेदत्र ब्रूमः, — तस्माद्यज्ञादिति मन्त्रे नैव क्रमोत्पत्तिशर्णनं मिष्टम् ; अन्यथा हि ऋगुत्पत्त्यनन्तरं सामोत्पत्तिः, तदनन्तरञ्च छन्दोत्पत्तिः इत्येवं मन्त्रार्थं स्यात्, तच्चाप्रसिद्धमश्वदोषयस्तं भवेदेव । तथाहि — ऋग्वेदीयर्चाऽवलम्ब्येव सामानि गीतानि इति चेत् ते नूनं मृगा इत्येव प्रसिद्धाः स्युः, न च तथा प्रसिद्धिः दृश्यते क्वचिदपि लोके वेदे वा ; प्रत्युत छन्दोनामतः प्रसिद्धानां मेव सामवेदीयां गाढत्वा-

देव सामवेदीयाः छन्दोगा एवोच्यन्ते ; एवं साम्नां प्रथम
मुत्पत्तिस्ततस्तन्मूलानाञ्छन्दसा मित्यप्यसम्भव एव । तस्मात् यदैव
यतश्च ऋचः प्रादुरभूवन् , तदैव ततश्च सामानि च, साममूल-
ञ्छन्दांसि च, यजूंषि चेत्येव तन्मन्त्राशयस्तथा च सहोत्पत्तिरेव ।
एतएवाथर्ववेदीयेऽत्र मन्त्रे सहशब्दश्च श्रूयते (१७. ७. २८)—

“ऋचः सामानि छन्दांसि पुराणं यजुषा सह ।

उच्छिष्टाञ्जज्ञिरे सर्वे दिवि देवा दिविश्रिताः”—इति ।

अत्र श्रुतः पुराणशब्दः प्राचीनेतिवृत्तान्वाख्यानपरमन्त्रवाचकः ।
तदेतस्मान्मन्त्रान्नाञ्च सर्वविधमन्त्राणां सहोत्पत्तिः सुव्यक्तैव ।

किञ्च यदि नाम ऋक्संहितात एव सामयोनिमन्त्रा उद्भूताः
स्युः , तर्हि उद्भूतिक्रमत एवेह सामवेदे मन्त्रा दृश्येरन् ; न च
तथा दृश्यन्ते । अपरञ्च, एव मपि बहवो मन्त्राः सामवेदे सन्ति,
येषा ऋक्संहितायां श्रवणं नास्त्येव । अथापर मपि, यथेवर्क-
संहितायां सूक्तानि , तथैवेह दशदादीनि ; ततश्च कुतः कस्यो-
द्भरणं किम्मानकं भवेदिति च स्याद् विचार्य मेव , विचार-
काले तु विनिगमकाभाव एव मूर्तिमान् दरीदृश्येतेत्यत्र च कः
संशयः । वस्तुतः पुरा ऋगादिलक्षणाः सर्व एव मन्त्रा विकीर्णा
एव आसन् , ततो यदैव ऋक्चयनेन ऋग्वेदीयसूक्तानि सङ्ग-
हीतानि , तदैव तथैव सामवेदीयान्यपि दशदादीनीति किं
चिन्नम् ? एकस्या एव हि ऋचस्ययन मुभयत्रैककालेऽपि सम्भवत्ये-
वेत्यपास्येतैवोद्भूतिमत मिति दिक् ॥

अथर्वविचारस्तु प्रदर्शित एव पुरस्तात् . (१४७-१५८ पृ०) ॥

[ब्राह्मणम्] ततो ब्राह्मणस्यास्ति किं लक्षण मित्यन्विच्छन्तः
पश्याम इद मापस्तम्बसूत्रम्— “कर्मचोदना ब्राह्मणानि”—इति ।

कर्मचोदना विधिरिति त्वनर्थान्तरम् । विधिशेष द्विविध इत्याह सायणः । तथाहि— “विधिरपि द्विविधः ; अप्रवृत्तप्रवर्त्तनम् , अज्ञातज्ञापनञ्चेति । ‘आम्नावैष्णवं पुरोडाशं निर्वपति दीक्षणीया-याम्’-इत्याद्याः कर्मकाण्डगता विधयः अप्रवृत्तप्रवर्त्तकाः ; ‘आम्ना वा इद मेक एवाय आसीत्’-इत्यादयो ब्रह्मकाण्डगता अज्ञातज्ञापकाः”-इति (ऋ० सं० भा० भू०) ।

एतस्यैव ब्राह्मणस्य शेषरूपवाक्यान्वेयार्थवादा उच्यन्ते इत्याह चापस्तम्बः । तथाच तत्सूत्रम्— “ब्राह्मणशेषोऽर्थवादः”-इति । शेषशेषिभावः अङ्गाङ्गिभावश्चेत्यनर्थान्तरं मीमांसकानाम् । तच्च प्रतिपादितम् “अथातः शेषलक्षणम् (३. १. १.)”-इत्यधिकृत्य “शेषः परार्थत्वात् , द्रव्यगुणसंस्कारेषु वादरिः , कर्माण्यपि जैमिनिः , फलञ्च पुरुषार्थत्वात् , पुरुषश्च कर्मार्थत्वात्”-इति (३. १. २-६.) । विधिभिरङ्गाङ्गिभावश्चार्थवादानां ते मन्यन्ते एव । तथाहि— “आम्नायस्य क्रियार्थत्वादानर्थक्य मतदर्शानां तस्मादनित्य मुच्यते”-इत्यादिभिः षड्भिः सूत्रैः (१. २. १-६.) अतदर्शानाम् = अक्रियार्थानाम् = अर्थवादानाम् आनर्थक्यम् , तस्मात्तेषा मनित्वं माशङ्का “विधिना त्वेकवाक्यत्वात् सुत्यर्थ-त्वेन विधीनां स्युः”-इत्यादिभिः षड्भिः सूत्रैः (१२. ७-१२.) विधीनाम् = ‘वायव्यां प्रवेत मालमेत’-इत्यादीनाम् ब्राह्मण-वाक्यानां सुत्यर्थत्वेनैव “वायुर्वै जेपिष्ठा देवता”-इत्येवमादीनां मर्थवादवाक्यानां सार्थकता , तस्मान्नित्यता च सिद्धान्तिता । एत-देवाभिप्रेत्याह सायणाचार्यः— “द्विविधं ब्राह्मणम्— विधिः , अर्थवादश्च”-इति ।

अर्थवादानां मपि ब्राह्मणत्वं स्वीकृतं निरुक्ते च । तथाहि—

“प्राशित्र मस्याक्षिणी निर्जघानेति च ब्राह्मणम् (१२. २. ३.)”
—इत्येवमादीनि द्रष्टव्यानि । अपि चार्थवादानां ब्राह्मणत्व मुररी-
कुर्वतैव तेन तेषां तत्त्वव्यापनेऽप्रामाण्यञ्च ध्वनितं तत्रैव । तथाहि—
“बहुभक्तिवादीनि हि ब्राह्मणानि भवन्ति(७. ७. २.)”—इत्यादि ॥

अत्र त्वेतदपि ज्ञातव्य मस्ति,— सायणस्य प्रदर्शितप्रकारं
विधिबैधन्तु वैदान्तिकानां मनुरोधतः प्रौढिवादमात्र मिति ;
कर्मचोदनैव विधिरिति आपस्तम्बादियाज्ञिकानां जैमिन्यादि-
मीमांसकानाञ्च सम्मतत्वात् । न हि केऽपि याज्ञिकाः “आत्मा
वा इद मेक एवाग्र आसीत्”—इत्यादीनां विधित्वं मन्यन्ते ; अपि
त्वर्थवादत्व मेव । अत एवोक्तं मीमांसा शालिकनाथीयप्रकरणपञ्चि-
कायाम्— “केवलवस्तुवादी वेदभागो नास्ति”—इत्येवमादि,
मन्यन्ते चात एव साङ्ख्याः— “द्रष्टवदानुश्रविकः”—इति ॥

विध्यर्थवादयोः प्रकारभेदादीनि जैमिनीयादौ बाहुल्येन वर्णि-
तानि ; लौगाक्षिभास्करेणार्थसङ्गहे , कृष्णयज्वना च मीमांसा-
परिभाषायां सङ्क्षेपेण निर्णीतानि ; विधिविचारादिप्रकरणेषु प्रपञ्चि-
तानि च ; तेभ्य एव विशेषतोऽवगन्तव्यानि ॥

मीमांसावृत्तिकारेण तु ब्राह्मणलक्षणान्येव मुदाहृतानि—
‘इतिकरणबहुलम्’, ‘इत्याहोपनिबद्धम्’, ‘आख्यायिकास्वरूपम्’—
इति च । इमानि लक्षणानि प्रायिकाभिप्रायेणोक्तानि ; मन्वे-
ष्वपि तथादर्शनात्, ब्राह्मणेष्वपि क्वचित्सदभावदर्शनाच्चातिव्याख्य-
व्याप्तिदोषापत्तेरित्याहतुः शबरस्वामिसायणौ । जैमिनिस्तु सूत्रया-
मास “शेषे ब्राह्मणशब्दः”—इत्येव (२. १. ३३.) । “मन्वाश्च
ब्राह्मणानि वेदः, तत्र मन्त्रलक्षणे उक्ते परिशेषसिद्धत्वात् ब्राह्मण-
लक्षणं भवचनीयम्, मन्त्रलक्षणेनैव सिद्धम्,— यस्यैतल्लक्षणं न

भवति, तद् ब्राह्मण मिति परिशेषसिद्धं ब्राह्मणम्”—इति च तद्वाच्यम् । तदेवं निष्पन्न मेतत्— अभियुक्तानां समाख्यात एव श्रेयम्— एष मन्त्रः, एतद् ब्राह्मण मिति ; अपि च नैव मन्तरेण सम्भवेतां तयोर्लक्षणे ; इतिकरणबहुलादिषु सर्वत्रैवाव्यास्यति-
प्राप्तिदोषयोरनिवार्यत्वात् । अतः सुष्ठूक्तं सायणेन— “इदं शेष-
व्यत्यन्तविजातीयेषु समाख्यान मन्तरेण नान्यः कश्चिदनुगतो धर्मो-
ऽस्ति यस्य लक्षणत्व मुच्यते”—इति । स्तथात्राप्युदाहरणपरे प्राचीनपद्ये अपि । तथाहि—

“हेतुर्निर्वचनं निन्दा प्रशंसा संशयो विधिः ।

परक्रिया पुराकल्पो व्यवधारणकल्पना ॥

उपमानं दशैवेति विधयो ब्राह्मणस्य तु ।

एतद्वै सर्ववेदेषु नियतं विधिलक्षणम् ॥”—इति ।

तत्र, (१) हेतुः— “सूर्येण जुहोति, तेन ह्यन्नं क्रियते”—इति ।

(२) निर्वचनम्— “तद्भो दधित्वम्”—इति ।

(३) निन्दा— “उपावीता वा एतस्याग्नयः”—इति ।

(४) प्रशंसा— “वायुर्वै क्षेपिष्ठा देवता”—इति ।

(५) संशयः— “तद्विचिकित्सन् जुहवानीशमा होषाश्म्” ।

(६) विधिः— “यजमानसंश्रिता, औदुम्बरी भवति”—इति ।

(७) परकृतिः— “माषानेव मद्भ्यं पचति”—इति ।

(८) पुराकल्पः— “पुरा ब्राह्मणा अभैषुः”—इति ।

(९) व्यवधारणकल्पना— “यावतोऽश्वान् प्रतिगृह्णीयात् ,

तावतो वारुणांश्चतुष्कपालान् निर्वपेत्”—इति ।

दशम मुदाहरणन्तु शबरस्वामिना नैव प्रदर्शितम् ; तत एव सम्भविद्येन सायणेनापि कथङ्कारं भवेद् दर्शितम् ? अथवा लेखक-

प्रसाद एवात्र निदानम् । यद्यप्येतादृशेऽस्मादृशानां लेखनीचालन-
मुपहासास्पद मेव सम्भवेनाम, तथापि कर्तव्यपरवशैः कथ-
मुपेक्षणीयं स्यादिति यथाज्ञानं तत् प्रदर्श्यते— “स यथा
शकुनिः सूत्रेण प्रबहो दिशं दिशं पतित्वा ऽन्यत्रायतन मलब्ध्वा
बन्धन मेवोपश्रयत, एव मेव खलु सोम्य तन्मनो दिशं दिशं पतित्वा-
ऽन्यत्रायतन मलब्ध्वा प्राण मेवोपश्रयते ; प्राणबन्धनं हि मन
इति (छा० ब्रा० ८, ८, २.)”—इत्येवमादिक मेवोपमानोदाहरणं
भवेद् दशम मिति ॥

अथावेद मप्यालोचनीयम्— ब्राह्मणग्रन्थेषु खल्वेतत्पद्यदयोक्ता-
तिरिक्ताना मितिहासादीना मपि कतिविधानां वाक्याना मस्तित्व
मुपलभ्यते । तथाहि छान्दोग्ये — “स होवाच ऋग्वेदं भगवो-
ऽध्येमि ०—० इतिहासपुराणम् (८. १. ३.)”—इत्यादि । शतपथे-
ऽप्यश्वमेधप्रकरणे — “अथाष्टमेऽहन् ०—० तानुपदिशतीतिहासो
वेदः, सोऽय मिति किञ्चिदितिहास माचक्षीतैव मेवाध्वर्युः
सम्प्रेषति (१२.)”—इति, “अथ नवमेऽहन् ०—० तानुपदिशति
पुराणं वेदः, सोऽय मिति किञ्चित् पुराण माचक्षीतैव मेवाध्वर्युः
सम्प्रेषति (१३.)”—इत्येवमादि । तैत्तिरीयेऽपि— “यद् ब्राह्म-
णानीतिहासान् पुराणानि कल्पान् गाथा नाराशंसीर्मेदाहुतयः
(आ० २. ८. २.)”—इति । “ब्राह्मणानि कर्मचोदनाः— ‘वाय-
व्याए ष्वेत मालभेत’—इत्यादयः । इतिहासाः ब्रह्माण्डादि-
नियमाः ;— ‘देवाः सुराः संयसा आसन्’—इत्यादयः । ‘आत्मा वा
इद मेक एवाग्रभासीवैवेह किञ्चानाग्रे’—इत्यादीनि सृष्ट्यादिप्रति-
पादकानि पुराणानि । कल्पाः कल्पसूत्राणि— प्रयोगप्रतिपाद-
कानि । गाथाः गायन्ति-चोदिता मन्त्रविशिषाः ;— ‘योऽस्य

कौष्ठ्या'-इत्यादयः ; यमगाथाभिः परिगायतीति विधानात् ।
 नाराशंसीः नाराशंस्यः 'होतायश्चराराशंसम्'-इत्याद्याः । ब्राह्म-
 णान्तःपठिताना मपि पुनरुक्तिः फलातिशयद्योतनार्थम्'-इति च
 तद्भाष्यं सायणीयम् । तत्त्वतस्त्विह कल्पाः कल्पसूत्रवीजानीत्येव
 वक्तुं मुचितम् ; अस्ति वात्र पाठान्तरता ? गाथाः खलु श्लोकबद्धाः
 प्रवादवाक्यरूपा ब्राह्मणग्रन्थेभ्योऽपि प्राचीना एव ; ता एव च
 श्लोका इत्यप्युच्यन्ते ; तद्यथा— "तदेषाभिद्यज्ञगाथा गीयन्ते—
 'यजेत्कौत्रामण्या सपत्नीकोऽप्यसोमपः । मातापितृभ्या मनुष्यार्था-
 द्यजेतिवचनाच्छ्रुतिः'-इति (ऐ० ब्रा० ७. २. ८.)"-इति । नारा-
 शंस्यस्तु नरस्तुतिश्रुतयः ; तास्तु मन्त्रात्मिकाः , गाथात्मिकाः ,
 ब्राह्मणात्मिकाश्च भवन्ति । तद्यथा— "अधि ऋतुः पणीनां वर्षिष्ठे
 मूर्ध्वनस्थात् (ऋ० सं० ४. ७. २६. ६, ७, ८.)"-इत्येवमादयो
 मन्त्रात्मिकाः ; हिरन्येन परीक्षतान् कृण्वान् शुक्लदतो मृगान् ।
 मणारे भरतो ददाच्छतं बह्वानि सप्त च (ऐ० ब्रा० ८. ४. ८.)"
 -इत्येवमादयो गाथात्मिकाः ; "एतेन ह वा ऐन्द्रेण महाभिषेकेणो-
 दमय आग्नेयोऽङ्ग मभिषिषेच तस्मादङ्गः समन्तं सर्वतः पृथिवीं
 जयन् परीयायाश्वेन च मेध्येनेजि (ऐ० ब्रा० ८. ४. ७.)"-इत्येव-
 मादयश्च ब्राह्मणात्मिकाः । अथर्ववेदीयगोपथब्राह्मणे तु तत्पद्य-
 प्रकाशितातिरिक्ता बहुविधा एव श्रुतयः संलक्ष्यन्ते । तथाहि—
 "इमे सर्वे वेदा निर्मिताः ; सकल्पाः सरहस्याः सत्राङ्गणाः सोप-
 निषक्ताः सेतिहासाः सान्वाख्यानाः सपुराणाः सस्वराः ससंस्काराः
 सनिरुक्ताः , सानुशासनाः सानुमार्जनाः सवाकोवाक्याः (१.
 २. ८.)"-इति । तत्र कल्पाः खल्विदानीन्मन्त्रकल्पसूत्राणां
 मूलग्रन्थेष्वपलभ्यन्ते ; रहस्यानि त्वारण्यकानि ; स्वरा इति तु

इदानीमवलितशिष्याग्रन्यानां मूलानि ; निरुक्तानि चाद्यप्रचलित-
निरुक्तमूलान्येव ; अनुशासनान्यपि अद्यप्रचलितकन्दोऽनुशासन-
मूलानि ; संस्काराः खलु पदसंस्कारकशास्त्राणां पाणिन्यादीनां
मूलान्येव ; अनुमार्जनानि चाद्यस्थितस्तुद्रतमवेदाङ्गज्योतिषस्य
मूलानि ; वाकोवाक्यानि तु प्रश्नोत्तररूपाणीति शङ्कराचार्यः ,
जहापोहादितर्कप्रतिपादकमीमांसाशास्त्रमूलान्येवेत्यपि केचित् ।
तदेतेषा मिह प्रदर्शितपद्योक्तेषु दशसु कथं भवेत् समावेशः ? तदत्र
बहुयत्नतोऽपि हयोस्तिसृणां वा समावेशानुभवेऽपि न तु सर्वेषां
समावेशः सिद्धतीति कथं स्यादेवंविधानां ब्राह्मणत्वम् ?

अतोऽत्रैवं ब्रूमः ।— आसीत् पुरा सर्वा एवेमाः श्रुतयो
विकीर्णा इति । तत्र, विधायकवाक्यानाम्,— ‘वायव्यां’ श्वेत
मालभेत’—इत्येवमादीनाम्, तथा प्रवर्त्तकत्वेन (निषेधविध्यादी
निवर्त्तकत्वेन च) ‘वायुर्वै चेपिठा देवता’—इत्येवमादीनाञ्च कर्म-
चोदनापरत्वेनैव ब्राह्मणत्वम् ; तदतिरिक्ताना मर्थतात्पर्यादिनिर्णाय-
कानां निरुक्तादीना मेव वेदार्थवादोपयोगित्वेनार्थवादत्वम् । तयोस्तु
प्राचीनपद्ययोः ब्राह्मणभेदा एव निर्दिष्टाः, न त्वर्थवादभेदाः “दशै-
वैते विधयो ब्राह्मणस्य तु । एतद्वै सर्ववेदेषु नियतं विधिलक्ष-
णम्”—इत्युक्तेः । विधिः, कर्मचोदना इत्यनर्थाम्बरम् ; “कर्म-
चोदना ब्राह्मणानि”—इति हि आपस्तम्बसूत्रम् । अर्थवादशास्त्राणि
खलु निरुक्तादीनि ब्राह्मणतो विभिन्नान्येव ; अतएवोक्तं द्वितीयं
सूत्रं आपस्तम्बेन— “ब्राह्मणशेषोऽर्थवादः”—इति । ब्राह्मणशेषो-
ऽवशिष्टो वेदार्थप्रसवकतद् विधिवैक्यसङ्ग एवार्थवाद इत्युच्यते इत्येव
च तस्यार्थः । यथा चाह जैमिनिः— “शेषे ब्राह्मणशब्दः (द.
१. ३३.)”—इति । न च तत्रावगम्यते मन्त्रस्यैव भागविशेषो

ब्राह्मण मिति , अपि तु गम्यत एव मन्त्रातिरिक्तो वेदभागी ब्राह्मण मिति ; तद्यैवेहापि गम्यतेव ब्राह्मणातिरिक्तो मन्त्रलक्षणविधुरो वेदभागीऽर्थवाद इति । सिद्धं मित्यं वेदतैविध्यम् ; — मन्त्रः , ब्राह्मणम् , अर्थवादः इति । अत एव वाभवद्देदस्त्वधीतिव्यपदेशभाक् । सायणीय मितवचनश्चाभ्याक मनुकूल मेव— “तदेवं वेदे विद्यमानानां जयाणां मन्त्रविध्यर्थवादभागानां प्रामाण्यकारणाभावादु बोधकानां तेषां प्रामाण्यस्य स्वतस्वाङ्गीकारात् कस्मिन्स्यापि वेदस्य प्रामाण्यं सिद्धम्”—इति (ऋ० सं० भा० भू०) ।

यद्यप्येतरेयादिग्रन्थेषु विध्यर्थवादावुभावेव स्तः ; परं विधीनां बाहुल्यादेव ब्राह्मण मित्वेव ते व्यपदिश्यन्ते ; यथाच यजुःसंहितायां ऋग्यजुषोरुभयोरपि विद्यमानत्वेऽप्याख्यायत एव यजुरिति यजुषां बाहुल्यात् । तथा छौतरेये बह्व एव गाथाः प्रमाणत्वेनोद्धिखिता दृश्यन्ते , तैत्तिरीये च शिवादयो बहवः श्रूयन्ते , तथा छान्दोग्ये ऽपि छन्दोऽनुकीर्तनानि च , गोपथे तु “ओङ्कारं पृच्छामः को धातुः”—इत्यारभ्य , “किं ज्योतिषं किं निरुक्तं किं स्थानं का प्रकृतिः किं मध्यात्म मिति षट्त्रिंशत् प्रश्नाः (१. १. २४.)”—इत्यन्तग्रन्थसन्दर्भेण षडङ्गपरिचया व्यज्यन्त एव ; तत्तृतीये तु खण्डे “षडङ्गविदस्तथाधीमहे”—इति ज्ञान्वाते स्फुटम् ।

तस्मादिदं मेव युक्तं मिवाभाति,— एतरेयादिग्रन्थाविर्भावात् प्रागेव ब्राह्मणार्थवादिति श्रेणीद्वयगतानि सर्वाण्येव वाक्यान्यासन् विकीर्णानि , तदनुसृत्यैव कृतं मुक्तलक्षणद्वयं मापस्तत्वेन तत् उत्तरं विकीर्णमि ताव्येव सङ्गृह्य यागकर्मणां पौर्वापर्यं मनुसृत्यैव ग्रन्थीकृतानि महीदासदिभिः ; तत्पश्चमेव सर्वेषां मेव निर्वचना दीना मभवद् ब्राह्मणान्तर्गतत्वं तथा तन्नामैव व्यपदेशभाक्ताश्च ;

तत एव औमिनिर्विध्यर्थादयोरुभयोरेव ब्राह्मणत्व सुररीकृत्य तथैव
सूत्रयामास तद्वत्त ए मिति ॥

न चैष ब्राह्मणभागः शाखा भेदानुगतोऽपि विभिन्नत्व मागतः,
प्रत्युतः द्वयोर्बह्वीनां वा शाखानां मेकमेव ब्राह्मणम् । एकस्या
अपि शाखाय दृश्यते चैकं ब्राह्मणम् । एवञ्चेदानीं सर्वशाखा
ब्राह्मणसङ्घाततन्नामानि च सुदुर्ज्ञेयानि साम्प्रतं हि ऋग्वेदस्य
ऐतरेयकं कौशीतकञ्च हे एव ब्राह्मणे अस्माभिर्दृष्टे ।

यजुर्वेदस्य तु शक्तयजुषो काखमाध्यन्दिन्योर्द्वे शतपथब्राह्मणे
दृष्टे । कृष्णयजुषः खलु तैत्तिरीय मेवैकं दृश्यते । आपस्तम्ब-
ब्राह्मणस्यापि विद्यमानता गम्यते । चरकाध्वर्युसु मैत्रायण्या
शाखायाश्च ब्राह्मण मस्तीति श्रुतम् ।

सामवेदीयत्रयोदशशाखानान्तु दशैव ब्राह्मणग्रन्था इति गम्यते ।
अतएव तर्पणविध्यादौ तेषाम् प्रवक्तृणां नामान्येवमभिगीयन्ते—

शटिः, भागवी, कास्वरी, ताण्ड्यः, वृषाणकः, रुहः, शम-
वाहुः, अगस्त्यः, वष्कशिराः, हुहुः,—दशैते मे प्रवचनकर्तारः स्वस्ति
कुर्वन्तु तर्पिताः स्वस्ति कुर्वन्तु तर्पिताः इति । तत्र च कौथुम-
शाखिभिस्ताण्ड्य मेवाधीयते, ताण्ड्यांशभूतानि ताण्ड्यपरिशिष्ट-
भूतानि वा अनुब्राह्मणानि वा अपराण्यपि समाधीयन्ते च ; तेषां
नामानि यथा,—षड्विंशब्राह्मणम्, सामविधिव्राह्मणम्, आर्षेय-
ब्राह्मणम्, वंशब्राह्मणम्, देवताध्यायब्राह्मणम्, संहितोपनिषद्-
ब्राह्मणम्, छान्दोग्यब्राह्मणञ्चेति । अत्र च षड्विंशब्राह्मणस्यान्त-
प्रपाठकः अद्भुतब्राह्मणोच्यते तथा छान्दोग्यब्राह्मणस्य आद्यप्रपाठक-
इयम् मन्त्रब्राह्मणञ्चाभिधीयते । विशेषतस्तु महकृते “मन्त्रसञ्जी-
वनी” नाम मन्त्रब्राह्मणटीकायां द्रष्टव्यम् ।

अथर्ववेदस्य त्वेकमेव गोपथं नाम ब्राह्मणमथ यावदस्माभिर्दृष्टमिति दिक् ॥

अथ दृश्यते चैको ग्रन्थो निदानसूत्राभिधः सामवेदीयो दशप्रपाठकः । तत्रादौ 'अथातश्छन्दसां विषयं व्याख्यास्यामः'—इत्यादिभिः सामवेदच्छन्दोग्रन्थान्तर्गतानां सृचां छन्दोविषया निर्णीताः, ततः 'अथातः स्तोभान् व्याख्यास्यामः (१. ८.)'—इत्यारभ्य सामवेदीयस्तोभग्रन्थगतस्तोभा निर्णीताः, ततः 'अथातः सामान्तानां चत्वारो भागाः (१. १२.)'—इत्यारभ्य सामान्तापरपर्यायाणि सामनिधनानि निर्णीतानि, ततो द्वितीयाध्यायारम्भे सामवेदीयोद्देश्यविषया अप्यत्र चिन्तिताः, तत्रैव पञ्चमखण्डादौ 'अथातो यज्ञस्थानानि (२. ५.)'—इत्यारभ्य सामवेदीयकल्पशास्त्राख्युक्तानि, ततस्तृतीये 'अथायत्सन्धिरन्तर्भागं भवति'—इति (३. ६.) सामवेदीयमन्त्रेषु व्याकरणविधयश्च सूचिताः, ततः पुनरेव क्रतुविधयो महानान्त्रादिविधयश्च प्रपञ्चिताः, ततः पञ्चमाध्यायान्तखण्डत्रये 'अथातः संवत्सरवर्गाणां पञ्चसंवत्सरवर्गाः'—इति (५. ११-१३) ज्योतिषग्रन्थविषयाः कालादयोऽपि निर्णीताः । ततश्च पुनरासमाप्तिं सामग्रन्थीयव्रतहन्दादिपर्वविषयाः, बृहद्रथन्तरादिसामविषयाः, सत्राहीनैकाहादिकृतसम्पादकविविधसामादिविषयाश्च विधयः प्रपञ्चिताः । अत्रैव यथाप्रयोजनं निरुक्तं स्वरादिशिष्टाविधानं च क्वचित् क्वचिदुपदिष्टञ्च, परं न तथापि सर्वत्र तत् कृतकृत्यतां प्रतिभाति । नापि निरुक्तोक्तं श्यालशब्दनिर्वचनं सामशब्दनिर्वचनञ्चात्र यथोक्तं पश्यामः ; अत इदानीं प्रसङ्गसङ्गत्वेदमपि ब्रूमः,— सर्वेषां मेव वेदानां मेकैकं निदानसूत्रमासीदेवैतर्हि तानि लुगानीव, सम्येव वास्मदगोचराणीति ।

।देतभ्य एव निरुक्तादीनि वेदाङ्गशास्त्राणि समुद्भूतानि ; दृश्यन्ते
 हे क्षुद्रतमन्यग्रोधवीजादिभ्यः प्ररोहन्तो न्यग्रोधादिमहामहीरुहा
 अपि ; अतएव चास्य शास्त्रस्य प्रथितं नाम निदानसूत्रमिति ।
 निरुक्तकृताप्यसकृदेव प्रमाणत्वेनोपन्यस्तं (६. २. ६; ७. ३. ६.)
 निदानाः—इति । एवं निदानसूत्रे बहुत्रैव अनुब्राह्मणनामकीर्तनं
 न श्रूयते । यथाष्टमप्रपाठकीयतृतीयखण्डे — “षोडशिनोऽनु-
 ब्राह्मणम्”—इति, तत्रैव पुनः “अनुब्राह्मणम्— ‘स्युरेकविंश
 होमः’—इति”—इति । पाणिनिश्च सूत्रयामास— “अनुब्राह्मणा-
 देनिः”—इति (४. २. ६२.) “तदधीते तद्दे (पा० ४. २. ६८.)”
 -इत्यधिकारेऽस्य सूत्रस्य पाठादवगम्यत चैष ग्रन्थो वैदिक एवेति ।
 ब्राह्मणसदृशो ग्रन्थोऽनुब्राह्मणम्, तदधीतेऽनुब्राह्मणी—इति च
 तत्र दीक्षितवृत्तिः । ब्राह्मणसादृश्याच्चास्य चतुर्वेदीयत्वमपि
 गीयते, ततस्तत्सङ्ख्याबाहुल्यञ्च सुतरां स्वीकार्यमेव । तत् किं
 नेतदनुब्राह्मणम् ? केन चित् क्वचिदपि दृष्टमेकमपि किं न
 नेति वर्वर्त्तिमहान् संशयः ।

अस्मद्गुरुचरणास्त्वत्रैव सुपादिशन्,— ब्राह्मणोक्तानां छन्दो-
 वेध्यादीनां वैशद्याय, तदनुक्तानां देवतादीनाञ्च कथनायैव
 तेषां सम्भवदाविर्भावः । ततस्ततोऽपि प्रकृष्टतमेषु समुत्पन्नेषु
 निदानसूत्रेषु तेषां मादरात्पत्वं सञ्जातम् । ततस्ततोऽपि प्रकृष्ट-
 तमेषु निरुक्तादिषडङ्गग्रन्थेषु ऋष्यनुक्रमण्यादिषु ऋषिनैगियादिषु
 व प्रकटितेषु प्रायोऽथ विलोपदशां गतानि तानि ; साम्नां देव-
 शादिस्थापनाय सामवेदीयं निदानसूत्रं सर्वतो नालम्, नाप्यद्या-
 गीतोऽप्युल्लृष्टतरः कश्चन ग्रन्थ आविर्भूतः सामवेदीय इति
 परिषयकान्धेव तानि लुप्तावशिष्टानि सन्ति देवताध्यायादीनि

पञ्चैवेति । तत्र देवताध्यायनामानुब्राह्मणे साक्षां देवताः श्रूयन्ते, चाषेयनामानुब्राह्मणे ऋषयः, वंशनामानुब्राह्मणे सामवेदीयाचार्यवंशाः, संहितोपनिषदनामानुब्राह्मणे संहितादिविधयः, सामविधिनामानुब्राह्मणे नित्याग्निहोत्राणां रश्मिप्रायश्चित्तादिसाक्षां काम्येषु प्रयोज्यानां साक्षां च विधानानीति ।

सायणाचार्येण तु देवताध्यायादीना मपि ब्राह्मणत्वं निवाख्यातम् । तथाहि ताण्ड्यब्राह्मणादिभाष्यभूमिकादौ— “अष्टौ हि ब्राह्मणग्रन्थाः प्रौढं ब्राह्मणं मादिमम् । षड्विंशत्यं द्वितीयं स्यात् ततः सामविधिर्भवेत् । चाषेयं देवताध्यायं भवेदुपनिषत्ततः । संहितोपनिषद् वंशो ग्रन्था अष्टावितीरिताः”—इति । अत्र यदुच्यते प्रौढं मिति, तदेव ताण्ड्यं मिति सामगप्रसिद्धम् ; यदुच्यते षड्विंशं मिति, तस्यैवास्ताध्यायोऽद्भुतं मिति कथ्यते ; यदुच्यते उपनिषदिति, तदेव छान्दोग्यं मिति सामगैर्व्यपदिश्यते । तत्र चाष्टद्वितीयाध्याययोर्मन्त्र इति समाख्याविशेषः तृतीयाद्यासमाप्ताना मष्टानाञ्चाध्यायानां सुपनिषदिति चेति ॥

अत्रास्मादिष्टासस्त्वेवम्,— सायणाचार्यस्तु नासीद् शुक्रमुखादधीतसामविद्यः, ततोऽत्र नैव तद्वचनं प्रमाणं भवितुं मर्हतीति ; अनुभूयत एव हि सामवेदे तस्यापूर्णाधिगतत्वं प्रतिपदयिष्ये । तथाहि प्रथमं तावत्— सामवेदीयार्चिकग्रन्थमात्राणां व्याख्यानेनैव समग्रसामसंहिता व्याख्याता भविष्यतीति विचारयतेव तेनोक्तं नेतत् सामभाष्यावतरणिकावसानकाले— “नन्वस्मिन् सामवेदे ब्राह्मणभागस्य व्याख्यातुं योग्यत्वेऽपि मन्त्रभागस्य न व्याख्यानयोग्यताकि”—इत्यारभ्य “ऋचः संहिताग्रन्थे छान्दीनामके समाज्जाताः, ताः सर्वा ऋचं पान्नातक्रमिषेह व्याख्यायन्ते”—

इत्यन्तम् । न च तदनुमोदन्ते सामगाः ; पदवाक्यस्तोभादियुक्तानां हि साम्नां भवत्येवार्थान्तरता, तदर्थज्ञानाय च सामग्र्यव्याख्यान-
स्याप्यतितरां कर्त्तव्यत्वात् । सामातिरिक्ताश्च मन्त्रा न हि सर्व-
एव निःशेषेण छन्दोग्रन्थे श्रुताः, यत् तेषां मेव व्याख्यानेन भवे-
युर्व्याख्याताः सर्व एव ते ; गानग्रन्थेष्वप्यारण्यके आक्रन्दयेत्यस्या
ऋचः, स्तोभग्रन्थे आयुर्विश्वायुरित्यादीनां यजुषां च श्रूयमाण-
त्वात् । तदेतस्माच्च स्फुटं भवगम्यते, नाधिगतास्तेन गानस्तोभादि-
सामग्र्याः ; अपि तु मीमांसादिशास्त्रत एवावगता तेषां विद्य-
मानतेति द्वितीयम् । तत्रैवोक्तं मपरं मपि— “न च तासां
(ऋचाम्) क्रतुषु स्वातन्त्र्येण विनियोगोऽस्ति”—इति । तदपि
भ्रमविजृम्भितं मेव ; ऋक्षयानां मपि लृहृदादिस्तोमानां क्रतुषु
विनियोगदर्शनादिति तृतीयम् । यच्चोक्तम्— “तासां सृचां क्रम-
व्यवस्थेन बहुचैरप्यधीयमानत्वात्तदीयानुक्रमणिकोक्तानि ऋष्या-
दीनेवात्रानुसन्धेयानि”—इति, तदपि तस्यैकदेशदर्शित्वं मेवा-
वेदयति ; बहुगनधीतानां मप्युच्यते मिह विद्यमानत्वात्, साम-
वेदीयर्चां सृष्ट्यादिपरिज्ञानाय नैगेयनामग्रन्यानां प्रामाण्यतरत्वाच्च ;
सन्ति चानेकत्र मतभेदाः अनुक्रमणीनैगेयशास्त्रयोरिति चतुर्थम् ।

तत्रैवानुपदं सुक्तम्— “काण्डत्रयात्मको योयं छन्दोनामकः
संहिताग्रन्थः”—इति, तदप्यसङ्गतं मेव ; सामवेदे— सामसंहितासु,
आर्चिकसंहितासु, ब्राह्मणेषु वा न कापि हि तैत्तिरीयादाविव
काण्डविभागो दृश्यते ; अपि तु सर्वास्तेव संहितासु पर्वेति,
ब्राह्मणेषु तु पञ्चिकेति च । तदत्र पर्वत्रयात्मक इति वक्तव्यं
यदुक्तं काण्डत्रयात्मक इति, तेन व्यज्यते तस्य तैत्तिरीयादावेव
कृतबहुश्रमत्वमिति पञ्चमम् । एवं तत्रैवोत्तरत्र सर्वत्रैव ‘प्रथमे

दशति'—इत्यादि वक्तव्ये “प्रथमे खण्डे”—इत्याद्युक्त मिति षष्ठम् ।

किं बहुना एतस्माच्च भाष्यसमालोचनादिद मेव प्रतीयते,— स
ज्ञात्मनः खलु सर्ववेदभाष्यकर्तृत्वप्रतिपादनायैव अनधीताया
अपि सामसंहिताया व्याख्याने प्रवृत्तः प्रायः स्वकृतात् ऋग्वेद-
भाष्यादेव यथायथं व्याख्यानान्युद्धृत्य ग्रथनेनैव अमंस्तु सम्पन्नं
सामभाष्येति । वस्तुतो नैव तदेतद् वालक्रीडन मिव भाष्यं साम-
भाष्य मिति मन्यते सामगः कोऽपि । यच्च तस्माद् गम्यते, तत्तु
लभ्यत एव हि ऋग्भाष्यत एव ; यस्तु न लभ्यते ऋग्भाष्ये ,
तस्मावकास्ति च तत्रापीति किङ्कृत मेतेन सामभाष्येणेति ।

तत्त्वतः खलु श्रीमान् सायणाचार्यो ज्ञासीदधीततैत्तिरीयः,
ततस्तद्विषयकज्ञान मेव तस्य सञ्ज्ञात सुपदेशानुरूपम्, वर्धितञ्च,
तत् स्वातिबुद्धानुगतविशेषपरिशीलनादिभिः ; अत एव तद्भाष्यं
नून मादरणीयतमं सम्पन्नम् ; अर्धयुवेदविदा ऋग्वेदविद्वत् मपि
न दुराप मिति ऋग्भाष्य मपि सम्पन्न मेवादरणीयतरम् ; ऋग्य-
जुर्वेदव्याख्यातुस्तु ऋग्यजुर्मयस्वेवाथर्ववेदस्यापि व्याख्यानं न
सुदुष्कर मिति तस्यापि भाष्यस्य सम्भवत्येवादरणीयता ; परं
सामवेदसु गुरुसुखादनधीतो नैव भवेदुच्चार्योऽपि तदोधस्तु
दुरप्रारब्धत एव । सामसंहिताया भाष्ये कर्तव्ये— ‘हुप् हुप्’,
‘वि वि’, ‘वं वम्’—इत्यादिपदस्तीभयुक्तानां साक्षां व्याख्यानानि
कर्तव्यानि ; “आयुर्विज्ञायुर्विज्ञम्”—इत्यादियजुर्मात्राश्रितानां
साक्षां व्याख्यानानि प्रदर्शयितव्यानि ; सर्वत्रैव सामसु मूलतः
स्वरवर्णमात्रादिपरिवर्तनकारणानि यथायथं प्रदर्शयितव्यानि ;
कक्षां योनी कृति सासानि किंस्वरूपाणि च तानि परिचाख्यानि ;
साक्षां सर्वेषां मेव यथायथं नामानि सप्रमाणानि दर्शयितव्यानि ;

कस्मामेवपि केचित् । तदेतत् सर्वं मेव वेदानां मुमूर्षुदशात्
मेवावेदयति । हन्त ! यदि ह्यद्य “स्वाध्यायोऽध्येतव्यः”—इत्यादि-
श्रुतेरादरः कार्यतो दृश्येत , यदि ह्यद्य “वेदः कृत्स्नोऽधिगन्तव्यः”—
इत्यादिस्मृतेश्चादरः कार्यतो दृश्येत , तर्हि सर्वैरवश्यं मेतन्नु-
ज्ञातं मेव स्यादारण्यकं न त्वन्यायात्मकं मेव ;— नापि ब्राह्म-
णान्यभागरूपं मेव ;— आसीच्च पाणिनीयतो बहुप्रागपीति ।
तथाहि— बहूनां भेवारण्यकग्रन्थानां मध्यायपरिगणनादेव ज्ञायते,
नारण्यकग्रन्थोऽध्यायमात्र एवेति । यदि हि “पथ्यध्यायन्याय-
विहारमनुष्यहस्तिष्विति वक्तव्यम्”—इत्येतदार्त्तिकभाष्ये “आरण्य-
कोऽध्यायः”—इत्येकवचनान्तोदाहरणदर्शनादेवारण्यकग्रन्थानां भेका-
ध्यायात्मकत्वं मेव मन्तव्यं स्यात् , तर्हि तत्रैव “आरण्यकः पन्थाः
०—० आरण्यको न्यायः, आरण्यको विहारः , आरण्यको मनुष्यः,
आरण्यको हस्ती”—इत्येकवचनान्तोदाहरणानां दर्शनाच्च आरण्यक-
पथ-न्याय-विहार-मनुष्य-हस्तिनां चैकैकत्वं मेवावधार्यं स्यात् ; न च
तथावधार्यते केनचिदपि प्रकृतिस्येन । तदेवं यथैव लोके
पन्थानः , न्यायाः , विहाराः , मनुष्याः , हस्तिनश्च बहव एव
सन्त्येव आरण्यकाः , तथैव वेदे अध्याया अपि बहवः सन्त्ये-
वारण्यकाः ; तथा सामवेदस्य कृत्स्नोनाम्पार्त्तिकमध्ये सामसंहिता-
ग्रन्थेषु च सामारण्यकदर्शनादेव स्फुटं भवगम्यते , नारण्यकग्रन्थो
ब्राह्मणे एवोवनिबद्धो, नापि परिशिष्टरूप एवेति ; सामारण्यक-
मन्त्राणां हि सामसंहितामध्यस्थत्वेन तत्र न कस्यापि विरुद्धवाक्-
प्रसूतिसम्भवः , तेषां परिशिष्टता माशङ्कितुं मपि न भवेत् कोऽपि
सन्देहः । “आरण्यान्मनुष्ये”—इति (४. २. १२८.) पाणिनीय-
सूत्रेण आरण्यको मनुष्य इत्येव सिद्धातिः ; न तु आरण्यकः

पन्थाः, आरण्यकोऽध्यायः इत्यादीनि पदानि; अतोऽत्र तेषां साधनाय “पथ्यध्याय”-इत्यादिकं वार्त्तिकं मपाठि कात्यायनेन; एवञ्चोपपद्यते नासीत् पाणिनिकाले आरण्यकोऽध्याय इति; सति हि तस्मिन् कथं न साधितस्तादृशार्थवरेणापीदृश आर्थप्रयोगः ? -इति चेत्, अत्रेदं ब्रूमः— आसीत् तदाप्यारण्यकोऽवश्यमेव; सामसंज्ञिता मध्यभागीयत्वादिनारण्यकस्यापि मन्त्रब्राह्मणात्मकत्वादेवातिप्राचीनत्वाधारणात्; परं पाणिनिकाले नासीत् तथाविधमन्त्राणां ब्राह्मणानाञ्चारण्यकमिति व्यवहारः; अपि तु मन्त्रात्मकारणकानां मन्त्रत्वेनैव ब्राह्मणात्मकानान्तु ब्राह्मणत्वेनैत्येव सम्भाव्यते। भगवतः पाणिनेः तादृशप्रयोगसाधने तदाह्यपदार्थानां तात्कालिकोऽभाव एव कारणमिति तु वक्तुं नैव युज्यते; तथावादिनां हि पाणिनिकाले आरण्यकाः पन्थानोऽपि नासन्,— आरण्यका हस्तिनोऽपि नासन्— अरण्येषु गावः पुरीषमपि नोदसृजन्,—महद्विममपि नासीत्,— महदरण्यमपि नासीदेवेत्यादीनि च गलेकुठारन्यायेन स्वीकार्याण्येव; पथ्यध्यायेति वार्त्तिकेन न हि अध्यायवाचक एवैक आरण्यकः प्रयोगः साधितः, नापि कात्यायनेन तथाविधमेकमेव वार्त्तिकं विरचितमित्यपि स्मर्त्तव्यमेवेति ॥

केचित्तु, “सामध्वनाह्नयजुषी नाधीयीत कदाचन। वेदस्याधीत्य वाप्यन्तमारण्यकमधीत्य च (४. १२३.)”—इत्यत्र मनुवचने ऋग्यजुस्सामभ्यः पृथगेवारण्यकोल्लेखदर्शनाच्च नास्त्यारण्यकस्य त्रयीत्वमित्याहुः, तदपि न साधीयः; ब्राह्मणात्मकारण्यकस्यापि बोधनार्थमेव तत्र तथोक्तत्वात्। तथाहि तस्य च मनु-
‘ल्लोकस्याय’मर्थः,— ‘सामध्वनौ’ सामगानानन्तरम् ‘ऋग्यजुषी’

ऋचः यजूंषि वा 'कदाचन न अधीयीत' ; न हि सप्तस्वराद्य-
 न्वितनानामन्तरं त्रैस्वर्यादिश्रुतिमंथुरा भवेत्, नापि द्युक्ताता
 स्वकण्ठतः सप्तस्वराद्यवतीर्य तदानी मेव त्रैस्वर्यं काशितुं समर्थः
 स्वादिति तादृशयत्न एवासत्फलोऽतस्तथा यतन मेव प्रतिषिध्यते ।
 किञ्च 'वेदस्य अन्तम् भारष्यकम् अधीत्व' अपि ऋचो यजूंषि वा
 मन्त्रान् न अधीयीत ; तादृशारष्यकाध्ययनत एवाध्येतुः श्रोतृणाञ्च
 मनसां ब्रह्मगत्वेन परिहृतत्वात् ततोऽपि ऋक्षन्त्रयशुर्मन्त्रयोः
 पाठो निषिद्धः ; न हि पूर्णादिरस्याकृतेऽपि रुचिसम्भवः । अत्र
 च वेदस्य अन्तं भारष्यकं मित्युक्त्या नूनं मीतरेयकतैत्तिरीयक-
 दृष्टदारष्यकादीनां मेव ग्रहणं बोध्यम्, तेषां मेव ब्राह्मणात्मक-
 वेदस्यान्तावयवत्वात् ; सामारष्यक्रममाणां मन्त्रभागमध्यस्थित-
 त्वेन वेदस्यान्तरूपत्वाभावादिहाग्रहणं मेव ; परं पूर्वार्धे साम-
 ध्यनावित्युक्त्यैव तदग्रहणं सम्भव मिति सामारष्यकाध्ययनात्
 परं अपि ऋग्यजुर्लक्षणां मन्त्रान् नाधीयीतेत्येव । एवञ्च
 वेदेषु श्रुतानां भारष्यकानां वेदत्वं तदनुगतप्राचीनतमत्वज्ञा-
 न्तमेव ; प्रत्यक्षस्य बाधाभावात् ।

ऐतरेयकपञ्चमारष्यकादीनां वेदत्वं सर्ववादिसम्मतं मेव ।
 तत्राह ब्राह्म सर्ववेदभाष्यकारः सायणाचार्यः स्वयम्—“महा-
 प्रतस्य पञ्चविंशति मित्यादि पञ्चमारष्यकं सूत्रं मेव ; अरष्यो
 एवैतदध्येयं मित्यभिप्रेत्याध्येतारं भारष्यकाणां ऽन्तर्भाष्याधीयते”
 —इत्येवमादि । तदित्यं यथा मन्त्रभागे सन्त्येव स्थितरूपाः त्रींशुक्ता-
 यात्मकमन्त्राः ; परं न च ते सन्निहिता मन्त्रभागावयवत्वेन ;
 तथैव ब्राह्मणभागेऽपि सन्त्येव पञ्चमारष्यकादीनि च, परं नैव
 तानि सन्निहितानि ब्राह्मणभागावयवत्वेनेति । तत् तादृशीनां

मा भूत् वेदत्वं प्राचीनतमत्वञ्चेति ; तदग्यासान्तु वेदात्मकारण-
कोपनिषदां वेदत्वं तथा प्राचीनतमत्वज्ञापकोतुं न कोऽपि चमे-
तेति सर्वैः स्वीकार्यम् ॥

एवं पाणिनिसूत्रेषु क्वापि वेदांशवाचकत्वेन उपनिषच्छब्दस्य
प्रयोगादर्शनात् पाणिनीयतः पूर्वं सुपनिषदो नासन्नित्यप्याहुः
केचिदाधुनिकाः, तदप्यस्माक मतिविस्मयकर मेव ; संहितासु
पञ्चस्त्रेव, ब्राह्मणेषु च बहुषु विकीर्णरूपत्वेन बह्वना मेवोपनिष-
क्षक्षणवचनाना मीशावास्य मित्येवमादीनाम्, उपनिषदिति
ब्राह्मणग्रन्थेषु प्रसिद्धानाञ्च प्रत्यक्षदर्शनात् । भगवता पाणिनिना
उपनिषत्पदसाधनाय विशेषः कश्चन प्रयत्नो नोक्तावित इत्येव
उपनिषदा माधुनिकत्वे बीज मिति त्वन्निमता मप्यक्षिप्तु धूलि-
निक्षेपणाय यत्न इव । न हि सर्वतोमुखसूत्रकारिणाचार्य्येण प्रति-
पदसाधनायैव विभिन्नं सूत्रं कार्यम् । तथाच साधारणनियमत
एव सिद्धे सुपनिषच्छब्दे विशेषवक्तव्याभावादेव न कृतं सूत्रान्तर
मिति सुवच मेवात्र समाधानम् ।

“अणुगयनादिभ्यः”—इति (४. ३. ७३.) सूत्रीये ऋगय-
नादिगणे “वेतनादिभ्यो जीवति”—इति (४. ४. १२.) सूत्रीये
च वेतनादिगणे उपनिषच्छब्दस्य पाठोऽपि दृश्यते । इदानी-
न्प्रचलितस्यास्य गणपाठस्यापाणिनीयत्वस्वीकारेऽपि आसीच्च पूर्वं
कश्चनैवं गणपाठोऽपीत्यवश्यं स्वीकार्य मेव ; अन्यथा हि “ऋग-
यनादिभ्यः”—“वेतनादिभ्यः”—इत्यादिषु सर्वत्रैव आदिशब्दव्यव-
हार एवाचार्य्येण व्यर्थता मापद्येत । स्वीकृते तु तस्मिन् प्राचीन-
गणपाठे नासीदेवोपनिषच्छब्द इत्यत्र मानाभावादुपनिषदा
माधुनिकत्वपक्षः स्यात्कृत्स्नमिच्छायः । ऋगयनादीनां माकृति-

गणत्वस्वीकारेऽपि पाणिनेरुपनिषच्छब्दाज्ञानं न सिध्यति ; विनि-
गमनाविरहात् । सति हि पाणिनेरुपनिषज्ज्ञाने “वेतनादिभ्यः”-
इत्येवं नोक्ता “उपनिषदादिभ्यः”-इत्येव ब्रूयादिति तु कुतर्क एव ;
तथोक्ते हि पाणिनेर्वेतनज्ञानं नासीदित्यपि उच्येतैवेति तुल्यो न्यायः ।

किञ्च वेदांशवाचकोपनिषच्छब्दोच्चारणं पाणिनिना न क्वचि-
दपि कृतमित्यत एवोपनिषदां पाणिनीयपरभवत्वं मनुमीयेत
चेत्,— कात्यायनेनापि तथा नोच्चारितम्, पतञ्जलिनापि तथा
नोच्चारितमिति वार्त्तिकपाठात् महाभाष्याच्च परभवत्वं तासां
मबाधमेव ; किं बहुनाद्यतनीयेऽपि क्वचित् व्याकरणे न दृश्यते
उपनिषद्भाधनाय यत्रविशेष इति नाद्यापि काचिदुपनिषदाविर्भूत-
त्यपि वक्तुं युज्येतैव । अथेदृशेऽपि वचने यदि कश्चित् अहधीत,
तर्हि तादृशवचनेऽपि ते अङ्गां विधत्ता मित्येवास्माकम् ।

वस्तुतस्तु इदानीं यावन्त्य उपनिषदः प्रथिता दृश्यन्ते, न
च ताः सर्वा एव वेदोपनिषदः ; प्रत्युत तत्र सन्त्येव कतिपया
वेदविद्विर्वेदार्थतत्त्वोपदेशायैव स्वशिष्येभ्य उपदिष्टाः, उपनिषत्-
तुल्या इति उपनिषदिति गृहीताश्च शिष्टैः ; रामतापन्यादयो
ग्रन्थास्तु कैश्चिदर्वाचोनेरेव स्वसम्प्रदायमर्यादादृश्ये प्रणीताः,
तासां मध्युपनिषत्त्वं तु मन्यन्ते तस्मैतानुगता एव ; अज्ञेत्यादयस्तु
सर्वथा अग्राह्या एव ; परं यास्तु मन्त्ररूपा ब्राह्मणरूपाश्च, ताः
खलु पाणिनेर्जन्मतो बहु प्रागपि स्थिता इति ध्रुवम् ; अपि
वेदविदा मुपदेशरूपाश्च याः काचिदुपनिषत्तुल्या उपनिषदित्येव
प्रसिद्धाः, तासां बह्वोऽप्यासन्नेव पाणिनीयतोऽपि पूर्वम् ; नास्त्यत्र
सन्देहलेशोऽपि । इह युक्तीष तिस्रोऽवलोकयामः । तथाहि—

(१) अस्येकं सूत्रं पाणिनीयम्— “जीविकोपनिषदावी-

पथ्ये”—इति (१. ४. ७८.) । अनेन च सूत्रेण औपम्ये गम्यमाने
एव जीविकोपनिषच्छब्दयोर्गतिसञ्ज्ञा विधीयते, सत्याञ्च गति-
सञ्ज्ञायां “कुगतिप्रादयः”—इति (२. २. १८.) समासो भवति,
“समासेनञ्पूर्वे लो ल्यप्”—इति (७. १. ३७.) ल्यङ्भावश्च
तादृशसमासफल मिति चोदाहृतम्— ‘जीविकाम् इव कृत्वा’—
इति विग्रहे ‘जीविकाकृत्य’—इति, ‘उपनिषदम् इव कृत्वा’—
इति विग्रहे ‘उपनिषत्कृत्य’—इति चेति पदद्वयं वैयाकरण-
सिद्धान्तकौमुद्यां भट्टोजिदीक्षितेन । तदित्यम् ‘उपनिषत्कृत्य’
—इत्यस्य पदस्य ‘उपनिषदग्रन्थतुल्यग्रन्थकरणान्तरम्’—इत्येवार्थः
सर्ववैयाकरणसम्मतः । तदेवं पाणिनेः प्राचीनतमोपनिष-
द्विषयकं ज्ञान मासीन्न वेति विचारस्तु दूरे आस्ताम्,— रचनया
विषयेण तात्पर्येण च ये ग्रन्था उपनिषत्सुख्याः कृताः पाणिनि-
पूर्वतनैर्वेदोपनिषद्विद्भिः, तेषां सुपपनिषत्सुख्यानां मपि बोध
आसीत्स्येत्यपि स्फुटम् । सिद्धं मित्यं कासाञ्चित् कृत्रिमोपनिषदा
मप्यस्तित्वं पाणिनिकालात् पूर्वस्मिन्नपीति, तदत्र कः सन्देह-
स्तदानो प्रकृतोवनिषदा मस्तित्वे इति विचारयन्तु धीमन्त एव ।

(२) अस्ति चैतत् सूत्रम्— “पाराशर्यशिलालिभ्यां भिक्षु-
नटसूत्रयोः”—इति (४. ३. ११०.) । एतच्च पाणिनिनैव कृत
मिति मन्तव्यं चेत्, अवश्यं मेवैतत्कर्तुः पाणिनेः भिक्षुसूत्रा-
स्तित्वज्ञाने सन्देहाभावः स्वीकार्य एव ; स च सूत्रग्रन्थो वेदान्त-
दर्शनवीजभूतः, उपनिषद एव च तच्छरणं मित्युपनिषद्विषयक-
ज्ञानं मपि पाणिनेरवश्यं मेव स्थितं मिति सुतरां प्रतीयत एव ।

(३) ये तु निरुक्तकारस्य यास्कस्य पाणिनिपूर्वजत्वं स्वीकु-
र्वन्ति, तेषां प्रबोधयेद मपि स्मारयामः— “यत्ता सुपर्णा असु-

तस्य”-इति (ऋ०स० १. १६४. २१.) मन्त्रस्याधिदैवतव्याख्यान-
पक्षेऽप्रवीद्यास्तः— “इत्युपनिषद्वर्णो भवति”-इति (३. २. ६.) ।
“ज्ञानं सुपगतस्य सतो गर्भजन्मजरामृत्यवो निश्चयेन सोदन्ति, सा
रहस्यं विद्या उपनिषदित्युच्यते ; उपनिषद्भावेन वर्ण्यत इति उप-
निषद्वर्ण इत्यधिदैवतम्”-इति चतुर्दीयं भाष्यं दुर्गाचार्यकृतम् ।
अथैतर्हि तेषां ब्रुवन्तु पाणिनिपूर्वजस्य यास्तस्याप्युपनिषज्ज्ञानं
मासीचेत्, कथं तत्परजस्य पाणिनेरुपनिषज्ज्ञानं मिति ?

तदेव मेतत्समालोचने प्रवृत्तानां मस्माकं मेव मेव बोधः
सम्पद्यते— ये केचनोपनिषदां पाणिनीयतोऽप्यर्वाचीनत्वं निरन-
यन्, ते नूनं “जीविकोपनिषदावौपम्ये”-इति [पाणिनिसूत्रस्य
प्रकृतं मध्ये नाविदन्, भिक्षुसूत्रग्रन्थोऽपि तेषां न कदापि दृग्-
गोचरतां गतः, प्रदर्शितं यास्कीयवचनञ्च तदानीं तस्मान्नः
नोदितं मित्वेव ते तथा निर्णेतुं मभवन् समर्था इति शम् ॥

— — —

(१०)

अथेदानीं मेघोऽपि प्रश्नः स्वतः समुदेति नाम,— तस्यैतस्य
वेदस्योत्पत्तिकालनिर्णयः शक्योऽशक्यो वास्माकं मिति । कथं
ज्ञानं शक्यः ? कथं वा अशक्यः ? तदेवेह समासतश्चिन्तयाम
इति यावत् ।

पश्याम एव तावत्,— प्राचीनानां कालिदासादियन्त्राणां
मपि कालाः सुनिर्णीता इव, अतिप्राचीनानां भूगर्भीयतानां

अपि शिलास्तम्भादीनां भवत्येव कालनिर्णयः ; वेदकालनिर्णये च केचिद्दीमन्तोऽपि यतितवन्त एवेति ; तत एवैव मुत्पद्यते-
ऽस्माकं मध्येप्राशा, शक्योऽस्य कालनिर्णय इति । यदा तु स्मरामः,— अपौरुषेयोऽयं मिति सिद्धान्तो मीमांसकानाम् ; यदा चाध्यापयामः,— “नित्या वायुत्पृष्टा स्वयम्भुवा”—इति, “अग्नि-
वायुरविभ्यस्तु तथं ब्रह्म सनातनम् । दुदोह यज्ञसिद्ध्यर्थं सृष्टुः-
सामलक्षणम्”—इति, “वेदशब्देभ्य एवादौ पृथक् संस्थाश्च निर्भेमे”
—इत्येवमादीनि च स्मृतिवचनानि, तदेव तत्र इत्याशाः सम्पद्या-
महे ; अकृतकत्वादेवेतस्य । कृतकत्वेऽपि मनुष्यनिर्मितत्वाभावेन
वाय्वादितुल्यत्वे नैव फलं मनुसम्भानस्य । मनुष्यनिर्मितत्वेऽप्य-
नद्ययुगीयत्वेन प्रणेतव्यनिर्णयसम्भावनाविरहात् स्यादशक्य एवै-
तत्कालनिर्णय इति ॥

एष सख्यार्याणां मादिधर्मग्रन्थः ; धर्मग्रन्थानां प्रायः सर्वेषां
मेवोत्पत्तौ कश्चनकश्चनालौकिकः प्रवादो विद्यत एव ; अस्यो-
त्पत्तिविषयेऽपि तथैवैषः,— ‘न केनचिदपि पुरुषेण प्रणीतो
वेदः’—इति । मीमांसकानां कर्मशक्त्यनुगतफललाभवादिना
मीश्वरविचारोऽप्यप्रयोजनीयः, परं वेदानां सर्वधानादित्वप्रति-
पादने एव महान् यत्नः ।, तथाहि— “वेदांश्चैके सन्निकर्षे पुरु-
षाख्याः, अनित्यदर्शनाच्च”—इति सूत्रद्वयाभ्यां पूर्वपक्षं निर्णाय
सिद्धान्तितं सुत्तरसूत्रचतुष्टयेन— “उक्तान्तु शब्दपूर्वत्वम्, पाश्चा-
प्रवचनात्, परन्तु श्रुतिसामान्यमात्रम्, कृते वा विनियोगः स्यात्
कर्मणः सम्बन्धात्”—इति मी० द० जै० सू० १. १. २८—३२ ।
एतान्येव सूत्राण्यवलम्ब्य बहु विचारितं शास्त्रदीपिकादौ, तथा
निर्णीतान्तु वेदानां मकृतकत्वमेव ।

भगवता वादरायणेन तु वेदस्य ब्रह्मकार्यत्वं सूत्रितम्—“शःस्त्र-
 योनित्वात्”—इति (१. १. ३.) । ऋग्वेदादिशास्त्रकारणत्वाद्
 ब्रह्म सर्वज्ञ मिति हि तत्सूत्राशयः । एतावताप्यपौरुषेयत्वं वारवादि-
 तुल्यत्वञ्च नापगतं वेदस्य ; मनुष्यनिर्मितत्ताभावात् । फलञ्च तुल्यं
 तत्कालनिर्णयाय अनुसन्धानानुसन्धानयोः ; न हि मनुष्यनिर्मि-
 तातिरिक्तेषु कालनिर्णयसम्भवः , ततस्तत्र नैव वाचः प्रसरन्ति
 प्रेक्षावतां विपश्चिताम् । को नाम मर्त्यो निर्णेतुं सक्षमः ,
 कदैषाभवत् सृष्टिः ? आदिसृष्टेर्वर्णनन्तु स्वस्वकल्पनाशक्तेः परि-
 चयदानमात्रम् । पृथिव्याः अन्तस्तरादिदर्शनात् पृथिवीसृष्टि-
 कालकथन मपि धीशक्तेः परिचयदान मेव । पुराणोक्तसृष्टि-
 कथाय नैकरूपाः स्मर्यन्ते , अतस्ताः कल्पनाप्रसूता एव ; अस्तु
 वा कल्पभेदेन तत्र विरुद्धभाषणमीमांसा, न तथापि सृष्टेरादिकाल-
 निर्णयः सम्भवेत् । ब्राह्मणादिश्रुतेषु सृष्टितत्त्वमीमांसा असम्भा-
 व्यैव ; वेदार्थसहायके मीमांसादर्शने हि तादृश सृष्टिप्रतिपादकाद्या-
 ख्यायिकावाक्यानां काल्पनिकत्वनिर्णयात् । तथाहि—“बबरः
 प्रावाहणिरकामत”—इत्येवमादिषु श्रुतिषु बबरादीना मनित्या-
 र्थानां संयोगात् वेदस्याधुनिकत्व माशङ्क्य सिद्धान्तित मेतत्—
 “न तु तच्चानित्यो बबराख्यः कश्चित् पुरुषो विवक्षितः , किन्तु
 बबर इति शब्दानुक्तितः ; तथा सति बबरेति शब्दं कुर्वन् वायु-
 रभिधीयते ; स च प्रावाहणिः , प्रकर्षेण वहनशीलः । एव मन्थ-
 त्राभ्यूहनीयम्”—इति (मी० जे० सू० १. २. ५० शा० भा०) ।
 निरुक्तकारेण भगवता यास्केन तु “बहुभक्तिवादीनि हि ब्राह्म-
 णानि भवन्ति”—इत्युक्त्या (७. ७. २.) तादृशानां निखिलब्राह्मण-
 वचनाना मनादरः सूचितः । वस्तुतो वैदिकसृष्टिविवरणानि तु प्रायो

रूपकाख्येवेति नाल मैतिहासिकतोषायेति । तदेव मादिसृष्टि-
कालनिर्णयो न कदापि भूतो भवति भविष्यति वेति सिद्धान्तः ।
अतएव श्रूयते (ऋ० स० १०. १७३. ४.)—

“ध्रुवा द्यौर्ध्रुवा पृथिवी ध्रुवासः पर्वता इमे ।

ध्रुवं विश्व मिदं जगद् ध्रुवो राजा विशा मयम्”—इति ।
आन्नातश्चैष मन्त्रस्तत्रैव दाशतय्याम् (१. १६४. ४.)—

“को ददर्श प्रथमं जायमान मस्यन्वन्तं यदनस्था बिभर्त्ति ।
भूम्या असुरसृगात्मा कस्वित् को विद्वांस मुपगात् प्रष्टुमेतत्”—इति ।

अर्थन्ते च — “सिद्धे शब्दार्थसम्बन्धे (का० वा० १.)”—इत्या-
दयः, सिद्धा द्यौः सिद्धा पृथिवी, सिद्ध माकाशम् (पा० भा०
१. १. १.)”—इत्येवमादयश्च । सिद्धशब्दस्य चेह नित्यार्थता ;
तथा ह्याह पश्यशायां भगवान् पतञ्जलिः— “नित्यपर्यायवाची
सिद्धशब्दः”—इति । वेदस्यापि तथात्वे तत्कालनिर्णयमनोरथद्रुमो
भवेच्चपलाहत एवेति ।

यास्केन त्वत्रैष प्रदर्शितः पुरावादः — “साक्षात्कृतधर्माण
ऋषयो बभूवुः, तेऽवरेभ्योऽसाक्षात्कृतधर्मभ्यः उपदेशेन मन्त्रा-
नसम्पादुः, उपदेशेन ग्लायन्तोऽवरे विल्लग्रहणायेमं ग्रन्थं समा-
न्नासिषुर्वेदं च वेदाङ्गानि च”—इति (१. ६. ५.) । इतस्तु वेदानां
मान्नातत्वेऽप्यार्थत्वमेव सिध्यति । ऋषयश्च तेऽस्मात्पूर्वपुरुषा मनुष्या
एवेति नष्टमेवापौरुषेयत्वं वेदस्य । परन्तु त्वेव मध्यशक्यनिर्णयेतैव
वेदकालस्य ; आन्नातकृतयोर्मिथो विभिन्नार्थत्वात् । आन्नात इत्युक्ते
न ज्ञायते कृत इति, अपि बुध्यते अभ्यस्त इत्येव ; अभ्यासे
एव ज्ञातेरुपदेशात् (धा० भा० प० ८२८.) । एवं ह्याभ्यासस्तु
पूर्वस्थितानां मेव भवति ; न तु क्रियमाणानाम् । अतएव वाम-

देव्यादीनि सामानि वामदेवादिभिर्दृष्टान्येवोच्यन्ते, न तु कृता-
नीति । तदेव मय्य पौरुषेयत्वेऽपि नास्माद्व्यपुरुषकृतत्व मिति
आप्तवाक्यत्व मय्याहृतम् । अतएव वैशेषिक-न्याय-साङ्ख्य-पात-
ञ्जलेषु वेदस्य प्रामाण्यं स्वीकृतं मपि नोक्तं मकर्तृक एष इति,
नाप्युक्तं मीश्वरकृत इति च ; अपि त्वाप्तैः ऋषिभिरेवैषः कृत
इत्येव सर्वत्र । तथाहि— “बुद्धिपूर्वा वाक्यकृतिर्वेदे, ब्राह्मणे सञ्ज्ञा-
कर्मसिद्धिलिङ्गम्”—इति (६. १. १, २.), “आर्षं सिद्धदर्शनञ्च
धर्मेभ्यः”—इति (८. २. १३.), “तद्वचनादान्त्रायस्य प्रामाण्यम्
(१०. २१०)”—इत्येवमादि च वैशेषिके । एव मन्येषु च ।

एवं “विश्वामित्र ऋषिः ०—० नदीसुष्टाव गाधा भवतेति”
—इति (२. ७. २.), “ऋषिपुत्रा विलपितं वेदयन्ते”—इति
(५. १. २.), “गृत्समद मर्थं मभ्युत्थितं कपिञ्जलोऽभिववाशे,
तदभिवदिन्येषर्गं भवति (८. १. ४.)”—इत्येवमादिषु यास्क-
वचनेषु चोपलभ्यते तत्तन्मन्त्राणां ऋषिकृतत्व मेव । “सर्प ऋषि-
मन्त्रकृत् (ऐ० ब्रा० ६. १. १.)”—इत्यादिब्राह्मणवाक्येभ्यश्च तथै-
वावगम्यते मन्त्राणां ऋषिकृतत्वम् ।

वस्तुतो मन्त्रार्थालोचनतोऽपि व्यक्तं प्रतीयते ह्येषां धीमत्-
पुरुषकृतत्वमेव ; केषुचिन्मन्त्रेष्वप्येषां बहुपुरुषकृतत्वञ्च ध्वन्यते ।
तद्यथा ऋ० स० १०. ७१. २—

“सक्तु मिव तितउना पुनन्तो यत्र धीरा मनसा वाच मकृत ।
अत्रा सखायः सख्यानि जानते भद्रैषां लक्ष्मीर्निहिताधिवाचि”—इति ।
एवञ्चास्मत्पूर्वपुरुषैर्ऋषिभिरेव कृत एष वेदमन्त्रभागोऽपीति ध्रुवम् ।

एष मध्येषां कालनिर्घृष्टस्त्वशक्य एव ; अनद्ययुगीयत्वात् ।
तथाहि— एतद्युगप्रथमसहस्राब्द्या मेव जातः पाणिनिराचार्य

इति तु सिद्धान्तितम् (११७ पृ०) ; ततोऽपि पूर्वतनाः क्रमकारा
 बाभ्रव्यादयः ; ततोऽपि पूर्वतनाः पदकाराः शाकल्यादयः ;
 ततोऽपि पूर्वतना ऋक्तन्त्रादिप्रणीतारः शाकटायनादयः ; ततोऽपि
 पूर्वतना नवयुगारम्भजन्मानो लाट्यायनादयः कल्पसूत्रकाराः
 (तदानी मेव नवकल्पारम्भ इत्येव तत्कालकृता ग्रन्थाः कल्पा
 इत्युच्यन्ते इति च नासम्भवम्) । एतद्युगारम्भात् पुरैव प्रणीतानि
 कुसुमविन्दादिभिः ऋषिभिः अनुब्राह्मणादीनि ; ततः पूर्वस्मिन्नेव
 युगे कल्पे वा महीदासादिभिः श्लोकानुश्लोकगाथादीनि सङ्गृह्य
 तदनुसारेण कृतान्यैतरेयादीनि ब्राह्मणानि ; ततः पुर एव युगे
 कल्पे वा प्रवादनेवानुसृत्य प्रणीताः श्लोकानुश्लोकगाथादयः ;
 ततः पुरस्तादेव युगे कल्पे वा श्रूयन्ते स्म विकीर्णाः प्रवादास्तत
 एवाद्यापि ते श्रुतय इत्याख्यायन्ते च ; ततः पूर्वस्मिन्नेव युगे कल्पे
 वाभवत् यज्ञप्रयोगारम्भः ; तदेवाथर्वणा कृत एकेनैव यज्ञेन चतुः-
 संहितासङ्ग्रहः (१५५ पृ०) । तत्पूर्वं मेव सम्पन्ना बभूवुः सूक्तमण्ड-
 लादिसङ्ग्रहा इत्यत्रापि नास्ति संशयः । ततः पुरा तु बहुकाल
 मभिव्याप्य बहुभिरासैर्ऋषिभिर्गृह्णिरेवोच्चावचैरभिप्रायैरीश्वरशक्त्या
 दृष्टा बहवो मन्त्राः । तदेवं बहुयुगपूर्वं मेवारब्धा मन्त्ररचनेति कथ-
 ङ्कार मद्यतनाः स्युस्तत्कालविनिर्णये समर्थाः ? अनद्यतनीयानां
 तादृशातिप्राचीनतमानां कालनिर्णये हि न किं मपि लिङ्गं प्रति-
 भासेत बहुधीमता मप्यद्यतनानाम् । भवति हि व्यक्तिनिर्णय-
 पूर्वक एव कालनिर्णयः , न चात्र क्वापि व्यक्तिनिर्णयः सम्भाव्यते ;
 न ह्येतत्कृतोऽसौ मन्त्र इति क्वापि लिखितं दृश्यते । दृष्टशब्द
 एव कृतवाचक इति चेत् , तथापि न व्यक्तिनिर्णयः सुकरः ;
 अग्निना दृष्ट इत्यादौ अग्नीत्यादिसंज्ञानां सङ्ज्ञाशून्यत्वेन कल्पित-

सञ्चित्वेनेव वा प्रायोऽवधारणीयत्वात् । यथा च खलु सूर्यवंशीयानां
 चत्रियाणां मादिपुरुषः सूर्य इति तु शब्दतः प्रतीयत एव, परं
 मुदीयमानस्येतस्य दिनमणेरिवोरसजातः स वंश इति विस्वासस्तु
 कथं भवेन्नाम सर्वशेमुषीमताम् ? अतस्तद्वंशादिपुरुषस्य प्रकृत-
 नामाज्ञात् सौर्यत्वेन च कश्चितो नाम सूर्य इत्येव तत्र स्वीका-
 र्यम्, तथैवात्रापि । “अग्निवायुरविभ्यस्तु त्रयं ब्रह्म सनातनम् ।
 दुदोह यज्ञसिद्धयर्थं मृग्यजुस्सामलक्षणम्”-इति मनुवचने (१. २१.)
 तु प्रधानतोऽग्निविज्ञानार्थं ऋग्वेदस्य वायुविज्ञानार्थं यजुषः, सूर्य-
 विज्ञानार्थं च सामवेदस्याज्ञानं मित्येवार्थः प्रतीयते । तस्मात् तत्त्वतः
 प्रवेष्टव्यत्तिनिर्णयासम्भवादेव मन्त्रकालनिर्णयस्याशक्यतैव सम्पद्यते ।

“असिषि भृगुः सम्बभूव (निरु० ३. ३. ५.)”-इत्यादिनिर्वच-
 नानि च विज्ञानावेदकान्येव । तदप्युपरिष्ठात् वर्णयिष्यामः समा-
 सतः । अथ यदि ‘तुष्यतु दुर्जनः’-इति न्यायेन स्वीकुर्याम,—
 तथैव समुत्पन्नः कश्चित् भृगुर्नाम महर्षिरिति, कृतं तेनैव भृगुणा
 भार्गवं नाम सूक्तं मिति च, तथापि न सम्भवेत् व्यक्तिनिर्णयः ;
 को हि जानाति कोऽयं भृगुः कदेमां भुव मलक्षकारेति ? एवं यत्र
 कचिन्नान्ते वसिष्ठ-नाम श्रूयते, तस्यापि रचनाकालनिर्णयो-
 ऽस्माकं मशक्य एव ; यतो हि को जानाति आदिवसिष्ठः, कदो-
 त्यन्न इति ? एवं यान्यपि इडादिभिर्भृगुभिरिन्द्रप्रमतिप्रभृतिभिर्व-
 सिष्ठैश्च दृष्टानि सूक्तानि श्रूयन्ते, तेषां मध्यमकालविज्ञेयता
 गाढतमोभिराश्च्यैव ; सर्वस्यैव हि तत्र तत्रापि कालनिर्णायक-
 लिङ्गाभावः, नापि हि आदिभार्गवस्यैव भार्गवं इति, आदिवासिष्ठ-
 स्यैव च वसिष्ठ इति व्यवहारनियमो विद्यते । लाक्षेऽन्यत्र वा ।
 तथैव वेदे काश्यपवचनं मप्यस्ति सत्यम् ! परं न ह्यत्र दृष्टव्या

मेक एव काश्यपः सञ्जातः ; अहं मपि काश्यपः, मत्पुत्रोऽपि काश्यपः, मत्पुत्रोऽपि काश्यपः, मत्पुत्रोऽपि भविष्यति काश्यप एव । एवं भारद्वाजादयोऽपि । तस्मादेतादृशनामपर्यालोचनया च मन्त्रप्रणयनकालनिर्णये यत्नः सर्वथा व्यर्थ एव ।

एतच्च निर्णीते मेव विद्वद्भिः,— अद्य यावत् यावतां प्राचीन-प्रबन्धानां मनुसन्धानं सम्पन्नम्, तेषु सर्वेष्वेवैष मन्त्रभागः प्राचीन-तम इति ध्रुवम् ; अस्मादपि पुरातनः कश्चित् प्रबन्धो बभूव, इदानीं तु मया इत्थं वक्तुं न कस्यापि पुरातत्त्वानुसन्धिक्षोरोष्ठा-धरो स्फुरिताविव दृश्येते । तदित्य मनद्युगीयत्वात् व्यक्तिलिङ्गान-वाप्तेः रचयित्व्यक्तिनिर्णयाभावात् मन्त्रभागस्य कालनिर्णयस्तु सर्वथा अशक्य एवास्माकं मध्ययुगीयानां मिति ॥

ब्राह्मणग्रन्थानां मपि कालनिर्णये यत्नोऽप्येव मकिञ्चित्कर एव ; न हि तेषु कस्याप्येकस्य कालनिर्णयसहायः संवादोऽव-गम्यते क्वापि लोके शास्त्रे वा । ततः सर्वेषां मेव युगान्तरीय-ग्रन्थानां कालनिर्णये एतत्सङ्ख्याकाद्देऽयं ग्रन्थः प्रणीत इति निर्धारणे वयं मसमर्था एव सर्वथा । मन्त्रब्राह्मणयोः सम्यक् पर्यालोच-नया मन्त्रभागात् परभवो ब्राह्मणभाग इति तु वक्तुं युज्यते ; एवम् मन्त्रब्राह्मणयोर्बभूवोऽपि भागयोरन्तरे च एतस्मात्सन्ता-देष्टुं मन्त्रः परभवः, एतस्माच्चैव प्राग्भवः, किञ्चित्स्माद् ब्राह्मणा-देतत् ब्राह्मणं ब्राह्मणवाक्यं वा परभवम्, एतस्माच्चैतद् प्राग्भव मित्यपि प्रायो निःशङ्कं निर्णेतुं शक्यते, परं मेतद्युगीयैतत्सङ्ख्याके-ऽद्देऽयं मन्त्रग्रन्थो ब्राह्मणग्रन्थो वा प्रणीतो यथितः सङ्कलितो वेति नास्मादृशां बोधयोग्यम् । अतएव मन्त्रभागस्यैव ब्राह्मण-भागस्याप्यनादित्वं सुपचर्यतेऽप्येति ॥

यस्यैतरेयभाष्यभूमिकायां सायणाचार्येणापि प्रकाशित एवे-
तरायाः पुत्रो महिदासाख्यो भूमिदेवतातो वर मवाप्य भाषितं
यद् ब्राह्मणं, तदेव प्रथित मैतरेय मितौति प्रवादः । तथापि
तस्यापि ब्राह्मणस्य न शक्यः कालनिर्णयः ; प्रदर्शितप्रवादात्स्विद-
मेव हि ज्ञायते,— इतरेतिप्रसिद्धायाः कस्याच्चिदपि ऋषिरमस्याः
पुत्रेष्वेवं प्रोक्त मिति, परं तस्माच्चैव मभिव्यज्यते,— एतद्युगीये
एतस्मिन्नब्दे किल सा ऋषिरमणी तद्ब्राह्मणग्रन्थं प्रेषित्वानं कुमारं
प्रसूयेमं जगतीतल मलङ्कृतवतीति । एवञ्चैतरेयादिग्रन्थानां काल-
निर्णयाय तादृशप्रवादादीनां भवत्वम्बन मपि सुदूरपारसागर मुचि-
तीर्षोः प्रवमानकाशकुशावलम्बनकल्प मेवेति ॥

यदस्त्यैतरेयके— “एतेन ह वा ऐन्द्रेण महाभिषेकेण सुरः
कावधेयो जनमेजयं पारिक्षित मभिषिषेच ; तस्माद् जनमेजयः
पारिक्षितः समस्तं सर्वतः पृथिवीं जयन् परीथायाश्चैनं च मेध्ये-
नेजे । तदेवाभि यज्ञगाथा गीयते— ‘आसन्दीवति धान्यादं
दक्षिणं हरितस्त्रजम् । अश्वं बबन्ध सारङ्गं देवेभ्यो जनमेजयः’
—इति (८. ४. ७.)”—इत्येवमादि ; ताण्ड्यब्राह्मणे चैवं श्रूयते
— “जनमेजयश्चावुदो यावः”—इति (२५. १५.) । एवमादि-
श्रुतेन यदि कश्चिदध्यवस्येत्,— अर्जुनपौत्रजनमेजयात् परस्ता-
देवेतानि प्रचीताम्यैतरेयकादीनि ब्राह्मणानीति, तथाच यौधिष्ठि-
रीयाया मन्थूनद्वितीयशताब्द्या मेवैकां सम्प्रभं प्रथयन् मितो
निर्णीत एवेतत्काल इति ; तर्हि सः स्यादवश्यं अमावर्त-
मजः स्वातिबुद्धैव वक्षितः । ऐतरेयादीनां यौधिष्ठिरीयद्वितीय-
शताब्दीजत्वे हि पाणिनिसमकालत्वमेव प्रसज्येत ; पाणिनेरपि
यौधिष्ठिरीयद्वितीयशताब्दीजत्वनिर्णयात् (११६ पृ०) । न च

तद्वेष्टापत्तिः ; पाणिनीये व्याकरणे ब्राह्मणग्रन्थानां मतिप्राचीन-
त्वेन प्रोक्तत्वादिस्वीकारात् ; न हि समकालिकानां ग्रन्थानां प्रोक्त-
त्वेन व्यपदेशः सङ्गच्छते, नापि छन्दस्वादिकं सुपपद्यत इति ।

अस्मभ्यते तु बभूवैव कश्चन पुराकल्पेऽपि पारीक्षितो जनमेजयः,
तत्तन्नामश्रुत्यनुसारत एवाभिमन्युपुत्रस्याभवन्नामकरणं परीक्षित
इति, तथा तत्पुत्रस्य जनमेजय इति च । तद्यथा, दृश्यत एव
हि भागवतादिषु सत्यव्रतो नाम, ततो मन्नामकरणं च सम्पर्क
सत्यव्रत इति ; न च मन्नामकरणतः पश्चात् प्रणीतानि भागवता-
दीनि । अप्येवं वङ्गाकवेर्वङ्गिमस्य लेखनीजातानि मृणालिनी-
त्यादीनि च नामानीदानीं बहुष्वेव वङ्गाङ्गनेषु व्यर्थाङ्ग्यन्ते चेति ।
एव मेव समाधानं सर्वत्रैवावश्यं मुररीकर्तव्यम् ; अन्यथा वेदेषु
भोजनामश्रवणात् भोजसमसामयिकस्य वेदभाष्यकृदुष्कृष्टस्यापि
वेदसमकालजत्वं प्रसज्येतैव, तत् कथङ्कारं वार्येतेति । तथा हि
ऋक्संहितायां श्रूयते— “भोजस्येदं पुष्करिणीव वेश्म”—इति
(१. १०७. १०.), श्रूयते चैतरेयब्राह्मणे तत्रैवाभिषेकप्रकरणे—
“भोजं भोजपितरम्”—इति (८. ४. ३.); उक्तञ्चोष्वातेन—
“मन्त्रभाष्यं मिदं कृतं भोजे पृथ्वीं प्रशासति”—इति । तदत्र कथयन्तु
धोमन्तो यदि नाम नामदर्शनादेव कालनिर्णयः शक्यस्तर्हि तत्तद्-
वेदग्रन्थाविर्भावकाले एव किं माविरभूत् वेदभाष्यकार उष्वाटो
वज्रटाक्षजः ? इह नेत्युक्ते स्वीकार्यं एवायं न्यायोऽन्यत्रापि
सर्वत्रैवेति किमु वक्तव्यं मत्वास्तीति ॥

यद्युक्तम्,—[शतपथं] नाम ब्राह्मणं पाणिनीयतोऽप्युत्तर-
भवेकं कात्यायनसमकालिकेन याज्ञवल्क्येन प्रणीतम् ; “पुराण-
प्रोक्तेषु ब्राह्मणकारपेषु”—इति (४. ३. १०५.) हि पाणिनिस्त्वम् ,

तत्सूत्रस्थं वार्त्तिकं च तत्र मान मिति । तदप्यतीव विस्मय-
कर मस्माकम् ; गम्यते हि तस्मादेव सूत्रात् तत्सूत्रीयवार्त्तिकादि-
भ्यश्च शतपथस्यापि पाणिनीयतः प्राचीनत्वं मेवेति । तथाहि
यदस्येतत् सूत्रं पाणिनीयम्— “पुराणप्रोक्तेषु ब्राह्मणकल्पेषु”—
इति (४. ३. १०५.) । “तृतीयांशात् प्रोक्तार्थे णिनिः स्यात् ,
यत्प्रोक्तं पुराणप्रोक्ताश्चेद् ब्राह्मणकल्पास्ते भवन्ति । पुराणेन चिरन्त-
मेन मुनिना प्रोक्ताः । भङ्गु — भाङ्गविनः । शाव्यायनः—
शाव्यायनिनः । कल्पे—, पिङ्गेन प्रोक्तः पैङ्गी कल्पः । पुराण
इति किम् ? याज्ञवल्क्यानि ब्राह्मणानि , आश्वरथः कल्पः”—
इति तत्रैव वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी । तत्रैतद् विचार्यम्— यदि
नाम याज्ञवल्क्यं ब्राह्मणं शतपथ मिति यावत् पाणिनेर्नावगतं
स्यात् , तर्हि किं प्रत्युदाहरणं भवेत् ?— क्वातिव्याप्तिवारणाय
सूत्रे पुराणविशेषणं सुपपद्येत ? न हि भविष्यमाणग्रन्थस्य शत-
पथादेः प्रोक्तत्वं पाणिनेरभिमतं भवितुं मर्हति , तत् किंव्या-
वर्तकं सूत्रस्थं पुराणपद मिति । वस्तुतस्तु पाणिनिना यथा
प्राचीनत्वेन ज्ञातं पैङ्गादिकं कल्पशास्त्रम् , तथैव ज्ञातं मेव
आश्वरथादिकं च ; अतएव प्रोक्तत्वेन तेषां सर्वेषां मेव ग्रहणसम्भवे-
ऽनिष्टप्रयोगः प्रसज्येतेति प्राचीनेष्वपि कल्पेषु ये पुराणप्रोक्ताः =
प्राचीनतराः , तेभ्य एव णिनिर्विधाय आश्वरथादिभ्यो णिनि-
प्रसङ्गो वारितः ; तथा सर्वेभ्य एव कल्पेभ्योऽपि प्राचीनेषु सुतरां
प्राचीनतरेषु ब्राह्मणग्रन्थेषु सर्वत्रैव णिनिप्रसङ्गवारणाय तत्रापि
पुराणविशेषणं सार्थकम् ; सति हि पुराणविशेषणे प्राचीनतरेभ्यः
सर्वेभ्य एव ब्राह्मणग्रन्थेभ्यो न भवति णिनिः ; अपि तु तत्रापि ये
पुराणप्रोक्ताः = प्राचीनतमाः , तेभ्य एवेति सिद्धं शाव्यायनि

ब्राह्मणमित्यादि ; ये तु प्राचीनतरेष्वपि ब्राह्मणग्रन्थेषु शाखा-
यनादिपरभवप्रोक्ताः न तेभ्यो णिनिरिति सिद्धं याज्ञवल्क्यं ब्राह्मण
मित्यादि च । एवञ्चातिप्राचीनेष्वेव पुराणप्रोक्तत्वं तदितरत्वं चेष्टं
पाणिनेरिति याज्ञवल्क्यब्राह्मणादेरप्यतिप्राचीनत्वम्वक्षत मेव ।

एव मेतत्सूत्रस्थं वार्त्तिकं मध्यम्यन्मतपोषकं मेव । तथाहि—
“पुराणप्रोक्तेषु याज्ञवल्क्यादिभ्यः प्रतिषेधस्तुल्यकालत्वात्”—इति
वार्त्तिकम् । शाखायनादिप्रोक्तानां ब्राह्मणानां, पिङ्गादिप्रोक्तानां
कल्पानाञ्च यथा पाणिनिपूर्वप्रोक्तत्वम्, तथैव याज्ञवल्क्यादिप्रोक्तानां
ब्राह्मणानां मशमरयादिप्रोक्तानाञ्च कल्पानां मिति सर्वेषां मेवैषां
पाणिनिपूर्वप्रोक्तत्वेन तुल्यकालत्वात् पुराणप्रोक्तत्वं समानं मिति
सर्वेभ्य एवैतेभ्यो णिनिः प्रसक्तः ; तन्निवारणाय याज्ञवल्क्यादिभ्यः
प्रतिषेधरूपो यत्रविशेषः कर्त्तव्य इति च तद्वार्त्तिकं काशयः । एव-
ञ्चेतद्वार्त्तिककारश्चात् भगवतः कात्यायनस्य अतिप्राचीनेष्वेव ब्राह्म-
णेषु कल्पेषु चासीत् पुराणप्रोक्तत्वापुराणप्रोक्तत्वनिर्णये संशयः ,
तन्निरासाय च यत्रोऽवश्यं कर्त्तव्य इत्येव तदाशयः फलितः । कात्या-
यनसमकालिकस्यैव कस्यचित् याज्ञवल्क्यस्य तु सति शतपथनिर्मा-
लत्वे तत्र पुराणप्रोक्तेष्विति णिनिप्रसङ्ग एव कथम् ? कथं वा तन्नि-
रासाय वार्त्तिककारश्चो भवेत् प्रयोजनीयः ? तत्त्वतो पाणिनि-
समकालिकानां पाणिनिसदृशानाञ्च धीमतां प्राचीनतमेष्वपि
ग्रन्थेषु पौर्वापर्यनिर्णयो यथा सुगमः , न तथा तत्परकालिकानां
कात्यायनादीनां मपीति तदानीं मेव याज्ञवल्क्यादीनां परिगणनं
सप्रयोजनं जातम् , तत् किं मद्यतनानां त्वस्मादृशम् ।

एव मेतदीयं भाष्यञ्चास्मन्मतसाधकं मेव । तथाहि— “पुराण-
प्रोक्तेषु ब्राह्मणकल्पेष्वित्यत्र याज्ञवल्क्यादिभ्यः प्रतिषेधो वक्तव्यः ।

याज्ञवल्क्यानि ब्राह्मणानि, सौलभानीति । किं कारणम् ? तुल्य-
कालत्वात् ; एतान्यपि हि तुल्यकालानीति—इत्येव तद्भाष्यम् ।
“तुल्यकालत्वादिति— शास्त्रायनादिप्रोक्तैर्ब्राह्मणैरेककालत्वादि-
त्यर्थः”—इत्येव च तत्रोक्तवान् कैयटो जैयटाकजः । यद्यपीह
वार्त्तिकमतं मेवाशुमोदितं भाष्यकारेणेति गम्यते, तथापि नो न
क्षतिः । श्रीमन्मार्गेशभट्टस्य मते तु शास्त्रायनादिसमकालतैव
याज्ञवल्क्यादिप्रोक्तानां शतपथादीनाम् ; अतस्तेभ्यो णिनिः प्राप्तः,
कालाख्यनवचनेन वारितोऽशुमोदितश्च तद्वचनं भाष्यकारेणेति ।
तथाहि— “याज्ञवल्क्यानीति । कखादिभ्य इत्यण् । ते हि
पाणिन्यपेक्षया आधुनिका इत्यभिमानः ; भाष्ये तु शास्त्रायनादि-
तुल्यकालत्वाद् ०—० वचनं मेवारब्धम्”—इति (ल० श० श्रे०) ।
वस्तुतो भाष्ये एतत्पूर्वं मेव “छन्दोब्राह्मणानि च तद्विषयाणि
(पा० ४. २. ६६.)”—इत्युक्तीकृतम्— “वक्ष्येतत् ‘याज्ञवल्क्या-
दिभ्यः प्रतिषेधस्तुल्यकालत्वात्’—इति । तन्नैव वक्तव्यम् ; तद्वि-
षयता च न भवतीति”—इति । “वक्ष्येतदिति । पुराणप्रोक्ते-
ष्वित्यत्र”—इत्येव च तत्र कैयटः । तथा च अतिप्राचीनेष्वेव
ब्राह्मणकल्पग्रन्थेषु ये पुराणप्रोक्ताः, तत्रैव णिनिः पाणिनिना
बिहितः ; ये तु नूतनप्रोक्ताः, तत्र तु णिनिविषयतैव नास्तीति
व्यर्थं वार्त्तिक मिति तद्भाष्याशयः । पाणिनिकालेऽपि ये ग्रन्था
अतिप्राचीना इति प्रसिद्धा अतएव प्रोक्ता इत्येव व्यपदिष्टास्तदा-
नीन्तनैः शिष्टैः, तेभ्येव नै पुराणप्रोक्ताः के वा नेति निर्णयायैव
परिगणनं भवच्छं कर्त्तव्य मिति वार्त्तिककारमतम् । “व्याख्या-
नतो विशेषप्रतिपत्तिर्न हि छन्दोहादलक्षणम्”—इति भाष्येभ्या च
तत्सङ्गं योम्य मित्येवात्र सारम् । तदित्यं सूत्रकारवचनात्,

वार्त्तिककारवचनात्, भाष्यकारादिवचनाच्चेद मेव सिद्धम्,—
याज्ञवल्क्यादिप्रोक्तं शतपथ्यादिकं शास्त्राद्यनादिभ्योऽर्वाचीनं मपि
पाणिनीयतः प्राचीनतम मेवेति ।

वार्त्तिककारकात्यायनसमकालिकः कश्चन याज्ञवल्क्यो नासी-
दासीहेति नास्मद्विचारविषयः ;— अपि तु शतपथप्रवक्ता याज्ञ-
वल्क्यस्तु वार्त्तिककारकात्यायनसमकालिकः कथं मपि नैव ;
पाणिनिसमकालिकोऽपि न सः कथं मपि ; प्रत्युत पाणिन्यादयो
यस्मिन् युगे जातः, यस्मिन् कल्पे जातः, ततोऽपि पूर्वतम एव ;
किञ्च तस्य शास्त्राद्यनादिसमकालिकत्वाभावेऽपि ब्राह्मणकालजत्व-
त्त्ववितथ मेवेति तत्कालनिर्णयोऽप्यस्माकं मशक्य एवेति शम् ॥

— — —

(११)

अथैतर्हि समालोचयितव्यं मस्ति, के विषयाश्चेतन्निरुक्तप्रति-
पाद्या इति । सर्वेषां मेव वेदाङ्गानां साक्षात्परम्परया वा वेदार्थ-
ज्ञानं मेव प्रयोजनम्, तत्साधनायोपदेश एवैकः प्रतिपाद्यविषय
इति तु वेदविग्रसिद्ध मेव ; तदिह निरुक्ते वेदार्थज्ञानसाधनाय
तत्प्रसङ्गतस्य येष्विहविषयाः प्रतिपादिताः, तानेव व्याकर्तुं समग्र
मेवेमं ग्रन्थं समासतः किञ्चिद्विस्तारतश्चालोचयाम इति यावत् ।

अथैतस्य च निरुक्तशास्त्रस्य बीजानि पुरासन् श्रुतिवारिधौ
विकीर्णानि ; अतएवोच्यत इदं मपि शास्त्रं मानुशविकं मिति ।
ततो ब्राह्मणग्रन्थेषु यथाप्रयोजनं मेकैकं चीयमानं मङ्कुरितम् ;
तस्मादेव च तस्य सम्प्रदायं मालवालीभूतग्रन्थान्तर्गतत्वम् । ततो-
ऽनुब्राह्मणेषु विशेषतः प्रोच्यमानं परिपुष्टम् । तत एव काले

निदानसूत्रेषु पक्षवितं सत् प्रकरणविशेषात्मकत्वं सुपगतम् । तत-
स्तेभ्य एव शाकपूण्यादिभिः शाखाप्रशाखादिभिः सञ्जितं ग्रन्था-
कारतः प्रणीतं निरुक्तं मिति । तान्येव सर्वाण्यवलम्ब्य कृतं मितन्नि-
रुक्तं भगवता यास्केन पुष्यितं फलितञ्चैव मेवेति वृत्ताः ।

तस्यास्य प्रथमाध्यायसु ग्रन्थभूमिकारूपः ; तत्र निघण्टुशब्द-
निर्वचनादीनि च प्रतिपादितानि । द्वितीयतृतीयाध्याययोर्निर्वचन-
प्रकारादिकथनपूर्वकं भाषितं नैघण्टुककाण्डव्याख्यानम् । चतुर्था-
दिषु तु त्रिष्वध्यायेषु ऐक्यपदीत्याख्यानपूर्वकं कृतं नैगमकाण्ड-
व्याख्यानम् । तत उत्तरं षट्स्रध्यायेषु देवतातत्त्वबोधनपूर्वकं
माख्यातं देवतकाण्डव्याख्यानम् । इत ऊर्ध्वं त्रयोदशाध्यायरूपे
प्रथमपरिशिष्टे अतिस्तुति मधिकृत्यात्मतत्त्वोपदेशादीनि प्रदर्श-
तानि । ततश्चतुर्दशाध्यायात्मको द्वितीयपरिशिष्टः, तत्रोर्ध्वमार्गगति
मधिकृत्याख्यातानि च परमपुरुषार्थसाधनानीति सङ्क्षेपः ॥

किञ्चिद्विशदयामशेद मालोचनम् ;—

(१) यद्यप्येतन्निरुक्तं तत्त्वतो निघण्टुभाष्यरूपं मेव, परं न ह्यत्र
नैघण्टुकानां सर्वेषां मेव पदानां व्याख्यानान्युक्तानि । यथाहि—
नैघण्टुकसमान्त्राये पृथिव्या नामधेयानि एकविंशतिसङ्ख्याकानि
परिपठितानि श्रूयन्ते, तेषां मेकं मेव गौरिति व्याख्यातं द्वितीया-
ध्यायीयेन समग्रद्वितीयपादेन ; अपरेषाम्पुनर्नाम्नां सुक्तेखोऽपि न
कृतः । अत एवोक्तं तदन्ते वृत्तिकृता—“अनुक्रमणं त्वधिकृतम्,
तस्मिन् गोशब्द एको निरुक्तः प्रकारोपदर्शनार्थनार्थम्”—इत्यादि ।

(२) प्रसङ्गसङ्गत्या वैदिकगूढतत्त्वान्यपीह बहूनि प्रतिपादि-
तानि । तद्यथा—“पुरुषविद्यानित्यत्वात् कर्मसम्पत्तिर्मन्त्रो वेदे
(१. १. २.)”—इत्येवमादीनि चिन्तनीयानि ।

(३) व्याख्यातान्यपीह स्वप्रदर्शितनिगमश्रुतपदादीनि च प्रायः सर्वाण्येव । अतएवोक्तं निघण्टुटीका भूमिकाया— “नैघण्टु-
गतेष्वेव पदेष्वध्यर्हशतत्रयमात्राणि पदानि भाष्यकारेणैव तत्र तत्र
निगमेषु प्रसङ्गाच्चिरुक्तानि”—इति ।

(४) मन्त्रश्रुतपदान्येव चात्रोदाहरणत्वेन प्रायः सर्वत्रोपा-
त्तानि ; ब्राह्मणीयानि तु न तथादृशानि ; तथाचेदानीं मन्त्रब्राह्म-
णयोर्वेदनामधेयत्वेऽपि मन्त्रगतानां मेव पदानां व्याख्यानेन वेद-
व्याख्याने कृतकृत्यमन्यो बभूव स इति चावगम्यते । प्रत्यक्ष-
योग्ये कृतं मानान्तरोपादानेन ।

(५) नात्र च मन्त्रगतानां मेव पदानां निर्वचनानि समु-
पदिष्टानि ; अपि तु तत्तन्त्रियोगात् लौकिकानाञ्च बह्वनाम् ।
तद्यथा निर्वचनारम्भे एव— गोशब्दनिर्वचनप्रसङ्गात् पयः-शब्दस्य
कृतं निर्वचनम् , तत्प्रसङ्गात् क्षीरशब्दस्यापि (२. २. १.) ।
एव मेवोत्तरत्रापि बहुत्र ।

(६) लोकवेदसाधारणा अपि विषया इह बहव उपन्यस्ताः ।
तद्यथा— “चत्वारि पदजातानि नामाख्याते चोपसर्गनिपाताश्च”
—इत्यादयः (१. १. १.) । “अणौयस्त्वाच्च शब्देन सञ्ज्ञाकरणं
व्यवहारार्थं लोके , तेषां मनुष्यवद् देवताभिधानम्”—इति
च तत्रैव तत् उत्तरम् (१. १. २.) ।

(७) स्वप्रदर्शितेषु नेगमेषु समुपात्तानां पदनिर्वचनादीनां स्व-
कपोलकल्पितत्वदोषपरिहाराय मतभेदप्रकाशाय च पूर्वाचार्याणां
बह्वनां मेव नामादीन्यपीह कीर्तितानि । तद्यथा— आग्रयणः,
अभ्यायणः, आचार्याः, एके, ऐतिहासिकाः, औदुम्बरायणः,
औपमन्यवः, और्षवामः, कात्यव्यः, क्रीष्टुकिः, गार्ग्यः,

गालवः, चर्मशिराः, तैटकिः, नैदानाः, नैरुक्ताः, परिव्राजकाः, पार्षदानि, मनुः, यात्रिकाः, पूर्वे यात्रिकाः, वार्ध्यायणिः, वैयाकरणाः, शाकटायनः, शाकपूणिः, शाकल्यः, स्त्रीलाठीविः, हारिद्रवकम्, इत्यादि ।

(८) निर्वचनान्येव प्रदर्श्य च न मेने यास्कः स्वतन्त्रकृत्यताम्; अपि तु मन्त्रार्थज्ञानाय यथा-यथा यतितव्यम्, तत्सर्वमेवेहोपदिष्टम् । द्वितीयाध्यायस्य प्रथमपादसु सर्व एवैवमर्थकः । ते ऋगुपदेशा वेदतत्त्वार्थव्याख्यातृणां पथप्रदर्शिकाः । तद्यथा—

“अथ निर्वचनम् । तद्येषु पदेषु स्वरसंस्कारौ समर्थौ प्रादेशिकेन गुणेनान्वितौ स्यातां तथा तानि निर्गूयादथानन्वितेऽर्थेऽप्रादेशिके विकारेऽर्थनित्यः परीक्षेत केनचिद्भृत्तिसामान्येनाविद्यमाने सामान्येऽप्यक्षरवर्णसामान्यान्निर्गूयात् त्वेव न निर्गूयात् ।

न संस्कारमाद्रियेत विषयवत्यो हि वृत्तयो भवन्ति । यथार्थं विभक्तीः सवमयेत् ।

प्रस मवक्त मिति धात्वादौ एव शिष्येते, अथाप्यस्तेर्निर्हंसि-
स्त्वानेष्वादिलोपो भवति स्तः सन्तीति, अथाप्यन्तलोपो भवति गत्वा-
गत मिति, अथाप्युपधालोपो भवति जग्मनुर्जग्मुरिति, अथाप्युपधा-
विकारो भवति राजा दण्डीति, अथापि वर्णलोपो भवति तस्वा
यामीति अथापि द्विवर्णलोपस्तुच इति, अथाप्यादिविपर्ययो भवति
ष्णीतिर्घनो बिन्दुर्वाय इति, अथाप्याद्यन्तविपर्ययो भवति स्तोका
रञ्जुः सिकतास्तर्जिति, अथाप्यन्तव्यापत्तिर्भवति षोडो मेघो नाधो
गाधो बधूर्मधिति, अथापि वर्णोपजन आस्वद् द्वारो भरुजेति ।

तद्यत्र स्वरान्तरान्तस्त्वान्तर्धातु भवति तद् द्विप्रकृतौनां
ज्ञान मिति प्रदिशन्ति; तन्न सिद्धाया मनुपपद्यमानाया मितरयो-

पपिपादयिषेत्तत्राप्येकेऽल्पनिष्पत्तयो भवन्ति तद्यथैतदूतिर्मृदुः पृथुः
पृषतः कुणारु मिति ।

अथापि भाषिकेभ्यो धातुभ्यो नैगमाः कृतो भाष्यन्ते दन्तूनाः
चेन्नसाधा इति, अथापि नैगमेभ्यो भाषिका उष्णं घृत मिति, अथा-
पि प्रकृतय एवैकेषु भाष्यन्ते विकृतय एकेषु,— श्वतिर्गतिकर्मा
कस्वोजेष्वेव भाष्यते [कस्वोजाः कस्वलभोजाः कमनीयभोजा वा,
कस्वलः कमनीयो भवति], विकार मस्यार्थेषु भाष्यन्ते श्व इति ;
दातिर्लवणार्थे प्राथ्येषु दातृ मुदीथ्येषु । एवमेकपदानि निर्ब्रूयात् ॥

अथ तद्धितसमासेष्वेकपर्वसु च पूर्वं पूर्वं मपर मपरं प्रविभज्य
निर्ब्रूयाद्, दण्ड्यः पुरुषो दण्ड्यपुरुषः, दण्डमर्हतीति वा दण्डेन
सम्पद्यत इति वा, दण्डो ददतेर्धारयतिकर्मणोऽक्रूरो ददते मणि
मित्यभिभाष्यते, दमनादित्यौपमन्यवः, दण्ड मस्याकर्षतेति
गर्हायाम् ; कक्ष्या रज्जुरश्वस्य कक्षं सेवते, कक्षो गाहतेः कक्ष
इति नामकरणः, ख्यातेर्वानर्थकोऽभ्यासः किमस्मिन् ख्यान मिति,
कषतेर्वा ; तस्मान्मान्याश्चानुष्यकक्षो बाहुमूलसामान्यादश्वस्य । राश्वः
पुरुषः, राजपुरुषो राजा राजतेः, पुरुषः पुरिषादः पुरिषयः,
पूरयतेर्वा पूरयत्यन्तरित्वन्तरपुरुष मभिप्रेत्य—

‘यस्मात्पवं नापरं मस्ति किञ्चिदस्मान्नाणीयो न ज्यायोऽस्ति
कश्चित् । तच्च इव स्तब्धो दिवि तिष्ठत्येकस्तेनेदं पूर्णं पुरुषेण सर्वम् ॥’

—इत्यपि निगमो भवति । ‘विश्वकद्राकर्षो’ वीति चकद्र
इति श्रुतौ भाष्यते ; द्रातीति गतिकुक्षना, कद्रातीति द्राति-
श्रुक्षना, चकद्राति कद्रातीति सतीऽनर्थकोऽभ्यासस्तदस्मिन्नसौति
विश्वकद्रः । कक्ष्याणवर्ण रूपः कक्ष्याणवर्णस्येवास्व रूपः ; कक्ष्याणं कम-
नीयं भवति, वर्णो हृष्यते ; रूपं रोचते । एवं तद्धितसमासाच्चिर्ब्रूयात् ।

नेकपदानि निर्ब्रूयाद्वावैयाकरणाय नानुपसन्नायानिदं विष्टे
वा [नित्यं ह्यविज्ञातुर्विज्ञानेऽसूया] उपसन्नाय तु निर्ब्रूयाद्यो बालं
विज्ञातुं स्यान्मेधाविने तपस्विने वा ।—

‘विद्या ह वै ब्राह्मण मा जगाम गोपाय मा श्रेवधिष्टेऽह मस्मि ।
असूयकायानृजवेऽयताय न मा ब्रूया वीर्यवती तथा स्याम् ॥
य आदृणस्यवितथेन कर्णवदुःखं कुर्वन्मृतं सम्यगच्छन् ।
तं मन्येत पितरं मातरं च तस्मै न दुह्येत्कतमश्च नाह ॥
आध्यापिता ये गुरुं नाद्रियस्ते विप्रा वाचा मनसा कर्मणा वा ।
यथैव ते न गुरोर्भोजनीयास्तथैव तान्न भुनक्ति श्रुतं तत् ॥
य मेव विद्याः शुचि मप्रमत्तं मेधाविनं ब्रह्मचर्योपपन्नम् ।
यस्तेन द्रुह्येत्कतमश्चनाह तस्मै मा ब्रूया निधिपाय ब्रह्मन् ॥’

—इति । निधिः श्रेवधिरिति”—इति ॥ एव मन्यन्नापीह बहुत्र ।

(८) विरुद्धानां मपि मन्त्राणां सामान्यविशेषन्यायेन
प्रामाण्यं स्वीकार्यं मित्यपि प्रादर्शितं तेन । तद्यथा — “ओषधि
त्रायस्वैनं स्वधिते मेनं हिंसीत्याह हिंसन् ? ०—० आन्नायवच-
नादहिंसा प्रतीयेत”—इति (१. ५. १, २.) ।

(१०) आशङ्कनीयेषु वेदार्थेषु सिद्धान्तीकरणप्रकारश्चोपद-
र्शितस्तेन । तद्यथा — “पहदवसं गावः पृथ्यदन मवतेर्गत्यर्थस्थासी
नामकरणस्तस्मान्नावगच्छन्ति (१. ६. १.)”—इत्यादिः ।

(११) पूर्वतनै राचार्यैरपि प्रणीतेषु ग्रन्थादिषु न तस्यासीद्
अमशून्यत्वविश्वासः, प्रत्युत सर्वत्रैवास्ति अमसम्भवः, अतो-
ऽतिविश्वासः सर्वत्रैव दृषणीयः, परीक्षणीयाश्च सर्व एव सिद्धान्-
ताः, परीक्षया प्रमाणिताः च तत्र कुत्रचिद् अमे कस्यैव
एव तस्मान्नादर इत्येव तस्य भगवतः स्वकीयं मतम् । तच्चेदं

ध्वनित मिह । यथा — बभूव शाकल्यो नामाचार्यः ऋक्-
संहितायाः पदकारः, पाञ्चालो बाभ्रव्याचार्यश्च ऋषिश्च तदवलम्ब-
नेनैवाभवत् क्रमप्रवक्ता । इहैकत्रैव तयोर्बभूवोरपि भ्रमः प्रद-
र्शितः — “वायः, वेः पुत्रः । ० — ० । वेति च य इति च
चकार शाकल्यः । उदात्तं त्वेव माख्यात मभविष्यत्, असु
समाप्तश्चार्थः” — इति (६. ५. ५.) ।

(१२) उणादिसूत्राणां मपि बहुत्रानादरः सूचितः । उक्तं
हि एकादशे ‘व्योम’ — इत्यस्यार्थी ‘व्यवने’ — इति (११. ४. ६.) ;
तथा च विपूर्वकादवतेरेव व्योम नाम इति व्यक्तस्तदभिप्रायः ।
पदकारादीनां मध्येषोऽर्थः सम्मत एव ; तत्र ‘विऽव्योमन्’ — अव-
ग्रहादिदर्शनात् (ऋ० सं० प० २. ३. २२. १.) । उणादिसूत्रेण
तु ‘व्येञ् संवरणे’ — इत्यत एव मनिनि निष्पद्यते व्योमेति (उ० सू०
४. १५०.) । एव मन्यतान्यत्रापि बहुत्र द्रष्टव्यम् ।

(१३) यत्र यत्र संहिताभेदतोऽवग्रहे मतभेदो विद्यते, तादृश-
पदानां तथा निर्वचनवैविध्यं मपि प्रकटितं बहुत्रैव । तद्यथा —
अस्ति सूर्यशब्दस्यावग्रहे पदकारादीनां मतभेदः ; बहूचां पदक्रम-
ग्रन्थयोः किल न ज्ञाप्यवगृहीतः पठ्यते सूर्यशब्दः, छन्दोगानान्तु
क्वचित् क्वचिदवगृहीतोऽपि ‘सु । जयस्य’ — इत्यादि (सा० छ०
प० ६. १. ५. ६.) । अतएवात्र कृतं तेन तथा निर्वचनवैवि-
ध्यम् — “सूर्यः, सत्तेर्वा सुवतेर्वा स्वीर्यतेर्वा” — इति (१२. २. ३.) ।
इतएव गम्यते — बह्वृक्पदकारमते सर्वत्रैव सत्तेः सुवतेर्वा निष्पद्यते
सूर्य इति न तेन तत्रावग्रहः कृतः ज्ञापि ; सामपदकारनये तु
अर्थानुरोधतः क्वचित् सत्तेः सुवतेर्वा क्वचित् स्वीर्यतेः (सूपसर्ग-
पूर्वादीर्यतेः) स्वीकार्यं सूर्यनामेति क्वचिदवग्रहः कृतः क्वचि-

चेति च । तथाहि— छन्दःपदसंहितायाः षष्ठप्रपाठक्रीयप्रथमा-
 ईस्य पञ्चमे दशति द्वितीये मन्त्रे 'सूर्यम्'—इत्यनवगृहीत मेव
 पठितम्, परं तत्रैवानुपदं षष्ठे अवगृहीतं 'सु । ऊर्यस्य'—इति ।
 एवं सिक्विशब्दोऽपि द्वाभ्या मेकतश्च निरुक्तः— "मित्रः, प्रमीते
 स्त्रायते सन्ध्याम्बानो द्रवतीति वा मेदयतेर्वा"—इति (१०. २. ८.) ।
 अतएव बहुधा "प्रेष्टं वो पतिथिं सुषे (ऋ० सं० ६. ६. ५. १.)"
 —इत्यस्य पदपाठे 'मित्रम्'—इत्यनवगृहीतं श्रूयते; छन्दःपद-
 संहितायाम् तु तत्रैव मन्त्रेऽवगृहीत मेव 'मि । ऋम्'—इति (सा०
 छ० प० १. १. १. ५) । पुत्रशब्दोऽप्येव मेव द्वाभ्या मेकतश्च
 निरुक्तः— "पुत्रः, पुत्रं त्रायते निपरणादा पुं नरकां ततस्त्रायत
 इति वा"—इति (२. ३. २.) । अतएव बहुधा "इन्द्रं क्रतुं न
 आभर (ऋ० सं० ५. १. २१. ६.)"—इत्यस्य पदपाठे 'पुत्रेभ्यः'—
 इत्यनवगृहीतं श्रूयते; छन्दःपदसंहितायां तु तत्रैव मन्त्रेऽव-
 गृहीत मेव 'पु । त्रेभ्यः'—इति (सा० छ० प० ३. २. २. ७.) ।
 सखिशब्दस्तु यास्त्रेण द्विनिरुक्तः, परिशिष्टेऽप्येकत्र (७. ७. ८ ;
 १३. १. १३ ; २. ११.) परं समाननामोपपदात् स्त्रातेरित्येकविध
 एव सर्वत्र ; तथा च तत्पदपाठे खल्ववगृहेणैव भवितव्यम् ; न च
 तथा दृश्यते बहुगुण्येषु । तथाहि— "इमं स्तोमं मर्हते (ऋ०
 सं० १. ६. ३०. १.)"—इत्यस्य पदपाठे 'सख्ये'—इत्यनवगृहीत
 मेव श्रूयते;—छन्दःपदसंहितायाम् तु तत्रैव मन्त्रेऽवगृहीतं 'स ।
 ख्ये'—इति (सा० छ० प० १. १. २. २. ४.) । वसुतः सर्वत्र
 पदकाराभिप्रायबोधोऽस्माकं दुर्लभ एव ; कामकारास्तु तदनुगताः,
 जटादिपाठाश्च तन्मूलका एव । बहुत्र तु सामपदसंहिताया मनव-
 गृहीत अपि बहुधा पदपाठेऽवगृहीत मेवाधीयते । तथा—

“अने षड महाऽ॥ असि (ऋ० सं० ३. ५. ८. १.)”—इत्यस्य बह्वृक्पदपाठे ‘देवऽयुम्’—इत्यवगृहीतम् ; छन्दःपदपाठे तु ‘देव-युम्’—इत्यनवगृहीत मेव (सा० छ० प० १. १. ३. ४.) । एवम् “इन्द्र मिहेवतातये (ऋ० सं० ५. ७. २५. ५.)”—इत्यस्य बह्वृक्-पदपाठे ‘देवऽतातये’—इत्यवगृहीतम् ; छन्दःपदपाठे तु ‘देवता-तये’—इत्यनवगृहीत मेव (सा० छ० प० ३. २. १. ७.) स्थित मिति ।

(१४) यदि कचिद् वेदव्याख्याने प्रामाणिकानां व्याख्यातृणां मतान्तरता लक्ष्येत, तत्र विनिगमनाविरहात् सर्वेषां मेव मतानां मादरोऽस्माकं कर्तव्य एवेत्यपि निदर्शितम् । तद्यथा— ऋक्-संहितायाः पदकारः शाकल्यो नाम ऋषिः ; सामवेदीयाया-ऋग्वेदीनामसंहितायाः पदकार ऋषिर्गार्गी नाम च ; तदेतावु-भावेव प्रामाणिकौ वेदव्याख्यातारौ ;— एतयोरनुगताः क्रमादि-काराणां तुर्गानादिग्रन्थकाराणां च प्रामाणिका एवेत्यत्र च नैवास्ति संशयः । अस्ति चैको मन्त्रो “यदिन्द्र चित्र मेहनास्ति”—इति ऋक्संहितायाम्, छन्दःसंहितायाञ्च । तत्र ऋक्पद-ग्रन्थे, तदनुसृतेषु क्रमग्रन्थादिषु च यदवगम्यते ‘मेहनास्ति’—इति पदद्वयम् ; तदेव छन्दःपदग्रन्थे, तदनुसृतेषु सामग्रन्था-दिषु क्रमग्रन्थादिषु चावगम्यते पदचतुष्टयत्वेन ; तदेव द्विविध एव पदच्छेदोऽभ्युपेयोऽस्माभिर्विनिगमनाविरहादिति बोधयितुं सुकृतम्, —“मेहनास्ति ०—० मंहनीयं धनम् अस्ति यत्, म इह नास्ति-ति वा त्रीणि मध्यमानि पदानि”—इति (४. १. ४.) । अत्रैतदपि परि-व्यक्तम्— संहितामिदं ततः पाठमेदोऽप्यवश्यं मभ्युपेय इति । यथा — “यदिन्द्र चित्र मेहनास्ति”—इति ऋक्पाठः (४. १. १०. १०.) ; “यदिन्द्र चित्र म इह नास्ति”—इति तु सामपाठः (४. २. १. ४.) ।

(१५) मन्त्रद्रवृणा मृषीणां रचनाविधिष्वपि लक्ष्यः सर्वथा स्थापनीयो वेदार्थनुभुसुभिरित्यपि ध्वनितम् । तद्यथा— “अभ्यासे भूयांस मर्थे मन्यन्ते,— यथाहोदर्शनीयाहोदर्शनीयेति ; तत् परुच्छेपस्य शीलम् ; परुच्छेप ऋषिः (१०. ४. ५.)”—इत्यादि ।

(१६) मन्त्रार्थे निर्बुवता प्रकरण मप्युपेक्षितव्य मिति च ध्वनितम्— “उप प्रागात् सुमन्त्रे धायि मन्त्र ०—० इत्याश्वमेधिको मन्त्रः (६. ४. ७.)”—इत्येवमादिभिः ।

(१७) मन्त्राणां व्याख्यावैविध्यञ्चामानि तेन बहुत्र । तद्यथा— “इत्यधिदैवतम् , अथाध्यात्मम्”—इति ३. २. ६, “इत्यधियज्ञम् , अथाधिदैवतम्”—इत्यादि ११. १. ४ । तदेवं क्वचित् क्वचिदेकस्यैव शब्दस्य त्रिविधं व्याख्यान मपि कृतं यथा— सोमशब्दस्यैकत्र ओषधिः , चन्द्रमासेत्येतावर्थौ कृतौ (११. १. ४.), अन्यत्र (१३. २. १२.) तस्यैव सोमशब्दस्य सूर्यः आत्मा चेत्यर्थौ स्वीकृताविति । तथाचात्र ओषध्वर्थस्त्वधियज्ञः , चन्द्रसूर्यार्थावधिदैवतौ, आत्मारूपार्थस्त्वध्यात्म इति विवेकः । एषु त्रिविधव्याख्यानेषु अधिदैवतस्यैव प्राधान्यं ध्वनित मेतत्प्रथमपरिशिष्टे— “यां यां देवतां निराह तस्यास्तास्यास्ताङ्गाव्य मनुभवत्यनुभवति”—इति (१३. १. १३.) । एवञ्च पदार्थविज्ञान मेतन्निरुक्तस्यास्य प्रधानं फलमिति च ज्ञापितम् । अन्यत्रान्यथापि स्वस्य विज्ञानप्रियता ज्ञापिता । तथाहि— “नित्यं ह्यविज्ञातुर्विज्ञानेऽसूया”—इति २. १. ६ ।

(१८) कालभेदतो देशभेदतश्च नामभेदादीन्यपि सन्भाव्यानीति चेह ज्ञापितानि । तद्यथा— “आर्जिकीयां विपाडित्वाहुः । ०—० । पूर्व मासीदुक्छिरा”—इति (८. ३. ५.) । “विजामातेति शश्वद्दक्षिणाजाः क्रीतापति माचक्षतेऽसुसमाप्त

इव वरोऽभिप्रेतः”—इति च (६. २. ६.) । “गर्तारोहिणीव धन-
लाभाय दाक्षिणाजी (३. १. ५.)”—इत्येवमादीनि च ।

(१८) मन्त्राणामुत्पत्तिर्वीजान्यपि बोधितान्येतेन । तथाहि—

“अथापि स्मृतिरेव भवति नाशीर्वादः,— ‘इन्द्रश्च नु वीर्याणि
प्र वोचम्’—इति, यथैतस्मिन् सूक्ते (ऋ० सं० १. ३२.) ।

‘अथाप्याशीरेव न स्मृतिः,—‘सुचक्षा अहमक्षीभ्यां भूयासं सुवर्चां मुखेन
सुशुक्लर्षाभ्यां भूयासम्’—इति, तदेतद्वहुलमाध्वर्यवे याज्ञेषु च मन्त्रेषु ।

“अथापि शपथाभिशापौ,— ‘अद्या सुरीय यदि यातुधानो
अस्मि ०---० अथा स वीरैर्द्दशभिर्वि यूयाः’—इति (७. १०४. १५.) ।

“अथापि कस्यचिद् भावस्याचिख्यासा,— ‘न मृत्युरासीदमृतं
न तद्धि’, ‘तम आसीत्तमसा गूढह मये’—इति (१०. १२८. २, ३.) ।

“अथापि परिदेवना कस्माच्चिद् भावात्,— ‘सुदेवो अद्य प्रपतेदना-
लत्’, ‘न वि जानामि यदि वेद मस्मि’—इति (१०. ८५; १. १६५.) ।

अथापि निन्दाप्रशंसे— ‘केवलाघो भवति केवलादी’, ‘भोज-
स्येदं पुष्करिणीव वेश्म’—इति (१०. ११७. ६ ; १०७. १०.) ।

एव मन्त्रसूक्ते (१०. ३४. १३.) सूतनिन्दा च कृपिप्रशंसा च ।
एव मुञ्चावचैरभिप्रायैर्दृष्टीणां मन्त्रदृष्टयो भवन्ति ॥”—इति (७. १. ३.)

(२०) अपि मनुष्याणां मेवाध्ययनादितपःप्रभावाद्दृष्टित्व माप्य
मिति चाख्यातम् । “तद् यदेनांस्तपस्यमानान् ब्रह्म स्वयम्बभ्या-
नर्षत्, तद्वशीणा मृषीत्वम्”—इत्येवमादिभिः (२. ३. २.) ।
परिशिष्टेऽपि तथा “मनुष्या वा०---० यदेव किञ्चानूचानोऽभ्यूहत्यायं
तद् भवति”—इति (१३. १. १३.) ।

(२१) मन्त्राणां मुत्पत्तौ हि बहुत्र सांसारिकघटनादीनां अपि
हेतुत्वं निरूपितम् । तद्यथा— “त्रितं कूपेऽवहित मेतत् सूक्तं

प्रतिबभौ (४. १. ६.)”—इति, “इदञ्च मेऽदादिदञ्च मेऽदादि-
त्यृषिः प्रसञ्जायाह (४. २. ७.)”—इति, “ऋषिपुत्रा विलपितं
वेदयन्ते (५. १. २.)”—इति च । तथाच यद्यपि सायणादिमते
सर्व एव मन्त्रा यज्ञसम्पादनायैव दृष्टाः, परं यास्कमते तु नैव
सर्वेषां यज्ञसम्पादनायैवोत्पत्तिरित्यपि सुव्यक्तम् ।

(२२) वेदार्थबोधस्यातिदुरुहत्वं मपि वर्णितम् । तद्यथा—
“अप्येकः पश्यन्न पश्यति”—इत्यादि (१. ६. ३.) ; एवमन्यत्रान्य-
त्रापि । परिशिष्टेऽपि “यस्तन्न वेद किं मृचा करिष्यति (१३.
१. १०.)”—इति, “अयं मन्त्रार्थचिन्ताभ्यूहः”—इत्यादि, “तस्या-
स्तपसा पारमीक्षितव्यम्”—इत्यादि च (१३. १. १२, १३.) ।

(२३) अयोग्यपात्राद्योपदेशदान मपि निषिद्धं यास्केन ।
तथाहि— “नैकपदानि निर्ब्रूयान्नावैयाकरणाय नानुपसन्नाया-
निदंविदे वा नित्यं ज्ञविज्ञातुर्विज्ञानेऽस्योपसन्नाय तु निर्ब्रूयाद्
यो बालं विज्ञातुं स्वान्बोधविने तपस्विने वा”—इति (२. १. ६.) ।

(२४) मन्त्राणां दैवतनिर्णयस्य दुरुहत्वं वेदार्थबोधगर्वस्वा-
कर्तव्यत्वचेत्येतद्वय मपि दृष्टान्तप्रदर्शनेन दृढीकृतम् । तद्यथा—
“शाकपूणिः सङ्ख्ययाचक्रे सर्वा देवता जानामीति । तस्मै
देवतोभयलिङ्गा प्रादुर्बभूव । तां न जज्ञे । तां पप्रच्छ विविदिषाणि
त्वेति । सास्मा एतामृच मादिदेशेषा महेवतेति”—इति (२. २. ४.) ।

इह हि निरुक्तवचने यदस्ति ‘देवतोभयलिङ्गा’—इति, तस्य
उभयविधलिङ्गयुक्तत्वं यस्या मन्त्रदेवतायाः, तादृशी उभयलिङ्गा
मन्त्रदेवता ‘प्रादुर्बभूव’ तन्मनस्सुदिताभवदित्यर्थः । यस्य मन्त्रस्य
देवतानिर्णये लिङ्गद्वयहेतुकः संशयो भवेदेव, तादृशं मन्त्रैकं
स सम्भारित्वेवेत्यभिप्रायः । श्रूयते च तथा तत्र तदुदाहृते,

पूर्वार्द्धश्रीरन्ध्रे 'सः' इति कर्त्तृपदम्, उत्तरार्द्धश्रीरन्ध्रे 'सा'—इति कर्त्तृपदश्चेतीत्यं तन्मन्त्रदेवता पुंस्त्वस्त्रीत्वोभयविधलिङ्गयुक्तैत्यतः तस्य मन्त्रस्य का देवता ? इत्येवं संशयः सम्भवदेव । एतादृशसंशयस्यापाकरणन्तु तत्तन्मन्त्रार्थालोचनयैव भवितव्यमित्यभिप्रायेच्छोक्तं 'तां प्रपच्छ'—इत्यादि । सम्यगालोचिता सती तादृशी ऋगेव स्वयं स्वदेवता मभिव्यनक्तीति तात्पर्यम् । तदुदाहृता ऋगेषा ऋ० सं० १, १६४, २८ (निरु० २. २. ५.) । अपि वा 'देवतोभयलिङ्गा' इत्येकं पदम्, ऋगेव तस्य वाच्योऽर्थः ; तादृशी ऋक् तत्स्मृतिपथ मारुढेति भावः । 'सा' ऋक् 'एता मृच मादिदेश' स्वात्मानं प्रकाशितवती ; पुनः पुनः चिन्तान्दोलनेन तादृगर्थस्तन्मनसि स्फुटं प्रतिबभौविति भावः । सत्येवं सैव ऋक् कथितवतीव 'एषा' स्त्रीपुंस्वरूपा उभयात्मिका वस्तुतः एकैव 'महेवता' मम देवतेति यावत् ।

(२५) वेदार्थविषये बहुत्र संशयस्यावश्यम्भाविता च दर्शिता तेन । तद्यथा — “पूषा त्वेतच्चावतु (ऋ० सं० ७. ६. २३. ३.)”—इत्येतस्या ऋचो व्याख्यानावसरे स्वकण्ठरवेणैवोक्तम्—“स त्वेतेभ्यः परि ददत् पिबेभ्य इति सांशयिकस्तृतीयः पादः । पूषा पुरस्तात् तस्यान्वद्देश इत्येकम्, अग्निरुपरिष्ठात् तस्य प्रकीर्त्तनेत्यपरम्”—इति (७. ३. २.) ।

(२६) वैदिकोपाख्यानानां मुपमादिमूलकत्ववर्णनेनावास्तविकत्व मपीह प्रतिपादितं बहुत्र । तद्यथा — “तत् को वृत्रः ? मेघ इति नैरुक्ताः, त्वाष्ट्रोऽसुर इत्यैतिहासिकाः ; अपाञ्च ज्योतिषश्च मिथ्याभावकर्मणो वर्षकर्म जायते, तत्रोपमार्थेन युषवर्णा भवन्ति”—इति (२. ५. २.) । तदेवमादीतिहासस्यातात्त्विकत्वं स्फुटम् ।

(२७) मन्त्रेषु श्रुताः स्वस्मादिसम्बन्धिग्रन्था अपि साह-
चर्यादिभूलका गौणार्था एव, न तु मुख्यार्था इति चेह बहुत्रावेदितं
तेन । तद्यथा— “उपस मस्य (आदित्यस्य) स्वसार माह,—
साहचर्याद्रिसहरणाद्वा (३. ३. ४.)”—इति, “पिता दुहितुर्गर्भ
माधात् (ऋ० सं० १. २६४. ३२.) ०—० पिता = पालयिता
०—० पर्जन्यः पृथिव्याः”—इत्यादि च (४. ३. ५.) ।

(२८) मीमांसायन्येषु यथा ब्राह्मणग्रन्थप्रोक्ताना अपि प्राधा-
हृषिरित्येवमादीनां सर्वेषां मेव सञ्ज्ञापदानां यौगिकत्वं तथा
कल्पितव्यक्तिवाचकत्वञ्च सिद्धान्तितम्, नात्र तथा ; इह तु प्रकृत-
व्यक्तिनामानि वस्तुनामान्यपि श्रूयन्ते मन्त्रेष्वपीति सूचितम्, तत्
किं मन्त्रभाष्यरूपेषु ब्राह्मणवाक्येऽपि स्फुटम् । तद्यथा— “स्थूरं
राधः शताश्वं कुरुङ्गस्य दिविष्टिषु”—इति मन्त्रस्य (ऋ० सं० ५. ७.
३३. ४.) व्याख्यानायोक्तम्— “कुरुङ्गो राजा बभूव ; कुरुगम-
नाद् वा कुलगमनाद्वा”—इति (६. ४. ८.), एवं “वतो वतासि
यम”—इति मन्त्रस्य (ऋ० सं० ६. ७. ८. ३.) व्याख्याने ज्ञातम्—
“लिबुजा व्रततिर्भवति (६. ५. ५.)”—इत्यादि ।

(२९) वस्तुतत्त्वनिर्णयाय ब्राह्मणवचनान्यपीह बह्वन्युक्तानि ;
तद्यथा— “षष्ठिश्च ह वै त्रीणि च शतानि संवत्सरस्याहोरात्रा
इति च ब्राह्मणं समासेन”, “सप्त च वै शतानि विंशतिश्च
संवत्सरस्याहोरात्रा इति च ब्राह्मणं विभागेन (४. ४. ६.)”—
इत्येवमादीनि ।

(३०) प्रसङ्गसङ्गत्या बह्वनां ब्राह्मणवचनानां भेददेश्चुक्तितया
अप्रामाण्यञ्चेह दर्शितम् । तद्यथा— “बहुभक्तिवादीनि हि ब्राह्म-
णानि भवन्ति”—इत्यादि (७. ७. १.) द्रष्टव्यम् ।

(३१) वेदानां प्रामाण्यं तु हृदयेनेवाङ्गीकृतं मासीत्तस्य खलु भगवतो यास्कस्य । अतएवोक्तम् — “आम्नायवचनादङ्गिंसा प्रतीयेत”—इति (१. ५. २.), “आम्नायवचनादेतद् भवति (७. ७. १.)”—इत्यादि च ।

(३२) एवं वैदिकवचनेषु तस्य अज्ञातिशयश्च गम्यते । तदुक्तम्— “यथो एतदविस्पष्टार्था भवन्तीति, नेष स्थाणोरपराधो यदेन मन्थो न पश्यति, पुरुषापराधः स भवति”—इति (१. ५. २.) ।

(३३) परलोकास्वीकारकारिणां निन्दाप्यत्र वर्णिता । तद्यथा— “किं ते कृण्वन्ति कीकटेषु गावो नाशिरं दुह्ने न तपन्ति घर्मम् । आ नो भर प्रमगन्दस्य वेदो नैवाशाखं मघवन् रत्नया नः । (३. ३. २१. ४.)”—इत्येतन्मन्त्रव्याख्याने द्युक्तम्— ‘किं ते कुर्वन्ति कीकटेषु गावः, कीकटा नाम देशोऽनार्यनिवासः; कीकटाः किं कृताः किं क्रियाभिरिति प्रेक्षा वा । नैव चाशिरं दुह्ने न तपन्ति घर्मं हर्म्य माहुर नः प्रमगन्दस्य धनानि । मगन्दः कुसीदी माङ्गदो मा मागमिष्यतीति च ददाति तदपत्न्यं प्रमगन्दोऽत्यन्तकुसीदिकुलीनः, प्रमदको वा, योऽय मेवास्ति लोको न पर इति प्रेप्सुः, पण्डको वा, पण्डकः पण्डगः प्राईको वा प्राईय-त्याण्डावाण्डावाणी इव ब्रीडयति तस्तम्भे; नैवाशाखं नीचा-शाखो नीचैःशाखः; शाखाः शक्नोतेराणिररणात् तन्नो मघवन् रत्नयेति रत्नतिर्विशगमने’—इति (३. ३. ४.) ।

(३४) मन्त्रकाल-प्रचलिताः सामाजिकव्यवहारकथायाख्याता इह प्रतीयन्ते क्वचित् क्वचित् प्रसङ्गतः । तद्यथा— “स्त्रीणां दानविक्रयातिसर्गा विद्यन्ते, न पुंसः; पुंसोऽपीत्येके”—इति । एव मौरसभिवानां बुध्याया मपायस्थं चाह — “अन्योदर्यो मनकापि

न मन्तव्यो ममाय मिति”—इति (३. १. ३.) । “रामा रमणायो-
पेयते न धर्माय ; कृष्णजातोया”—इति च (१२. २. २.) ।

अत्र यदुदाहृतं पूर्वसंस्कारणे—“देवरः कस्मात् ? हितौयो वर
उच्यते”—इति , तद् भ्रातृवैव ; प्राचीनतमपुस्तके तथापाठानु-
पलब्धेः, विधवेतिपूर्वपदनिर्वचन मकृत्वैव देवरपदनिर्वचनस्यायुक्तत्व-
प्रतीतेः, किञ्च तत्रैव ततः किञ्चिदुत्तरम् “देवरो दीव्यतिकर्मा”—
इति देवरनिर्वचनश्रुतेः, ‘कुहस्विद् दोषा’—इत्येतन्निगमस्य चान्य-
विधार्थावभासाच्च । तथाहि ‘कनीयसा न्यायांस मुपमिमीत’—
इति खोक्तस्योदाहरणभूतैषा ऋगुद्धता यास्केन (३. ३. ३.)—

“कुहस्विद् दोषा ? कुह वस्तोरश्विना ?

कुहाभिपित्वं करतः ? कुहोषतुः ? ।

को वां शयुत्रा विधवेव देवरम् ?

मयं न योषा कृणुते सधस्य आ ? ॥”(१०. ४१. २.)

अस्मा यास्कसम्मतोऽर्थ एषः ;— हे ‘अश्विना’ अश्विनौ सूर्या-
चन्द्रमसौ ! उपलक्षणश्चेतत् पान्ययोः , हे पान्यौ ! दीर्घाध्वभ्रमण-
कारिणोर्युवयोः , ‘दोषा’ रात्रिः ‘कुहस्विद्’ कातीता ? अपि
वा ‘दोषा’ रात्रौ क भवयः ? एवं ‘वस्तोः’ दिवा ‘कुहस्विद्’ ?
‘कुहाभिपित्वं करतः’ क अभिप्राप्तिं भोजनस्य कुरुयः ? ‘कुहोषतुः’
क वसयः विश्रामाय ? किञ्च ‘वां’ युवयोः ‘शयुत्रा’ शयने ‘देवरं’
बालकं पतिभ्रातरं प्रति ‘विधवा’ पतिहीना भ्रातृजाया इव
‘कः’ पुरुषः सखेहं शृणूषेत् ? अपि ‘योषा’ स्त्री ‘मयं’ युवानं
स्वपतिम् ‘न’ इव ‘सधस्ये’ सहस्थाने ‘आ कृणुते’ आकुरुते, को
जन इति शेषः । तदेव मत्र, किञ्चिदुद्देश्यं साधयितुं बहुदूर-
गामिनः पान्यस्य अहर्निशयोर्गमनागमने प्रति दृष्टिर्न युज्यते ,

नापि भोजनविश्रामयोः, न च स्वापशुश्रूषणयोरित्युपदेशो व्यक्तः । कुमारं देवरं प्रति भ्रातृजायायाः स्नेहातिशयप्रयुक्तः पालनभावः, पतिं प्रति स्त्रियाश्च प्रेमप्रणोदितात्मभावश्चेत्येतावपि नैसर्गिका-
विति चेह्नं व्योतितम् । न हि विवाहितपतिभ्रातृका विधवेत्युच्येत,
नापि विवाहितभ्रातृजायोऽपि स्याद् देवरः । मिथोऽविवाहि-
तयोरेव विधवादेवरयोरेवात्र मन्त्रे शयनस्थितिर्वर्णितेति चेत्,
तत् किं प्रेम्णा, वास्तव्येन वा ? आद्ये वेदस्य व्यभिचारवर्णन-
दोषः स्यादनिवार्यः, अन्ये तु स्वीकृते “देवरः कस्मात् ? द्वितीयो
वर उच्यते”—इत्येतन्निर्वचनस्याचोक्षेखः कुतो न प्रमत्तगीतता मेया-
दिति पक्षपातशून्यैः सुधीभिरेवार्थैराकल्प्यता मिति ।

(३५) पापपुण्ययोश्चात्र निदर्शनान्युपदिष्टानि दिक्प्रदर्शनेन ।
तद्यथा— “न पापा मन्यामहे ;— नाधनाः, न ज्वलनेन हीनाः;
अस्त्यस्मासु ब्रह्मचर्यं मध्ययनं तपो दानकर्म इत्यृषिरवोचत्”—इति
(६. ५. २.), “सप्त मर्यादाः कवयश्चक्रुः । तासां मेका मध्य-
धिगच्छन्महस्वान् भवति ;— स्त्रियम्, तत्पारोक्षणम्, ब्रह्महत्याम्,
अणूहत्याम्, सुरापानम्, दुष्कृतस्य कर्मणः पुनः पुनः सेवाम्,
पातके नृतोय मिति”—इति (६. ५. ४.), “ब्राह्मणाय बुभु-
क्षितायीदनं देहि, स्नात्तायानुलेपनम्, पिपासते पानोयम् (७.
३. १०.)”—इत्येवमादि च ।

(३६) आब्रह्मस्तम्बपर्यन्तानां सर्वेषां मेव पदार्थानां मिह
देवत्वञ्चोररीकृतम् । तथाहि— “यत्काम ऋषिर्यस्यां देवताया
मार्यपत्य मिच्छन् स्तुतिं प्रयुक्ते, तद्देवतः स मन्त्रो भवति”—
इति (निरु० ७. १. १.), “यो देवः सा देवता”—इति च (७.
४. २.) । “देवो दानाद्वा, दीपनाद्वा, व्योतनाद्वा, शुद्धानो

भवतीति वा”-इति देवशब्दनिर्वचनञ्च तत्रैव । द्युशब्दश्चात्र नभो-
मण्डलमात्रस्योपलक्षकः ; एवं हि अन्तरिक्षस्थानां, सौरजगद्वर्तु-
मानां भुवादीनाञ्च षडृष मिह सिध्यति । तदेव मिन्द्रवाय्वादीनां
मचेतनानां वृद्ध्यादिदानहेतुकम्, याजावरराजादीनां चेतनानां
चार्थादिदानहेतुकं देवत्वम् ; अश्व्यादिजीवानां मजीवानाञ्च प्रावा-
दीनां दीप्तिहेतुकं देवत्वम् ; अग्निचन्द्रपर्जन्यादीनां ब्रह्मवर्च-
स्विनां विदुषाञ्च द्योतनहेतुकं देवत्वम् ; सूर्यसूर्यकरादीनां तदु-
परिस्थानां तारकादीनाञ्च द्युस्थत्वनिबन्धनं देवत्वम् ; यत्र त्वीश्वरे
सर्व एवैते गुणा उपपद्यन्ते, तस्य देवत्वस्य तु कैव कथा । तदेव
मात्रब्रह्मस्त्वपर्यन्तानां सर्वेषां मेव पदार्थानां देवत्वमुपगम्यते ।
द्युस्थत्वे सति दानादिगुणवत्त्वं मिदं मेकमेव देवलक्षणं स्वीकार्यं
मिति मते तु सूर्येन्द्राम्यनिलेन्दुप्रभृतीनां मूलतो भ्रमण्डलस्थानां
मेव पदार्थानां मुख्यं देवत्वम्, तत्तत्स्थानभक्तिसाहचर्यतत्त्वव्येषां
भूरादिलोकानां तत्तत्स्थानां मन्त्रसोमौषध्यादीनां मपीत्येव विशेषः ।

तथाचीकं यास्केन—“तिस्र एव देवता इति नैरुक्ताः । अग्निः
पृथिवीस्थानो वायुर्वेन्द्रो वान्तरिक्षस्थानः सूर्यो द्युस्थानः”-इति
(७. २. १.), “तासां [तिसृणां देवतानां] भक्तिसायचर्यं व्याख्या-
स्यामः । अथैतान्यग्निभक्तीनि—अयं लोकः ०—० ये च देवगणाः
समान्नाताः प्रथमे स्थाने”-इत्यादि (७. ३. १.) च । तानि च
प्रथमे स्थाने समान्नातानां देवानां नामानि निघण्टावाक्यातानि—
“अश्वः शकुनिः मण्डुकाः”-इत्यादीनि (५. ३. १-३६.) षट्त्रिं-
शत् द्रष्टव्यानि । व्याख्याताश्च ता देवता निरुक्ते समन्वोदाहरणम्—
“अथ यानि पृथिव्यायतनानि स्तुतिं लभन्ते, तान्यतोऽनुक्रमिष्यामः ।
तेषां मन्त्रः प्रथमागामी भवति”-इत्यादिना (८. १-४३.) । एवम्

“अथैतानीन्द्रभक्तीनि अन्तरिक्षलोकाः ०—० ये च देवगणाः समान्नाता मध्यमे स्थाने”—इत्यादि चोक्तं तत्र तदुत्तरम् (७. १. ३.) । मध्यमे स्थाने समान्नातानां देवानां नामानि च तत्रैव निघण्टौ— “श्वेनः सोमः चन्द्रमाः”—इत्यादीनि षट्त्रिंशत् (५. ५. १—३६.) । व्याख्याताश्च ता अपि देवता निरुक्ते समन्तोदाहरणम्— “श्वेनो व्याख्यातस्तस्यैषा भवति”—इत्यादिना (११. १—५०.) । एवम् “अथैतान्यादित्यभक्तीनि असौ लोकः ०—० ये च देवगणाः समान्नाता उत्तमे स्थाने”—इत्यादि चोक्तं तत्र उत्तरम् (७. ३. ४.) । उत्तमे स्थाने समान्नातानां देवानां नामान्यपि तत्रैव निघण्टौ— “अश्विनौ उषाः सूर्या”—इत्यादीनि एकत्रिंशदान्नातानि (५. ६. १—३१.) । व्याख्याताश्च ता अपि देवता निरुक्ते समन्तोदाहरण मेव— “अथातो शुश्रूषा देवतास्तासां अश्विनौ प्रथमागामिनौ भवतः”—इत्यादिना (१२. १—४६.) । तदेवं प्रधानतो देवतात्रित्वेऽपि स्थानभक्त्यादितो तद्वहुत्वं च न विरुद्धम् । तत्र एवेद मुक्तं तत्र तेनैव— “तासां (तिसृणां देवतानां) माहाभाग्यादेकैकस्या अपि बहूनि नामधेयानि”—इति (७. २. १.) । भागो विभागो भक्तिश्चैकार्थाः । महाभागस्य भावो माहाभाग्यम् । तच्च माहाभाग्यम् एकस्थानभाक्तेन, एकस्मिन् मन्त्रे साहचर्यतयान्नातत्वेन, एककर्मभाक्तेन, एकवाच्यभाक्तेन च भवति । तस्मान्माहाभाग्यादेव देवबहुत्वं स्वीकार्यमिति तदर्थः । तस्मात् वैदिकमन्त्रेषु सुता एव पदार्थाः तन्मन्त्रतः स्तुतिकाले एव च देवत्वेन स्तुत्या भवन्ति ; नान्ये नाप्यन्यत्रेत्येव वैदिकसिद्धान्तः । अत एव ते मन्त्रमयी देवतेत्येव स्वीकुर्वन्तीति च प्रवदन्ति याज्ञिकाः ।

तदेवं देवानां मसङ्गेयत्वेऽपि दाशतय्यां प्रधानतया अग्नि-
वाङ्मिन्द्रसूर्याणां सुत्यादिदर्शनात् त एव चत्वारो देवा मुख्या
गण्यन्ते ; तद्वापीन्द्रस्य वाय्वादिविशेषत्वेनैवाभ्युपगमात् देवतात्रित्व
मेव सम्प्रच्यते । तदेव मज्ज पृथिव्या मग्निरेव मुख्यो देवः , जला-
दयस्तदेकस्थानास्वप्रधानाः , अश्व्यादयश्चेतना इध्मादयोऽचेतनाश्च
पारिभाषिकाः । अन्तरिक्षे वायुर्वन्द्यो वा मुख्यो देवः , पर्जन्या-
दयस्तदेकस्थानास्वप्रधानाः , श्येनादयोऽन्तरिक्षचराश्चेतना वागा-
दयोऽचेतनाश्च पारिभाषिकाः । द्युलोकेऽप्येवं सूर्यो मुख्यः ,
अश्विप्रभृतयस्तदेकस्थानास्वप्रधानाः , पारिभाषिकदेवास्तु तत्र
नैव सन्तीति गम्यते ; ब्राह्मणग्रन्थेषु तत्रत्यानां तथाविधानां
मनुस्मृत्यादिति ॥

(३७) देवतानां पुरुषाकारादिचिन्तनस्यातात्विकचेद्दोषन्यस्तम्
“अथाकारचिन्तनं देवतानाम्”—इत्येवमादिभिः (७. २. २, ३.) ।
—तदत्र पारिभाषिकदेवत्व मापन्नानां मश्वशकुन्यादीनाश्चेतना-
नाम् , अणीधवागादीनां मचेतनानां च देवशरीरवत्त्वं कलत्रा-
पत्न्यादिमत्त्वं रागद्वेषादियुक्तत्वञ्च नास्तीति तु लाङ्गलस्कन्ध-पांशुल-
पादुकेर्हालिकैरप्यभिगन्तुं शक्यते , मुख्यदेवानां मग्न्यादीनां तु
तत्तदस्ति नास्ति वेति संशयः स्यादवेदविदुषां वालानाम् ; पौरा-
णिका एव हीदृशसंशयस्योत्थापकाः । वस्तुतो यथा पारिभा-
षिकदेवानां प्रत्यक्षदृष्ट्यानां सर्वत्र सर्वैर्व्यवहार्याणां मिथ्यादीनां
देवशरीराद्यभाववत्त्वेऽपि देवत्वं भवत्येवोररीकार्यम् , मुख्यानां
मग्न्यादीनां अपि देवानां नूनं तथैव ; यास्कोक्ततत्तन्नामनिर्वचन-
स्थाननिर्द्देश-कर्मनिरूपणोत्पत्तिवर्णनेभ्यस्तथैव प्रतीतेः , ब्राह्मण-
विहिताम्निप्रणयनादीनां मत्रैवोपपत्तेः , तत्तन्मन्त्रेष्वपि तादृशार्थ-

प्रतिपादकवर्णनश्रुतेः, सोदाहरणदेवलक्षणान्यतमश्रुतितोऽपि तथैवा-
वगतेः, दृष्टैरेवैतैरुपपन्ने यज्ञादौ यज्ञादिफले चैषा मद्दृष्टविग्रहादि-
मस्त्वकल्पनानौचित्याच्चेति । तदेतत्पञ्चद्वैतवर्णन मन्त्रात्कृतादैतरे-
यालोचनादवगन्तव्यम् (ऐ० आलो० २ सं० १६२ — १७८ पृ०) ॥

(३८) पितृणाञ्च त्रैविध्यं मेवेष्टं यास्वस्वेति गम्यते । तथाहि
— “पितरो व्याख्यातास्तेषां मेषा भवति” — इत्युक्तैव,

“उदीरता मवर उत् परास

उन्मध्यमाः पितरः सोम्यासः ।

असुं य ईयुरवका ऋतज्ञासु

ते नोऽवन्तु पितरो हवेषु” — इति (१०. १५. १.),

एषा ऋगिह उदाहृता तेन, व्याख्याता च सा एवम् — “उदीरता
मवर उदीरतां पर उदीरतां मध्यमाः पितरः सोम्याः सोमसम्पा-
दिनस्तेऽसुं ये प्राण मन्वीयुरवका अनमित्राः सत्यज्ञा वा यज्ञज्ञा वा
ते न आगच्छन्तु पितरो ह्वानेषु” — इति (११. २. ६.) ।

तथाच तस्या ऋच एषोऽर्थः सम्पद्यते — “हवेषु” ‘ह्वानेषु’
अस्मदाह्वानेषु सत्सु “ते” ‘पितरः’ पितृगणाः “नः” अस्मान्
“अवन्तु” ‘आगच्छन्तु’ । ते कीदृशाः ? इत्याह — “ये” “असुं”
‘प्राणम्’ “ईयुः” ‘मन्वीयुः’ प्राप्तवन्तः, पूर्वं प्राणान्विता आसन्निति
यावत् । तत्र जीवितकाले “अवकाः” ‘अनमित्राः’ सर्वत्र सर्व-
देव साधुव्यवहारतः अमित्रभूत्याः, “ऋतज्ञाः” ‘सत्यज्ञा वा यज्ञज्ञा
वा’ कर्तृतया कारयितृतया वा यज्ञानुष्ठानविदः, “सोम्यासः”
‘सोम्याः = सोमसम्पादिनः’ च आसन्निति । ते च कतिविधाः ?
इत्याह — “अवरे”, “परासः” ‘परे’, “मध्यमाः” चेति त्रिविधाः ।
तत्र, ‘परे’ व्युत्थान्तरिचचारिणः, “ये चेमेऽरश्ये अथा तप इत्युपा-

सते"—इत्यादिना छान्दोग्ये (५. १०. १, २.) वर्णिताः देवयान-
मार्गेण सूर्यलोकं गताः ; 'मध्यमाः' व्यावापृथिव्यावन्तरेण
स्थायिनः , "य इमे ग्राम इष्टापूर्णे दत्त मित्युपासते"—इत्यादिना
छान्दोग्ये (५. १०. ३-६.) वर्णिताः पितृयानमार्गेण चन्द्रलोकं
गताः ; 'अवरे' भूपृष्ठस्थान्तरिक्षचारिणः , "अथैतयोः पथोर्न कत-
रेण च"—इत्यादिना छान्दोग्ये (५. १०. ८.) वर्णिताः पृथिव्या
मेव निरन्तरावर्तिनः । तदेषां त्रिविधानां पितॄणां मध्ये येऽवरास्तेषां
मप्राप्तमार्गाणां मसक्तदावर्तित्वेन कचिदपि दीर्घकालस्थिति-
सम्भावनाभावात् न पितृलोकस्थत्वम् ; ये परास्तेषां मध्यनावर्तित्व-
श्रुतेस्तथात्वमेव ; ये तु मध्यमाश्चन्द्रलोकं पितृलोकं वा गताः ,
तेषां मेव स्वस्थानस्थत्वेन प्राधान्यमिष्टम् । अतएव अन्तरिक्षस्थाने-
ष्वेव पठितं पितर इति पदम् । यास्तेनाप्युक्तम्— "माध्यमिको
यम इत्याहुस्तस्मान्माध्यमिकान् पितॄन् मन्यन्ते"—इति (११. २.
५, ६.) । 'स हि तेषां राजति'—इति च तत्र दोगीं वृत्तिः । "परे-
यिवासं प्रवतो महीरनु"—इत्यादिसूक्तद्वये (ऋ० मं० १०. १४, १५.)
यमस्य पितराट्त्वं पितॄणां स्वरूपञ्च सुव्यक्तमिति दिक् । किञ्चि-
द्विशेषतोऽप्युक्तमैतरेयालोचने ८८ पृ० १८ पङ्क्तिः ८१ पृष्ठं यावत् ।

(३८) ईश्वरशब्दार्थस्त्वैकैकत्रैव भूम्ने द्विविध उपन्यस्तः ।
तद्यथा— "ईश्वरः सर्वेषां भूतानां गोपायिताऽऽदित्यः"—इत्यादिः ,
"ईश्वरः सर्वेषां मिन्द्रियाणां गोपायिताऽऽत्मा"—इत्यादिश्च (३. २.
६.) । तदत्र यद्यपि जडत्मात्मकस्य चादित्यस्य , चैतन्यात्मकस्य
जीवात्मनश्चेश्वरत्वमुपात्तम् , तथापि तयोर्जडः जडगोराश्रयतया
जीवकतया शक्तिप्रदत्वेन चैतद्विलक्षणोऽप्यस्ति कश्चिदिति चाकथित-
मपि गम्यत एव । स एव परमेश्वर इति , परमात्मा इति , पर-

ब्रह्मेति च सर्वैर्गीयते । एवञ्चेह जगति जडः, आत्मा, परमात्मा चेति त्रय एव मूलपदार्था इत्येव निष्पन्नम् । वस्तुतो ऽस्य हि परमात्मनो विशेषनामरूपाभावात् सर्वाश्रयत्वात् सर्वव्यापकत्वात् सर्वान्तस्याधिरक्षकत्वाच्च सर्वरूपैः सर्वनामभिश्चोपास्यत्व मेवार्थ-सम्मतम् । अत एव यथाप्रयोजनं जडस्याजडस्य च स्तुतिरुपपद्यते । अत एवैवं श्रूयते (ऋ० सं० १. १६४. ४६.) —

“इन्द्रं मितं वरुण मग्नि माहुरथो दिव्यः स सुपर्णो गरुत्मान् । एकं स दु विप्रा बहुधा वदन्त्यग्निं यमं मातरिश्वा न माहुः” — इति । तद्व्याख्याने चाहायमपि — “एक मात्मानं बहुधा मेधाविनो वदन्तीन्द्रं मितं वरुण मग्निं दिव्यं च गरुत्मान्” — इति (७. ४. ५.) । पुनरप्युक्त मूर्ध्वमार्गगतिप्रकरणे — “अथैतं महान्त मात्मान मेध-गणः प्रवदन्तीन्द्रं मितं वरुणमग्नि माहुरिति” — इति (१४. २. १.) ।

(४०) पुरुषशब्दनिर्वचनावसरे औपनिषदं ब्रह्मज्ञान मपि प्रदर्शितं किञ्चित् । तथाहि (२. १. ५.) — “पुरुषः = पुरिषादः, पुरिषशः ; पूरयतेर्वा पूरयत्यन्तरित्यन्तरपुरुष मभिप्रेत्य,

“यस्मात् परं नापर मस्ति किञ्चिद् ,

यस्मान्नाणीयो न ज्यायोऽस्ति किञ्चिद् ।

तच्च इव स्कब्धो दिवि तिष्ठत्येकम् ,

तेनेदं पूर्णं पुरुषेण सर्वम्” — इत्यपि निगमो भवति” — इति । एष मन्त्रः श्वेताश्वतरोपनिषदि (३. ८.) दृश्यते, वस्तुतः श्वेता-श्वतरसंहितातस्तत्र समुद्धृत एवाय मित्येव यास्केन निगम इतीह प्रदर्शितः ; न हि मन्त्रातिरिक्तस्य निगमत्वेनाख्यानं तस्य भगवतः क्वचिदपीत्युक्तं पुरस्तादिति ।

(४१) विज्ञानान्यपीह प्रसङ्गतो ब्रह्मनि प्रदर्शितानि । तानि यथा —

(अ) “षड् भावविकारा भवन्तीति वार्थायणिः ;-- जायतेऽस्ति विपरिणमते वर्धतेऽपक्षीयते विनश्यतीति । जायत इति पूर्वभावस्यादि माचष्टे, नापरभाव माचष्टे, न प्रतिषेधति । अस्तीत्युत्पन्नस्य सत्त्वस्यावधारणम् । विपरिणमतइत्यप्रच्यवमानस्य तत्त्वाधिकारम् । वर्धते इति स्वाङ्गाभ्युच्चयं सांयौगिकानां वार्थानां वर्धते विजयेनेति वा वर्धते शरीरेणेति वा । अपक्षीयतइत्येतेनैव व्याख्यातः प्रतिलोमम् । विनश्यतीत्यपरभावस्यादिमाचष्टे, न पूर्वभावमाचष्टे न प्रतिषेधति । अतोऽन्ये भावविकारा एतेषा मेव विकारा भवन्तीति ह स्माह ; ते यथावचन मभ्यूहितव्याः”-इति भावविज्ञानम् १. १. ३, ४ ।

(इ) “अथापि भाषिकेभ्यो धातुभ्यो नैगमाः कृतो भाष्यन्ते दमूनाः क्षेत्तसाधा इति; अथापि नैगमेभ्यो भाषिका उष्णं घृतमिति ; अथापि प्रकृत एवैकेषु भाष्यन्ते विकृतय एकेषु, शवतिर्गतिकर्मा कम्बोजेष्वेव भाष्यते ०—०, विकार मप्यार्येषु शव इति ; दातिलवणार्थे प्राच्येषु दात मुदीचेषु”-इति भाषाविज्ञानम् २. १. ३, ४ ।

(उ) “साक्षात्कृतधर्माण ऋषयो बभूवुस्तेऽवरेभ्योऽसाक्षात्कृतधर्मभ्य उपदेशेन मन्त्रान्सम्प्रादुरुपदेशाय ग्लायन्तोऽवरे बिल्लग्रहणायेमं ग्रन्थं समान्नासिषुर्वेदश्च वेदाङ्गानि च”-इति वेदवेदाङ्गाद्युत्पत्तिविज्ञानम् १. ६. ५ ।

(ऋ) “पुरुषविद्यानित्यत्वात् कर्मसम्पत्तिर्मन्त्रो वेदे”-इति प्रसङ्गतः समासतो वेदफलविज्ञानम् १. १. २ ।

(ए) “नाकः = क मिति सुखनाम, तत्प्रतिषिद्धं प्रतिषिद्धेयम् । ‘न वा अमुं लोकं जग्मुषे किञ्च नाकम्’ (लुप्तशास्त्रीयमन्त्रः) । न वा अमुं लोकं जग्मुषे किञ्च नासुखम् ; पुण्यकृतो ह्येव तत्र गच्छन्ति”-इति स्वर्गविज्ञानम् २. ४. २ ।

(ऐ) “नरकं = न्यरकं, नीचैर्गमनं , नास्मिन् रमणं स्थान
मल्प मप्यस्तीति वा”-इति नरकविज्ञानम् १. ३. ६ ।

(ओ) “एकः इता सङ्ख्या, द्वौ द्रुततरा सङ्ख्या, त्रयस्तीर्णतमा
सङ्ख्या, चत्वारश्चलिततमा सङ्ख्या, अष्टावश्रोतेः , नव न वननीया
नावासा वा, दश दस्ता दृष्टार्था वा, विंशतिर्हिर्दशतः , शतं दश-
दशतः, सहस्रं सहस्रद, अयुतं नियुतं प्रयुतं तत्तदभ्यस्तम्, अर्बुदो
मेघो भवत्यरण मम्बु तद्दोऽम्बुमङ्गातीति वास्वुमङ्गवतीति वा, स
यथा महान् बहुभर्वति वर्षस्तदिवार्बुदम्”-इति (३. ३. ४) ,
“पञ्च पृक्ता सङ्ख्या”-इति (३. २. २) , “सप्त सप्ता सङ्ख्या”-
इति (४. ४. ५.) च सङ्ख्याविज्ञानम् ।

(औ) द्वादशादित्यवर्त्मनतोऽहोरात्रकालांशविज्ञानं यथा—
“सविता ०—० तस्य कालो यदा द्यौरपहततमस्काकीर्णरश्मि-
र्भवति”-इत्याद्युक्तः प्रथम आदित्यः (१२. २. १.) ।

“भगः , तस्य कालः प्रागुत्सर्पणात्”-इत्याद्युक्तो द्वितीयः ।

“सूर्यः , सत्तेर्वा सुवतेर्वा स्वीर्यतेर्वा”-इत्याद्युक्तस्तृतीयः ।

‘स पुनरयं भगकालात् सृतः सूर्यो भवति’-इति तत्र दीर्घो वृत्तिः ।

“अथ यद्द्रश्मिषोषं पुष्यति, तत् पूषा भवति”-इत्याद्युक्तचतुर्थः ।

“अथ यद्द्र विषितो भवति, तद् विष्णुर्भवति”-इत्याद्युक्तः पञ्चमः ।

“विज्ञानरः [प्रवृत्तः सर्वाणि भूताति ७. ६. १.]”-इत्याद्युक्तः षष्ठः ।

“वरुणः [वृणोतीति सतः १०. १. ३.]”-इत्याद्युक्तः सप्तमः ।

“केशी , केशा रश्मयस्तहान्”-इत्याद्युक्तोऽष्टमः ।

“अथ यद्द्रश्मिभिरभिकम्पयन्नेति”-इत्याद्युक्तो नृपाकपिर्नवमः ।

‘वर्षिता चावश्यायानां कम्पनश्च भूतानाम्’-इति तद्वृत्तिः ।

“यमः [यच्छतीति सतः १०. २. ६.]”-इत्याद्युक्तो दशमः ।

“अजएकपादु, अजनः एकः पादः ; एकेन पादेन पातीति वैकेन पादेन पिबतीति वैकोऽस्य पाद इति वा”-इत्याद्युक्त एकादशः ।
 ‘समुद्रः [सम्बोदन्तेऽस्मिन् भूतानि २.३.१.]’-इत्याद्युक्तो द्वादशः ।
 तदेव मेकस्यैव सूर्यस्य अहोरात्रकालविभाजकत्वेन सवित्रादीनि द्वादश नामानीत्युक्तं कालविज्ञानम् ।

(क) “शिर आदित्यो भवति , यदनुशेते सर्वाणि भूतानि मध्ये चैषां तिष्ठति । इदं मपीतरच्छिर एतस्मादेव ; समान्निता-
 न्येतदिन्द्रियाणि भवन्ति”-इति आदित्यस्थितिविज्ञानम् ४. २. ५ ।

(ख, ग) “तत् सूर्यस्य देवत्वं तस्मै हित्वम् , मध्ये यत् कर्मणां क्रियमाणानां विततं संक्रियते । यदासावयुक्तं हरणानादित्यरश्मीन् हरितो ऽश्नानिति वा । अथ रात्रौ वासस्तनुते सिमस्रौ, वेसर मह-
 रवधुवती सर्वस्मादपि वोपमार्थे स्याद्वाचीव वासस्तनुत इति”-
 इति सौराकर्षणविज्ञानम्, रात्रिविज्ञानञ्च ४. २. ३ ।

(घ) “यद् वर्षन् पातयत्युदकं रश्मिभिस्तत् प्रत्यादत्ते”-इति,
 “रश्मिर्यमनात्”-इति च रश्मिविज्ञानम् ५. ३. ७ ; २. ५. १ ।

(ङ) “अथाप्यस्यैको रश्मिश्चन्द्रमसं प्रति दीप्यते । तदेतेनो-
 पेक्षितव्यम् । आदित्यतोऽस्य दीप्तिर्भवतीति । ‘सुषुम्णः सूर्य-
 रश्मिश्चन्द्रमा गन्धर्वः’-इत्यपि निगमो भवति (वा० सं० १८.
 ४०.) ; सोऽपि गौरुच्यते , ‘अत्राह गौरमन्वते’-इति (ऋ० सं०
 १८४. १५.) । अत्र ह गोः सममंसतादित्यरश्मयः स्वं नामा-
 पीच्य मपचितं मपगतं मपिहितं मन्तर्हितं वामुत्र चन्द्रमसो
 गृह्ये”-इति (२. २. २ ; ४. ४. ४.) ज्योत्स्नाविज्ञानम् ।

(च) “नाक आदित्यो भवति ; मेता भासां , ज्योतिषां
 प्रणयः”-इति अहम्यन्यज्योतिरदर्शनहेतुविज्ञानम् २. ४. २ ।

(छ) “सप्त युञ्जन्ति रथ मेकचक्रम्

एको अश्वो वहति सप्तनामा ।

त्रिनाभि चक्र मजर मनर्व

यत्नेमा विश्वा भुवनानि तस्थुः”

—इति ऋ० सं० १. १६४. २ । अत्राहैव यास्कः— “सप्त युञ्जन्ति रथम् ‘एकचक्रम्’ एकचारिणम् ०—० ; ‘एको अश्वो वहति सप्तनामा’ आदित्यः ; सप्तान् रश्मयो रसानभिसन्नामयन्ति , ०—० । संवत्सरप्रधान उत्तरोऽर्द्धर्चः । ‘त्रिनाभि चक्रं’ दृष्टुः संवत्सरो यीषो वर्षा हेमन्त इति ०—० । ‘अजरम्’ अजरणधर्मा-चम् , ‘अनर्वम्’ अपत्यृत मन्यस्मिन् । यत्नेमानि सर्वाणि भूतान्यभि सन्तिष्ठन्ते”—इत्यादि सौरजगद्विज्ञानम् ४. ४. ६ ।

(ज) “अन्तरिक्षं कस्मात् ? अन्तरा क्षाप्तं भवति, अन्तरमे इति वा, शरीरेष्वन्तश्चय मिति वा”—इति (२. ३. १.), “पुष्कर मन्तरिक्षं पोषति भूतानि”—इति चान्तरिक्षविज्ञानम् ५. ३. ७ ।

(झ) “ऋवीस मपगतभास मपहृतभास मन्तर्हितभासं गत-भासं वा”—इति (६. ६. ७.), “प्रथनात् पृथिवीत्याहुः क एना मप्रथयिष्यत् किमाधारश्चेति , अथ वै दर्शनेन पृथुरप्रथिता चेद-प्यन्यैः”—इति च (१. ४. ३.) पृथिवीविज्ञानम् ।

(ञ) “आपः आप्रोतेः (८. ३. ५.)”—इति , “आपोऽपि काष्ठा उच्यन्ते क्वात्वा स्थिता भवन्तीति स्यावराणाम् ; अस्यावराणां काष्ठानां मध्ये निहितं शरीरं मेघः”—इति चाब्धिविज्ञानम् २. ५. १, २ ।

(ट) “तत्र समुद्र इत्येतत् पार्थिवेन समुद्रेण सन्दिह्यते । समुद्रः कस्मात् ? समुद्रद्रवमथक्त्वादापः , समभिद्रवत्येन मापः ,

सम्बोदन्तेऽस्मिन् भूतानि , समुदको भवति , समुनत्तीति वा तयो-
र्विभागः । तत्रेतिहास माचक्षते,— देवापिष्ठाष्टिविंशः शन्तगुञ्ज
कौरव्यौ भ्रातरौ बभूवतुः”—इत्याद्युदधिविज्ञानम् २. ३. १ ।

(ठ) “उर्वश्यम्परा । उर्वश्यन्ते ०—० अप्सरा अप्सारिणी,
अपि वाऽप्य इति रूपनाम । ‘द्रुपं स्कन्नं ब्रह्मणा दैव्येन विश्वेदेवाः
पुष्करे त्वाददन्त (ऋ० सं० ७. ३३. १.)”—इत्यादि विद्युद्विज्ञानम् ।

(ड) “विद्युन्न या पतन्तो ०—० प्रोर्वशी तिरते दीर्घ
मायुः”—इति ऋ० सं० १०. ८६. १० । अस्या ऋचो व्याख्याने
उक्तम्— “अथोर्वशी प्रवर्द्धते दीर्घ मायुः”—इति ११. ४. २ ।
‘उर्वशी’ मेघोऽस्या ‘विद्युन्न’ विद्युदिव , शारीर-वैद्युतिक-
शक्तिः— (जीवनी शक्तिः) ‘प्रतिरते’ प्रवर्द्धयते ‘दीर्घमायुः’
इति तदर्थः । तदिदं शारीरविद्युद्विज्ञानम् ।

(ठ) “विकर्त्तनेन मेघाना मुदकं जायते ०—० हावबूकं वहतः
पुरीषम् वाय्वादित्वा उदकम्”—इति वृष्टिविज्ञानम् २. ६. ५ ।

(ञ) “क्त स्त्रिदस्याः (माध्यमिकाया वाचः) परमं जगाम ?
(ऋ० सं० ८. १००. १०.) इति । यत् पृथिवीं गच्छतीति वा
यदादित्यरश्मयो हरन्तीति वा”—इति ११. ३. ७ । एतदेवेहोदक-
मानसाम्यहेतुविज्ञानम् ।

(त) “अथ स्तपन्ति पृथिवी मनूपाः (ऋ० सं० १०.
२७. २३.) । पर्जन्यो वायुरादित्यः , शीतोष्णवर्षैरोषधीः
पाचयन्ति । ‘मनूपाः’ अनुवपन्ति लोकान्स्त्रेन स्त्रेन कर्मणा”
—इत्यन्नोत्पत्तिविज्ञानम् २. ६. ५ ।

(थ) “अथ मय्यनिरोजसा बलेन मय्यमानो जायते ; तस्मादेन
माह सप्तसप्तत्रिंशं सप्तसी यष्टुम्”—इति पार्थिवान्निविज्ञानम् ८. १. ३ ।

(द) “संसं न पक्ष मविदच्छुचक्षम् (ऋ० सं० १०. ३६. १.) ।
स्वपन मेतन्माध्यमिकं ज्योतिरनित्यदर्शनं तद्विवाविदज्जाज्ज-
मानम् । ‘हिता च सत्ता स्वधया च शम्भुः’ (ऋ० सं० १. १७.
५.) । ईधं सत्ता मध्यमे च स्थाने उत्तमे च । ‘शम्भुः’ सुखम्भुः”
—इति माध्यमिकाग्निविज्ञानम् ५. १. ३ ।

(ध) “हिमेनानिं ब्रंस मवारयेथाम्,
पितुमती मूर्ज मन्मा अधक्षम् ।
ऋवीसे अत्रि मश्विनावनीतम्,
उन्नित्यथुः सर्वगणं स्वस्ति”

—इति ऋ० सं० १. ११६. ८ ।

हे ‘अश्विनौ !’ युवां ग्रीष्मान्ते ‘हिमेन’ वर्षाशैत्येन, ‘ब्रंसम्’ अहो-
नुभूतम् ‘अनिं’ तापम् ‘अवारयेथाम्’, ‘पितुमतीम्’ अन्नवतीं च
‘जर्जम्’ ‘अस्मै’ अग्नये ‘अधक्षम्’, योऽयम् ‘ऋवीसे’ पृथिव्याम्
अग्निः अन्तरौषधिवनस्पतिष्वपु तम् ‘सर्वगणं’ सर्वनामानं ‘अत्रिम्’
अग्निम् ‘उन्नित्यथुः’ । ‘स्वस्ति’ स्वस्त्ययनायास्य जगतः । “यद् वृष्ट
ओषधय उदयन्ति प्राणिनश्च पृथिव्याम्, तदश्विनो रूपम् ; तेनैतौ
क्षीति” —इत्यश्विनामाहोरात्रहेतुसौराग्निविज्ञानम् ६. ६. ८ ।

(न) “अथ मेवाग्निर्वैश्वानर इति शाकपूणिः । विश्वानरा-
वित्यप्येते उत्तरे ज्योतिषी । वैश्वानरो ऽयं यज्ञाभ्यां जायते । कथं
त्वय मेताभ्यां जायते ? इति । यत्र वैद्युतः शरण मभि हन्ति,
यावदनुपाप्नो भवति मध्यमधर्मेव तावद्भवति, उदक्सेधनः शरीरोप-
शसनः ; उपादीयमान एवायं सम्पद्यते । उदकोपशसनः शरीर-
दीप्तिः । अथादित्यात् । उदीचि प्रथमसमावृत्त आदित्ये कंसं वा
मणिं वा परिरुज्य प्रतिस्करे यत्र शुष्कगोमय मसंस्पर्शयन् धारयति,

तत्प्रदीप्यते, सोऽयं मेव सम्पद्यते । अध्येते उत्तरेऽप्योतिषी अग्नी
उध्येते ७. ४. ३)”—इति वैश्वानराम्निविज्ञानम् ७. ६. ६, ७ ।

(घ) “योऽनिधो दीप्यतेऽभ्यन्तरं मसु”—इति अपानपात्रा-
ज्ज्वात्तर्वाग्निवाधोभूताम्निविज्ञानम् १०. २. ७ ।

(फ) “अथास्य कर्म,— वज्रनञ्च हविषा मावाहनञ्च देवतानां
यच्च किञ्चिद् दाटिर्विषयकं मन्त्रिकमैव तत्”—इति पार्थिवाम्नि-
कर्मविज्ञानम् ७. १. १ ।

(ब) “अथास्य कर्म,— रसानुप्रदानं वृत्रबधो या च का च
बलकतिरिन्द्रकमैव तत्”—इतोन्द्र-(वायु)-कर्मविज्ञानम् ७. ३. ३ ।

(भ) “अथास्य कर्म,— रसादानं रश्मिभिरसं रसधारणं यच्च
किञ्चित् प्रवह्निता मादित्यकमैव तत्”—इत्यादित्यकर्मविज्ञान-
म् ७. ३. ४ ।

(म) “अदिति रदीना, देवमाता”—इति ४. ४. १ । ततः—

“दक्षस्य वादिते जन्मनि ब्रते राजाना मित्रावरुणा विवाससि ।

अतूर्तपत्न्याः पुरुरथो अर्यमा सप्तहोता विषुरुपेषु जन्मसु”—इति
अदितिशब्दस्य निगमं (ऋ० सं० १०. ६५. ५.) प्रदर्शयति तद्व्याख्यायाम्
आह—“अथो ‘अर्यमा’ आदित्योऽरीन् नियच्छति, ‘सप्तहोता’ सप्ताक्षौ
रश्मयो रसानभिसन्नामयन्ति सप्तैनं सृषयुः सुवन्तीति वा, ‘विषुरु-
पेषु’ विषमरूपेषु, ‘जन्मसु’ कर्मसु उदयेषु । आदित्यो दक्ष इत्याहुः,
आदित्यमध्ये च सुतोऽदितिर्दाक्षायणी”—इति, पुनः “अदितिर्देवो-
ऽजायत दक्षाददितिः परि (ऋ० सं० १०. ७२. ४.)—इति च ।
तत् कथं सुपद्यते ? समानजन्मानौ स्यातामिति, अपिवा देव-
धर्मेक्षितरेतरजन्मानौ स्याताम्, इतरैतरप्रकृतौ”—इति ११. ३. २ ।
तदिदं मेव वीजः पुरुरथायतः सृष्टिविज्ञानम् ।

(य) “हिरण्यगर्भः समवर्तताये भूतस्य जातः पतिरेक आसीत् ।

स दाधार पृथिवीं द्या मुतेमां (ऋ० सं० १०. १२१. १.) ।

हिरण्यगर्भी हिरण्यमयो गर्भीऽस्येति वा [“हिरण्यं कस्मात् ?
क्रियत आयम्यमान मिति वा, क्रियते जनाज्जन मिति वा, हित-
रमणं भवतीति वा, ह्यर्थतेर्वा स्यात् प्रेप्ताकर्मणः”—इति २. ३. १.]

०—० समभवदये भूतस्य जातः पतिरेको बभूव । स धारयति
पृथिवीं च दिवं च”—इति सौराकर्षणविज्ञानम् १०. २. १० ।

(र) “सविता यन्त्रैः पृथिवी मरम्णा दस्तन्त्रेण सविता द्या मट्टं हत् ।

अथ मिवाधुक्षुनि मन्तरिक्षे मतूर्ते बहं सविता समुद्रम्”
(ऋ० सं० १०. १४८. १.) । सविता यन्त्रैः पृथिवी मरमय दनारम्भे
अन्तरिक्षे सविता द्या मट्टं हदश्च मिवाधुक्षुनि मन्तरिक्षे मेघं बह
मतूर्ते बह मतूर्णे इति वात्वरमाण इति वा सविता समुदितार
मिति क मन्त्रं मध्यमादेव मवक्ष्यत् । आदित्योऽपि सवितोच्यते”—
इति पृथिव्यादिभ्रमणविज्ञानम् १०. ३. ८ ।

(ल) “देवो दानाद्वा दीपनाद्वा द्योतनाद्वा द्युस्थानो भवतीति
वा, यो देवः सा देवता”—इति (७. ४. २.), “देवा न आयुः
प्रवर्धयन्तु चिरञ्जीवनाय (ऋ० सं १. ८८. २.) । “विश्वेदेवाः =
सर्वे देवाः”—इत्यादि (१२. ४. ५.), “रश्मयोऽत्र देवा उच्यन्ते
य एतस्मिन्नधिनिषणा इत्यधिदैवतम्, अथाध्यात्मम् ०—० इन्द्रि-
याणां देवा उच्यन्ते”—इति च (१३. १. ११.) देवविज्ञानम् ।

(व) “अङ्गिरसो नः पितरो नवग्वा अथर्वाणो भृगवः
सोम्यासः (वा० सं १८. ५०.) । ०—० माध्यमिको देवगण इति
नेरुक्ताः, पितर इत्याख्यानम्”—इति पितृविज्ञानम् ११. २. ७ ।

(श) सप्त ऋषयः प्रतिष्ठिताः शरीरे

सप्त रक्षन्ति सद मप्रमादम् ।

सप्तापः स्वपतो लोक मीयुस्तत्र जागृतो

अस्वप्नजौ सत्रसदौ च देवौ”—इति वा० सं० ३४. ५५ ।

अत्र “सप्त ऋषयः प्रतिष्ठिताः शरीरे, रक्षय आदित्ये; सप्त रक्षन्ति सद मप्रमादं, संवत्सर मप्रमाद्यन्तः; सप्तापनास्त एव स्वपतो लोक मस्तमित मादित्यं यन्ति; तत्र जागृतोऽस्वप्नजौ सत्रसदौ च देवौ, वाय्वादित्यावित्यधिदैवतम्”—इति व्याख्याय, पुनरन्यविधं व्याख्यातम्—“अथाध्यात्मम् । सप्त ऋषयः प्रतिष्ठिताः शरीरे, षडिन्द्रियाणि विद्या सप्तम्यात्मनि; सप्त रक्षन्ति सद मप्रमादं, शरीर मप्रमाद्यन्ति; सप्तापनानीमान्येव स्वपतो लोक मस्तमित मात्मानं यन्ति, तत्र जागृतोऽस्वप्नजौ सत्रसदौ च देवौ, प्राज्ञश्चात्मा तैजसश्च इत्यात्मगति माचष्टे”—इति १२. ४. ३ । वाय्वादित्यशक्तिविज्ञानं द्विविधात्मविज्ञानञ्च ।

(ष) “तेषा मेवापरा भवति (अथ० सं० १०. ४. ८.)—

‘तिर्यग्विलस्रमस ऊर्ध्वबुध्नो यस्मिन् यशो निहितं विश्वरूपम् ।

अत्रासत ऋषयः सप्त साकं ये अस्य गोपा महतो बभूवुः”—इति ।

अत्रापि “तिर्यग्विलस्रमस ऊर्ध्वबन्धन ऊर्ध्वबोधनो वा यस्मिन् यशो निहितं सर्वरूप मत्रासत ऋषयः सप्त सहादित्यरक्षयः, ये अस्य गोपा महतो बभूवुरित्यधिदैवतम्”—इत्युक्ता, ततोऽन्यथाऽप्याह—

“अथाध्यात्मम् । तिर्यग्विलस्रमस ऊर्ध्वबन्धन ऊर्ध्वबोधनो वा यस्मिन् यशो निहितं सर्वरूप मत्रासत ऋषयः सप्त सहेन्द्रियाणि, यान्यस्य सोमृषि महतो बभूवुरित्यात्मगति माचष्टे”—इति । सप्त-यहसम्बन्धाद्रुक्तीषां सतत्त्वम्, सन्धाया सुपञ्चत्वादु ग्रहग्रहणेनैव

ग्रहणं च सिध्यति । तदिदं सूर्यस्य सप्तग्रहबन्धनत्वविज्ञानं मात्मनश्च सत्तेन्द्रियबन्धनत्वविज्ञानम् ।

(स) “हासुपर्णा सयुजा सखाया समानं वृक्षं परिषस्वजाते ।

तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वन्धनश्रमन्यो अभिचाकशीति”

—इति ऋ० सं० १. १६४. २० । अत्रैतन्निरुक्तम्—“द्वौ द्वौ प्रतिष्ठितौ सुकृतौ धर्मकर्तारौ, दुष्कृतं पापं परिसारक मित्याचक्षते ; सुपर्णा सयुजा सखायेत्यात्मानं दुरात्मानं प्रत्युत्तिष्ठति शरीर एव तज्जायते वृक्षं रक्षशरीरं वृक्षं पक्षौ प्रतिष्ठापयति ; तयोरन्यद् भुक्तान्न मन श्रमनन्याम् सरूपतां सलोकिता मश्नुते य एवं विद्वान्नश्रमनन्यो-
ऽभिचाकशीतीत्यात्मगति माचष्टे”—इत्यात्मद्वयविज्ञानम् १३.४.२. ।

(ह) “हृदा तष्टेषु मनसो जवेषु यद् ब्राह्मणाः संयजन्ते सखायः ।

अत्राह त्वं वि जह्वेद्याभिरोहब्रह्मणो वि चरन्त्यु त्वे”—

इति ऋ० सं० १०. ७१. ८ । अत्रैतन्निरुक्तम्— “हृदा तष्टेषु मनसां प्रजवेषु यद् ब्राह्मणाः संयजन्ते समानाख्याना ऋत्विजोऽत्राह त्वं विजह्वेद्याभिर्वेदितव्याभिः प्रवृत्तिभिरोहब्रह्मण ऊहब्रह्मण ऊह एषां ब्रह्मेति वा”—इति ब्रह्मविज्ञानम् १३. १. १३. ।

वस्तुतो निरुक्तप्रणयकालेऽपि तदानीन्तनविपश्चितां हृदयेष्वेवं वैज्ञानिकभावा देदीप्यमाना आसन्, यत्—

“समान मेतदुदकं सुसैत्यव चाहभिः ।

भूमिं पर्जन्या जिघ्रन्ति दिवं जिघ्रन्त्यग्नयः”—इति,

ऋगेषां (१. १६४. ५१.) न व्याख्याता यास्कीन, उक्तान्तु ‘निगद-
व्याख्याता’—इति (७. ६. ८.) । निगदेनोच्चारणकालेनैव व्याख्याता
अधिगतेति किं मदीयविशिष्यव्याख्याननेति तन्नायः ॥

(४२) ‘यस्य नास्ति स्वयं प्रज्ञा शास्त्रं’ तस्य करोति किम्—इति च प्रज्ञापितं तेन भगवता यास्केन निगमैकप्रदर्शनेन । तद्यथा—

“ऋचो अक्षरे परमे व्योमन्यस्मिन्देवा अधि विश्वे निषेदुः ।

यस्तन्न वेद किं सृचा करिष्यति य इत्तद्दिदुस्त इमे समासते”—इति ऋ० सं० १. १६४. ३८ । “ऋचो अक्षरे परमे व्यवने यस्मिन् देवा अधिनिषणाः सर्वे, यस्तन्न वेद किं स ऋचा करिष्यति, य इत्तद्दिदुस्त इमे समासते इति विदुष उपदिशति । कतमस्तदेतदक्षरम् ? ओमित्येषा वागिति शाकपूणिर्ऋचश्च अक्षरे परमे व्यवने धीयस्ते नानादेवतेषु च मन्त्रेषु । एतद्, वा एतदक्षरं यत्सर्वा त्रयीं विद्यां प्रतिप्रतीति च ब्राह्मणम्”—इति १३. १. १० ।

(४३) मन्त्रेषु श्रुतानां रूपकाख्यानानां प्रकृतार्थग्रहणनिदर्शनानि चेह ब्रह्मन्याख्यातानि । तद्यथा (ऋ० मं० १०. १७. २, १)—

“अपागूहन्नमृतां मर्त्येभ्यः कृत्वी सवर्णा मददुर्विवस्वते ।

उताश्विनावभरद्यत्तदासीदजहाद् ही मिथुना सरण्यूः ॥

अप्यगूहन्नमृतां मर्त्येभ्यः कृत्वी सवर्णा मददुर्विवस्वतेऽप्यश्विनावभरद्यत्तदासीदजहाद् ही मिथुनी सरण्यूः । मध्यमं च माध्यमिकां च वाच मिति नैरुक्ताः, यमं च यमीं चेत्यैतिहासिकाः । तत्रेतिहास माचक्षते,— त्वाष्ट्री सरण्यूर्विवस्वत आदित्याद्यमी मिथुनी जनयाश्चकार, सा सवर्णा मन्त्रां प्रतिनिधायान्नं रूपं कृत्वा प्रदुद्राव, स विवस्वानादित्य आश्व मेव रूपं कृत्वा ता मनुष्यस्य सव्यभूव, ततोऽश्विनी जन्नाते, सवर्णायां मनुः । तदभिवादिन्येवर्गभवति (ऋ० सं० १०. १७. १.)—

“त्वष्टा दुहिते वहतुं क्षणोतीतीतुं विश्वं भुवनं समेति ।

यमस्य माता पर्युक्षमाना मही जाया विवस्वतो जनाय”—इति ।

मन्त्रद्वयश्रुतस्यास्य कल्पितोपाख्यानस्य बीजज्ञादैतत् — “रात्रि-
रादित्यस्य ; आदित्योदयेऽन्तर्धीयते”-इति १२. १. १०, ११ ।

(४४) सामाजिककर्तव्योपदेशायान्नातस्य कल्पितोपाख्या-
नस्य तत्त्वनिर्णयाय तत्तन्निगूढव्याख्याप्रकाशे यत्नो यद्यपि न दृश्यते
यास्तस्य, परं तत्कृतात् तत्तत्कल्पनावीजनिर्देशादेव प्रतीयते तत्त-
न्निगूढार्थोऽपि स्फुटम् । तादृशकल्पितोपाख्यानस्य कल्पितत्व-
बोधने यत्नो धीमत्सु अप्रयोजनीय इत्येव तन्न तदुपेक्षावीजम् ।
एवञ्च यास्तकालं यावदपि नैतादृशं बुद्धिमान्दं सञ्जातं मार्गानां
यत् तत्तत्कल्पितोपाख्यानानां कल्पितत्वबोधनेऽपि यत्नः कर्तव्यः
स्यात् कस्यापीति तत्तद्बीजमात्राख्यानेनैवाभवत् कृतकत्वस्यन्यो
भगवान् यास्तः । तद्यथा, अस्यैकं सूत्रं चतुर्दशर्गात्मकं दशतय्या
दशमे मण्डले दशमम् ; तत् सर्वं मेव सायणाचार्येण यमयमी-
संवादपरं व्याख्यातम्, अत एव तन्नामतः प्रसिद्धञ्च तत् सम्प्रति ।
अस्मभ्यस्ते तु तत्सूक्तीयाः कतिचिदेवर्षा यमयमीसंवादपराः, नैव
सर्वाः । तस्यैतस्य सूक्तस्य तिस्रः ऋच उद्धृता इह निरुक्ते त्रिषु
(४. ३. ४ ; ६. ५. ५ ; ११. ३. १३.) । ता इमाः—

“आ वा ता गच्छानुत्तरा युगानि, यन्न जामयः कृणवन्नजामि ।
उप बर्षुहि हृषभाय बाहुम्, अन्य मिच्छस्व सुभगे पतिं मत् ॥
वतो वतासि यम नैव ते मनो हृदयञ्चाविदाम् ।

अन्या किल त्वां कश्येव युक्तं परिष्वजाते लिबुजिव हृत्सम् ॥

अन्य मू षु त्वं यम्यन्व उ त्वां परिष्वजाते लिबुजिव हृत्सम् ।

तस्य वा. त्वं मन इच्छा स वा तवाधा कृणुष्व संविहं सुभद्राम्”

अत्रोपसंहारवचनं मेव माह यास्तः— “यमी यमं चकमे तां
प्रत्याचचक्षेत्वाख्यातम्”-इति (११. ३. १३) । यमपदार्थनिर्णये

तूक्तम्— “यमो यच्छतीति सतः ०—० अग्निरपि यम उच्यते”
—इति (१०. २. ६, ७.) । “अग्निर्वायं यमः इयं (पृथिवी)
यमी”—इति तै० सं० ३. ३. ८. ३ । अतपथे चैव मेव
६. २. १. १० । एवञ्चेह पृथिव्या मन्तेः सर्वदा सर्वत्र
विद्यमानत्वेन भ्रातृभगिनीभावस्त्वनयोर्मन्तव्यो न तु दाम्पत्य-
भावः ; सति हि दाम्पत्यभावे अग्नेरालिङ्गनेन सर्वा पृथिवी
विदञ्चेतैव । अतोऽग्निना प्रत्याख्याता पृथिवी पर्जन्येन विवा-
हिता ; तदेव श्रूयते— “पिता दुहितुर्गर्भं माधात्”—इति
ऋ० सं० १. १६४. ३३ । उक्तञ्च तत्र यास्केन ‘पर्जन्यः पृथिव्याः’—
इति (४.३.५.) । पिता = पालयिता, दुहिता = दूरे हिता, पर्जन्य-
कर्तृकं वृष्टं रेतः = उदकं, पृथिवीकर्तृकं तस्य धारणं, ततश्चोषध्या-
द्युत्पत्तिः प्रत्यक्ष मेव । यच्च श्रूयते ऽत्र ‘उत्तरा युगानि’—इति ,
तत् प्रलीनकालीनानि बोध्यानि । प्रलीनकालस्य चैतत्कालसाम्यं
मन्तव्यम् ; अहोरात्रयोः कालसाम्यादिदर्शनात् । तत एवाह
मनुः (१. ७३.)— ‘तद्दे युगसहस्रान्तं ब्राह्मं पुण्य मह-
र्विदुः । रात्रिश्च तावती मेव तेऽहोरात्रविदो जनाः’—इति ।

(४५) एतद्वितीयपरिशिष्टे बहवो दार्शनिकभावाश्च विद्यन्ते ।
तद्यथा— “आकाशगुणः शब्दः”—इत्येवमादयः (११. २. ४.) ।

(४६) तत्रापि साङ्ख्यानां मादरातिशयो गम्यते । “अथैष
महानात्मा त्रिविधो भवति— सत्त्वं रजस्तम इति (१३. १. ३.)”
—इत्येवमादयो द्रष्टव्याः ।

(४७) पुनर्जन्मविवेकस्याख्यातः , तत्र च साङ्ख्ययोग मिति
स्पष्टं मभिहितम् । “मृतश्चाहं पुनर्जीतः”—इत्यादि, “शुभाशुभं
कर्मैतच्छरीरस्य प्रमाणम्”—इत्यन्तश्च द्रष्टव्यम् (११. २. ६.) ।

(४८) तत्रैव शारीरिकतत्त्वानि च कानिचिदभ्युक्तानि ।
“अष्टोत्तरं सन्निशतमष्टाकपालं शिरः सम्पद्यते षोडश कपालानि
नव स्यायुशतानि (१३. २. ७)”—इत्येवमादीनि ।

(४९) “ब्रह्मा देवानां, पदवीः कवीनाम्, ऋषिर्विप्राणां, महिषो
मृगाणाम् । श्येनो गृध्राणां, स्वधितिवेनानां, सोमः पवित्र
मत्येति रेभन्”—इति ऋ० सं० ८. ८६. ७ ।

अस्य मन्त्रस्य द्विविधं व्याख्यानं भकारि परिशिष्टकृता यथा—
“एष हि ‘ब्रह्मा’ भवति ‘देवानां’ देवनकर्मणा मादित्यरश्मीनाम्
०—० इत्यधिदेवतम् । यथाध्यात्मम्,— अयं मपि ‘ब्रह्मा’
भवति ‘देवानां’ देवनकर्मणा मिन्द्रियाणाम् ०—० । आत्मगति
माचष्टे”—इति (१३. २. १३) ।

(५०) ब्रह्मवर्णनञ्चात्रैकत्र कृतं निगमप्रदर्शनेन यथा (ऋ० १०. ८२. ७.)

“न तं विदाथ य इमा जजानान्यद्युष्माक मन्तरं बभूव ।

नीहारेण प्राहता जल्प्या चासुतप उक्थशासश्चरन्ति ॥

न तं विद्यया विदुषो य मेवं विद्वांसो वदन्त्यन्तरं ब्रह्मणस्पति मन्यद्
युष्माक मन्तरं मन्यद्देवा मन्तरं बभूवेति । नीहारेण प्राहतास्तमसा
जल्प्या चासुतप उक्थशासः प्राणं सूर्यं यत्पथगामिनश्चरन्ति । अवि-
द्वांसः चेन्न मनुप्रवदन्ति । अथाहो विद्वांसः क्षेतज्ञोऽनुकल्पते ।
तस्य तपसा सहाप्रमाद मेत्यथाप्तव्यो भवति । तेनासक्तत मिच्छेत्तेन
सख्य मिच्छेदेव हि सखा श्रेष्ठः सञ्ज्ञानाति भूतं भवद्भविष्यदिति ।
ज्ञाता कस्माज्ज्ञायतेः सखा कस्मात्सख्यतेः सह भूतेन्द्रियैः शिरते
महाभूतानि सेन्द्रियाणि प्रज्ञया कर्म कारयतीति । तस्य यदापः
प्रतिष्ठाशीलं सुपशमं आत्मा ब्रह्मेति स ब्रह्मभूतो भवति साक्षि-
मात्रो व्यवतिष्ठतेऽवस्थो ज्ञानकृतः”—इति १३. २. १० ।

(५१) परिशिष्टेनदुपसंङ्गतं मोक्षविज्ञानात्मपरमपुरुषार्था-
स्थानेनातिमधुरेण । तद्यथा— “देवानां नु वयं जाना”-इति ,
“नासदासीन्नो सदासीत् तदानीम्”-इति च (ऋ० सं० १०.
७२. १-८ ; १२८. १-७.) । “सैषात्मजिज्ञासा , सैषा सर्व-
भूतजिज्ञासा, ब्रह्मणः सारिष्टं सरूपतां सलोकतां गमयति य एवं
वेद”-इति (१३. ४. ८.) ।

अथात्र किञ्चिद् ब्रूमः ।— यदुक्तं पुरस्तात् (२५५ पृ०)
“सरूपतां सलोकतां मम्युते य एवं विद्वान्”-इति, तत्तात्पर्यं त्वेवं
स्यात्— ‘यः’ पुरुषः ‘एवं विद्वान्’ “हा सुपर्णा सयुजा (ऋ० सं०
१. १६४. २०.)”-इत्यस्य मन्त्रस्यार्थविद् भवति, स नूनं जीवात्मपर-
मात्मनोरुभयोरेव चैतन्यत्वेनैकरूपत्व मवगम्य ‘सरूपताम्’ आत्मनो
ब्रह्मसमानरूपत्वम् ‘अम्युते’ लभते , किञ्चोभयोरेवैकवृत्तस्यत्व
मवगम्य ‘सलोकतां’ एकलोकस्थायित्व मपि ‘अम्युते’ लभते ।
लाभोऽत्र बुद्धिभ्रमाद् द्धितपदार्थे पुनर्दृष्टिषेपज इव ; यथा
स्वस्त्यस्यां गात्रमार्जनी मनवेक्षमाणस्य कालान्तरे भवत्येवेति ।
अथात्रोपसंहारवचने यदस्ति सारिष्ट मित्यधिकं पदम् , तस्यास्ति
सार्ष्टि मिति पाठान्तरञ्च । सार्ष्टिपदस्य निर्वाण मिति व्याख्यान
मकारि भागवतटीकायां श्रीधरस्वामिना । निर्वाणन्तु न युज्यते
नित्यस्यात्मनः कदापि, नापि वेदेषु कचिदपि श्रुत मस्ति ; बौद्धैरेव
प्रथमं सुपाप्तं जीवस्य निर्वाणम् , तत एव तद् गृहीतं तत्परजैः
भागवतप्रभृतिपुराणप्रणेष्टभिः । तदेव मिह यद् दृश्यते तदर्थकं
सार्ष्टिपदम् , तदेतन्नूनं परतनैः केषित् निवेशितम् , अथ-
वेतद् द्वितीयपरिशिष्ट मेव स्यादन्तिप्राचीन मित्यस्माकम् ;
‘जातवेदसे सुनवाम’-इति (ऋ० सं० १. ८८. १.) मन्त्रस्य पूर्वोक्ताद्

(७. ५. २.) व्याख्यानात् इहस्य व्याख्यानस्य (१३. ४. ५.) सर्वथा पार्थक्यप्रतीतेः, पौनरुक्तदोषापत्तेः, अन्यत्रान्यत्र चेह भाषा-व्याख्यानशैल्यादिभेदावगमादिभ्यश्च ।

वस्तुतस्तु “हा सुपर्णा सयुजा सखाया”-इति मन्त्रतो यद-धिगतं ‘दशमस्त्वमसि’-इत्यभियुक्तोक्तिजन्य-भ्रमापनोदनतः ससु-त्यत्र मिव जीवात्मपरमात्मनोः सायुज्यादिकम्, तदेवान्यथोप-हंसितं पुराणादौ । एवं हि यदस्ति पुराणेषु क्वचित् पञ्चविधस्य क्वचिच्चतुर्विधस्य मोक्षस्य वर्णनम्, तत् सर्वं मेव बालबोधायैव । तद्यथा भागवते—

“सार्ष्टिसारूप्यसालोक्यसामीप्यैकत्व मप्युत ।

दीयमानं न गृह्णन्ति विना मत्सेवनं जनाः”-इति ।

अस्मिन् श्लोके सार्ष्टीति बौद्धशास्त्रप्रसिद्धं निर्वाणम् । तत् नित्यस्यात्मनो नैव सन्भाव्य मस्ति, न च सुखाभिलाषिणा मस्माकं प्रार्थनायोग्यम्, नापि वेदबोधित मित्यश्वहेयम् । एकत्व मपि तथैव । सर्वव्यापिनोऽस्य परमेश्वरस्य सर्वलोके सर्वसमीपे च सर्वदा विद्यमानत्वात् सालोक्य-सामीप्ये त्वप्रार्थिते अपि स्त एव सर्वत्र सर्वेषां मस्माक मिति किं तयोः प्रार्थनया । सारूप्यवादस्तू-न्यस्तप्रलापः ब्रह्मणो रूपाभावात्, असंख्येयत्वप्रसङ्गाच्चेति ।

तदित्यं सर्वेषां मेव वेदवेदाङ्गानां परमपुरुषार्थोपदेश एव चरम उद्देश्य इति सिद्धम् ॥

(१२)

“अथार्थावबोधे निरपेक्षतया पदजातं यत्प्रोक्तं तन्निरुक्तम्”-
इति सायणीयप्रथमलक्षणलक्षितस्य, मूलात्मनिरुक्तस्य, वस्तुतो
निघण्टुसमान्त्रायस्य टीकाकृतो देवराजयज्वनः, “एकैकस्य
पदस्य सम्भाविता अवयवार्था यत्र निःशेषेणोच्यन्ते तन्निरुक्तम्”
-इति सायणीयद्वितीयलक्षणलक्षितस्य, भाष्यात्मनिरुक्तस्य, वस्तुतो
निघण्टुसमान्त्रायभाष्यस्य टीकाकृतो दुर्गाचार्यस्य, प्रसङ्गतः सर्व-
वेदभाष्यकारस्य सायणाचार्यस्य च जीवितकालनिर्णयाय, पाण्डि-
त्यादिवर्णनाय च किञ्चिद् यत्तामहे ।

तदत्र, निघण्टुटीकाकारस्यास्य देवराजइतिसमाख्यादर्शना-
दुपन्यस्यते रामानुजस्वामिपरभवत्वम् ; प्रपन्नामृतादिरामानुज-
सम्प्रदायीयग्रन्थालोचनतः स्फुटं ह्यवगम्यते प्रथमं रामानुजस्वामिन
एवासन्नपुनरामानि देवराजो देवमन्त्राथो मन्त्राथश्चेति त्रीणि ; ततः
प्रभृत्येव लोके प्रचलिता देवराज इत्यादयः समाख्या इति ।

श्रीवैष्णवसम्प्रदायप्रवर्तकस्य तस्य रामानुजस्वामिन आविर्भाव-
समयस्त्वेवं प्रपन्नामृते (११५ अ० २७ श्लो०) -

“शालिवाहशकाब्दानां तत्राष्टत्रिंशदुत्तरे ।

गते नवशते श्रीमान् यतिराजोऽजनि क्षितौ ॥”-इति ।

रामानुजस्वामिकर्तृकं यादवाद्री नारायणपुरनिर्माणं नारायण-
प्रतिष्ठापनं च द्वादशाधिकसहस्रशकाब्दातीतेऽभवदिति च ४७अ०--

“शकाब्दे वर्षसाहस्रे गते तद्द्वादशाधिके ।

ततोऽब्दे बहुधानाख्ये पुण्ये मासि शुभे तदा ॥

शङ्करपक्षे चतुर्दश्यां सुप्रभावपुनर्वसौ ।

आविर्बभूव भगवान् तत्र नारायणो हरिः ॥”-इति ।

तदस्तर्जानप्रकारसमयी च तत्रैव मुक्ती [२५, २६ श्लो०]—

“गोविन्दाङ्गे निधायाथ शिरः शीते महामनाः ।
 आन्धपूर्णस्य चोत्सङ्गे सम्यसार्याङ्गिपङ्कजे ॥
 शिष्येषु तेषु सर्वेषु यतीन्द्रस्य जगद्गुरोः ।
 भृगुवक्त्रीं ब्रह्मवक्त्रीं पठत्स्वपि महात्मसु ॥
 पराङ्मुश-प्रबन्धादीन् प्रबन्ध मखिलं च तम् ।
 वादकैर्वाद्यमानेषु वाद्येषु निखिलेषु च ॥
 संस्थाप्य पुरतः पश्यन् महापूर्णस्य पादुके ।
 ध्यायन् हृदि सदा धीमान् यामुनार्याङ्गिपङ्कजम् ॥
 शिरःकपालं निर्भिद्य ब्रह्मरन्ध्रेण योगिराट् ।
 रामानुजो जगामाशु तद्विष्णोः परमं पदम् ॥”—इति ,
 “स विंशत्युत्तरशतं वक्त्राणां भुवस्थले ।

× × × × ॥

वैकुण्ठ मगमच्छेषो लीलामानुषविग्रहः ।

माधुशुक्लदशम्यान्तु मध्याङ्गे मन्दवासरे ॥”—इति च

(६८, ११६अ० २०--२४, ६२—६७ श्लो०) ।

यद्यत्रोक्तं रामानुजसम्प्रदायीयदेवराजाख्याप्रचलनात् पर मेव
 चलितं देवराजनामेल्यनुमानं नानृतं स्यात्, तर्हि सम्भाव्येत
 नाम — शालिवाहनशकाब्दानां मन्थूनसपाददशशताब्दीगते, विक्र-
 माब्दानां सार्धैकादशशताब्दीगते, ख्रीष्टाब्दानां चैकादशशताब्दी-
 गते च जातोऽयं देवराज इति ।

तथैह नैघण्टुकनिर्वचने प्रमाणत्वेनोपन्यस्त सुवटकृतं च वेद-
 भाष्यं दृश्यते बहुत्रैव । उवटेन तु स्वकृतमन्त्रभाष्यावसाने स्फुटं
 ज्ञापितस्तद्रचनाकालः— “मन्त्रभाष्य मिदं क्लृप्तं भोजी पृथ्वीं

प्रयासति”—इति । राजस्थानेतिहासलेखकेन टड्ड-महोदयेन त्रयो भोजः परिचायिताः । तत्र प्रथमस्य संवत् ६१४ = ५५० ख्री०, द्वितीयस्य संवत् ७२२ = ६६५ ख्री०, अन्तिमस्य तु भोजस्य संवत् १०८२ = १०३५ ख्री० राज्यारम्भकालो निर्णीतः । तेषां मन्तिम-भोजराज्यकाले एव प्रणीतं तत् मन्त्रभाष्य मिति स्वीकृतेऽपि न हि तद्राज्यारम्भकाले एव प्रणयनं सुपगम्यते, नाप्यन्यूनार्द्धशताब्दी मन्तरा तदानीं कस्यचिदपि ग्रन्थस्य सर्वत्र प्रसृतिसम्भवः, प्रामाण्य-तया ग्रहणञ्च भवेदिति तत्रान्यूनार्द्धशताब्दका अपि योजनीयाः । तदेवं ११५०-संवत्समातः परं मेव प्रणीतं मिदं नैघण्टुकव्याख्यानं देवराजनेति च प्रतीयते ॥

निघण्टुभाष्यरूपस्य याज्ञीयस्यास्य निरुक्तस्य ऋज्वर्याभिधायाः टीकायाः प्रणेता दुर्गाचार्यस्तु ~~निरुक्ता~~ देवराजयज्वनो नूनं परभवः ; देवराजकृतायां नैघण्टुकव्याख्याननामटीकायां कापि दुर्गाचार्यस्य तदग्रन्थस्य वा नामोल्लेखादर्शनात् । अस्ति च नैघण्टुकव्याख्यान-भूमिकायां ‘इदञ्च स्वमनीषिकया न क्लियते’—इत्यादिः, ‘अतो-ऽस्माभिर्यथामति प्रदर्शितौ प्रतिपदनिर्वचननिगमौ विद्वांसो बुद्ध्या निरूप्य शुकभाषितवज्रनसि कुर्वन्तु’—इत्यन्तः, प्रमाणपारायण-ग्रन्थसन्दर्भः ; यदि नाम दुर्गाचार्यकृता ऋत्सम्पादिता ‘ऋज्वर्या’ निरुक्तवृत्तिरपि तस्य देवराजयज्वनः परिचिता स्यात्, तर्ह्यवश्यं तत्र तस्यापि स्मरणं गम्येत । ततो ग्रन्थमध्ये ऽपि बहूनां ग्रन्थानां ग्रन्थज्ञानान्नां च समुल्लेखो विद्यते, विशेषतः स्कान्दस्वामिकृतस्य निरुक्तभाष्यस्य प्रमाणत्वेनोपग्राहः परिदृश्यते प्रायः प्रतिपदम् ; परं मेकत्रापि निन्दार्हं नैव नैव स्मृतो लक्ष्यते दुर्गाचार्यस्तदीय एव ग्रन्थो वा । अतो निःसंशयं निवावगम्यते निघण्टुकव्याख्याकारो

यज्ववंशदीपो देवराजो नूनं सृज्वर्ग्यारचयितुर्दुर्गाचार्यस्यायजमेति ।
किञ्च निघण्टुटीकायाम्,—‘नैगमदेवताकाण्डगतानाञ्च पदानां
भाष्यकारेण (यास्क्येन) निरुक्तानां स्कन्दस्वामिना च तद्वाख्या-
तानां प्रक्रिययोन्मीलितव्यम् ; बहुशस्तु नैघण्टुककाण्डनिर्वचना-
नन्तरं तदुन्मीलयितुञ्चाय मस्मत्परिश्रमः’—इति लेखात्, ‘निगम-
देवताकाण्डयोश्च निर्वचनं भाष्यस्कन्दस्वामिभ्यां प्रदर्शितं विशद-
प्रत्ययाभावात् प्रक्रियां विशदीकृत्य क्रमेण व्याख्यायते । तत्र,
निगमव्याख्यानानि यदत्राननुसंहितं तत् तत्रैव द्रष्टव्यम्’—इति
नैगमकाण्डीयव्याख्यानोपक्रमवचनाच्च स्फुटं प्रतीयते देवराजीयै-
तटीकाप्रणयनकाले स्कन्दस्वामिकृता निरुक्तटीकैवासीत् सुप्र-
चलिता ; न तु दुर्गाचार्यकृता मत्सम्यादिता ऋज्वर्थेति ।

अप्ययं दुर्गाचार्यः स्यात् सर्ववेदभाष्यकृतः सायणतः प्राग्भवः ;
न हि सायणीयविषयटभाष्यदर्शिनस्तथाविधं जटिलं निरुक्तोदाहृत-
मन्त्रव्याख्यानं युज्यते । दृश्यते चात्रैकञ्च सायणीयरीत्या समुत्कृष्टं
तरुतं व्याख्यानम्, यथावदुद्धृतञ्च तत् सायणेन स्वकीये बहृगु-
वेदार्थप्रकाशे (ऋ० सं० ७७. २६. १. सा० भा०) ; उररीकृतञ्च
तत् तत्रैव—‘एतस्या व्याख्यानं निरुक्तटीकाया उद्धृतम्’—
इति । अतोऽयं निःसंशयमेव वक्तुं शक्यते, सायणीयादृग्संहिता-
भाष्यात् प्राक् प्रणीतेयं दीर्घा निरुक्तवृत्तिरिति ।

सायणाचार्यस्य तस्य परिचयस्तु तदीययज्ञतन्त्रसुधानिधिप्रभृति-
ग्रन्थभूमिकादिभ्योऽभ्युपेयते एवम्—“वंशे चान्द्रमसे तदन्वय-
निधिः श्रीसङ्गमोऽभूत् । तस्मात् प्रादुरभूदभीष्टसुरभिः श्रीसुक्-
पृथ्वीपतिः ॥ हरिहरनिभो भूसौ कामदोहो जगत्याम्, हरिहर-
नरपालस्तस्य चाभूत् कनिष्ठः । ०—० । तस्याभूदन्वयगुरुः सत्त्वं

सिद्धान्तदेशतः । सर्वज्ञः साधवाचार्यो मायणार्थतनूद्वजः ॥ उपेन्द्र-
 स्वेव तस्मासीदिन्द्रः सुमनसां प्रियः । महाक्रतूना माहर्त्ता माध-
 वार्थसहोदरः ॥”—इत्यादि । माधवार्यो माधवाचार्य इत्यभिन्नः ।
 तेन स्वकृतव्यवहारमाधवादिग्रन्थभूमिकादौ स्वस्य बुक्कामात्यत्वं
 स्वकुलवर्णनं चोक्ते विशेषतः । तद्यथा व्यवहारमाधवे— “सत्यैक-
 व्रतपालको दिगुणधीस्त्रार्थी चतुर्वेदिता, पञ्चस्कन्धकृती षड्-
 न्वयदृढः समाङ्गसर्वसहः । अष्टव्यक्तिकलाधरो नवनिधिः पुण्य-
 दिशप्रत्ययः, स्मार्त्तोऽष्टायधुरन्धरो विजयते श्रीबुक्कणः स्नापतिः ॥
 इन्द्रस्याङ्गिरसो नलस्य सुमतिः शैव्यस्य मेधातिथिर्धर्म्यो धर्म-
 सुतस्य वैष्ण्वनृपतेः स्त्रीजा निमेषैर्तमिः । प्रत्यग्दृष्टिररुन्धती-
 सहचरो रामस्य पुण्यात्मनो वदन्तस्य विभोरभूत् कुलगुरुर्मन्त्री
 तथा माधवः ॥ ०—० ॥ श्रीमती जननी यस्य सुकीर्त्ति-
 र्मायणः पिता । सायणो भोगनाथस्य मनोबुद्धी सहोदरी ॥
 यस्य बौधायनं सूत्रं ज्ञात्वा यस्य च याज्ञुषी । भारद्वाजं कुलं
 यस्य सर्वज्ञः स हि माधवः ॥”—इति ।

तदेव भवमस्यते,— चन्द्रवंशीयस्य श्रीसङ्गमस्य नृपतेः कुल-
 गुरुरासीत् मायणाचार्यः । तस्य राज्ञः सुयोग्यौ पुत्रौ बुक्कहरिहरौ
 बभूवतुः ; मायणस्य च माधव-सायण-भोगनाथास्त्रयः पुत्रा आसन् ।
 तत्र ज्येष्ठस्य बुक्कस्य गुरुरभूत् मायणस्य ज्येष्ठपुत्रो माधवः ; कनि-
 ष्ठस्य हरिहरस्य गुरुरासीत् मायणस्य मध्यमपुत्रो माधवानन्तर-
 जातः सोदरः सायणः । सर्वकनिष्ठस्य भोगनाथस्य तु ताभ्या
 मन्थविद्यत्वात्, सर्वकनिष्ठत्वाद्वा बुक्कहरिहरयोर्गुरुत्वात्ताभादना-
 श्रयत्वात् नैवाभूत् तथा प्रसिद्धिः, यथा तज्ज्येष्ठयोर्माधवसायणयोः ।
 माधवाचार्येण हि बुक्कराजसाहाय्यात् व्यवहारमाधवाधिकरण-

मालादयो ग्रन्थाः प्रणीताः, स्वायम्भुवेन सायणेन च कारितानि वेदभाष्याणि सर्वाणि । सायणाचार्येण तु हरिहरराजसाहाय्यात् यज्ञतन्त्रसुधानिष्पादयः प्रणीताः । यद्यपि शुक्लयजुस्संहिता-भाष्यं मय्यर्वसंहिताभाष्यञ्च हरिहरनरपतेः राज्यकाले एव प्रणीतवान् स सायणः, तथापि स्वायम्भुसोदरस्य आदेशत एव ते अपि प्रणीते इति मन्वानेन तेन न तयोरपि माधवीयत्वमनङ्गीकृतम् ।

तदनयोर्माधवसायणयोरान्तर्यौ यौ बुक्कहरिहरौ राजानौ, तयोस्तु स्त्रीः १३४४-समाया मभूच्छासनारम्भ इति निर्णीतं मय्यतनीये-रैतिहासिकैः प्रायः ऐकमत्यैव । तथाच १४००-संवत्समातः परस्तादेव माधवाज्ञातो सायणेन प्रणीतानि वेदभाष्याणीति च गम्यते स्फुटम् । दुर्गाचार्येण तु सायणीयभाष्यतः प्रागेव निरुक्त-वृत्तिर्निरमायीति च प्रतिपादितं पुरस्तात् । नैघण्टुकनिर्वचन-रचयितायं देवराजस्तु ततोऽपि पूर्वतन इत्यपि निरूपितं प्राक् । तदेव मत्यधिकसार्धत्रयोदशसंवच्छताब्दीमध्ये एव समुत्पन्नोऽयं देवराज इत्यपि वक्तुं युज्यते ।

तथा शुक्लयजुर्भाष्यप्रणेता महीधरमिश्रः खलु सायणमाध-वयोरग्रज इत्यपि स्याद्-युक्तम् ; महाराजजयचन्द्रप्रदत्तदानपत्रतो महीधरपौत्रस्य १२३२-संवत्समाया मवस्थित्युपलब्धेः । तथाहि तत्ताम्रशासनत एवेह किञ्चिदुद्धरामः— “यश्चोपरिलिखितग्रामी सजलस्थली सलोहलवणाकरी समल्ल्याकरी सगर्तोषरी सगिरि-गहननिधानी समधूकाम्बदनवाटिकाविटपट्टण + तिमोचरपर्यन्तो सोऽर्धधनुस्तुराघाटविशुद्धी स्वसीमापर्यन्तो हात्रिंशदधिकद्वादश-संवत्सरे भार्दे मासि शुक्लपक्षे त्रयोदश्यां तिथौ रविदिने अङ्कतो-

ऽपि संवत् १२३२ भद्रसुदि १३ रवौ अद्योह श्रीमहिजयवाराणस्यां
गङ्गोदकेन स्नात्वा ०—० महापण्डितश्रीमहीधरपीत्राय महामिश्र-
पण्डितश्रीहालेपुत्राय महापण्डितश्रीहृषिकेशशर्मेण ब्राह्मणाय
०—० प्रदत्तौ मया”—इत्यादि । मुद्रितचेतयत्र ताम्रफलकतः
काशीविद्यासुधानिधौ (September, 1869.) । नन्वेवं माहीधर-
भाष्यस्य पूर्वपीठिकावाक्यत एव यदवगम्यते माधवीयभाष्यस्य च
ततः प्राचीनत्वं “भाष्यं विलोक्खीवटमाधवीयम्”—इति ; अस्य का
गतिरिति चेत्, अत्र ब्रूमः— देवराजनापि दृष्टं प्राचीनतरं मेव
माधवीयभाष्यं तत्र प्रामाणिकत्वेनोपन्यस्तं महीधरेणेति । इह
हि नैघण्टुकनिर्वचने उद्धृतानां माधवीयभाष्यवचनानां मेक
मपि नोपलभ्यते सायणमाधवीयेऽस्माद्दृष्टभाष्ये ; अत आसीदेव
तदानीं तद्भाष्यान्तरं माधवीयं नामेत्यत्रास्ति को विचार्य्यः ।
वाजसनेयिसंहिताभाष्ये यदवोचन्महीधरेण माधवस्त्वित्यादि (१३.
४५.), तदपि न सायणमाधवीयवचनं मिति च ध्येयम् ।

तदेवं १२३२-संवत्समायां स्थितस्य हृषीकेशस्य पितामहो
महीधरः प्रायो द्वादशशताब्दीचतुर्थपादे (सं० ११७६—१२००) प्र-
शिनाय वेददीपं नाम शुक्लयजुर्भाष्यं मित्यनुमानञ्च भवेन्नासङ्गतम् ।
तदेतस्मात् शुक्लयजुर्भाष्याच्च प्राचीनं मिदं नैघण्टुककाण्डनिर्वचनं
मिति प्रतीयते ; अत्रोक्तिखितभाष्यनामादिषु माहीधरस्यादर्शनात् ।
तथाच विक्रमाब्दानां मन्यूनसाहेकादशशताब्द्यतीते द्वादशशताब्दी-
चतुर्थपादारम्भाच्च पूर्वं (सं० ११५१—११७५) प्रणीतं मिदं देव-
राजिन नैघण्टुककाण्डनिर्वचनं मित्यस्माकम् ॥

अथैतन्नैघण्टुककाण्डनिर्वचनभूमिकायाश्चतुर्थपञ्चमसंज्ञकतः
प्रतीयतेऽस्य देवराजस्य पितामहोऽप्यासीद् देवराजनामैव, पिता

च यज्ञेश्वरार्थं इति । ततोऽनुमीयते,— बभूव य एको
यज्वंशीयो विहान् यज्ञमूर्तिः , काले रामानुजशिष्यत्वं सुपगतो
देवराज इति प्रसिद्धः, स एवास्य स्यात् पितामहः । तद्यथा—
“ततो विहान् महान् कश्चित् यज्ञमूर्तिरिति श्रुतः । ०—०
शिष्यविद्यादिसम्पन्निः संयुक्तोऽप्रतिवैभवः । ०—० आसाद्य रङ्ग-
नगरं लक्ष्मणाय तं मन्त्रवीत् । रामानुज ! मया सादृशं शास्त्रवादं
कुरु त्वयम् ॥ ०—० प्रणम्य लक्ष्मणार्थं च ब्रह्माञ्जलिपुटोऽब्रवीत् ।
त्वया जितोऽहं योगीन्द्र ! रक्ष मां शरणागतम् ०—० ज्ञानपुत्रस्य
मे चास्य यज्ञमूर्तेरिदं मुदा । ०—० देवराजमुनिश्चेति नामा-
न्तरं मथाकरोत् ॥”—इति प्रपन्नामृते पञ्चविंशषड्विंशाध्याययोर्दृष्ट-
व्यम् । किञ्च तत्रैव प्रपन्नग्रन्थे यज्ञेश्वरसंवादोऽप्यस्ति (२६ अ०
१० श्लो०), स एव वास्य पितेति । पितामहपौत्रयोर्नामैक्यं
यद्यपि भवितुं मर्हत्येव विचारणीयम् : परं मेव मन्यतापि दृश्यत
इति नासङ्गतम् । तद्यथा— अस्यैको ग्रन्थो गुणरहस्याख्यः, तत्र
न्यायमतानुसृतपटुपदार्थानां मन्यतमो गुणो बोधितः सम्यक् । तस्य
चैका टीका विश्रूयते गुणसारमञ्जरीति । तत्रापि किल माधवदेव-
पौत्रो माधवदेव एव । तथाहि तदग्रन्थीयं मिदं पुष्पिकावाक्यम्—
“इति श्रीगोदावरीतटचिराजमानधारापुरनिवासिमाधवदेवात्मज-
लक्ष्मीदेवसूनुकाशीनिवासिमाधवदेवेन गुणरहस्यप्रकाश-गुणसार-
मञ्जरीं विश्वेश्वरप्रीतये कृता”—इति ।

एवं मङ्गलाचरणपञ्चमश्लोके ‘रङ्गेशपुरीपर्येतग्रामवास्तव्यः’
—इति लेखदर्शनादवगम्यतेऽयं देवराजो दाक्षिणात्यः ; अस्ति हि
रङ्गेशपुरी त्रिगिरपल्लीप्रदेशे कावेर्याः शाखाद्वयेन वेष्टिता प्रसिद्धा ;
तस्मा एवोपकण्ठे स वसति स्मेति । इयं मेव रङ्गेशपुरी पुरा

बभूव रामानुजादीनां श्रीवैष्णवानां प्रधानतो रत्नभूमिः, तद-
त्राविर्भूतो देवराजो यज्ववंशजातोऽपि कथं न स्यात् विष्णुपदा-
श्रितः ? अत एव स्मृत मिह प्रसङ्गतस्तेन— ‘वाचं शौरिकथालाप-
प्रसङ्गे पुनीमहे-इत्युक्तेः (१. ११. १५)’-इति ।

किञ्च निरुक्तमिति प्रसिद्धे यास्कीये निघण्टुभाष्ये, स्कन्द-
स्वामिकृतायां तट्टीकायाञ्च यथा नैगमदेवतकाण्डघठितानि
पदानि प्रत्येकमुपादाय निरुक्तानि दर्शितनिगमानि च, न तथा
नैघण्टुकानि ; अतो देवराजयज्वना नैगमदेवतपदानां व्याख्याने
न तथा श्रमः कृतो यथा नैघण्टुकव्याख्याने ; एतदेव प्रकटयितुं
कृतं स्वपत्यनामकरणं ‘नैघण्टुककाण्डनिर्वचनम्’-इति । ध्वनि-
तच्चैतदेतद्भूमिकायां स्फुटमिति ।

इह भूमिकायां ‘स्कन्दस्वामि-भवस्वामि-गुह्यदेव-श्रीनिवास-
माधवदेव-उवटभट्ट-भास्करमिश्र-भरतस्वाम्यादिविरचितानि वेद-
भाष्याणि’-इत्युक्तम् । तत्रादिपदात् हरदत्तमिश्रकृतस्य च वेद-
भाष्यस्य प्रामाण्यतयात्र ग्रहणं मनुमीयते ; अन्यमध्येऽष्टसु स्थानेषु
तद्व्याख्यानोद्धृतिदर्शनात् । अयं मेव हरदत्तः पाणिनिवृत्तेः काशि-
कायाः टीकाकारोऽपि स्यात् । एतत्कृता वेदव्याख्या त्वस्माभि-
र्नास्तीति दृष्ट्वा, परमापस्तम्बसूत्रवृत्तिसु दृश्यते तत्कृतैवेति ।

(१) स्कन्दस्वामी । अनेन वेदभाष्यं प्रणीतम्, निरुक्तस्यापि
टीका कृता । तावुभावेव ग्रन्थौ नैघण्टुकनिर्वचनप्रणयनकाले-
ऽपि स्नाताम् ; नान्यथा तत्र तयोस्तत्र प्रतिपदमेव संस्मरणं
युज्येत । ऋज्वर्थाग्रथनसमये तु स्कन्दस्वामिकृतं वेदभाष्यमासीत्
वेति कीदृशं वदेत्, परं निरुक्तव्याख्यानं दुर्लभमपि लभ्येतैवेति
सम्भाव्यते ; न हि किमप्यासम्भनमन्तरैव निरुक्तव्याख्याने कृत-

कार्यता दुर्गाचार्यस्य गम्यते । इदानीन्तु तन्नैवोपलभ्यते । अयं
माचार्यः खलु रामानुजात् बहुपूर्वज एव स्यात् ; रामानुजा-
भ्युदयात् बहुपूर्वं मेवेह भारतं स्कन्ददेवनामादिप्रचारयुतेः । प्रपन्ना-
मृत्येऽपि हि षट्त्रिंशाध्याये जगन्नाथक्षेत्रतः सुदूरे वेङ्कटाद्रौ कूर्म-
क्षेत्रम्, तत्र च 'स्वामिपुष्करणीतोरे स्कन्दं मत्वा तदाक्रमन् ।
स्कन्दं मित्येव शैवास्ते वैष्णवा वेङ्कटेश्वरम् ॥'—इति वर्णितम् ।
६२७—शाकीयतास्त्रशासनतोऽपि गम्यते, भवेत्तच्छताब्दीज एवायं
मिति । तदिदं ताम्रफलकवृत्तान्तं Bombay Branch R. A. S.
प्रकाशिते पत्रे (III, 208—1851) विशेषतो द्रष्टव्यम् ।

(२) भवस्वामी । एतत्कृतभाष्यस्य किञ्चिदंशस्यापि दर्शनं
नूनं सम्पन्नं देवराजस्येति तु गम्यते तद् भूमिकोक्तिपाठतः, परं
ग्रन्थमध्ये न क्वापि भवस्वामिवचनं सुवृत्तं दृश्यते ; ततस्तदानीं मेव
तद्भाष्यं विरलप्रचारता मुपगतं मिति प्रतीयते ; इदानीन्तु तद्भाष्य-
लाभस्य का कथा । तत्कृतोऽग्निष्टोमप्रयोगस्वद्यापि क्वचित् क्वचि-
दस्येव । भट्टभास्करकृते आपस्तम्बसंहिताभाष्येऽप्यस्य नामस्मरणं
लभ्यते । Burnell-महोदयेन त्वस्य भवस्वामिनो ख्रिष्टीयाष्टमशताब्द्याः
मिह विद्यमानता अनुमिता (Catalogue pp. 24—30.) ।

(३) गुहदेवः । अयं हि रामानुजस्वामितोऽप्यतीवपूर्वतनः,
किं मधिकेन वेदान्ताचार्यसम्प्रदायगुरुषु तृतीयः । तथाहि रामा-
नुजशिष्यवरेण श्रीनिवासदासेन यतीन्द्रमतदीपिकारम्भे एव मुक्तम्
— 'व्यास-बोधायन-गुहदेव-भारुचि-ब्रह्मानन्दि-द्रविडाचार्य-
श्रीपराङ्मुखाथ-यामुनमुनि-यतीश्वर-प्रभृतीनां मतानुसारेण'—
इत्यादि । यतीश्वर इति रामानुजस्यैव समाख्यानतरम् ; प्रपन्ना-
मृतप्रभृतिग्रन्थतस्तथैवोपलब्धः । यामुनमुनिस्तु तत्पूर्वतनो वेदान्ता-

चार्यः, पराङ्मुखायस्तु ततोऽपि पूर्वतन इति च प्रपञ्चासृता-
दिभ्य एव ज्ञायते । एतदीयवेदभाष्यात्, सञ्भवतः खण्डितातीव-
जीर्णपुस्तकात् एक मेव पदव्याख्यानं मुद्रितं मिह देवराजिन—
'मरम् उदकं गिरन्ति गरगिरः'—इति (१. ३. १४) ।

(४) उवटभट्टः । १०८२-संवत्समातः समनन्तरं मेतेन
मन्त्रभाष्यं प्रणीतं मिति निरूपितं पुरस्तात् । टात्सनामसाम्यात्
काव्यालङ्कारकर्तुः रुद्रटस्य समकालिकोऽयं मित्येवं सञ्भावितोऽपि
गम्यते प्रायस्तथैव ; ११२५-संवत् समतीते काव्यालङ्कारटीका-
प्रणयनावगमात् । तथाहि तत्समाप्तौ— “एवं रुद्रटकाव्यालङ्कार-
टीप्यनकविवचनात् पुण्यम् । यदवापि मया तस्यात्मनः परोप-
कृतिरतिभूयात् । ०—० । पञ्चविंशतिसंयुक्तैरेकादशसमाश्रितैः ।
विक्रमात् समतिक्रान्तैः प्राहृषीदं समर्थितम्”—इति । एतत्कृतं
बहुकप्रातिशाख्यभाष्यम्, कात्यायनप्रातिशाख्यभाष्यं मन्त्रभाष्यं
नाम शुक्तयजुःसंहिताव्याख्यानं चेति त्रयो ग्रन्थास्वच्छदादिभि-
र्मुद्रिता एवेति ।

(५) श्रीनिवासः । अयं मेव श्रीमत्पूज्यपादस्य भगवतः
शङ्कराचार्यस्य गुरुरासीदिति श्रुतं सत्यञ्चेत्, तत्समकालिकत्वात्
साक्षादष्टशतसंवत्समाभ्यन्तरे एव स इमां भुवःमलञ्चकारेति युक्तम् ।
नेत्रगण्डुनिर्वचने षट्स्वेव स्थानेषु एतन्मतं मुद्रितं दृश्यते, तत-
श्चावगम्यते देवराजकाले एवैतत्कृतस्य भाष्यस्याभवत् सुप्तकल्प-
तेति ; तदेतर्हि तत्प्राप्तेः कथं सञ्भाव्यते ।

(६) माधवदेवः । दृश्यतेऽप्याप्येकं वेदव्याख्यानं विवरणं
नाम ; तस्य रचयिता बभूवैको माधवः ; वेदार्थप्रकाशाख्यभाष्या-
णाञ्च कारयिता सायणज्येष्ठोऽप्येक आसीत् माधवः ; ताविमातु-

भावेव माधवी देवराजोक्तिखितनाम-माधवादध्याद् विभक्तावेव ;
नेघण्टुककाण्डनिर्वचने माधवीयेतिसमुद्भूतानां व्याख्यावचनानां
मेकस्यापि तत्र विवरणवेदार्थप्रकाशयोरदर्शनात् । Benfey-
महोदयेन च सामार्थिकसम्पादनावसरे (खृ० १८८४) सायणीय
मिति यदुद्भूतं क्वचित् क्वचित् किञ्चित् किञ्चित् पूर्वार्थिकव्याख्या-
नम् , तदपि नैव सायणमाधवीय वेदार्थप्रकाशाख्य मपि त्वन्य-
माधवकृत विवरणग्रन्थीय मेव ; सायणमाधवीयं सामभाष्यन्तु ततः
पश्चात् प्रकाशितं मयेति ।

अपि सायणज्येष्ठो माधवः खलु मायणपुत्रः ; देवराजीयो
माधवस्तु वेङ्कटाचार्यतनयः ; इहैव भूमिकायां 'श्रीवेङ्कटा-
चार्यतनयस्य माधवस्य भाष्यकृतौ'-इत्युक्तेः ।

वेङ्कटाचार्यौ च हौ प्रसिद्धौ । तत्र, यद्ययं 'शुक्लमीमांसा'-
कारः स्यात् , नूनं तर्ह्यसीत् हरिहरयोः समानभावेनैवोपासको
ऽभेदधिषणः ; तत्र तथैव मङ्गलाचरणादिदर्शनात् । तथाहि
तन्मङ्गलाचरणीयपञ्चमः श्लोक एवः—

‘पारावारात् प्रोहते चन्द्रलक्ष्मी , याभ्यां शश्वन्मौलिवक्षौ बुभुषे ।

सर्वैर्लोकैः पूजिते सङ्गृहीते , वन्दे देवौ वामदेवाभ्युतौ तौ ॥”

“—इति श्रीमदहैतविद्याचर्यस्य ०—० सर्वतन्त्रस्तन्त्रस्य ०—०

श्रीवेङ्कटेश्वरदीक्षितस्य कृतिषु बौधायनशुक्लमीमांसायां प्रथमो-
ऽध्यायः’—इत्येवमादयश्च तत्पुष्पिका द्रष्टव्याः । यद्ययं ‘रहस्यत्रयसार’

—कृत , ‘न्यासतिलक’-प्रणेता च स्यात् , नूनं तर्ह्यसीत् रामानु-
जमतानुगो भेदधिषणश्च ; तत्र तत्र रामानुजमतस्यैव प्रतिपत्त्यवग-
मात् ; न्यासतिलकस्य च व्याख्यानं रामानुजशिष्येण श्रीश्रीनि-
वासदासेन सबहुमानकृत मिति दर्शनाच्च ।

यद्युच्येत,— शुल्बमीमांसारचयिता , न्यासतिलकादिप्रणेता चाभिन्न एवेति , तदप्युपपद्येतैव ; दृश्यत एव हि शुल्बमीमांसाया अन्तर्वाक्ये यथा वेङ्कटाचार्यस्य विशेषणं सर्वतन्त्रस्वतन्त्रस्येति, रहस्यत्रयसारस्यान्तेऽपि तथैव । तथाहि— ‘इति श्रीकवितार्किक-सिंहस्य सर्वतन्त्रस्वतन्त्रस्य श्रीमद्वेङ्कटेशस्य वेदान्ताचार्यस्य कृतिषु श्रीरहस्यत्रयसारः समाप्तः’—इति । वेङ्कटाचार्यः , वेङ्कटनाथः , वेङ्कटेशः , वेङ्कटेश्वरः , वेङ्कटदीक्षितश्चैक एव स्यात् ; एकस्मिन्नेव ग्रन्थे वेङ्कटस्य तस्य बहुविधायाः समाख्यायाः व्यवहारदर्शनात् । वेङ्कट इति व्यङ्कट इति द्विधा लेखसोपगम्यतेऽत्र सर्वत्र ।

एकस्यैव अभेदवादित्वं भेदवादित्वं च कथं सुपपद्येतेति चेत् , अत्र ब्रूमः— कालान्तरतया मतपर्यायसम्भव इति । यावदासीत् सोऽभेदधिषणो यागभक्तश्च , तदैव प्रणिनाय शुल्बमीमांसादिकान् ; यदा त्वभूत् रामानुजाभ्युदयवाताहतभेदधीः कैङ्कर्यव्रतः प्रपन्नः , तत एव विरचितवान् न्यासतिलकादिकानिति ; अत्र किं मस्ति वैचित्र्यम् ।

यद्येवं कल्पना नाश्रुता स्यात् , तर्ह्यवश्यं तत्पुत्रो माधवदेवो नैघण्टुकव्याख्यानकृतो देवराजस्य प्रायः समकालिक एव भवेत् । तथा सति समकालिकव्यक्तिकृताद् ग्रन्थत्वं प्रामाण्यतया पुनःपुनः व्याख्यानाद्युद्भूतिर्देवराजस्यामानुषीत्येव स्वीकार्यम् । न च ग्रन्थ-स्वीकर्षं भव तत्र वीज मिति वाच्यम् ; तदीयपूर्वापरविरोधप्रदर्शनेन तदीयत्वार्थाभावबोधनात् । तद्यथा— ‘मही मे अस्म्य ०—० इत्यत्र माधवस्य प्रथमभाष्यम् ०—० मांसत्वे अश्वनामैतत् ०—० ब्रह्मं मांसतो ०—० इत्यत्र माधवः ०—० मांसतोर्वरुणस्य ०—० इत्यत्र भाषयत् ; निरूपणीयम्’—इति (१. १४. १८ भा०) असु

वा तत्तथैव ; परं देवराजकृतं मिदं निर्वचनं यथा लब्धं मस्माभिः ; कथं नैवं लभ्यन्ते तत्समसामयिककृतानि भाष्यनामानुक्रमस्थानादीनि ? इत्यपि विचार्य मेव ।

अस्मन्मते तु वेङ्कटाचार्यद्वयपक्ष एवाश्रयणीयः ; तत्रायजः शुक्लमीमांसाकारो वेङ्कटाचार्यस्वासीत् मीमांसको दीक्षितश्च , रामानुजात्तु का कथा भगवच्छङ्कराचार्याच्च प्राग्भवो मण्डन-मिश्रादिसमसामयिकः सः ; तदुग्रन्यालोचनात्तथैव प्रतीतेः । तत्पुत्रेणैव माधवदेवेन वेदभाष्यादीनि प्रणीतानि । देवराज-काले स्थितान्यपि तानि साम्प्रतं विलुप्तान्येव वा ।

माधवपुत्रेण विनायकेन कृतं कौषीतकीब्राह्मणभाष्यं तु कश्चित् कश्चित् लभ्यत एव ; परं स हि कौषीतकीब्राह्मणव्याख्याता विना-यकोऽस्यैव माधवस्य पुत्र इत्यत्र तु नोपलभ्यते निःसंशयं मानम् । एवं विनायकशान्तिरितिप्रथिते क्षुद्रग्रन्थे सामगानां संहितातो ब्राह्मणाद्याशोर्मन्त्राणां सङ्ग्रहः कृतो वर्तते । तस्य कर्त्ता विना-यकश्च किमु स्यादस्यैव माधवस्य सूनुः ? तथा षड्गुरुशिष्यैकं विनायकं मन्यतमं गुरुं माह । तथाहि—

‘नमः षड्गुरवे तुभ्यं नमोऽस्मद्गुरवेऽपि च ।

विनायकस्त्रिशूलाङ्गो गोविन्दः सूर्य एव च ।

व्यासश्च शिवयोगी च ये षट् तेभ्यो नमः सदा’-इति ।

तत्र विष्णुविघातक-गणेशादि-पञ्चदेवताः पञ्चगुरवः , व्यासः षष्ठ इत्येवं षड्गुरव इति ये न मन्यन्ते, तेषाम् मते सोऽपि विना-यकः किं मस्यैव माधवस्यात्मजः ? इमानीह विचार्याण्येव ।

(९) भास्करमिश्रः— भट्टः । बभूवैको ज्योतिषशास्त्रीय-ग्रन्थानां प्रणेतातिप्रसिद्धो भास्कराचार्यः । नायं सः ; तस्य वेद-

विदावरत्नेन प्रसिद्धाभावात् । वेदान्तशास्त्रीयप्रकरणग्रन्थविशेषस्य सिद्धान्तसिद्धान्तनस्य रत्नतुलिकाख्यायाष्टीकायाः प्रणेतापि बभूवैको वेङ्कटयज्वनुवो भास्करः ; स चास्माद् विभिन्न एव तत्रैव हि दीक्षित इति दत्तस्वपरिचयो न तु मिश्र इति । वैदिकग्रन्थेषु येषां त्रिकाण्डमण्डनाख्ययज्ञकारिकाः प्रशस्ताः , तासां प्रणेता बभूवापरो भास्करः ; किञ्च वेदान्दः सूत्राणां मतिदुर्लभस्यात्युत्कृष्टस्य भाष्यराजाख्यस्य भाष्यस्य रचयिता च बभूवान्यो भास्करः । नूनं मनयोः कतरेणैव वेदभाष्यकारेण भवितव्यम् । न च त्रिकाण्डमण्डनकारो भाष्यराजकारश्चाभिन्नः ; तयोः पितृपरिचयभेदात् । तद्यथा— त्रिकाण्डमण्डनकारस्य भास्करस्य जनकस्त्वत्र परिचितः कुमारस्वामी ; स एव वा स्यात् कुमारिलस्वामी ; भाष्यराजकारस्य तु गम्भीरराजः । तदत्र गम्भीरराजसूनुना कृतं तद् वेदभाष्यं सुत कुमारिलतनूजेनेति चिन्तिते कुमारिलात्मजेनैव कृतं वेदभाष्यं दृष्टं देवराजिनेति प्रतीयते ; नैघण्टुककाण्डनिर्वचने पूषेतिपदव्याख्यानावसरे 'सर्वार्थपोषणात् पूषा'—इति भट्टभास्करमिश्रः (१. १. १८.) इत्येव सुल्लेखदर्शनात् ; न हि गम्भीरराजसूनुर्भट्टः ; अपि तु दीक्षित इत्येव परिचितस्तत्र भाष्यराजः ; कुमारिलस्वामी तु भट्ट इति प्रसिद्ध एव मौमांसकानाम् । यदीदं मनुमानं नाश्रुतं भवेत् , तर्ह्ययं भास्करमिश्रः प्रायः श्रीमच्छङ्कराचार्यसमसामयिक एव । सायणतोऽन्यूनचतुःशताब्दीपूर्वजोऽयं मिति चानुमितं Burnell—महोदयेनापि (Catalogue pp. 12—14.) । एतत्कृतं रङ्गाध्यायमात्रस्य भाष्यं मन्माभिर्दृष्टम् ; परं कस्याप्येकस्य वेदस्य सम्पूर्णं भाष्यं नाद्याप्यस्माकं भववद् दृग्गोचरं मिति ।

(८) भरतस्वामी । एतत्कृतग्रन्थत एकत्रैक मेव छुद्रं निर्वचनवाक्य मुहुतं देवराजेन ; ततोऽवगम्यते,— तदानीं मेवै- तत्कृतस्य सम्पूर्णं भाष्यस्यातिदुर्लभत्वम् ; इदानीं तु नैवप लब्धिसम्भावनापि । अतस्तस्यापि भरतस्वामिनः परिचयः सम्प्रत्यक्षात् मध्येयकल्प एव । परं मस्ति क्वचित् पुस्तकालये छन्दोगारण्यकमात्रस्यैव तत्कृतं भाष्यं मतिजीर्णं मिति च नः श्रुतम् । ६२७-शाक्यीयतास्य शासनं मस्यापि कालनिर्णये स्याद्वा निदानं मिति ।

अथास्य देवराजयज्वनोव्याख्यानशैली त्वजटिलेति प्रशस्यैव विपश्चिताम् । परं पौराणिकमतप्रबलकालप्रभवत्वादस्य बहुत्रैव पौराणिकमतानुसृता अपि व्याख्याः सन्दृश्यन्ते । तद्यथा— ‘पञ्चाशत्कोटियोजनविस्तीर्णेति पृथिवी’-इति (१. १. ११.), पर्वतोऽपि पक्षच्छेदात् पूर्वं मन्तरिक्षे व्रजति स्म’-इति (१. १०. ११.), ‘पक्षच्छेदात् पूर्वं पर्वतश्च’-इति (१. १०. १५.), ‘उभय- त्रापि छेद्यच्छेदकभावेन सम्बन्धः ०—० तेषां मिन्द्रः पञ्चानष्टि- नत्’-इति (१. १०. १.), ‘पिनाकम् ०—० दण्डाकारं धनु- रुच्यते ; तच्च रुढितो महादेवीय मेव सामान्येन’-इति (३. २८. १६) च । नैरुक्तविज्ञानभावावगमे चासमर्थ एवासीत् स इति च गम्यते ऽत्रानेकत्र । तथाहि— ‘विकृतत्वं ज्योतिषः शीतत्वात् ऋसहस्रिभ्यां वा ४. २. ६५)’-इत्येवमादीनि समालोचानि ।

नैरुक्तशासनात्तस्य क्वचित् क्वचित् ज्ञाननेत्रोन्मीलनं मपि प्रतीयते- ऽत्र । तद्यथा— ‘यमः = मध्यस्थानवायुः’-इति (५. १४. १२), ‘यमः ०—० = अस्तमयावस्थः । आदित्यः ‘उच्यते’-इति (५. ६. १७), विष्णुः = तीव्ररश्मिद्वारेण सर्वत्र छाविप्रति’-इति (५. ६. ११),

‘अदितिः ०—०=ऐतिहासिकानां मते देवमाता, नैरुक्तानां मते
अदीनादिगुणा, आत्मपक्षे प्रकृतिः’-इति (४. १. ४८.) च ।
‘पञ्चजनाः’-इतिपदस्य व्याख्यानानुसारे शूद्रस्य च यज्ञाङ्गकार्या-
धिकारित्वं निर्णीतम् (२. ३. २३) । ‘यत्नैकार्यानां पदानां सन्नि-
पातः, तत्रैकं तस्य वाचकं भवति; अन्येषां निरुक्त्या योजनं
कर्त्तव्यमिति मर्यादा (१. १. ११)’-इत्यादिव्याख्योपदेशश्च
तस्य नूनं मूल्यवानेव । ‘रत्नयोरभेदः’-इति (१. १. १३), ‘ढळ-
योरैकत्वस्मरणात्’-इति (१. १. १५), ‘बवयोरभेदः (४. ३.
१२८)’-इत्येवमादयश्च तत्प्रदर्शितविधय औणादिकशब्दसाधने
भवन्त्येव बहुत्र सहायकाः ।

निघण्टुसमास्त्रायविरुद्धा अपि भवन्ति पदपाठा इति चेह
ध्वनितम् । तद्यथा— ‘सतीकम् ०—० अत्र स-शब्दे अवग्रह-
करणं पदकाराणां मभिप्रायस्य वैचित्र्यात्’-इति (१. १२. ५८) ।
अस्मभ्यस्ते तु सतीकमित्यस्य तथैव निर्वचनं कार्यम्, यतो नैव
विरुद्धेति ‘स । तीकम्’-इति पदग्रन्थः; तस्यापि संहितावत्त्वे न
व्यपदेशात् तद्विरोधस्यानुपेक्षणीयत्वात् । वस्तुतो ‘सुतीकम्’-
इत्येवात्र नैघण्टुकम्; न पुनः सतीकमिति । एवं हि क मित्यादे-
निर्वचनावसरे यदुक्तम् एते निपाताः’-इत्येवं (३. १२. १-८),
तदपि पदग्रन्थविरोधाच्चिन्दनीयमेव । तत्र त्वस्मभ्यस्ते ‘एते नव
निपातसमुदायाः’-इत्येव वक्तुं युक्तम्; अन्यत्राप्येवं समुदितपद-
द्वयस्य पदत्वेन परिगणनं दृश्यते एव हि निघण्टाविति । सायणा-
चार्यस्तु ऋग्भाष्यादौ हि क मित्यादीनां पदपाठरीत्यैव व्याख्यानं
मल्लिखत्; न तु निर्वचनरीत्येति पञ्चत्विदं स्वग्रन्थापमानं
किल देवराजः ।

व्योमशब्दनिर्वचनावसरे त्वेकत्र पदग्रन्थमर्यादाभङ्गभिया उणादि-
सूत्रस्य यास्कीयनिर्वचनस्यापि ध्वनितोऽनादरः । तथाहि—
“उणादौ तु ०—० वीयते तद्वायुना व्योम । तथाच निरुक्तम्—
‘योनिरन्तरिक्षं महानवयवः परिवीतो वायुना’—इति (२. २. ४.)
इदं निर्वचन मेतत्पदकारयोः शाकल्यात्रेययोरनभिमतम् ; वीत्य-
स्मिन् भ्रवण्ङीतत्वात्”—इति (१. ३. ३) । वस्तुतो यास्केनापि
पदकाराभिमत मेव निरुक्तम्— व्योम व्यवन मिति ११. ४. ६
द्रष्टव्यम् ; परिवीत इति तु नैव व्योमनिर्वचनम् , अपि तु तत्र
प्रदर्शितनिगममन्त्रश्रुतं पद मेव ; स एष महान् भ्रमो लक्ष्यते-
ऽच्चास्य देवराजस्येति ।

इहानेकत्र निगमस्यान्वेषणीयता च प्रतिपादिता स्वकण्ठरवे-
णैव । तदिदं मन्त्रेषणीयत्वप्रतिपादनं नैव दूषणीयं मन्यतेऽस्माभिः ;
‘न हि सर्वः सर्वं वेत्ति’—इति-प्रज्ञावत्तिहान्तात् , लुप्तशाखीयनिग-
मानां लाभासम्भवाच्च ; परं यदत्र ब्राह्मणवादा अपि निगमा
इति प्रदर्शिताः “बेकुरानामासि जुष्टा—इति निगमः”—इति
(१. ११. ५७), तदिदं न रोचतेऽस्माभ्यम् ; निरुक्तमूलरूपस्य नि-
घण्टुसमान्नायस्य ब्राह्मणपूर्वभवत्वेन ब्राह्मणग्रन्थीयपदेषु लक्ष्यासम्भ-
वात् , द्वादशाध्याय्यां गिरुक्ते क्वापि तथाविधनिगमास्मरणाच्चेति ।
अपि वा ब्राह्मणग्रन्थेषु ये केचन मन्त्राः विद्यमानसंहितास्त्रश्रुताः
श्रूयन्ते तेषु प्रायो विलुप्तशाखीया एव स्युरितिसर्वमवदातमिति ।

अथ ऋज्वर्थानाम निरुक्तटीकाया प्रणेता दुर्गाचार्यः खलु निघण्टु-
व्याख्यातुर्देवराजयज्वनोऽवरजः , सर्ववेदभाष्यकृतः सायणाचार्यास्तु
पूर्वज इति प्रतिपादित मेव पुरस्तात् । सम्भाव्यते , सोऽप्यासीद्

दाक्षिणात्य एवेति ; तत्र नैसर्गिकगोडविशेषदुर्गन्धोपलब्धेः ।
तद्यथा— “वन्दनाः = वन्दितारः , लाडगोडादयः”-इत्यादि
(निरु० ४. ३. ३ भा०) । सायणाचार्योऽपि दाक्षिणात्य एव ,
परं न स दुर्गाचार्य इवापरिभार्जितरुचिः ; तेन हि वेदार्थप्रकाशे
‘वन्दना’-इति पदस्य ‘वन्दनानि, रक्षांसि’-इति पौराणिक मतानुगत
व्याख्यान मकारि । नन्वेवं ऋज्वर्थायाः पुष्पिकासु दृश्यमानस्य
‘जम्बूमार्गाश्रमवासिनः’-इतिविशेषणस्य का गति रिति चेत् , अत्र
ब्रूमः—दाक्षिणापथीयप्रदेशेभ्यो जम्बूदेशं गन्तुं प्रस्थितानां पात्र्यानां
मार्गे एव स्थितस्तदाश्रमः , तत एव तत्र तथा विशेषणमुपपद्ये-
तेति ; न ह्येतेन तस्य दाक्षिणात्यत्वं निरस्यते ।

ऋज्वर्थायां निघण्टुनिरुक्तयोः कर्त्तृपार्थक्यं सुप्रतिपादि-
तम् । तथाहि— “एतस्मिन् मन्त्रे ‘अकूपारस्य दावने’-इत्यय
मनयोः पदयोरनुक्रमः , समान्वाये पुनः ‘दावने अकूपारस्य’-
इति मन्त्रपाठव्यतिक्रमेणानुक्रमः । तेन ज्ञायतेऽन्ये वाय मृषिभिः
समान्वातः , अन्य एव चायं भाष्यकार इति”-इत्यादि (४. ३. २.)
वाय्विन्द्रयोर्भिन्नाभिन्नत्वविचारोऽप्यत्र दर्शनीयः । तद्यथा— “वायु-
र्वेन्द्रो वेति कि मेकस्य पर्यायवचनावेतौ शब्दौ उताभिधेयौ
भिद्येते ?”-इत्यादिः (७. २. १ टी०) । तत्रैव “कस्मात्
पुनर्मध्यमस्य शब्दद्वयेनोपदेशः क्रियते , पार्थिवोक्तमयोरेकैकेन ?
(७. २. १ टी०)”-इति विचारोऽपि भवेदेव प्रेक्षावता मभिधेयवचनः ।
“पात्रस्य इन्द्रपान मिति समाख्या (८. १. २ टी०)”-इत्येव-
मादि व्याख्यानञ्च दुर्गाचार्यस्य तस्य याज्ञिकत्व मावेदयति । “तासु
तनूनपादेवैकः ०—० नास्त्वैव नराशंसः ; तत्र नराशंसयाजिनां
सौत्रामणीप्रयोगे कथं प्रयोगः ? (८. ३. ७ टी०)”-इति

तत्रप्रश्नोद्गावन मपि प्रशस्य मेव । “आथर्वणे रोदसीत्वप्रगृह्यं पदम् , तदपेक्ष्यैकवचनेन भाष्यकारो निराह ‘रोदसी रुद्रस्य पत्नी’-इति (१२. ४. १२ टी०)”-एषापि पङ्क्तिरस्य बहुमुख्यैव । “सा च पुनर्याख्या (७. ४. १ टी०)”-इत्याद्यनुक्रमणार्थवचनञ्चास्य भवे-
देव प्रशंसनीयम् । देवानां द्वैविध्यम् (१२. ४. ७ टी०), पितॄणां द्वैविध्यम् (११. २. ६ टी०), मन्त्रेषु देवतानिर्णयप्रकारोपदेश-
व्याख्यानं (७. १. ४ टी०) चेत्येवमादिक मपीह द्रष्टव्य मेव ॥

अथ मन्त्राणां छन्दोनिर्णये क्वचित् क्वचिदिह छन्दोऽनुक्रमणी-
विरोधः परिलक्ष्यते । तद्यथा— ‘सं मा तपम्यभितः (ऋ० सं० १. १०१. ८.)’-इत्यस्या ऋचो निर्णीतं तेन पङ्क्तिच्छन्दः ; अनु-
क्रमण्यां तूक्त मत्र— “पाङ्क्त मन्त्रा ऋष्टुबष्टमी महाहृती यव-
मध्या”-इति । एतदेव छन्दोऽनुक्रमणीमत मनुसृत्य सायणाचार्येण
च ऋग्भाष्ये निर्णीतं मियं यवमध्या महाहृत्येवेति । तत्र हि
मध्यपादस्य द्वादशरन्ध्रनतैवैतादृशमतद्वैधे निदानं मुपगम्यते । वस्तु-
तस्तु तादृशस्यले छन्दः सन्दिग्धत एव ; प्रदर्शिताया हि ऋचो
मध्यमः पादो दशाक्षरः श्रूयते , न च दशाक्षरमध्या द्विचत्वारिं-
शदक्षरा पञ्चपदा काचिदस्ति विशिष्टा हृती पङ्क्तिर्वेति ; अतो
नूनं चिन्तनीय मेवैतस्य ऋचो विराड्-यवमध्या नाम महाहृती-
च्छन्दः, उत खराट्पण्या नाम पङ्क्तिच्छन्दः ? इति । ईदृक्संशदेहा-
पनोदनायैव स्तः पिङ्गलाचार्यसूत्रे— “आदितः सन्दिग्धे, देवता-
दितश्च (६, २१. ७, १.)”-इति । एवञ्चास्या ऋचः पाङ्क्तसूक्त-
मध्यपतितत्वात् पङ्क्तिव्य मेव न्यायः । न जाने कथं मनुक्रमणी-
कारीऽस्या महाहृतीत्व माख्यदिति । क्वचित् मूलानुरोधतो-
ऽपि मङ्गलछन्दोऽनुक्रमणीविरोधो गलेकुठारन्यायेन स्वीकृत एव

दुर्गाचार्येण । तद्यथा— अनुक्रमस्यनुसारतः श्रुत्वा “अभि न इला”
—इति त्रिष्टुप्छन्दस्का , तत उत्तरा “सिषक्तु नः”—इत्येषा विराड्-
छन्दस्का ; यास्केन त्वेतदवतरण्या मुक्तम् ‘पषा भवति’—इत्येक-
वचनान्तम् ; ततश्च ज्ञायते तस्मत्ते उभयोः ऋचोः एकत्व मिति ।
तदाश्च तत्र तद्व्याख्याया मेष दुर्गाचार्यः ‘शक्तरौ’—इति । सायणा-
चार्येण तु ऋग्भाष्ये अनुक्रमस्यनुरोधतो नैरुक्तस्वरसोऽपि ळणा-
यितः ? अपि वा न च तेन तदानीं मेष निरुक्तग्रन्थः स्मृतः ?
अथवा श्रुतदुष्प्रेक्षोऽपि कथं न तत्र कृतस्तेनेति । त्वस्तुतोऽत्र
निरुक्तानुक्रमणीकारयोः प्रतीयत एव मतभेदः , तत् किङ्कर्तव्य-
मूढ एवभवदिह देवराजस्तथा सायणश्च ।

दुर्गाचार्यदृष्टनिघण्टुसमान्त्रायपुस्तकगतलिपिकरप्रमः । दे-
दोषतश्च क्वचित् क्वचिद् भ्रान्तिः प्रतीयते ऋज्वर्थायाम् । तद्यथा
—निघण्टौ नैगमे काण्डे जहत्याद्यखण्डे समान्त्रात् मेवैकस्त्रिंशत्तमं
‘नू च’—इति ; तदवलम्ब्यैवोक्तं भगवता यास्केन “पुराणनवयोर्नू चेति
च”—इति (४. ३. १.) ; निगमश्लोकाद्वृत्तस्यैव तेन “नू च पुरा
च सदनं रयीषाम्”—इति (ऋ० सं० १. ८६. ७.) । दुर्गाचार्य-
स्त्विहाह “अयन्तु नूचिदित्येतस्यैवार्थसामान्यप्रसङ्गादसमान्त्रात्
एवोदाहृतः (४. ३. १ टी०)”—इति । किञ्चात्रत्ययास्कीयग्रन्थः
पदपाठविरुद्ध इव लक्ष्यते । पदकारा हि ‘नू । चित्’ ; ‘नू । च’-
इत्येव मवगच्छन्ति ; निरुक्ते तु ‘नूचित्’—इति , ‘नूच’—इति चैतो
अनवगृहणीयावेव निपातौ सूचिताविति गम्यते । निघण्टु-
समान्त्राये तु द्वित्राण्यपि पदानि पदत्वेन परिगणितानि दृश्यन्ते
“शं योः (४. १. ४८.) , सोमो अष्ठाः (४. ३. १३.)” , देवो
देवाणां ऋषा (४. ३. १८.)”—इत्यादीनि । तथा चैवं

सन्देहनिरसनाय नाट्यसमाम्नायपाठदर्शनञ्चाकिञ्चित्कार मेव । तदत्र टीकाकृताऽत्र वचन मेव भवेच्छरण मध्यादृशम् ; दौर्भाग्य मेवास्माकं यदिह ऋज्वर्थाकृतो नैवौष्ठाधरप्रस्फुरणं दृश्यते ! अहह एष विरोधः किमु तेन नैव लक्षितः ? दशमेऽपि पुनः नूचिदित्यस्यैव 'नवं च पुराणं च'—इत्यर्थः कृतो यास्केन ; तत्र तूक्तं दुर्गाचार्येण —“नू चित् इति नवपुराणाभिधायकौ निपातौ (१०. १. ३ टी०)”—इति । सायणाचार्येण तु तत्र नूचिदित्यस्य नवपुराणार्थापि न स्वीकृता ! अपि तूक्तम्—‘नूचिदिति निपातो निषेधेऽच वर्तते’—इति । इदं मेवोच्यते ‘सुरारेस्तृतीयः पन्थाः’—इति । तत्त्वतः सायणाचार्यकृतं तद्व्याख्यानं नु निरुक्तविरुद्धं न्यविरुद्धं मित्रं च प्रतीयत एव ।

कचिदिह मूलादृष्टपदस्यापि व्याख्यानं कृतं गम्यते । तद्यथा — ‘सहस्रिणः’—इत्यादिः , ‘वायस्ये मन्त्रे’—इत्यन्तो ग्रन्थः (४. ४. ५ टी०) समालोच्यः । तदेवंविधं स्वकपोलकल्पितपदव्याख्यानं चातीव विस्मयावहम् ।

कचित्तु मूलपाठेऽपि स्वसंशयः प्रकाशितोऽनेन । तद्यथा—‘भाष्यं मत्र न सम्यगिव लक्ष्यते ; तस्य सम्यक् पाठोऽन्वेषः , ततो योग्यम्’—इत्यादि (६. ६. ५ टी०) । तत्र तादृशाशङ्कया निदानोल्लेखश्च स्यादुचितस्तस्य ; अन्यथा हि यस्तवक्तव्यता-दोषो भवेदेव दुष्परिहार्यः । अस्माकं त्वत्पधियां न तत्रासम्यक्ता-बोध उपजायते । सायणाचार्येणाप्येतदेव नेरुक्तं व्याख्यानं मुत्कृष्टं मत्तैव प्रशंसापूर्वकं सम्पूर्णं मुहूर्तं यथायथं सन्देहार्थ-प्रकाशे । तत् कथं मन्यामहे दुर्गाचार्यस्यैव नेरुक्तपाठसंशयो

धीमतां विचारविषय इति ।

मूलोक्तलक्षणानां मुदाहरणेषु समन्वयाः खलु टीकाकृद्भिरपि दर्शनीयाः ; परं मिहानेकत्र न तथा दर्शिता दुर्गाचार्येण ; तत्र इत्थं बहुचैव भवेत् लक्षणसमन्वयसंशयस्य दुष्परिहार्यता च तद्यथा— परोक्षकृतानां कृत्वा यत्लक्षणं मभिहितं मूले “परोक्षकृताः सर्वाभिर्नामविभक्तिभिर्युज्यन्ते प्रथमपुरुषैश्चाख्यातस्य” इति (७. १. १.) ; एतस्योदाहरणान्यपि दर्शितास्ति तत्रै “इन्द्रो दिव (१०. ८६. १०.)”—इत्यादीनि ; परं मुदाकृतेषु परोक्षकृतनिगमेषु न हि श्रूयन्ते सर्वा एव प्रथमपुरुषक्रियाः प्रत्युत ‘अनूषत’, ‘गायत’, ‘अरंसत’—इति तिस्रो मध्यमपुरुषक्रियाश्च । तदिह कथं भवेत्लक्षणसमन्वयः ? इतीह वृत्तिकृते ज्ञावनीयं मेव ! न च तथोद्भावितं दुर्गाचार्येण । किञ्च ‘अनूषत’—इत्यस्य अभिष्टुतेति प्रतिशब्ददानं, तदनुगतं सर्वं तन्मन्त्रव्याख्यानं च तस्य व्याख्यापयश्च एवोद्भावयति । सायणभाष्ये ‘अनूषत’—इत्यस्य सुतवन्त इति प्रतिशब्दः प्रदत्तः, तथा न चोपलभ्यते तत्र यूयं मिति, स्फुटं मध्युक्तं तत्साधनिकायां ‘लुर्व्यत्ययेनात्मनेपदं भस्मादादेशः’—इति । अहो इहैतदपि विचार्य— अस्त्वैकस्यैवास्य दुर्गाचार्यस्य व्याख्याने दोषः, परं सर्ववेदभाष्यकारेण सायणेनापि ‘गायत’—इत्यस्य व्याख्यायां कथं यास्कीयलक्षणोदाहरणमर्यादा परिरचिता ? गच्छलिकाप्रवा एव किं मत्र वीजं मिति विद्वद्भिरनुसन्धेयम् ।

‘एष व्याख्यानसमयः’—इत्येतद्वैरुक्तवचनस्य (७. २. ३. ‘भारते व्याख्यानसमये एष एव सिद्धान्त इत्यर्थः’—इति दुर्गाचार्यकृतव्याख्यानदर्शनाद् गम्यते नूनं मेतद्व्यचलितं महाभारतनिरुक्ताच्च पुरैव प्रणीतं मिति । तदेतादृशव्याख्यानं तु पूर्वोपरं

ज्ञानविधुरेणैव कृत मिति कालज्ञानकृतश्रमाणा मैतिहासिकानां भवेद्वास्यास्यद मेव । एव मन्यत्रापि बहुत्रैव विवेचनीयम् ।

क्वचिद्विशेषतो व्याख्येयानि मूलवचनानि च नैव व्याख्या-
तान्येतेनाचार्येण ; असमर्जनीय एवैष दोषो व्याख्यातृणाम् ।
त दृग्दोषास्तु मयोद्दिष्टता बहुत्र तद्दीप्यन्त्याम् । किञ्च यदिहाने-
कत्रोक्तं भगवता यास्कोन— “इति सा निगदव्याख्याता”—इति ,
तेषां सर्वेषां मेव निगमानां विशेषतो व्याख्यानानि कर्त्त-
व्यान्वेव हस्तिकृतोऽस्य । अहो वत, तादृशानां व्याख्याकथा तु दूरे
आस्ताम् , असक्तश्च तस्य निगदव्याख्यातेति पदस्यापि व्याख्यानं
न कृतं तेन क्वचिदपि ! वस्तुतस्तु यास्ककाले यासां सृचा
मर्थबोध आसीदतीव सुगमः , तासां व्याख्यानं निष्प्रयोजन मिति
मत्त्वैवाह तत्र तत्र यास्को निगदव्याख्यातेति । श्रूयन्ते चैवं
निगदव्याख्याता मन्त्रास्तैसिरीयारण्यकादावपि । तथाहि—
“अथ निगदव्याख्याताः , ताननुक्रमिष्यामः”—इति तै० आ०
१ प्र० ८ अनु० ४ ख० । ‘निगद्यमानेनैव मन्त्रपाठेनैव ०—० विस्मृत
माख्यातो भवति , तान् एतान् मन्त्रान् अनुक्रमेण कथयिष्यामः’—
इति च तत्र तद्भाष्यं सायणीयम् ।

क्वचिदहो त्रैकालिकाभावविशिष्टस्य मन्त्रकमलस्यापि सुगन्धो-
ऽप्रापि तेन ; दृष्टञ्च क्वचिन्निराकार मपि साकारम् । अति-
गम्भीरमूलजलधी दिग्भ्रम एव तत्र तत्र तद्दीज मनुमीयते ,
नाम्यत् किं मपि । तद्यथा निरु० ८. १, २,— “अथाप्यय मपरो
हेतुरिन्द्रस्य द्रविणोदस्त्वे— ‘अग्निं द्राविणोदस माह’ मन्त्रदृक् ।
स मन्त्रो मृग्यः । केचित्तु ‘द्रविणोदाः पिबतु द्राविणोदसः’—
इत्येव मन्यन्ते । यस्यापत्यं द्राविणोदसोऽग्निः , स एव द्रविणोदा

इति'-इति। अस्मात्ते तु न ह्यत्र द्राविणोदसपदघटितमन्त्रोऽन्वेष्टः ; अपि तु द्राविणोदा इन्द्र इति चेत् इन्द्राज्जातोऽग्निरिति यच्च श्रूयते एव मेव निगमो दर्शनीयः ; दर्शयिष्यत्यनुपदञ्चात्र तथैव— “यो अश्मनो अन्तरिणिं जजान”—इति भाष्यकारः स्वयं मेव ।

क्वचित् पदग्रन्थविरोधं सुररीक्तस्य च कृतं नैरुक्तनिगमव्याख्यानं मेतेनातिपण्डितमन्येन । तद्यथा वराहनिगमव्याख्यानावसरे त्विषेरूपं मिदं मिति मन्त्रैर्बोक्तम्— ‘त्वेषितः = सन्दीपितः’—इति (५. १. ४टी०) । पदसंहितायां तु ‘त्वाऽऽषितः’—इति साव-
 षट्पाठः श्रूयते । तथाचावगम्यते बहुक्पदकारस्य शाकल्यस्यर्षे-
 नात्र त्विषेरूपं मिष्टं मिति । एवञ्चानयोर्विरोधः स्फुटम् । नूनं भवगतस्यैव विरोधस्तेनापि वेदार्थपटुना ; अत एवानुपदं मुक्तम्— ‘नान्यथार्थं उपपद्यते’—इति । ‘अन्यथा’ पदकारनये ‘त्वाऽऽषितः’—इत्यवयवानुरोधतः त्विषेरूपं मिदं मिति स्वीकाराभावे इति च तद्भावः । एतच्च प्रौढिवादमात्रम् ; सायणाचार्येण तु पदकारमतं मनुसृत्य कृतं एव हि त्वेषितं इति पदस्य ‘त्वया प्रेरितः’—इत्ययं मर्थोऽसक्तः । वस्तुतोऽस्माभिः सर्वत्र तथैवार्थः कल्पनीयो यथा न विरुध्यते पदपाठः ! आर्षं पदपाठं भवमत्यार्थ-
 कारणन्तु साहसं मेवेत्यत्र कास्ति वक्तव्यता ।

एवं मनुक्रमणीकारस्य शौनकाय, कल्पकारस्याश्वलायनस्य च मतविरुद्धं मिह प्रतीकोपादानं मभिलष्यते । तद्यथा—“आचष्ट आसाम्”—इतिनिरुक्तोदाहृतनिगमस्य व्याख्यानाय तत्पूर्ववर्तिन्याः “अभि वो देवीम्”—इत्यस्याः (ऋ० सं० ७. ३४. ८.) प्रतीकोपादानम् (४.२.३.) । तदत्र शौनकाश्वलायनयोर्मते द्वे हिपदे ऋचौ , त एवैते सन्निष्ठा चतुष्पदीत्येका दुर्गाचार्यस्येति मतविरोधो व्यक्तः ।

स्वस्य वैज्ञानिकज्ञानाभावोऽपि ध्योतितोऽत्र बहुत्र स्वयम् । तद्यथा — ‘विकृतज्योतिष्कः’-इतिनैरुक्तपदस्य व्याख्यानायोक्तम्— “तच्च तस्य विकृतं ज्योतिः, शीतत्वात् ; इतराणि उष्णानि ज्योतीषि सूर्यादीनि, तान्यपेक्ष्य”-इति (५. ४. १टी०) । स्वभावस्यान्यथा-भाव एवोच्यते विकारो नाम लोके ; तद्यदि हि पूर्वं मुष्ण मनन्तरं चन्द्रमः-सम्बन्धात् शीत मिति स्याद् विज्ञानवेद्यं चान्द्रमसं ज्योतिः, तद्धोषोपपद्येत चन्द्रवाचकस्य ‘वृकः’-इति पदस्य यास्कীয়ं निर्वचनं ‘विकृतज्योतिष्कः’-इति । स्वभावशीतस्य तु विकृतत्व मेव किन्नामेति संशयोऽपि नोद्भूतः किमु दुर्गाचार्यस्य ?

एवं यदा पौराणिकाख्यानघनघटाभिराच्छ्रवं वैदिकं ज्योतिः, तादृशे एव निविडान्धकारग्रस्ते भारते यतोऽयं जातो दुर्गाचार्यः, ततोऽपीह ऋज्वर्यायां मूलाभिप्रायविरुद्धानि मूलासम्बद्धानि च बह्वन्याख्यानानि दृश्यन्ते । तत्र, मूलाभिप्रायविरुद्धं यथा— “एव मुञ्चावचैरभिप्रायै ऋषीणां मन्त्रदृष्टयो भवन्ति”-इतिनैरुक्तवचनस्य व्याख्यानशेषे “मन्त्राणां द्रष्टारो भवन्ति, न तु कर्त्तार इत्यभि-प्रायः”-इत्युक्तम् (७. १. ३टी०) । न चायं मभिप्रायो मूलकृतो यास्क्येति गम्यते । तत्त्वतस्तु अनिर्दिष्टकालिकानां मतिप्राची-नानां ग्रन्थादीनां दृष्ट इति, युगारम्भकालिकानां प्राचीनानां प्रोक्त इति, मध्यकालिकानां मनतिप्राचीनानां मध्यतनीयानां च कृत इति त्रय एव व्यवहाराः समर्थाः ; तथैव पाणिनिशासनात् । तथाहि — ‘दृष्टं साम’-इति (४. २. ७.), ‘तेन प्रोक्तम्’-इति (४. ३. १०१.), ‘कृते ग्रन्थे’-इति (१. ४. ३.) चैतानि सूत्राणीहालोच्यानि । मूलासम्बद्धानि च यथा— ‘सप्त सिन्धून्, स्यन्दना आकाशनदीः, ला च इला चेत्येवमाद्याः’-इति (८. १. ३टी०), “समारोहणे =

उदयगिरौ”—इत्यादि (७. १. २ टी०) च । तथा “इह कथं चन्द्रमा मध्यस्थानः ?”—इति स्वारब्धविचारस्य समाधानं मपि (११. १. ६टी०) ततोऽधिकं चित्रम् ।

एवमपि यास्कीयवचनव्याख्यानागुरोधात् तस्य बहुत्रावितथ-
वादित्वं मपीह व्यज्यते । तद्यथा देवतानां माकारविचारप्रक-
रणे— “तदाहुः ‘नैतदस्ति यद्देवासुरम्’—इति । ०—० ‘तद्यथा
— अग्निः, वायुः, आदित्यः, पृथिवी, चन्द्रमाः—इति’ । प्रत्य-
क्षत एतान्यपुरुषप्रकाराणि, इत्येतेषां मतोऽन्यथाभ्युपगमे दृष्टहानिः
स्यात् ! न चैतदिष्टम् । तस्मादपुरुषविधा अग्न्यादयः, तस्मा-
मान्याददृष्टा इन्द्रादयोऽप्यपुरुषविधाः, न हि मनुष्यत्वे तुल्ये
केचिदाकारिणः केचिदनाकारिणः इति, तथैव देवतानां मपि हि
न्यायः । तस्मादपुरुषविधा इति”—इति (७. २. ३टी०) । एतेन
अग्न्याद्यन्तःपुरुषरूपकल्पनं मध्यपास्तं मिति स्फुटम् । एवं भग-
वता यास्केन पृथिव्याः वह्निःप्रभाशून्यत्वं वर्णितम्— “अपगत-
भासं मपङ्गतभासं मन्तर्हितभासं गतभासं वा”—इति (६. ६. ७.) ।
ततश्च दुर्गाचार्येण ‘कृष्णच्छाया भवति पृथिवी’—इत्यप्यवगतम् ।

एव मध्यन्तःसारशून्यो वंशतरुश्चन्दनवनस्योऽपि न कथं मपि
चन्द्रनायते ! दुर्गाचार्यः खलु देवतानां मपुरुषविधत्वं व्याख्याया-
प्यनुपदं मनुससारेव पौराणिकमतम् “परे तु अधिष्ठातारः पुरुष-
विग्रहाः (७. २. ३टी०)”—इत्यादिना । अपि नैव विगतः स्यात्तस्य
पौराणिकं राहुप्रासकथासंस्कारः । अहो कालप्रभावजो मति-
विभ्रमः ! वेदाङ्गप्रत्यङ्गर्तुर्भगवतो यास्का अपि मतं खर्वीकर्तुं
मिच्छन्त्यम् !! एव मगस्त्यजस्य व्याख्यानादावपि पौराणिकाख्यानं
मेवानुसृतम् (१. २. ४टी०) ; न तु तत्त्वं व्याख्यातं मेतेन ।

क्वचिदिह व्याकरणप्रक्रियास्थान मध्यपरिस्फुटम् । तद्यथा—
‘अस्मे’-इति नेगमपदव्याख्यानाय यन्निरुक्तं भगवता यास्केन
‘अस्मे तेबन्धुः’-इत्यादि । तत्र अस्मच्छब्दात् प्रथमादीनां सर्वासा
मेव विभक्तीनां बहुवचनानां ‘जस्-शस्-भस्-भ्यस्-भाम्-सुप्’-इत्ये-
तेषां स्थाने “सुपां सुलुक्पूर्वसवर्णाच्छेयाडाद्यायाजालः”-इति
(७. १. ३८.) पाणिनीयेन सूत्रेण श्रे-आदेश एवेष्टः । तथाच
‘अस्मे’-इत्येकरूपस्यैव पदस्य वयम्, अस्मान्, अस्माभिः, अस्मभ्यम्,
अस्मत्, अस्माकम्, अस्मासु इति सप्तविधा एवार्था भवितु
मर्हन्ति, भवन्ति च यथास्थानं यथानुगम मित्येव मूलतात्पर्यम् ।
परं दुर्गाचार्येण त्वेषा वैयकरणप्रक्रिया नैव तत्र कण्ठरवेणोद्घो-
षिता ; अपि तूक्तं “ ‘अस्मे’-इत्यस्य ‘वयम्’-इत्येवमप्रथमया
विपरिणाम उपपद्यते”-इत्येवमादि (६. २. ३ टी०) ।

क्वचिदिह पाठकभ्रामिकोक्तिश्च लक्ष्यते । तद्यथा—‘इह तूत्तमः
(१२. ३. १४)’-इत्युक्तिभ्राम्यत्येव पाठकान् मध्यमस्याप्यन्वेषणाय ।

क्वचिच्चेह यास्कप्रदर्शितनिगमार्थस्य चान्वेषणीयतोपदिष्टा ।
तद्यथा—“दयमानोऽङ्गीयमानः काकोऽन्तरिक्षेणाधस्तात् मां सुप्तं
दोषाया मबोधयत् । मृग्योऽत्र श्रेषः”-इति (४. ३. १ टी०) । नून
मिह उक्तातिरिक्तस्यार्थस्यैव मृग्यतोपदिश्यते ; तच्चनुचितं वृत्ति-
कृताम् । किञ्चात्र ‘दयमानोऽङ्गीयमानः’-इत्यशुद्धपाठस्तु स्यात्ते-
खकप्रमादज एव ; ‘दयमान उङ्गीयमानः’-इत्येवम्याठेनैव भवि-
तव्यम् ; एवं ‘दोषायाम्’-इत्यपि द्रष्टव्यम् ।

निगमान्वेषणीयता तु बहुत्वोपदिष्टा । तद्यथा—“जामि-
शब्दस्य (अतिरेकार्थस्य) पर्येथो निगमः”-इति , ततः “एतस्य
(वालिशार्थस्य) अपि पर्येथो निगमः”-इति च (४. ३. ४ टी०) ।

जामिशब्दस्यातिरेकवालिशार्थयोर्मन्त्रात्मनिगमप्रदर्शने देवराजोऽपि
भवदसमर्थ इव (४. १. ४६.) । वस्तुतस्तु नैघण्टुकव्याख्यानमेव
स्वासीन्निगमसङ्गहे मुख्यमवलम्बनं प्रतीयते ; तत्र हि येषां पदानां
निगमा नैव दर्शिताः, इहापि न तेषां त उपलभ्यन्ते ; अपि तत्र खलु
येषां पदानां ये च यथा च निगमाः प्रदर्शिता देवराजिन, प्रायस्त एव
तथैवेह च दृश्यन्ते । तद्यथा— तत्र क्रोधनामसु पठितस्य हरइति
नैघण्टुकपदस्य, ‘निगमो ऽन्वेषणीयः’—इति व्याख्यानमुपसङ्गतं
देवराजिन (२. १३. ३.) ; तथेह क्रोधनामनिरुक्तव्याख्यानावसरे
दुर्गाचार्येणापि तन्निगमो नैवादृशि (३. २. ३टी०) । परं सायणीय-
भाष्यदर्शनात्स्वाभिखगम्यते एव क्रोधवाचिनोऽपि हरःशब्दस्य
निगमः— “भवन्नाता हरसो दैव्यस्य”—इति (ऋ० सं० ८. ४८. २.) ;
पुनस्तस्यैव हरःशब्दस्य ज्योतिर्दिनार्थयोः क्रमात् यौ निगमौ प्रद-
र्शितौ देवराजिन, तावेव ऋज्वर्थाया मपि ; किञ्च अष्टमर्थे यथा
मन्त्रात्मनिगमाख्यमः सूचितो देवराजिन, ऋज्वर्थाया मपि तथैव ;
अहो तत्रैव तत्सोक्तं देवराजिन ‘उदकलोकवाचिनिगमौ पर्येष्टौ’—
इति (४. १. ३८.), तत एवानन्वगत्या दुर्गाचार्येणापौह (४. ३. ३टी०)
मौनमेवावलम्बितमित्यलं पक्षवितेनेति शम् ॥

यत्प्रणीतं मया संवत् वसुवेदाङ्कसप्तमे ।

“निरुक्तालोचनं” नाम कालमैरुक्तदर्शनम् ।

तदेवाद्य त्रिषष्ठय्दे संशोध्य च विवृण्व च ।

हितव्रताय पुत्राय पुनःकाशाय दीयते ॥

कृतिरियं श्रीसत्त्वतशर्मणा मिति ॥

